Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET SZEGED

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
1958. LXII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTIK:
TOLNAI GÁBOR, SŐTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:
HORVÁTH KÁROLY

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1958/4. *számának munkatársai: Szabolcsi Miklós* osztályvezető, *Horváth Károly* tudományos munkatárs, *Nemeskürty István* kiadóvállalati lektor, *Dienes András* tudományos munkatárs, *Varga József* tudományos munkatárs, *Szabó Györgyné* könyvtáros, *Ficzay Dénes* tanár (Arad), *H. Fekete Péter* múzeumigazgató (Hajdúböszörmény), *Alszeghy Zsolt* ny. egyetemi tanár, *Bóta László* egyetemi tanársegéd, *Grosz Artur* levéltáros (Rózsahegy), *Varga János* a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, a történettudomány kandidátusa, *Péczely László* tanár (Pécs), *Rónay György* író, *Gerézdi Rabán* osztályvezető, *Vargha Balázs*, a Petőfi S. Irodalmi Múzeum munkatársa, *Jenei Ferenc* tudományos munkatárs, *Stoll Béla* tudományos munkatárs, *Szabó György* tudományos munkatárs

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KOMLOVSZKI TIBOR

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET SZEGED

TÍZ ESZTENDŐ

A magyar irodalomtörténetírás jelentős évfordulóhoz érkezett. Tíz esztendeje annak, hogy a marxizmus-leninizmus szemlélete és módszere irodalomtörténetírásunk uralkodó irányzata lett, hogy meghonosult a tervszerű szocialista munka stílusa, hogy tudományunk szervezetten a proletárdiktatúra, az épülő szocializmus szolgálatába állt. E munkában és harcban eltöltött tíz év kezdő dátuma: 1948. október 16. Ekkor tartotta újjáalakuló közgyűlését a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, mely akkor az irodalomtörténészek egyetlen összefogó társadalmi szerve, kerete volt. A Társaság újjászületése a marxizmus szellemében, kommunista vezetéssel, nemcsak a Társaság, hanem egész tudományunk történetének fontos mérföldköve. Ez az esemény a magyar irodalomtörténetírás marxista-leninista korszakának kezdetét jelentette.

Nagyjelentőségű kezdet volt ez; s egyben részleges betetőzés is. Betetőzése mindazoknak a kezdeményezéseknek, erőfeszítéseknek és eredményeknek, amiket magyar marxista irodalomtörténészek és kritikusok több évtizede folytattak és elértek. Így Czóbel Ernő már az első világháború előtt — 1911-ben — a marxizmus tanulságait értékesítve és érvényesítve vizsgálta egyik jelentős XVI. századi írónk, Heltai Gáspár *Dialogus*-át. A két világháború közti időben pedig mind a külföldi emigrációban, mind pedig itthon marxisták sora kezdte meg az aktuális irodalompolitikai kérdések és irodalmi problémák elemzése mellett — irodalmunk múltjának értékelését is. A kommunista folyóiratok irodalmi vonatkozású cikkei, Révai József Ady- és Kölcsey-tanulmánya, Kun Béla Petőfi-cikke, Bölöni György Ady-könyve, József Attila, Bálint György több írása, Lukács György idevágó tanulmányai; Csehszlovákiában Fábry Zoltán, Romániában Gaál Gábor cikkei — hogy csak a legnevezetesebbeket említsük — a magyar irodalomtörténet marxista koncepciójának számos pillérét rakták le. E történelmi jelentőségű kezdeményezések feldolgozása, összefoglaló értékelése tudományunk komoly adósságai közé tartozik.

A felszabadulást követő években nagy erővel folytatódott a marxizmus térhódítása az irodalomtudományban. Egyre több kutató jelentkezett marxista szellemű tanulmányokkal, egyre többen kezdték felismerni a párt ideológiájának igazát és a tudományt megtermékenyítő, alkotó erejét. Így vált lehetségessé a magyar irodalomtudomány szocialista megújhodása; elsőnek a társadalmi tudományok között.

Ezt az átalakulást tudományágunk addig soha nem látott felvirágzása követte. E megemlékezésnek aligha lehet feladata, hogy az elmúlt tíz év tudománytörténetét akár csak sommásan is összefoglalja, eredményeit felsorakoztassa. De az igen, hogy emlékeztetőül és jellemzőül néhány fontos, lényeges mozzanatát felidézze.

Tudományunk hatalmas távlatot kapott: lehetőségei, feladatai, rendkívüli módon megnőttek; s ezek arányában — felelőssége is. Számos más tudomány-

nyal egyetemben a legtágabb értelemben vett közüggyé vált. A művészetek és a tudomány fejlődését — tömegek és vezetők részéről egyaránt — soha nem kísérte még ily gondos figyelem, mint az elmúlt évtizedben. A szocialista állam és társadalom ismeri igazán a társadalmi tudományok, köztük az irodalomtörténet valódi becsét és jelentőségét. Teszi ezt nemcsak közvetlen politikai szükségszerűségtől vezettetve, attól, hogy a társadalomtudományok marxista-leninista művelése a szocialista építés és nevelés szempontjából elengedhetetlen fontosságú, hanem azért is, mert a nemzeti múlt minden igaz értékének tudatos őrzője és ápolója. Ebből logikusan következik az a hatalmas anyagi és erkölcsi támogatás, melyet nyújtott és nyújt az irodalomtudomány műveléséhez.

Az irodalomtörténetírás, kiváltképp a Magyar Tudományos Akadémia 1949-ben történt megújhodása után, egyre növekvő szervezeti és anyagi támogatásban részesült. A népi demokrácia állama gazdag publikációs lehetőségek, tanulmányutak stb. megteremtésével, valamint közvetlen anyagi hozzájárulással oly nagyarányú vállalkozások megindítását tette lehetővé, aminőkre elődeink alig gondolhattak. Létrejöttek tudományunk megfelelő szervezeti keretei, és megalakult az Irodalomtörténeti Intézet.

A szocialista tudományossághoz elválaszthatatlanul hozzánőtt a tervszerűség. Az első átfogó irodalomtörténeti tervek éppen tíz esztendeje az Irodalomtörténeti Társaság újjáalakuló közgyűlése után készültek. Első alkalom volt tudományunk életében, hogy legfontosabb feladataink felmérésére, legfőbb hiányaink számbavételére sor került. Első terveinken még érződött a tapasztalatlanság; kezdetlegesség, de ma már jóval tökéletesebb tervek alapján dolgozunk. Irodalmunk múltjának fehér foltjai tünedeznek. Századunk irodalmi problémáinak tisztázásán, mellyel azelőtt keveset törődtek, ma már kutatók serege dolgozik. Rendszeresen hozzáláttunk halaszthatatlan, fundamentális feladatok (könyvtárak, levéltárak átvizsgálása, kritikai kiadások, bibliográfiák) elvégzéséhez. Ennek eredményeként nagy mennyiségű és fontosságú, eleddig ismeretlen forrásanyag került felszínre, a legrégibb koroktól kezdve a közelmúlt irodalmáig. Szinte megismétlődött a múlt század nagy anyagfeltáró lendülete, azonban jóval magasabb szinten; nem eklektikusan, ötletszerűen, nem egyes kutatók egyéni erőfeszítéseként, hanem tervszerű, kollektív munkával, kedvező feltételek mellett, átgondolt koncepció alapján; a marxista-leninista módszerrel megirandó magyar irodalomtörténeti szintézis igézetében és szolgálatában.

A magyar irodalom kutatóinak tábora tetemesen megnőtt az elmúlt időben. Soha ennyi fiatal, tehetséges kutató még nem tevékenykedett tudományunk fellendítésén. Nagy részt vállalt s derekasan megállta a helyét az a fiatal irodalomtörténész-gárda, mely már a szocializmus egyetemén, a marxizmus-leninizmus szellemében nevelkedett fel. A régebbiek is melléjük ifjodtak: a marxizmus-leninizmus módszerét elsajátítva, nem egy közülük az elmúlt tíz év alatt tudományos munkásságának reneszánszát élte meg. A felszabadulás előtt a tudományos munkára kedvezőtlen viszonyok miatt elkedvetlenedett, kallódó, félreállított irodalmárok előtt is megnyílt az út, hogy bekapcsolódjanak a munkába; és ma egyetemi tanárként, vagy megbecsült intézeti kutatóként dolgoznak — eredményesen. Nem álltak félre, velünk dolgoztak és dolgoznak tudományunk régi nagy tekintélyei, mesterei is; bár nem vallják magukat marxistáknak, és vitatkozunk is velük, de a közös cél szolgálatában egyek velünk. Így Horváth Jánosnak ezidő alatt öt könyve jelent meg, — viszonylag több, mint bármikor.

A leglényegesebb, amit e tíz esztendőnek köszönhetünk: a marxizmus-leninizmus ideológiájának elterjedése, uralomra jutása. Ez fogta egységbe az elmúlt tíz év minden pozitív erőfeszítését, ennek jegyében születtek eredményeink, ez adott kulcsot a helyes irodalomtörténeti értékeléshez. Ennek az elméletnek birtokában most már megírhatjuk a magyar irodalomtörténet tudományos szintézisét, mert ez az egyetlen olyan gondolatrendszer, melynek alapján minden jelenséget, történeti folyamatot egységes nézőpontból át lehet tekinteni, meg lehet világítani és az objektív valóságot ki lehet fejezni.

Tíz éve kezdődött tudományunk szocialista, marxista korszaka, s ezzel — túlzás nélkül állíthatjuk — legvirágzóbb, leggazdagabb periódusa. Ez egyúttal annak is bizonysága, hogy a szocialista fejlődés egyben a legigazibb nemzeti fejlődés is; s hogy szocialista korszakunk a sajátosan nemzeti feladatokat jobban, teljesebben tudja megoldani minden korábbinál. A szocialista tudomány fejlesztése százados nemzeti mulasztások pótlását is jelenti.

Az elért eredményekre — minek tagadnók — büszkék vagyunk. De azt sem feledjük, hogy mindez harcok árán és harcban született; s az út, melyen a helyes irányba nagy lendülettel előretörtünk, sokszor göröngyös volt és csapdákat is rejtett. A dogmatikus nézetek és az 1953 után fellépő jobboldali, revizionista törekvések tudományunkba is befészkelődtek. Az 1956. évi ellenforradalom pedig a mi területünkön is csaknem megsemmisüléssel fenyegette a szocialista fejlődés nagy eredményeit. E kártevés nyomait még nem tudtuk teljesen eltüntetni, s a marxizmus-leninizmus ideológiája sem érvényesül még következetesen tudományunk egész területén. Rendezetlen, megoldatlan kérdés maradt még elég, s az előttünk álló út következő szakasza, a szocialista irodalomtudomány második évtizede sem lesz zökkenőmentes.

Sikereink és nehézségeink, eredményeink és fogyatékosságaink ismeretében látunk hozzá a következő évtized munkájához. A magyar irodalomtörténészek e folytatódó közös nagy erőfeszítéséből kívánja kivenni a maga részét az Irodalomtörténeti Intézet és folyóirata az Irodalomtörténeti Közlemények.

SZABOLCSI MIKLÓS

JÓZSEF ATTILA, DERKOVITS GYULA, BARTÓK BÉLA

— Kísérlet —

1. Néhány adat

a) *József Attila és a képzőművészet.* Verseiben, cikkeiben nem szerepel utalás képzőművészeti alkotásokra, illetőleg nem találunk olyan verset, amelyet meghatározható, általa megnevezett képzőművészeti alkotás hatására (tehát Baudelaire, Rilke, Babits, Juhász módján) írt volna. Műterem c. fiatalkori verse ihlető forrását nem ismerjük.

Ismert személyesen néhány képzőművészt. Berény Róbert a 30-as évektől kezdve barátja volt, 1933 nyarán egyideig lakásában lakott. — Barátság fűzte Dési Huber Istvánhoz, — a Radnótiékból, Bálint Györgyékből, Dési Huberékből álló kör néhány évig meleg, meghitt környezetet jelentett számára. — Ismerte még a makói évekből Vén Emilt, később Beck Andrást, Beck Juditot, Csorba Gézát, Bernáth Aurélt, Pátzay Pált, s másokat. — Derkovits Gyulát nem ismerte személyesen.

Érdeklődött képzőművészeti kérdések iránt, bár tájékozottsága ezen a területen nem lehetett mélyebb. Szántó Judit szerint szobájuk falán ott függött egy Derkovits-metszet, Dési-Huber Istvánné emlékezik rá, hogy férjével gyakran beszélt annak alkotásairól, elsősorban az alakos kompozíciókat kedvelte, általában a mű témája érdekelte. Pogány Ö. Gábor arról beszélt, hogy amikor egy cikkét közlésre elvitte a Szép Szóhoz, — a költő hosszan elbeszélgetett vele képzőművészeti kérdésekről.

Nem tartozik tárgyunk keretébe *a)* a József Attila-ikonográfia kérdésének képzőművészeti oldala, *b)* a József Attila versillusztrációk bonyolult kérdése.

b) *József Attila és a zene.* Jó hallása volt, szívesen énekelt, szívesen hallgatott zenét. Egész sor emlékezés tanúskodik róla, milyen szívesen énekelt népdalokat. Egyik első nyilatkozata a népdalról egy Párizsból Gáspár Endrének írt levélben: „... de van egy (és valószínűleg több) magyar népdal, amelyet zarathustrai magányomban állandóan fúvok: Nagykállóban egy torony van — közepében egy óra van — köröskörül arany, csipke — Rászállott egy bús gerlice." A levélnek ez a helye egy, a konstruktívizmusról írt fejtegetéshez kapcsolódik; ennek során magyarázza József Attila úgy a verset, hogy a népköltő itt egy szót se mond arról, hogy fáj a szíve, a vers „csupán tényben állítja magát, pedig költője biztos, hogy nem ismerte a konstruktívizmust, de ismerte a konstruktivitást." Bányai László[1] fest egy ilyen zongorázást és népdaléneklést: „... több, mint három órán át étel, ital nélkül, mint két részeg paraszt teletorokkal fújtuk a Bartók-féle népdalgyűjtemény legszebb darabjait." Fazekas Anna így emlékezik: „Az éneklést néha Attila kezdte, néha Judit, de rövidesen bekapcsolódtunk mindannyian, s órák hosszat is daloltuk kedvenc énekeinket ... A maroknyi kórusból kivételes hangszínezetével kicsengett Judit szárnyalóan zengő orgánuma, s Attiláé, aki Judit vállát átölelve, teljesen átadta magát az éneklés örömének. A népdalokat, balladákat — ezeket szerette legjobban — a szövegnek megfelelő arcjátékkal kísérte ... A dal elhangzása utáni pillanatnyi csendben Attila szívesen fűzött tréfás megjegyzéseket a szövegben foglalt eseményekhez: lélektani vagy társadalmi magyarázatát adta egy-egy népdal szereplői jel-

[1] Négyszemközt József Attilával. Bp. [1943] 177—78.

lemének, vagy cselekedeteinek."[2] Ugyancsak Fazekas Anna említi, hogy, bár addig Bartókkal s Kodállyal sohasem találkozott, „legforróbb vágyai közé tartozott, hogy bár csak egyikőjük is megzenésítsen valaha egy József Attila-verset." Éneklésekről, népdaltudásáról számol be Szántó Judit[3], Fábián Dániel[4] és Vizi Albert[5] is. A különböző emlékezések néhány általa szívesen énekelt dalról is említést tesznek. Aki dudás . . ., Kicsiny a hordócska,[6] (Szegi Pál szóbeli közléséből), Megrakják a tüzet . . . (Vizi), Vascsutora Bernát[7], Sárga csikó, csengő rajta . . .[8] — Forgathatta a Magyar Népköltési Gyűjtemény egyes köteteit is, a Sebestyén-féle Regös-énekek[9] hagyatékából, címlapján névaláírásával, az Országos Petőfi Múzeumba került.

Valószínű, hogy több versét közvetlen népdal-emlék ihlette, az formálta ritmusát; de még nagyobb számú versről lenne kimutatható, hogy átalakított, magyar népi dallamra, műdalra, vagy idegen dallamra írta.[10] A kérdésre, — amely ezúttal kívülesik tárgyunkon, — más alkalommal igyekszünk visszatérni.

Személyes ismerősei közt is akadtak zenészek, zeneszerzők: Reinitz Béla, Kadosa Pál, Kozma József, Szabó Ferenc. — Zenei kapcsolatait erősíthette, hogy „népies" korszakában szabályos népdalgyűjtéssel is megpróbálkozott (a hódmezővásárhelyi ilyenfajta kirándulásokról és a rigmusfaragó Csorba bácsiról l. Fábián Dániel és Vizi Albert id. m.) sőt: népdalantológia tervéről is tudunk, amely magyar népdalok és munkásdalok mellett francia, német, román, szláv anyagot is tartalmazott volna;[12] másrészről a munkásmozgalomba való bekapcsolódása után a különböző kórusokban, kirándulásokon hallott mozgalmi dalokat, munkáskórusokat, népdalfeldolgozásokat. Megvizsgálásra vár tehát még a kor általános zenei tudatával, közműveltségével stb. való viszonya is.

Kodály Zoltánt egyszer idézi.[12] Mint ismeretes, Bartók Bélát 1937. január 13-án ismerte meg, amikor, mint a *Szép Szó* egyik szerkesztője felkereste a Zeneakadémia kisterménének művészszobájában s közlésre elkérte tőle a gépzenéről tartott előadása szövegét. A Múzeumban őrzik noteszét, amelybe Bartók Csalán utcai címét és telefonszámát feljegyezte; lehetséges, hogy volt kettejüknek még egy találkozása is. A zeneakadémiai találkozás szemtanúja, Szabolcsi Bence így ír róla: „. . . nem is a tanítványi, hanem valósággal a fiúi tisztelet és ragaszkodás hangján beszélt vele."[13] József Attila életében a *Szép Szó*ban Bartók Bélának három nevezetes cikke is jelent meg: *Népzene és népdalok* (1936 december, III. 3. füz., 274—287. l.), *Gépzene* (1937 február, IV. 1. füz. 1—10. l.) és a *Válasz Petranuék támadására* (1937 ápr.—máj., IV. 3. füz., 263—271. l.). Ezenkívül kezdettől több, Bartókról szóló bírálatot is közölt a folyóirat.

[2] József Attila. — A sajtó alatt levő József Attila Emlékkönyv c. gyűjteményben.
[3] Emlékezései lejegyzése és szóbel közlése.
[4] A népies József Attila (kézirat).
[5] József Attila. A József Attila és Csongrád megye (Szeged, 1955., szerk. Szabolcsi Gábor) c. gyűjteményben, 56—59.
[6] Mindkettő Kodály feldolgozásából, Duda-nóta címmel ismert. (*Magyar népzene* V (1932). 31.) Megjegyzendő, hogy az *Aki dudás*... itteni szövege nem azonos a *Medvetánc* mottójául közölttel; azt nyilván más gyűjteményből vagy személyes emlékezésből vette a költő.
[7] Ismert műdal.
[8] Bartók Béla: A magyar népdal. (Bp. 1924, Rózsavölgyi) c. gyűjteményből, 319. sz.
[9] M. Népköltési Gyűjtemény. Új folyam. IV. köt. Bp. 1902.
[10] Meggyőző összevetéseket l. Szabolcsi Bence: József Attila „dallamai". *Csillag*, 1955. 5. sz. 900—905.
[11] Gunda Béla: József Attila és a néprajz. Etnográfia, 1957, 634/5.
[12] Összes Művei III., sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós, 1958. 202. (Ezentúl: ÖM. III.)
[13] Id. m. 903.

Végül: ismeretes, hogy a költő tanulmányt akart írni Bartók Béláról. Tanulmányvázlata, — amelynek kézirata a Múzeumban van, — megjelenése óta viták tárgya, értelmezési kísérletek forrása.[14]

2.

Előzetes kérdések

Vajon lehet-e felületes összevetésnél többet mondani a három alkotó kapcsolatáról, rokonságáról? Nem szellemtörténet-e, egységes folyamatokról szólni különböző művészetek területén, vagy egy nevezőre hozni különböző műalkotásokat?

Megnehezíti a vizsgálatot a magyar szellemi élet egy sajátos, eddig még nem vizsgált jelensége: az egyes művészi területek egymástól való nagy távolsága. Ha létre jött is időnként egy-egy festő s egy-egy író, egy zeneszerző s egy költő közt meleg barátság, vagy, ritkábban, termékeny alkotói együttműködés, — az együttindulás, együttharcolás, egymásrahatás, amely például a francia irodalomban a múlt század közepétől mindmáig oly gyakori, nálunk szinte ismeretlen. Még a *Nyugat* indulásának korszakában volt ilyenfajta közös nemzedéki tudat, de ez sem fejlődött szoros barátsággá; ha lehet, még atomizáltabb volt az egyes művészeti ágak helyzete a két világháború közt; van ugyan példa közös célokért bizonyos ideig való szövetkezésre, — például a munkásmozgalom kultúrmunkájának egyes periódusaiban festészet és irodalom, a Kassák körül kialakult *Ma*, majd a Munka-körben képzőművészet, építészet és irodalom, a népies mozgalom egyes szakaszaiban szobrászok és írók között, — de ezek ritka kivételek s alapjában a széttagoltság, az atomizáltság, az egymás-nemismerése jellemző a helyzetre, a haladó táborban is. Hogy ennek mi az oka, hosszabb vizsgálatot igényelne. Talán közrejátszik a képzőművészetnek nálunk viszonylag késői tudatosulása, kifejlődése és önállósodása, a műzene rendkívül késői nemzetivé válása, illetőleg eredeti magyar műzene és nemzeti közvélemény kései találkozása; s ugyanakkor az irodalom hagyományos, kizárólagos vezetőszerepe, — azaz általában: a polgári nemzetté-válás retardált, felemás bekövetkezése.

De ha közös csoportokról, tömörülésekről alig is lehet beszélni; talán lehet szólni azonos jellegű, hasonló irányú folyamatokról, törekvésekről, fejlődésről. Mégpedig két irányban is: azonos osztályélmények, azonos kiindulás, azonos vagy hasonló történelmi élmények, azonos vagy hasonló politikai meggyőződés, azonos vagy hasonló reagálás a kor feladta kérdésekre: talán létrehozhat azonos vagy hasonló jelenségeket a művészetekben. S más oldalról, — vagy pontosabban: evvel összefüggően, s ebből következően, — egy kor kifejezési lehetőségei, ábrázolási módszerei és divatja, szerkesztési módja s eljárásai, — különösen az előbb említett közös politikai-eszmei élmények esetén — létrehozhatnak különböző művészetekben analóg eredményeket.

Ezek után a fenntartások után kíséreljünk meg egy néhány ilyen analógiát megkeresni, egyrészről József Attila és Derkovits Gyula, másrészről József Attila és Bartók Béla művében.

József Attila és Derkovits Gyula

A József Attila—Derkovits Gyula párhuzamról már többen szólottak. Egy rövid szakasz után, amikor Derkovitsot Kassák Lajossal hasonlították össze, egyre közkeletűbb

[14] ÖM III. 277—78. Vö. uo. a jegyzeteket, 456—58. s az ott felsorolt és ismertetett irodalmat. A kiadás megjelenése óta még: Tóth Lajos: Irodalmi problémák egy Bartók-tanulmány zenetörténeti értékelésében. Válaszcikk Demény János tanulmányára. Sínek között, IV. évf. 1. sz. 1958. jan.—júl., 22—27. l.; a szerző a cikk folytatását is jelzi.

lett a megállapítás: ami a költészetben József Attila, az a festészetben Derkovits Gyula[15]. Különösen az 1955/56-os Derkovits-ujjáértékelés idején hangzott el többször ez a megállapítás. Egyformán a munkásosztály képviselői voltak — fejtették ki —, egyformán annak élményét hordozták, mélyen azonosulva ezekkel az élményekkel, egy politikai célért küzdöttek, művészetükben egyformán nagy hangsúlyt kapott a dolgok lényeges összefüggéseinek kutatása, egyformán nagyra becsülték a tudatosságot. Végül: mindketten a munkásosztály nemzeti küldetésének és nemzetközi hivatásának kifejezői.[16]

De hadd próbáljunk meg mélyebbre ásni, vagy talán inkább: tágítani a kört. Az általános nehézségeken túl megnehezíti feladatainkat, hogy nincs tudományos Derkovits életrajzunk, s ami még nagyobb baj: nincs még „filológiai" Derkovits-feldolgozásunk, — olyan, amely beszámolna művészi fejlődéséről, az őt ért hatásokról, olvasmányairól stb.

Mindenesetre: mind József Attila, mind Derkovits Gyula a magyar munkásosztály szülöttei, mindketten annak századelejei, még sokban kisiparos-patriárkális jellegének széttörését élhették meg gyerekkorukban, s mindkettőnek azonos nagy élménye az első világháború — fizikai és szellemi nyomorba döntő s ugyanakkor forradalmasító — hatása s a Tanácsköztársaság. Itt mindenesetre meg kell említeni, hogy Derkovits érettebb fejjel, tudatosabban ment át ezen a történeti iskolán; de a fáziskülönbség szinte elmosódik a 30-as évekre; ekkor mindketten — közvetve és közvetlenül — élik meg a kor nyomorát, a gazdasági válságot, a politikai és szellemi elnyomást, — s másrészről a közeledő forradalom várását, a jobb jövő reményét, a jelen sivárságának, s a jövő várásának ezt a sajátos dialektikáját. Derkovits Gyula életformájában is, proletárként, a „város peremén" él; s azt, amit József Attila egyrészt közvetettebben, másrészt tudatosabban él át, — ő közvetlenebbül s nyersebben önti át — verseibe. A M. N. Galéria Adattára őrzi a festő egynéhány versét; egyesek közülük spontán kitörések, hangulat-levezetések, mások képmagyarázatok, ismét mások programversek; de mindnyájan meglepő módon őrzik azt a világot s azt a lelkiállapotot, amelyből képei s amelyből — József Attila versei kinőttek:

„Gyaluval, kalapáccsal dolgoztam
én; most ecsettel, festék-
színekkel az élet tükrit
adom én...

Sötét van; sorsom
mint homályos fény
bolyong.
— Kik tipornak? — kik árulták el
sorsomat??
Ők most
mosolyognak." (1928 június)

„Pohos jólakott (!) emberek, ott
laknak az arany oszlopok
felett...
De mi rongyosok, itt lakunk
az angyalföld mögött; hol
porból épít tornyokat a
szél.

[15] Legelőször talán Pogány Ö. Gábornál (A magyar festészet forradalmárai, Bp. Officina, 1941. 26.), így Dési Huber István is: Derkovits Gyula élete és művészete, *Népszava*, 1942. márc. 22.

[16] A legmélyebb összehasonlítás Fülep Lajos szép beszédében (Derkovits Gyula, a *MTA II. Oszt. Közleményei* VII. kötet, 1956, 249—252.), további utalások Körner Éva két cikkében (Derkovits Gyula, a szocialista festészet magyar úttörője, a *MTA II. Oszt. Közleményei*, VII. kötet, 253. skk.; Derkovits Gyula, *Szabad Művészet*, 1955. I. 63. skk.).

A fák sem nőnek naggyá,
és az emberek is szegények.
Csak a szél épít porból
tornyokat és a nincstelenek
zúgolódnak.
Kis prolik porba gugolnak,
fölállnak és ugrálnak.
Felettük a por, mint az idő
száll, és ha jön a zivatar,
akkor minden a sárba ragad.

De a láthatár vonalán,
az új nap vörös vérző csíkja
jelzi már, hogy vagyunk..."

És íme, a *Tömeg* hangja a *Feljön a napunk* c. versben:

Szenvedések mérhetetlen
mélységéből, véressen
gőzölögve jön fel napunk.
Törj, zúzz, rombolj!...
Minden csend pillanat, a
számodra halált, és szolgaságot
tart...
Hallod?..."

vagy egy másik versben:

„Felhők száguldanak az égen,
megyünk mélyen az éjben.
....
Lassan, toporogva megyünk, így csöpörögve
vérzik el életünk.
Millió, millió vércsepp jelzi az utat,
merre életünk elhalad...
De kihullt vérünk, tengernyi hulláma
dagad, és bömbölve söpri el a gátakat..."

Más verseket és versrészleteket közöl könyvében Derkovits Gyuláné.[17] Hadd emeljem ki a *Téli nap*-hoz írt sorokból a József Attila tájverseire emlékeztetőket:

„Cudar idők vannak,
Patkós csizmában jár
a nap és sarkai fejünkön
kopognak..."[18]

Világos: nemcsak a kor kiváltotta közös mondanivalóról van szó, hanem a világlátásnak, sőt a képalkotásnak — később elemzendő — közös sajátságairól is. Azonos a két művésznél a *kor-szín*; a 30-as évek elejének világa, — a maga nyomottságával, felszíni megállapodottságával s a mélyben zúgó forradalmiságával, lázadó, erjedő nyugtalanságával s elkeseredésével, jobb jövőt igérő törekvéseivel s árulóival — egyezik a kettőnél. S hadd utaljak itt — csak futólagosan — közös kulturális élményekre s indításokra; a kor lapjaira, s képeire, beszélgetésekre s vitákra. De tovább kell mennünk: az, hogy a két művész például a világ jelenségeit sokban hasonlóan látta, nemcsak élményekből és tapasztalatokból fakad, hanem azonos eszmei-világnézeti állásfoglalásból. A művészettörténészek már rámutattak Derkovits érett korszakával kapcsolatban a tudatosság, a logikum nagy szerepére,[19] arra, hogy művének a

[17] Mi ketten, Bp., 1954. 125. és 128.
[18] Ez a verse megjelent a *Népszava* 1932. évfolyamában is.
[19] Körner Éva: id. cikkek.

látványszerűségen, a festőiségen túl, de azt el nem hanyagolva, határozott eszmei-tematikus, „irodalmi" mondanivalója van, hogy a látványt nála mindig átvilágítja a célszerű, az eszmei mondanivaló irányba ható rendezettség s hogy ez a tudatosság nyilvánul meg kompozíciós módszereiben is. Rámutattak arra is, hogy például a tér három kiterjedésének csökkentésével bizonyos tartalmilag fontos elemeket tud egymás mellé helyezni ; ugyanennek a célnak szolgálatában áll a „kivágás."[20] A tudatosságnak, az intellektusnak ez a formáló szerepe persze egészen máshogyan nyilvánul meg egy költőnél ; de lehetetlen észre nem vennünk bizonyos hasonlóságot József Attila „rend", tudatosság-keresésével, verseinek logikus szerkesztésmódjával, a felhasznált élményvilág és jelenséganyag minden impresszionista elmosást, vagy tudattalan szétáradást kerülő szigorú kompozíciójával. S az sem kétséges, hogy a tudatosság forrása, a rendező elv náluk a marxizmusé, — vagy másképpen : a kommunista mozgalomban szerzett tapasztalatoké és elveké, amelyeket — fejlődésük egy bizonyos fokán — mindketten szinte közvetlenül használtak fel művészetük alakítására.

Ismeretes, hogy Derkovits Gyula éppúgy, — de korábban, — tagja volt az illegális KMP-nak, mint József Attila, éppúgy résztvett annak közvetlen munkájában és harcaiban ; hogy tehát szemléletét, világlátását, a tények és jelenségek elrendeződésének folyamatát éppúgy ez befolyásolta nála. S hadd tegyük hozzá : mindkettő a Magyarországon, illegálisan, sok nehézséggel küzdve működő Párt tagja volt ; ennek a körülménynek minden felemelő és minden korlátozó következményeivel is. S ha még ehhez azt a közös vonást is hozzátesszük, hogy mindkettő egyéni sorsa mély megélésével, önmagával küzdve jutott el a párttagságig, hogy mélyen, alkotói módon, kiszenvedte és átélte magának, s hogy ez a mélyről-jöttség, ez a valódi íz, ez az összeforrottság dominál náluk, — akkor nemcsak közös vonásokról szólhatunk, hanem a KP ihlető, művészetet-teremtő, serkentő hatását is tetten érhetjük.

De az általános — helyzetbeli és eszmei — azonosságok és hasonlóságok mellett még néhány, különösebb, specifikusabb egyezés is szembeötlik. Az a fejlődés, amelyen keresztül a két alkotó eljut érett korszakához, természetesen egészen más körülmények közt megy végbe, más jellegű hatások, indítások formálják őket. S mégis : van legalább két állomás, amelyet mindkét alkotó elér, majd túlhalad. Derkovits Gyula első, Kernstoktól, s a kubizmustól is befolyásolt első korszaka, az „idealisztikus festői utópia"[21] az *Utolsó vacsora*, a *Halottsiratás* időszaka, — a maga kissé elvont, stilizált, szoborszerű alakjaival, a képekből áradó, szenvedően megbékélt hangulattal, enyhén szinpadias beállításával, — meglepően emlékeztet a fiatal József Attila 1923—24-es korszakára, a „jóság"-versekre, a *Tanitások*, a *Gyémánt*, a *Kövek*, ugyancsak kissé elvont humanizmusú időszakára, amikor a szenvedőket jósággal akarja megváltani, s emberábrázolása ugyancsak kissé elvont, stilizált. Egyébként ez a szakasz mindkét alkotónál elképzelhetetlen a német expresszionizmus közvetett és közvetlen hatása nélkül. S tovább : mindkét művész átment, a huszas évek közepén, a szélsőséges izmusok egy olyan időszakán, — s itt Bécs hatása, az ott töltött időszak egyiküknél sem hanyagolható el, — amely fellazította formáikat, szélsőséges stilizálást, túlmerész képalkotást, szabadasszociációstechnikát, — mindenesetre a realitás tükrözésétől való nagyfokú eltávolodást hozott számukra, amelyet legyőzve, egyúttal eredményeit felhasználva s magasabb fokra emelve, jutottak el érett stílusukig, egy újfajta realizmus megteremtéséig. József Attilánál talán kevésbé volt mély ez a hatás, — ellensúlyozta alapvető tárgy- és realitás-tisztelete, s ellenhatásként a *Nyugat* iskolájának s a népköltészetnek befolyása. De ő is sokat tanult az izmusoktól, s vívmányaikat beemelve a 30-as évek utáni műveibe, megteremtette ő is, mint Derkovits, azt az új szintézist, amely egyformán távol volt akár a felszíni naturalizmustól, akár a plakátszerű mozgalmi

[20] A kompozícióról folyó heves, — mindkét részről sok érdekes s tovább tárgyalandó érvet, adatot felvető vitát l. a *Szabad Művészet* 1955. évfolyamában (Körner Éva : A kompozícióról, Szabad Művészet 1955. l. 304. skk.; és a M. Képzőművészek és Iparművészek II. Kongresszusa uo. közölt vitáját.).

[21] Körner Éva : id. m.

művészettől, akár az izmusok szélsőséges formabontásban veszteglő, artisztikus (Kassák), vagy szürrealista irányba továbbvivő-változataitól.[22]

S ez az újfajta művészet, — ez a mély élményekből táplálkozó, azonos tapasztalati világra támaszkodó, azonos eszmei indítékokból merítő, s azonos iskolát megjárt művészet, — azután az egyes művek szerkezeti-ábrázolási sajátságaiban vezet meglepő hasonlóságokra, sőt egyezésekre. Mindenekelőtt egy általános sajátság: a derkovitsi „kivágás"-technika egyezése a józsefattilai „archimedes-i pont"-tal. Derkovits az izmusok, elsősorban az expresszionizmus és kubizmus híres „kivágás"-technikáját folytatja, viszi tovább, tökéletesíti. Nem vizsgálom ennek eredeti alakulását, festői jelentkezését, csak az eredményt: a kép mintha egyetlen sajátos szemszögből lenne komponálva, arányok, méretek, tárgyak és emberek egymáshoz való viszonya megváltozik, egy sajátos szempontnak alárendelve. Ez a szempont hol formai, hol eszmei, pontosabban: formai megoldáson keresztül érvényesülő eszmei igény. Érdemes idézni erre vonatkozólag Dési Huber István jellemzését: „Téralakitása teljesen a kubizmusban fogant, de annak minden doktrinérsége nélkül; kerülte a nagy mélységeket: ablak, ajtónyílás, egy tükör, egy szék, valamely tárgy, vagy test sziluettje, egy híd vasgerendáinak érdes menete, metszi, gazdagítja nála a képteret. Szerette az átvágásokat, a sík merész tagolásokat, a képrészek elvont ütemezését, de az így keletkezett szerkezetet dús valóságrészekkel töltötte meg: Kezek, fejek, testek kerültek egymás mellé, fonódtak különös rendben, belesímulva a képtér eresztékeibe, vagy kiemelkedve belőlük, ahogy a kép belső rendje vagy a festő indulata, vagy az élmény hevessége megkívánta."[23]

Gondoljunk a *Híd télen*re: a hideg, a kietlenség, a fagy, a nyomor, s az ezen őrködő hatalom képei és szimbólumai uralják a képet, ennek kiemelésére nő meg az előtérben álló fázó anya és gyermek, ennek érdekében dőlnek az őrbódé, a lépcső, a hajókémények és árbócok kérlelhetetlen egyenes vonalban, ezért a színek letompított-kegyetlen csillogása. S még erősebben: olyan képnél, mint a *Vasut mentén*, a száguldás és a fázás ellentéte, a gazdagság ezüstös glóriájának és az ittmaradó — barnaságnak összeütközése, vagy a *Dinnyeevő* fáradt arca és a zamatos dinnyére-irányultsága, a *Hidépitők* kuszának látszó vastraverzei, s leginkább a *Viharban*. Az egész kép egy, enyhén hajló ferde síkra van komponálva, ebben a szögben hajlanak a szuronyok, áll az ablakkeret, esik a havaseső; ebben a szögben megdőlve áll a két munkásasszony, kuporognak a gyerekek, s ez a szög, ez a fenyegető, rémítő szög hangsúlyozza s erősíti a mondanivalót, mint ahogy a *Gond* című képen a munkásasszony nagykendőjének végtelensége irányítja a szemet az egyetlen fontos motívumra, az elveszettség, kétségbeesés, reménytelenség motivumára. A tárgyak tehát nem vesztik el realitásukat, nem lényegülnek át s nem torzulnak el, hanem egyrészt magasabb rendbe állnak, egyetlen mértani-eszmei, kompozicionális rendbe sorakoznak, hogy hangsúlyozzák, kiemeljék a kép fővonalát; másrészről önmagukban is szimbólumokká válnak. A tárgyak, mint realitásukat megtartott jelképek, — állandóan ott vannak Derkovits képein, — a darab kenyerek, üres üvegek, szuronyok, nagykendők, őrbódék magukon túlmenő, s világosan felfejthető szimbólikát sugallnak.

Nos, — olvassuk csak el mégegyszer az *Eső*-t; nem e szerkesztési elv megfelelőjét olvashatjuk-e ki belőle? A tárgyak csak azért élnek, hogy az egyetlen főhangulatnak, főelvnek: mondanivalónak: a „lassúdad, országos eső" kifejezésének; s ezen túl az eső alatt szenvedő országnak érzékeltetésére szolgáljanak; a kompozíció éppúgy egyirányú, mint egy Derkovits-képen; ha vizuálisan képzelnénk el a verset, kétségtelen egy szögbe-hajlított, a térből erősen „kivágott" Derkovits-kép tűnnék elénk. Hasonló, egyszempontú, egylátószögű célratörő kompozíciójú a *Nyár*; sok Derkovits-képpel hangzik egybe a *Fagy*; s szinte meglepő az egyezés az

[22] A kubizmus hatását, egyben túlhaladását Derkovitsnál érdekesen vázolja kortársa, Dési Huber István (Két modern magyar festő, *Korunk* 1937. III.).

[23] Derkovits Gyula élete és festészete, *Népszava* 1942 márc. 22..

Eső c. versnél; amely már-már úgy hat, mintha egy ilyen kép hatása alatt született volna. A zápor, „suhogó rendekben", „nagy nyalábokban" aláhulló mozgása, a cseppek — kaszák — szuronyok — golyók auditiv-vizuális asszociációsora, amely az esőverte föld élményéből mesterien vezet át a tüntető s összecsapó tömeg élményébe, hogy aztán decrescendoval egy másik, kibékítőbb asszociációt idézzen fel, s végül egy „kivágással" fejeződjék be:

Ősz anyó — kerek tükröt vágott.
Mit láttok benne, proletárok?

A vers első variánsa[24] még jobban hangsúlyozza a vizuális élményt:

Ősz eső motyog: „Tükröt tárok".

Élményvilág és szerkesztéstechnika, ábrázolásmód és mondanivaló messzemenő összecsengését érzem itt Derkovits képeivel.

Természetesen: amikor a szerkesztésmód azonosságáról vagy hasonlóságáról beszélek, nem csupán azoknál a verseknél érzem ezt kimutathatónak, amelyek témájuknál fogva közvetlenül kapcsolhatók egy-egy Derkovits-képhez, s amelyek azonos korszakban születtek az említett festményekkel, hanem a József Attila egész költői övrjére. Őmaga fogalmazza meg — több változatban — a szerkesztésmódnak ezt a logikusságát, a szinte festményszerű megkomponáltságnak szükségét, „...a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többit — vagyis a *mű világának minden pontja archimedeszi pont*. S a szóbanforgó egy-két sort elfogadván, a művész elméletileg ki is választotta a valóság egyik részét — ezt minden jó mű alkotása igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel azután az ihlet, a művészi cselekedet, elfödi szemléletünk elől az összes többit, a ki nem választottat... Az ihlet tehát megragad bizonyos *valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét*, mint a téli hold a napot napfogyatkozáskor."[25] Ezt az elvet, — ezuttal ismeretelméleti és lélektani vonatkozásait nem vizsgálva, s pusztán a szerkezeti elv megvilágítására idézve, — szinte irányadónak tekinthetnők a modern festészet nem egy művének, köztük nem utolsósorban Derkovits festményeinek magyarázatára; s ugyanígy a József Attila-versek, — a későbbi nagy gondolati költemények szerkesztésének egyik magyarázó elvéül is felhasználhatnók.

A *Bánat II* („Hát kijöttem ide...") az „ágak karok nyúlnak" képszerű, expresszionista festményekre emlékeztető vizuális kuszaságával s befejezése: az apró jelenségnek, a könnycseppnek és a hangyának hirtelen a kép előtérbe való helyezésével éppúgy példa lehet ilyen további analógiákra, mint a *Holt vidék*, geometrikusan pontos szerkezetével és ugyanakkor látványnak is érzékletesen megragadó leírásával; mert mind a vizuális elem, *(Falu, Szappanosviz)*, mind az egyszempontú, „kivágó" versszerkesztés végig jellemző marad versei egy csoportjára. *(Dunánál I., Kirakják a fát)*.

De nemcsak a szerkesztésmód azonosságai szembeszökők, hanem a két alkotó egy korszakának (József Attila 1929—1933; Derkovits Gyula 1928—1934) tematikus, eszmei, párhuzamosságai is. Már szóltunk az azonos jellegű élményvilágról, s az azonos jellegű politikai meggyőződésről: s ennek termékei az azonos indítékokból fakadt művek. Csak néhány hasonlóság az amúgyis szembeszökőkből: a „művészi én, mint forradalmár" témája amely a költőnél a *Végül*-től, az *Akácokhoz*-on, a *Füst*-ön, a *Bánat I.*-en, a *Kispolgár*-on a *Külvárosi éj* befejezéséig — és tovább — vezet, szinte pontos megfelelője a Derkovits-önarcképekben található, az 1927-es *Festő önarckép*-től kezdve, a már környezetrajzzal és feszültséggel teli *Mi ketten*-en át, egészen az önmagát a korba állító 1930-as *Önarckép*-ig, az önarcképszerű *Bútorkészítők* és *Rézkarcolók*-on át a beteljesülésig, a *Nemzedékek*-ig.

[24] L. ÖM.[2] II. 303.
[25] Irodalom és szocializmus, ÖM III. 92.

Érdemes lenne megvizsgálni, mikor szaporodnak meg a festészetben az önarcképek, s mi az oka ennek a jelenségnek : úgy tűnik, korváltáskor, egy-egy új művészideál kialakításakor, a művész változott helyének és szerepének kijelölésekor jelentkeznek nagy számban az önábrázolások, Rembrandttól Van Goghig. Erős a hajlam az önarcképfestésre a huszas-harmincas évek magyar festészetében is, de talán Derkovitsnál még fontosabb a művész számára az önmaga ábrázolása. Az önarcképeknek ez a nagy száma nála már a korabeli kritika számára is feltűnő volt ;[26] és talán nem tévedünk, ha ebben a József Attiláéhoz hasonló jellegű törekvést látunk a forradalmár — forradalmár-művész típusának kikovácsolására s ábrázolására.

Egy másik hasonlóság : a külváros, — s ezen belül a nyomor, elesettség rajza s ezen túl a „minden emberi világ itt készül" gondolata. Kézenfekvő példák sora kínálkozik itt ; a *Híd, télen* alá szinte képaláírásként kínálkoznak egy korábbi József Attila vers sorai :

> A híd lassan kijön a ködből, a túlparton szuronyok állnak —
> itt az olló, ott pedig a szövendő szövet —
> mire várunk?
>
> (*Anyám meghalt...* 1925)

a *Téli ajtó* (Viharban) politikai pátosza, a *Vasút mentén* elsuhanó kerekeinek az egész képet domináló forgása („Vasútnál lakom. Erre sok/ vonat jön-megy és el-lenézem, /hogy szállnak fényes ablakok[27]/a lengedező szösz-sötétben." Eszmélet XII.) a közvetlen forradalmiság motivuma és témakincse (hogy egy példát idézzünk : a *Tömeg* c. vers és a *Kenyérért* c. festmény analógiája). S ami még frappánsabb egyezés : az anya képe, a proletárasszony ábrázolása, mint a korábrázolás egyik szimbólúma, mint mély egyéni szükséglet mindkét alkotónál. Ismeretesek József Attila anya-versei ; ha talán nem annyira dominálóan, s nem annyira a lélek legmélyéig hatolóan, de a proletárasszony-élmény, az anyaság-élmény ott szerepel Derkovitsnál is. Tudjuk, hogy ő is korán elvesztette anyját ; s a MN Galéria Adattárában őrzött iratai között talán legmeghatóbb hosszú, részletes leírása anyja haláláról[28]. S a *Kendős nő*, a *Gond*, az *Anyaság*, a *Fázó parasztasszony* s a festő utolsó képe : az *Anya*, — ugyancsak a reális s mégis szimbólummá, szinte mitoszivá növesztett anya, a helytálló, szerető, szürke s mégis hatalmas középkorú asszony képe.

Folytathatnánk az analógiák és megfelelések sorát ; igazolva, amit már talán nem is szükséges igazolni — a két alkotó közös vonásait. Csak még egy, látszólag technikai, részletre térnék ki : a színek szerepére. A Derkovits-ról szóló emlékezések és kritikák is megemlítik, hogy a festő milyen különleges jelentőséget tulajdonított a színeknek ; s érett korszakában különösen az „ezüst" volt legkedvesebb s legfontosabbnak tartott színe ; hadd idézzük egyik legkorábbi monográfusa, Ártinger Imre tanuvallomását : „...az ezüst például a hajthatatlan céltudatosságot jelképezte. A *Rézkarcoló* önarcképén, vagy a *Nemzedékek*-en az ezüstnek ilyen „emberi jelentése" bizony aligha hámozható ki, de meglepően értelmes és hatásos felhasználása a festő sajátos színötleteinek egyike ... Az ezüst a barnákkal együtt leginkább átérzett színei közé tartozik : a *Szövőmunkás*ok (1933) rideg ütemében talán túlsok az ezüst konok hidegsége, de a *Hidépitőkben* (1932) a vasgerendák ezüst színezése talpraesetten tagolja a síkot."[29] Ki ne gondolna éppen József Attila e korszakának ezüst-jeire és kék-ezüstjeire? A *Förgeteg* „fekete vadezüst"-jére, a *Favágó* fényes-ezüst ragyogására, a *Füstre :* „Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől", a *Nyár* „ezüst-derű"-jére ; a *Fagy* ezüstös csillogására (egyik első variánsa : az idő : „Hullt ezüstpénzdarab szava" ; másutt : „Nagy

[26] Ártinger Imre : Derkovits Gyula (*Ars Hungarica* 6.) Budapest 1934, 22.
[27] Vö. Dési Huber leírásával : „Tiszta helyzetkép. Az élet lehetőségei suhannak el így a ma munkássorban élő ember mellett." (*Korunk*, 1937. III.).
[28] Idéz belőle Derkovits Gyuláné, id. m. 14.
[29] Id. m. 25.

ezüstpénzdarab szava"; 1. ÖM.[2] II. 391. l. és Szabadon 1932 januári számában megjelent, ott még fel nem dolgozott szöveg); s mintegy összegezésül és betetőzésül a *Téli Éjszaka* képe:

Ezüst sötétség némasága
holdat lakatol a világra,

(amelyet a vers elején felbukkanó „kis darab vékony ezüstrongy" szinte előkészít). S végül, mintegy visszautalva a *Favágóra*, a híres-szép:

Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.

(Reménytelenül)

*

A két alkotó, József Attila és Derkovits Gyula helye tehát a magyar kultúra, a magyar szellemi élet történetében látszólag csaknem azonos. Fokozza ezt a benyomásunkat e két művész kritikai fogadtatásának szinte megdöbbentő, időnként csaknem szószerint egyező alakulása. Derkovitsnak is elismeri a korabeli kritika tehetségét, eredményeit, de állandóan hangsúlyozza, hogy ezeket politikai meggyőződése, programja nélkül, sőt annak ellenére érte el.[30] A képzőművészeti kritika sajátos helyzetének megfelelően ez a megállapítás főleg a „program-festészet" elleni, a „téma-festészet" elleni tiltakozással, a „tiszta festőiség" védelmével párosul. Ártinger, többször idézett nagyon elismerő és elemző-jellegű művében visszavisszatérő törekvés Derkovits elszakítása a „festészet-ellenes szándékok"-tól, annak bebizonyítása, hogy „Hiába erőlködött azon, hogy életnézetét a negyedik rend szűk osztályérzésének dogmatikus kereteihez láncolja. Hasztalanul ragaszkodott bizonyos külsőséges proletárjelleghez, — minden erőfeszítése meddő maradt: nem tudott tettekre váltódni, sem pedig festményei képértelmében kifejeződni." Az ő felfogása, mint legtöbb liberális s radikális kortársáé, így összegeződik: „...a legjobb Derkovits-képek értéke nem a közömbös tárgykörben rejlik, hanem a festői előadás páratlan szépségében."[31] Festőiségnek, tehát művészetnek és tárgykörnek, tehát eszmeiségnek ez az elszakítása végigvonuló motívum a korabeli kritikákban. A *Századunk* nekrológjában Lesznai Anna[32] a líraiságot és a proletár-élményt, a lelket és eszmét választja így szét benne, kifejtve, hogy nincs benne „forradalmi", „finom és előkelő, letompított és csendes inkább, mintsem hogy megdöbbentőnek, igazán újnak nevezhetnénk ... nem osztályharcos magartatása, nem témái avatják új művésszé." Sőt: meglepő módon kifejti, hogy nála proletárt és gazdagot egyaránt összeköt valami egyetemes szenvedés; „Előfutárja ő egy új vallásos művészetnek, amely valósággá váltott transzcendenciát, testté valósult eszmét követel."

A polgári kritikának ezt az álláspontját nyomon követhetjük a harmincas évek József Attilájánál is; Németh László, Füst Milán s Németh Andor nem egy róla írt írása ezidőtájt éppígy választja ketté a politikust a művésztől, a lírát az értelemtől, a mondanivalót a líraiságtól. Kifejezője ez az álláspont a polgári esztétika önkéntelen vagy tudatos viszolygásának a politikai tarlamaktól, de ugyanakkor a szektás, weimari proletkultos művészet hatásának, amely a kortársak szemében azt a képzetet kelthette, hogy a proletariátus művészete csak kiáltó-harsogó agitáció lehet.

Kassák Lajos,[33] — a maga 30-as évek közepei álláspontjáról, — ugyancsak bizonyos fanyalgással, gyanakvással tekint a művészre, — Derkovitsban mindenekelőtt autodidaktát,

[30] Lásd pl. *Budapesti Hírlap* 1934. okt. 28. (Ybl Ervin); *Pesti Hírlap* 1934. okt. 28. stb.
[31] Id. m. 19.
[32] D. Gy., *Századunk* 1934. 402. l. skk.
[33] D. Gy. emlékére, *Nyugat* 1934. I. 488. l. skk.

még ki nem érett művészt lát, akinek „festőiségét" emeli ki. Elmélete szerint a proletárművésznek a polgári művészet legmagasabb csúcsait kell elérnie, ami önmagában helyes követelmény, az adott esetben azonban világosan kitűnik a cikkből, hogy Kassák itt a polgári művészet „festőiségét", „látványszerűségét" állítja csupán követendő példának a proletárművész elé, amellett ő is szétválasztja Derkovitsban a művészt és az embert (azaz a politizáló egyént): „mint művész a legfanatikusabbak és legigényesebbek közé tartozott, mint ember azonban nem tudta levetni a proletársors örökségeit, pszichikai gátlásai megakadályozták az anyagi érvényesülésben és a társasági sikerekben." Tudomásom szerint itt hangzik fel először komoly író részéről Derkovitscsal szemben a „szektánsság" vádja,[34] — amely azóta sokszor feltűnik a Derkovitsról szóló irodalomban; s amely — mai-szemmel csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy meg nem alkuvó magatartását, elvhűségét illette a bírálat. Kassák különben mind József Attilával, mind Derkovitssal szemben fenntartotta elismerve is elutasító, dícsérve is fanyalgó attitűdjét — mindmáig; s ebben a magatartásban keveredik a tanítványait maga fölé felnőni látó nem-elég-bölcs mester érzése, s az, hogy Kassák mindkettőjük művészi ideáljaitól és gyakorlatától eltért — Derkovitscsal szemben az absztraktok és a Gresham, József Attilával szemben a hermetikus „örök líra" irányába fejlődve.

Derkovits igaz megítélését az a baloldali, részint az illegális Párt körül tömörült értelmiségi gárda hozta el, amely József Attilát is zászlajára emelte. Bizonyos fenntartásokkal Hevesy Iván és Szélpál Árpád,[35] Bálint György és a *Gondolat*,[36] a *Korunkban* Dési Huber István,[37] majd a Márciusi Front balszárnyán álló *Hid*-ban Pogány Ö. Gábor[38] mondják ki nagyon világosan Derkovits fontosságát és helyét. Derkovits esetében sem hiányzott a szektáns értetlenség: 1945-ben Ék Sándor pendíti meg azt a hangot, amely csupán „biztató ígéret"-nek tekinti[39] s az 1949—53 közti időszakban volt értékelésének mélypontja. Ám azóta, — elsősorban a *Szabad Művészet* hasábjain lefolyt vitában (1945—56), kiállítások sorozatában s az Akadémia ülésén, — nagyjából általánosan elismertté lett értéke, elfogadottá helye a magyar festészet történetében.

S ha most, a hasonlóságok s analógiák megállapítása után, végső összegezést kellene adnunk, új kérdések sorával találnánk magunkat szemben. Igaz, mindketten a magyar munkásosztálynak kultúrában eladdig — s máig is — legadekvátabb, nemzetközi méretekben is számottevő teljesítményét jelentik, mindketten ennek az osztálynak élményeit, mondanivalóját, eszméit hordozzák s fejezik ki, mindketten egy sajátos történelmi pillanat — az 1928—1934 közti országnak, — a Horthy-fasizmus járma alatt nyögő, de új forradalomra készülő Magyarországnak képét adják, mindkettőt azonos témák foglalkoztatják, s mindketten egy, az izmusokon átment, azokat legyőző, de azok eredményeit felhasználó új realizmust teremtenek, — s mondjuk ki: mindketten a szocialista realizmusnak nem előfutárai, hanem megtestesítői korukban, — s végül mindkettejükben a szocialista művész új, tudatos típusa jelenik meg: intellektus és ábrázolóképesség, líra és ész, valóság és lényeg új egysége.

De vannak köztük különbségek is. S most nem azokról beszélek, amelyek természetesen adódnak a két művészet különbségéből, a két alkotó korából és iskoláiból, nem: világuk és helyük különbségéről akarok szólni: mert végül is József Attilát egyetemesebbnek, tágabbnak

[34] Lásd már *Az Est* nekrológjában. 1934. X. 28.
[35] D. Gy., *Szocializmus* 1934. 426. l. és: *Népszava* 1934. okt. 28.
[36] Lásd már nekrológját, *Pesti Napló* 1934. aug. 24.; de főleg: Előszó D. Gy. „1514" c. fametszet sorozatához, Gondolat kiadás, 1936.; l. *Gondolat* 1936. 242. l. is.
[37] Két modern magyar festő: Bernáth Aurél és Derkovits Gyula. *Korunk* 1937. III; a cikk Derkovitsra vonatkozó részét — kissé kibővítve — még egyszer közölte: D. Gy. élete és művészete, *Népszava* 1943. márc. 22.
[38] A „Szegények bibliája" a festészetben, *Hid*, 1938. máj. 12.
[39] A festő világnézete, Bpest, Corvina 38.

érzem. Már az eddigiekben sem csak azért hasonlítottam József Attila egy bizonyos korszakának, az 1929—1933 köztinek verseit a Derkovits képeihez, hogy az egyidejűséget kiemeljem, hanem azért is, mert éppen ezek — és csak ezek! — a versek rímelnek a festményekre. József Attila már indulásától is magával hozza a *Nyugat* eredményeit és a népköltészet állandó ellensúlyozó, egyszerűsítő, dallamosító s más-irányba-stilizáló hatását; s ezek a hatások már talán az 1930—32 közti korszakban is sokszínűbbé teszik. S utóbb még nagyobb a különbség: az „új nép, másfajta raj" ábrázolásának az a döntő, történelmi újsága, amelyet 1931-től, a *Munkások* megírásától a József Attila lírája ad, Derkovitsnál még csak félig van meg. Az ő munkásain még ott a tömbszerűség, a részleteiben meg-nem-fogalmazott ideál, a proletkultos stilizáltság bélyege, s bár „fázás, éhség, nyomor" nyoma ott van rajtuk, s az erőt, az újdonságot is érzékeltetik a *Hajókovácsok*, a *Hídépítők*, de inkább az „újfajta mitosz" kialakításának irányába mutatnak, az egyénítésnek az a módja, az a korba való kegyetlenül őszinte beágyazottság, amely a józsefattilai munkásokat jellemzi, még hiányzik róluk. De — s főleg — a József Attila — igaz, később kibontakozni kezdő — egyetemessége hiányzik Derkovitsból. Hiányzik a józsefattilai falu, a paraszt, az *egész Magyarország* tája, s távlata; hiányzik a széles körképek igénye, s hiányzik az a gondolati és érzelmi, az intellektuális és pszichológiai mélység és alászállás is, amely már 1933-tól kezdve olyannyira József Attila sajátja. Mintha csak Derkovits munkásai, Nagy István kubikusai, Egry tájai, Szőnyi színei együttesen, egyszerre lennének jelen József Attilánál. Vajon, ha tovább él Derkovits, eljut-e a tágasságnak, az egyetemességnek és a mélységnek erre a fokára, — a munkásosztály szemével nézett nemzeti horizontnak erre a felismerésére?

S végül: a tragikus kérdés; miért nem ismerhették egymást? Talán csak véletlenek sorozata okozta; de az ok ugyanakkor mélyebben rejlik: a magyar szellemi élet, — s ezen belül a magyar munkásmozgalom, — tragikus széttagoltságában és atomizáltságában, abban az atomizáltságban, amely végeredményben abban is megakadályozta József Attilát, hogy nemzedékének Ady-szerű vezére legyen; a munkásosztálynak és világnézetének — s tágabban minden következetes baloldali erőnek — abban a félreszorítottságában, amelynek „nehéz nyomait" még ma is követhetjük.

Egy kitérő: József Attila és Dési Huber István.

Ám volt egy festő, akit jól ismert a költő s aki jól ismerte a költőt, egy művész, aki tanítványának vallotta magát, akivel képzőművészetről beszélgetett s akit — közvetve vagy közvetlenül — nem egyszer az ő versei inspiráltak: Dési Huber István. Ő az mindenekelőtt, akinek a leghitelesebb József Attila-képeket köszönjük: a fiatal József Attila megidézését egy vázlatában, az 1933-os híres rajzot, a költőnek mindmáig leghatásosabb ábrázolását és egy csak reprodukciókból ismert, újabban felbukkant rajzot. (*Előre*, 1958. III. 22), valamint a posthumus kettős portrét, az oly mély és sokféle jelentőséggel teljes Illyés Gyula — József Attila-képet. Ő az, aki versei szellemét és mondanivalóját mélyen megértve, megrajzolja a Magyar Alföld-illusztrációt, megkísérli — kevésbé sikerrel — a *Magad emésztő* — megragadását is. A költő még csak korábbi alkotó korszaka műveit ismerhette: a *Negyedik rend* sorozatát, — s tömbszerűen súlyos, dekoratív hatásokra, általános jelképezésre törekvő paraszt- és munkásalakjait. Dési Huber Istvánné emlékezése szerint ezeket kedvelte különösen, s még a festő egyik legjelentőségteljesebb, — sajnos, elveszett, s azóta csak fényképről ismert — művét, a *Pusztába kiáltott szó*-t, vagy más címmel: *Vihar előtt*-et, amelyen a szántóföldek végtelen hullámait, a dombok sokféle görbületét futhatja be a szem, — az egész képen vészes, fenyegető viharelőtti világítás, a gomolygón sötét felhők közül csak egy fénysugár tör elő, megvilágítva a kis tanyát. S a kép balsarkában egyetlen parasztalak, — a Dési Hubernél s más kortársánál is oly gyakori csúcsos süvegben, — amint kezét szájához emelve, kétségbe-

esetten és elveszetten kiált bele a nagy térbe, — figyelmeztetőn és segítséget kérőn. Világos : a kép tárgya és hangulata is közelállhatott, — a *Holt vidék* és a *Falu*, a *Ritkás erdő alatt* és *A költő hasztalan vonít* szerzőjéhez.

Külön tanulmány szólhatna erről a kapcsolatról s arról, hogyan találkozik a két művész szemlélete és tárgyköre.[40] Dési Huber „motivumai" közt például fontos helyet foglal el a „város peremén" (van is ilyen című képe, szinte a „palánkok közt szárnyaló munkát" idézve), s főleg : a Ferencváros. A fiatal erdélyi gyerek itt kap szállást, — s az érett festő, 1940-től kezdve, itt lakik, a Vaskapu-utcában. S képein megjelenik a Ferencváros tája, az a sajátos, tűzfalakkal és palánkokkal, bérházakkal és kerítésekkel, gyárkéményekkel és földszintes, falusi házakkal teljes vidék, — amelyhez hasonló oly sokszor szerepel a kor magyar és külföldi festőinek vásznain és amely itt mégis annyira egyedi és különleges, — a Ferencváros, József Attila szülőhelye, gyerekkori élménye s egész életén keresztül kísérője.

József Attila és Dési Huber találkozása még egy szempontból jelentős. Dési Huber már a munkásmozgalom, a szocialista művészet fejlődésének egy másik korszakához tartozik, mint Derkovits ; ahhoz a körhöz s ahhoz a nemzedékhez, amelynek élményei közt, műveltség-anyagában mélyen ott volt a József Attila költészete. A költő — már élete utolsó éveiben, de különösen 1938 után érezhetően hatott kortársai, művésztársai egy rétegére. S ez a hatás nemcsak a „József Attila utóélete" — probléma szempontjából fontos : e néhány év, 1938—1944 szellemi színképének egyik jelentős tényezője is. S amikor Dési Huber festői termését és — kortársai közt feltűnő — elméleti érdeklődését, munkásságát vizsgáljuk, — egyéb tényezők között ezt a hatást sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

József Attila és Bartók Béla

József Attila és Bartók — egészen más kapcsolat ez, mint József Attila és Derkovits. Itt nincs szó közös élményekről, közös osztályalapról, közös művészi iskoláról, közös környezetről, — más nemzedék, más kor, más törekvések jellemzik Bartókot és József Attilát. Mégis : van közük egymáshoz, ismerik egymást, s van mit vizsgálni viszonyukon.

Nem kifejtetten és nem részletesen, de utalásszerűen foglalkoztak már Bartók és József Attila viszonyával. Révai József állította egymás mellé őket még régebben, mint „nagy lázadókat", de inkább ebből fakadó korlátaikat emelve ki. Szabolcsi Bence kettejük külső találkozásáról és belső összefüggésekről írt alapos elemzést. Összehasonlítva a *Medvetánc* bartóki és józsefattilai formáját és a Bartók *Éjszaka zenéjét* (1926) József Attila *Téli Éjszakájával* vetve össze, összefoglalásul megállapítja : „. . .ezek a nagy éjszaka fantáziák, egymástól való teljes függetlenségük mellett is, mélyen rokonok egymással : hasonlóan vagy ugyanúgy érzik és érzékeltetik az ember helyét a mindenségben, vagy pontosabban : a virrasztó ember helyét egy kietlen és közömbös, mégis mindent átfogó és magába ölelő éjszakai világban . . . A virrasztás parancsa : ebben állott legmélyebb rokonságuk".[41] Révai József pedig, legújabb tanulmányában, szintén utal a kettőjüket összefűző kapocsra, mintegy helyesbítve korábbi megállapításait. Szerinte a diszharmónia és a „pokoljárás" közös a két alkotóban, s Bartók is átélte a „fasiszta korszak minden kínját, a felbomló kapitalista kultúra okozta minden szenvedést és vergődést . . . Bartók is, a felbomlást és a kétségbeesést, a betegségnek és a magánynak, a barbárságnak és a züllésnek deformáló hatását éppúgy ábrázolja, mint a bomlás erői fölötti győzelemnek, a nép egészséges erőivel való összeforrásnak és ilyen módon az emberi és társadalmi gyógyulásnak az útját. A harag és a kétségbeesés, az irónia és az emberkáromlás motivumai Bartóknál éppúgy felhangzanak, mint József Attilánál, nála is

[40] L. erről még : Oelmacher Anna : Dési Huber, *Szabad Művészet*. 1954. 204. skk., ahol a szerző egy sor kapcsolatra utal.
[41] Id. m. 904.

összefonódva a természet idilljébe, a népi kultúra harmonikus világába való menekülés motivumaival."[42] Végül József Attila Bartókról írott vázlatával kapcsolatosan két nagyobb tanulmány is napvilágot látott, Demény Jánosé és Tóth Lajosé ; az utóbbi találó szavakkal emeli ki Bartók és József Attila közös élményeit, mindkettőjük kor-okozta disszonanciájára utalva, s arra, hogy mindketten a „népi kultúra harmónikus világában" keresik a kiutat.[43]

Bartók Béla és Kodály Zoltán neve, — s műve, — műveltségi alapszínét jelentette egy egész nemzedéknek ; a népzene felfedezése éppúgy, mint a népdalkultusz, egyes műveik, egyéniségük példája egyaránt hatott már a 20-as évek végén, — polgári radikálisokra és szocialistákra, jobboldali fajvédőkre és konzervativokra. Az Ady-Móricz-Szabó Dezső-Bartók- Kodály — sokszor meg sem értett — jelszó volt a fiatalok ajkán. Szavakban, frázisokban így is maradt ez mindvégig. József Attila is már korán érezhette Bartók és Kodály hatását ; költészete és cikkei is bizonyítékul szolgálhatnak. Tudjuk, forgatta a nagyszalontai gyűjtést, hallhatott Bartók és főleg Kodály népdalfeldolgozást — legszűkebb baráti körben, társaságban is ; hiszen a Vágó Márta lakásában gyülekező fiataloknál éppúgy, mint az Előőrs körül táborozó jobboldali radikális fajvédőknél, a vásárhelyi lázas beszélgetéseken éppúgy, mint a Japán-ban „bon ton" volt ismerni és beszélni Bartók és Kodály művéről ;[44] sőt : az illegális mozgalomban fellépett zeneszerzők, kórusok is igyekeztek felhasználni — eredetiben és átalakítva — a népdalokat és népdalfeldolgozásokat ; a weimari munkáskórusok és Kodály együttesen hat pl. ezidőben Szabó Ferenc pályájára, — akit a költő a mozgalomból jól ismert.

De József Attilát később is vonzza a népdal, népzene — s ami ezen túlnő : Bartók műve. Sok mindent elvet már fiatalsága „népies" túlzásaiból, elfogultságaiból, de a bartóki mű tisztelete végigkíséri. Mi vonzhatta vajon Bartókban? Mit érthetett meg és mit érezhetett magáénak művéből?

Mindenekelőtt : magával ragadta a népdal, népi kultúra — az általuk felszínre hozott s ismertté vált kincs — frissítő, elevenítő, művészileg is újat hozó hatása. Anélkül, hogy — élete egy egészen rövid korszakát kivéve — a népi kultúra kizárólagosságának vagy kritikátlan felmagasztalásának hódolna, — erejét, demokratikus alapvonását, értékeket őrző voltát felismeri, — s művészetébe is szervesen beleolvasztja. Érdemes lenne nyomonkövetni felfogása fejlődését ebben a kérdésben a *Ki a faluba* és a *Magyar Mü és labanc* szemle szélsőséges álláspontjától[45] a már kommunista teoretikus művéig, a *Fiatalságunk és a népművészet*-ig, amelyben, elutasítva a parasztkultúra idealizálását, szembeszállva az értelmiségi fiatalság faluba-menekülésével, mégis elismeri és hirdeti a népművészet jövőt alakító szerepét : „A proletárművészet ősét a népművészetben látja, hiszen a népművészet hagyományosan kollektív. A népművészet a felgyülemlett, jelenlevő múlt, hatékony emlék, mely irányítja a jövőt."[46] A megfogalmazásban és a szintézisre való törekvésben rokonságot érezhetünk Bartók gondolataival : a népit a költő nem önmagáért valónak, hanem egy új, magasabbrendű művészet nélkülözhetetlen alkatelemének tartja, — művei gyakorlatában és elméleti fejtegetéseiben egyaránt. Költészetében ott vannak mindvégig a népi dallamok, ritmusformák, képek, műfajok, de beolvasztva és magasabb szintre emelve.[47] Bartók művészetét is ez a törekvés jellemzi s teszi történelmi-európai méretekben oly jelentőssé ; s ez jellemzi Bartók elméleti munkásságát is,

[42] József Attila, *Kortárs*, 1958. 819-820.

[43] Id. m. 24.

[44] Vö. evvel a — különben közhelyszerű — kijelentésével : „Annál inkább szükséges, hogy ismerje művelt közönségünk a valódi népköltői termékeket — hiszen a zenében Bartók és Kodály állanak a korszerű magyar ifjúság élén." (Horváth János : Magyar versek könyve, ÖM III : 189.).

[45] Bizonyára nem véletlen, sőt nagyon is jelentőségteljes, hogy Kodályt egy ízben idézi, éppen legszélsőségesebben népies írásában, a *Ki a faluba* című̈ben. (ÖM. III. 202.) Bartók viszont érett műveiben foglalkoztatja inkább.

[46] ÖM III. 116.

[47] Erről pl. Szentkuthy Miklós: J. A., Válasz 1947. dec., 529.

egyre erősödőn éppen a harmincas években. Bartók „univerzalizmusa" ekkor van kiteljesedőben ; még erősebben fordul a szomszéd és a távolabbi népek zenéje felé : behatóan foglalkozik szlovák és román népzenével, már 1931-ben írja Octavian Beunak az azóta is sokszor idézett sorokat : „Az én igazi vezéreszmém azonban ... a népek testvérré-válásának eszméje, a testvérré-válásé minden viszály és háborúság ellenére"[48] 1934-ben jelenik meg a *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje*, 1935-ben adja ki román kolinda-gyűjteményét, ezekre az évekre esik törökországi gyűjtőútja, ekkor folyik — részben éppen a *Szép Szó* hasábjain — vitája a román népzene kérdéseiről. 1937-ben tartja *Népdalkutatás és nacionalizmus* c. előadását, az „ultranacionalizmus" és „korunk világnézeti feszültségei" elleni támadását, amely a higgadtság, tárgyilagosság, egyetemesség követelményeit szegezi szembe a szűkkörű, betegesen érzékeny nacionalizmussal ; ekkor kezdi kimondani, hogy a világ népeinek népzenéje alapjában kevés őstípusra vezethető vissza ; s ekkor érlelődik meg benne mindinkább az, amit néhány év múlva, a második világháború véres napjaiban így mond ki : „A parasztok közt békesség uralkodik ; — gyűlölködést a másfajtájúak ellen csak felsőbb körök árasztanak!"[49]

Mindez vonzhatta hozzá A *Dunánál* költőjét, — azt, akinek egyik legfőbb gondja ekkor a nemzeti határokon és szűkösségen való túlemelkedés volt, egyik legfőbb törekvése a cseh és román költészet megismertetése. Igaz, ő más irányból jutott el ehhez a felismeréshez ; első, románból való fordításai a romániai kommunista *Korunk* hasábjain jelentek meg, s a kommunista mozgalom vezette el a dunamenti népek összefogásának gondolatához. De az 1936—7-es években nem lehettek előtte ismeretlenek Bartók törekvései sem, a történelem erői egyirányba kényszerítik a legnagyobb szellemeket.

Van még egy vonás kettejük művészetében, amely összefűzi őket és amely József Attila — a bölcsész, a gondolkodó, a költő — számára oly vonzóvá tehette Bartók egyéniségét. Ez Bartók művének „tudatosság és matematika" — aspektusa, — amely nála is a 30-as évektől erősödik meg.[50] „Dolgozni csak pontosan szépen /ahogy a csillag megy az égen/ úgy érdemes" mondotta a költő s a „rend", a tudatosság, az értelem hirdetője volt mindvégig; alkotásmódjának és világnézetének egyaránt ez az intellektualitás, ez a felelősségteljes pontosság, a külső és belső sötét hatalmakon való győzedelmeskedés volt egyik rugója. A rendet, a tudatosságot, osztálya gyönyörű képességének vallotta ; s ezen a ponton is érezhette, a tudományos pontosság, a lelkiismeret tudósával, az értelmetlen világot az értelmes, egyre pontosabb, szinte geometriai szerkesztéssel legyőző zene művészével a rokonságot.

De : azt gondolom, hibát követnénk el, ha — a tartalmi elemek, a művet hordozó telítő eszmei-világnézeti elemek elhanyagolásával s mellőzésével — pusztán a logikum előtérbe kerülésében, vagy a Kelet—Nyugat, esetleg népi-magaskultúra összeegyeztetése kísérletében látnánk Bartók jelentőségét, illetőleg annak a rokonszenvnek a nyitját, amely József Attilát hozzá fűzte. Azok, akik a „Bartók-modell" vagy „Bartók-szintézis" lényegét, mint ez az utóbbi időben többször megtörtént, csak az ősi és az új, az irracionálisan-démoni Kelet és a racionálisan-logikus Nyugat egyesítésében látják, az igazságnak csak az egyik oldalát ragadják meg. Mert mindez kétségkívül ott van Bartókban, — mint ahogy effajta párhuzamokat lehetne vonni és vontak is József Attilával kapcsolatban is — de ennek a szintézisnek értékét az dönti el, milyen mondanivaló, milyen eszmei-magatartási kifejeznivaló szolgálatában áll. Ősit és újat, Keletet és Nyugatot valóban egyesített Weöres Sándor is, s effajtára törekedett Gulyás Pál is ; ám milyen retrográd ideológiájú az egyik, milyen szívszorítóan provinciális eszmevilágot tükröz a másik! Kelet és Nyugat formakincsének, civilizáltnak és barbárnak egymással-frissítése lehet reakciós is ; ám — s ez vonzotta hozzá József Attilát is — Bartóknál sohasem válik azzá. Ő nem süllyed el a vadságban, s ahogy a legtöbb művében

[48] L. Bartók Béla levelei III. (Szerk. Demény János). Bp., 1955. 179.

[49] A népdalkutatás Kelet-Európában, 1943. l. B. B. válogatott írásai, szerk. Szőllősy András, Bp. 1956. 17.

[50] L. erről Szabolcsi Bence : Népzene és történelem, Bp. 1954. 172.

világosság váltja a sötétséget, művészetének egésze humanista mondanivalót sugall. Bartók műve jellegét és egyénisége kiformálódását tekintve az előző nemzedékhez tartozik ; ahhoz a nagy nemzedékhez, amelyet a magyar irodalomban leginkább Ady neve jelképez. A század elejéről hozza magával azt a társadalmi radikalizmust, humanizmust s az európai látókört, amelynek hűséges őrzése annyira fölébe emeli kortársainak. Sohasem ad alább az európai igényből, az egyetemesség és a harcos humanizmus pátoszából, sohasem szűkül pusztán-nemzetivé. A legmagasabbrendű polgári humanizmus ez, a Thomas Mann-ok, a Roger Martin du Gard-ok humanizmusa, annak minden tiszteletreméltó nagyságával s minden fájdalmasan-elkerülhetetlen korlátjával, s amikor ez a magatartás, ez a világnézet s ez az életszemlélet szembekerül az egyre előretörő barbársággal s fasizmussal, a háború és pusztulás sötét erőivel, fényesen kiállja a próbát : Bartók egyenes gerince soha, egy pillanatra sem hajlik meg, nem tesz engedményt a mégoly fenyegető nacionalizmusnak s nemzeti beszűkülésnek. Ez a tiszta, humanista program, ez a magatartás pedig a kor legmélyebb ellentmondásainak, legfenyegetőbb szörnyűségeinek, legapokaliptikusabb veszélyeinek, — valóban : alapvető széthasadozottságának és diszharmóniájának — mély megélésén és felszínre hozásán épül. Néha nem is követi feloldás a sötétséget, de legtöbbször ott a megoldás : s a nagyon nehezen kiküzdött, sajátos harmónia a Bartók-művekben csak e szörnyűségek, veszélyek és iszonyatok megelevenítésével, legmélyebb érzékeltetésével, kendőzés nélküli feltárásával lesz teljessé.

Ez az a „pokoljárás", amely a fiatalabb, másunnan jött József Attilát rokonná teszi nagy kortársával. Ha Derkovitscsal kapcsolatban analógiaként főleg 1929—1933 közt írt versekre hivatkozhattunk, akkor Bartókkal kapcsolatban — anélkül, hogy részletes műösszehasonlításokra vállalkozhatnánk — az 1933—37 közt írt versek tanusága a perdöntő. Az összehasonlítást egyébként nehezíti az is, hogy egyáltalán kétséges : mit ismerhetett a költő Bartók zenéjéből. Szabó Ferenc például úgy emlékezik, hogy alig járt hangversenyekre ; sem pénze, sem ruhája nem volt. Szerinte a költő csak Bartók népfeldolgozásait ismerhette, s legfeljebb még 1908-ban írott 14 zongoradarabja közül néhányat, köztük persze a *Medvetánc*ot. Valószínű azonban, hogy a későbbi években — hangversenyen, előadóesteken, társaságban — hallhatott Bartók-műveket ; Kadosa Pál elmondta, hogy nem egyszer zongorázott neki Bartók műveket ; a Bartók-vázlatot is nehezen foghatnók fel puszta élménynélküli spekulációnak. De nem is a közvetlen hatás a lényeges ezúttal ; erről kevéssé lehet szó. A *Medvetánc*-ot, mint ez közismert és sokszor idézett tény, Bartók (egyébként 1911-ből való) zongoradarabja inspirálta ; Németh Andor szerint[51] ő játszotta el a költőnek Berény Róbert lakásán, s a játék után néhány napra hozta el József Attila a *Medvetáncot* és *A kanászt*. Bartók zongoradarabja azonban, mint azt Szabolcsi Bence megállapítja,[52] „inkább csak elindítója és kerete lehetett a Medvetánc gondolatának : hangban, indulatban, ritmusban és dinamikában ihlette meg, koncepciójában sokkal kevésbé."

Nem az átvétel s a közvetlen élmény alakította hatás kutatása érdekelhet hát bennünket; annál kevésbé, mert a József Attila művére rimelő Bartók-opuszok egyrésze a költő halála után keletkezett, — hanem ugyanúgy, mint Derkovits esetében, kor-szülte találkozások és azonosságok.

Már aránylag korán érdekes találkozásra figyelhetünk fel : a *Bánat I.* és a *Cantata profana* sajátos feleselő-rokonságára. Szinte hatásra gondolhatnánk, ha nem tudnók, hogy az 1930-ban írt *Cantata* — nem lehetett hatással az 1930 októberében először megjelent versre, mert Budapesten csak 1936-ban mutatták be. Talán arról lehetett szó, hogy a költő a szöveget ismerhette ; hiszen Bartók, mielőtt maga fordította volna le a román népballadát, több költőt

[51] József Attila, [1943], 128—29.

[52] *Csillag* 1955. 904. l. vö. Demény János : B. B. művészi kibontakozásának évei, Zenetud. Tanulmányok Liszt F. és Bartók B. emlékére, Bp. 1955. 332. ; a zongoradarab keletkezéséről, a „Tizennégy bagatell zongorára" jelentőségéről. Megjegyzendő, hogy a darabnak van egy 1931-ből való zenekari feldolgozása is.

kért fel s köztük Erdélyi Józsefet is, de fordításuk nem nyerte meg tetszését. Mindenesetre érdekes s meglepő a szarvas-motivum előfordulása azonos időpontban mindkettőjüknél; bár a bartóki szarvas-jelkép szerepét a költőnél a farkas veszi át; s a *Cantata Profanának* az emberi szolgaság és rabság ellen lázadó, a természetbe menekülő pátosza, a maga vad kegyetlenségével, látszólagos ember-gyűlöletével mást sugall, mint a József Attila-vers. Az egykorú kritikus, Tóth Aladár így látta: „az új nemzedék legmerészebb hadüzenője, elmondja azt a rettenetes fájdalmat is, amelyet a kiszakadás, az élet boldogító, kényelmes otthonosságaitól való örök elválás jelent, búcsúztatónak és búcsúzónak egyaránt. Aki azonban eljegyezte magát a szabadság gondolatával, az nem iszik többé pohárból: csak tiszta forrásból..."[53] A *Bánat* pedig, amely először a jellemző s még inkább a népballadára utaló *Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz* cimmel jelent meg, ugyancsak fájdalmas-kegyetlen búcsúzás a szarvas-léttől, elszánás a farkas-létre, a nehéz „hivatásos-forradalmár" sorsra; s ez azért is fájdalmas és nehéz, mert a költő egyszerre akarja megtartani a szarvasság és a farkasvolt vonásait. A vers rokon a Bartók-művel, de ekkor még emberközelibb, optimistább, mint az, amely egyébként a zeneszerző legvadabb, leglázadóbb korszakának mintegy betetőzése.

Az 1931-ben befejezett, s Budapesten 1933-ban bemutatott *II. zongoraverseny* is, akár hallotta valaha József Attila, akár nem, — mutat bizonyos analógiákat, s távolabbra is mutató, figyelemreméltó egyezéseket József Attila költészetével. Ebben a műben is megfigyelhető a végletes szenvedély és a kristálytiszta logika, a mindent-kimondás s a matematikaian pontos szerkesztés ellentét-egyensúlya, amely annyira emlékeztethet bennünket József Attila nagy verseinek kordába fogott, fegyelmezett szenvedélyére, a legmélyebb szenvedést s a legviharzóbb indulatot szigorú versformába, szabályos ritmusba, pontos szerkezetbe kényszerítő-tömörítő törekvésére. A *Zongoraverseny* is elegyíti a magyar népdal elemeit a legklasszikusabb hagyománnyal, s teszi alkalmassá a 30-as évek világának érzékeltetésére. Mert I. tételének viharzó, orkánszerű dübörgésében, száguldásában s lendületében, félreérthetetlenül „harci zene" jellegében ott érezhetjük ez évek vihar-közbeni s újabb vihar-előtti feszültségét, azt a „közeledő vihar" hangulatot, amely a *Döntsd a tőkét* s a *Külvárosi Éj* verseiből is árad, s amely, ha változott formában is, de végig ott kísért a proletárköltő verseiben. A 30-as évek sajátos légköre, más művészi eszközökkel, ott érzik tehát a két alkotó művén; mint ahogy a *Zongoraverseny II.* tételének líraiságában, ábrándozásában sem pusztán a formakívánta ellentéteket kell látnunk, hanem azt a mély hajlamot, amely — együtt s egyszerre a legnagyobb történelmi erők, a kor-felvetette legkínzóbb kérdések ábrázolásával — a béke, a csend, a harmónia, a nehezen kiküzdött idill felé vonzotta a költőt és a zeneszerzőt, s amely egyúttal — ha tetszik, a kor, ha tetszik, egy zenemű I. tétele, ha tetszik, egy költemény — okozta szinte már kibírhatatlan feszültség feloldása, megpihenés és erőgyűjtés is. A tétel ilyen értelmezésének talán nem mond ellent, hogy középrésze ugyanakkor a legnagyobbszabású s legdémonikusabb *„Éjszaka zenéje"* is; az az éjszaka zene s mágikus varázslat, amelynek — immár távoli — érzületi-hangulati megfelelőjét a *Külvárosi Éj*-ben, a *Téli Éjszaká*-ban és az *Eszmélet*-ben kereshetjük.

Bartók művére emlékeztet a József Attila-költeményeknek az a vonala, amely a *Reménytelenül*-től az utolsó versekig vezet: azok a versek, amelyekben könyörtelenül feltárja a saját és kora belső mélyeit, a *Nagyon fáj*, a *Költő hasztalan vonít*, a *Március*, az *Irgalom* vonala, — a *Levegőt!* és a *Világositsd föl!* jajkiáltása, — s a 37-es év mindenen győzedelmeskedő felemelkedése. Ezeket a verseket ma már nem szégyelljük vagy mentegetjük, tudjuk, hogy belőlük a kor egyik legmélyebb, legegyetemesebb mondanivalója szól, a magyar irodalom egyik legnagyobb szándéka: a mélységek — egyéni- és koradta szörnyűségek, — megidézésének és kimondva megfékezésének, mély megélésének és legyőzésének szándéka. Úgy

[53] *Pesti Napló*, 1936. nov. 9. Idézve: Zenetudományi Tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére, Bp. 1955. 532. l.

is mondhatnók: a fasizmus ellen mindhalálig kristályos tisztasággal és ésszel tiltakozó, az erőszak ellen küzdő ember hangja; s úgy is fogalmazhatnánk: a XX. századi ember, a modern ember, — problémáinak, létének, társadalmi és egyéni életének legmegragadóbb ábrázolása.

S az Bartók e korabeli zenéje is. Bármennyi is a hajlam arra, hogy a 30-as évektől írt műveiben csak a formarombolót, vagy formateremtőt, csak a modernet vagy a klasszicizmus felé menő mestert lássák; a lényeg itt is az, hogy az egyre sötétülő világban az ellentmondásokat és az iszonyatot varázslóként megidéző s a feloldást kereső művész szólal meg. Már a József Attila életében született *Zene* (1936) is ezt sugallja; a maga vadságával, síró „éjszakai zenéjével" és befejezésével, „egymagában példázva a kor infernoját és útját a paradiso-ig."[54] S József Attila így és ezért rokon Bartók Bélával: a közös szellemi égtáj itt a 30-as évek egyre sötétülő, egyre reménytelenebb világa, ahol csak a legjobbak állnak talpon és a legöntudatosabbak látnak reményt, — eszményeikben és a mindennek-ellenére meglevő emberségben. Ezen a nyomon haladva lehet közeli érzelmi, hangulati egyezéseket találni műveikben. A *Zene* lassú tételének végtelen fájdalma, majd barbáran-felszabadult vidámsága, kétségbeesése, majd feloldottsága, — s általában a nagy Bartók művek, a későbbi *Divertimento*, a *VI. Vonósnégyes*, a *Zongoraszonáta* lassú részeinek kietlen bánata, barbárságot megidéző végpusztulás-hangulata, „éjszakai bánata" s embertelen sírása, — s ugyanakkor befejezéseinek felszabadultsága, vad-diadalos forgataga s feloldása, nem egyszer éppen a kétségbeesés motivumának megnyugvóvá vagy győzedelmeskedővé való fordulása, — ez utal leginkább a *Majd emlékezni jó lesz*, a *Flóra*-versek, a *Március*, az *Ars poetica* hangjára; még a *Divertimento* utolsó tételének furcsa groteszk-epizódjára is lelhetünk analógiát a *Holt vidék* vagy a *Születésnapomra* sajátos forma-tartalom kiélezettségében. Az ellentét és egység, feszültség és feloldás, mély kétségbeesés és csakazért is-remény, az emberekben való csalódás és mégis-hit, a jelenen való kétség és a jövőben való mégis-bízás — ez a ma talán absztraktnak ható, de az uralkodó fasizmus és a közelgő háború árnyékában akkor oly sokatmondó és gyakorlati jelentőségű ellentétpár: leginkább közös mondanivalójuk.

Hadd jegyezzük itt meg: azt kutattuk, milyen közös vonások fűzik egybe József Attilát és Bartókot, milyen közös mondanivalót csikart ki belőlük koruk. Nem kutatjuk a különbségeket ezúttal s az elválasztó momentumokat; pedig ezek, a két művészet alapvető különbségein túl is számosak. Bizonyos például, hogy József Attila ma számunkra — minden elvont gondolatiságával s bonyolultságával is — kevésbé tetszik zártnak, túlkomplexnek, túl-elvontnak, mint Bartók; mintha a nagy zeneszerző mindig is többet hordozna e tekintetben a századelő hermetikusság felé mutató törekvéseiből. S persze: a fent jelzett ellentétpárt, a proletárköltő mindvégig a marxizmus szellemében igyekszik feloldani. A diszharmónia nála a marxi dialektika értelmével lesz magasabb harmóniává; s ez a dialektika mindvégig a mindennapi élet politikai eseményein alapul.

S ezért talán nem is annyira a disszonancia — ma már különben is mindinkább kissé avulttá és túlhaladottá, mert az idő által megoldottá vált — *zenei* problematikája az, amely a költőt arra indíthatta, hogy gondolatilag is általánosítsa és feldolgozza a Bartók-élményt. Nem szűken zenei-harmonisztikai kérdésekről van itt szó. A feszültség és feloldása — a mélyen megélt ellentmondáson — diszharmónián, disszonancián — felépülő harmónia: konszonancia —; ez a probléma izgathatta, amikor Bartók Béláról készült tanulmányt írni, s ezért a vázlatot nem elsősorban zenetörténeti, zeneesztétikai szempontból lehet megoldani, — hanem mindenekelőtt József Attilának ilyen alapélménye, vagy ha úgy tetszik, alapmondanivalója szempontjából. Németh Andor ezt az alapgondolatot a költő „szétesö öntudata" „összeabroncsozása" szándékából, tehát elsősorban belső pszichológiai okokból,[55] Tóth Lajos az egyéni okokon túl

[54] Szabolcsi Bence: Bartók Béla élete, Bpest, Zeneműkiadó, 1956, 28.
[55] J. A. élete és kora, *Csillag* 7., 1948. június, 7. l.

elsősorban kor-élményből[56] magyarázza. Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy a Bartók-tanulmányvázlat beleilleszkedik egy sorba, azoknak a József Attila-tanulmányoknak sorába, amelyek a dialektika (néha túlzott skolasztikával történő) alkalmazásával az ellentétek egységében, s magasabb rendbe való egyesülésében keresik a világ — és a kor — problémáira a feleletet. (Az *Irodalom és szocializmus*-tól az *Esztétikai töredékek*-ig, a *Hegel, Marx, Freud*-tól a dologról írt elmefuttatásig, az *Egyéniség és valóság*-tól a *Szocializmus bölcseleté*-ig nyomozhatók e gondolatok). A vázlat egy pontja, a 7. („Petőfi verse: Tied vagyok, tiéd hazám") tudatosan kapcsolódik egy előző műhöz, az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmánynak fejtegetéseihez.[57] Így világossá válik, hogy a költőt itt nem elsősorban a magyar jelleg, a magyar probléma érdekelte — mint azt evvel a ponttal kapcsolatban Demény János[58] véli — hanem a „művészi változó és állandó" sajátos, általa kifejtett dialektikáját akarta bizonyítani Bartók művében; s azt a meggyőződést újból kifejteni, hogy a mű — így Bartóké is — „szemléleti végső egész". A 7. pontnak a tanulmányban elfoglalt helyéből az is következik, hogy mindevvel elsősorban a Bartók-mű *új* voltát akarta megvilágítani; hiszen ennek a kérdésnek feltevésével kezdődik a Petőfi-versről-írt fejtegetés is; erre felel azután a művészi állandó és művészi változó fogalmának megkülönböztetésével s dialektikus mozgásának bemutatásával.

A vázlat többi pontja is evvel az ellentétpárral: régi — új, megszokott — szokatlan; diszharmónikus — harmónikus viaskodik; Gyulai Elemér tapasztalatára utalva a gyakorlati megfigyelésekből indult volna ki;[59] azután óhajtotta volna nyilván kifejteni, hogy minden régi, megszokottnak tűnő konszonancia eredetileg disszonancia volt (4—5. pont), hogy a disszonancia — konszonancia ellentét a költészet fontos egységében, a hasonlatban is adva van már (8. pont). A tanulmány fordulópontja a 9—10. pontban felvázolt gondolat lett volna; ahol előbb a hegeli megfogalmazással fejti ki, hogy a „szellem általában probléma formájában van adva"; s így, — a Bartók-zenében észrevett, a maga költészetében, tágabban életében és korában — meglevő disszonancia „tulajdonképpen probléma", a fejlődést, előrehaladást előrevivő, továbbhajtó termékeny diszharmónia, amelynek feloldása, magasabb síkon való megoldása a harmónia, a konszonancia.[60]

Ezt az alaptételt óhajtotta volna azután bizonyítani zenetörténeti (11. pont), lélektani (12. pont), filozófiai (13. pont), érvekkel, ennek megvilágítására vonta volna ide a marxizmus egy általánosított tanítását (14. pont) és Freud egy sokszor kifejtett híres tételét (15. pont)[61]

Úgy látom tehát, hogy gondolatilag egy probléma izgatta a költőt: Bartók művészetét a dialektika szabályai — s egyúttal saját világképe — szempontjából akarta értelmezni és magyarázni; Bartók művében a „feloldott disszonancia" problémájára akart — teljesen

[56] Id. m. 23—25.
[57] ÖM. III. 98—99.
[58] Id. m. 23.
[59] DEMÉNY JÁNOS: Helyreigazító nyilatkozat. Kortárs, 1958. 8. sz. 312.
[60] A „disszonancia" és az „elfelejtett zene" fogalmainak zenetörténeti értelmezése tehát általában helyesnek látszik Demény Jánosnál; bár az is felvethető, hogy az „elfelejtett zene" itt nem annyira a kelet—közép-európai népek zenéjét jelenti, hanem inkább a történelem korábbi szakaszában ismert — akkor konszonáns harmonikus, majd disszonánssá vált zenét jelenti. Erre utal a Gyulai Elemér könyv J. A. által idézett része is.
[61] A költő ismert hegeli, marxi és Freud által kifejtett gondolatokat akart fejtegetni és továbbfejleszteni. — Marx idevágó kijelentései: A filozófia nyomora, Bp. 1952, Szikra; 169—170., Marx levele J. Weydemeyerhez, 1852. márc. 5. (Vál. levelek, Bp. 1950. 76.; uo. 241.); Engels előszava a Kommunista kiáltvány 1883-as német kiadásához (Szikra, 1948. 8. l.) stb. — Freud többhelyütt foglalkozik a biszekszualitás és ambivalencia kérdésével (Drei Abhandlungen z. Sexualtheorie, 1905. (Ges. Werke, 1942. VII. 40. skk.); Das Ich und das Es (1923, Ges. Werke, 1940., XIII. 260. skk.); de József Attila leginkább a Das Unbehagen in der Kultur egy jegyzetére akarhatott visszatérni (Ges. Werke, XIV. 465., 2. jzet); a kérdés felvetése itt van leginkább összekötve az alacsonyabb-magasabb kultúrfok kérdésével.

jogosan — választ kapni ; az ő művében is egy olyan újfajta, magasabb harmónia megteremtését vélte látni, mint amelyre maga törekedett, amikor annak a költőnek tartotta magát, aki

megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

Hogy Bartók Béla hogyan vélekedett József Attiláról, nem igen tudjuk ; Vágó Márta emlékirataiban olvasható (180. l.) : József Attila elmondotta volna a Bartóknál tett látogatás után, hogy a nagy zeneszerző őt tartotta kora legnagyobb költőjének s meg akarta zenésíteni verseit ; ilyen kijelentésnek vagy szándéknak azonban másutt nem lelni nyomait. Inkább azt tartom valószínűnek, hogy Bartók számára is Ady maradt a nagy magyar költő mindvégig ; s az is valószínű, hogy nem ismerhette fel József Attilában éppen azt az alkotót, aki — ha a magyar kultúra, a magyar történelem-társadalom folyamatát egységben tekintjük — még rajta is túljutott ; az ő általa képviselt legmagasabbrendű polgári humanizmuson túllépve a szocialista forradalmárságig. Kettejük találkozása tehát egyben jelképszerűen sokatmondó is : Bartók Béla találkozása József Attilával, akihez műve minden költő közül a leginkább közelállt, Bartóké, aki előkészítette s jelezte — a zene sajátos, néha nehezen értelmezhető eszközeivel — a jelent, az új társadalmat, József Attilával, aki tudatosan hívta és idézte fel ezt a szocialista jövőt. Említettük, hogy Bartók eredetileg s tulajdonképpen az 1910-es Magyarországhoz s az akkori Európához kapcsolódik, magatartásában, nézeteiben és eszközeiben, de éppen az a jelentősége, hogy túlnő fiatalságán s adekvát megidézőjévé válik nemcsak a 30-as, hanem a 40-es évek világának is és így lesz az egyik nagy híd, amely a múltból hozzánk vezet ; s így lehetett az új kor költője számára nem csak dicsőséges múlt, hanem szövetséges jelen is.

Összegezés és vita

József Attila, Bartók, Derkovits neve nem először kerül együvé. Az 50-es évek elején „nagy lázadók"-ként szerepeltek együtt, akik minden nagyságuk mellett is bizonyos fokig elszigetelődtek koruk tömegmozgalmaitól s innen magyarázhatók dekadens vonásaik.[62] Mintegy visszahatásként erre az álláspontra, alakult ki az a vélemény, hogy irodalmunk követendő vonala a Thomas Mann—Bartók-Derkovits-i (elsősorban a filozófiai igény, az intellektualitás, a gondolati munkával nehezebben megközelíthető tartalom miatt).[63] Legújabban van kibontakozóban sajtónk hasábjain a „modernség" vita ; ebben az egyik oldalon hármuk művét tekintik az egyedüli „modern"-nek, s ezt elsősorban azért, mert az „izmusok"-at használták fel, — a másik oldalról hangsúlyozzák bizonyos vonásaik korhoz-kötöttségét.[64]

Az 50-es évek álláspontjával ma már nem nagyon kell vitatkozni ; maga Révai József ma már korábbi álláspontját helyesbítve Bartók és József Attila művét a maga egészében, látszólagosan pesszimista vonásaival együtt, a fasizmus barbárságán aratott nagy győzelemnek tekinti.[65] Annál inkább azzal a szélesen elterjedt véleménnyel, amely az izmusokat, — (amelyek-

[62] Révai József : Az MDP II. kongresszusán mondott beszéd. l. Kulturális forradalmunk kérdései, 24—25.

[63] Pl. Németh Lajos (Szabad Művészet 1956, 136. skk. és 191 skk.).

[64] E tanulmány keretein belül nem elemezhetjük részletesen, csak utalhatunk arra a „modernség" vitára, amely ez év nyarán zajlott, főleg az Élet és Irodalom hasábjain *(Timár György* cikkével kezdődött az 1958. júl. 4. számban s 1958. szept. 5-én M.[*esterházi*] L.[*jos*] cikkével záródott le. Ugyanehhez a vitához csatlakozott *Fodor József* a Magyar Nemzet 1958. aug. 24-i számában s *Kiss Lajos* két érdekes cikke, amelyek közül a teljesebb : Élet és esztétika, Kortárs 1958. 9. 418 skk. l. — A vita során *Szabolcsi Gábor* és *Kiss Lajos* cikkei hívták fel a figyelmet arra, hogy József Attila költészetének „modernista" elemei korhoz, adott időszakaszhoz kötöttek. — Meg kell jegyeznünk, hogy a vita még alaposabb elemzésre vár.

[65] József Attila. *Kortárs* 1958. 819.

ről amúgyis kissé ködös és általánosító képzetek keringenek), — tekinti egyedül moderneknek s Bartók, Derkovits, József Attila életművét ebből s csak ebből a szempontból értékeli. Azt gondolom: ha van valamilyen tanulsága a fenti összehasonlításoknak, azt így lehetne összefogni: előfordulhat, hogy különböző művészeti területek alkotóit a kor azonos kérdések elé állítja s azonos válaszokat követel tőlük. S a kor kérdéseire adott válasz, — bármennyire különböző irányból jövő, különböző alkatú művészekről van is szó, — nem egyszer azonos vagy hasonló formákban, megoldásokban jut kifejezésre, azonos vagy hasonló alkotói és emberi magatartást hoz létre. Bartók, Derkovits, József Attila: tőlük egy hozzánk sokban igen közeli, másban meg már nagyon távoli kor kért választ; s ők sokban azonosan válaszoltak, kellett válaszolniok.

Magatartásuk, gondolataik s formai megoldásaik követése — kettős problémát vethet fel: mi marad meg belőlük, s mi a korhoz kötött, csak történetinek maradó. Egy nemzedék számára szükségszerű lehetett az izmusokon való felnövekedés.[66] Bizonyos, hogy az alkotók sokban az izmusok *ellenére* lettek koruk nagy kifejezőivé; de nehéz útjukon átmentek ezen az iskolán is, s kétségtelenül igaz, hogy új klasszicizmusuk megteremtéséhez felhasználtak mindent, amit világkép megalkotásához az izmusok adhattak; s ilyen értelemben általuk is váltak naggyá. De e nehéz útnak ma már talán elég végeredményeit és tanulságait követni, s nem kell végigélni mindent, amit ők végigküzdöttek, nem kell mégegyszer megvívni avval, amit ők legyőztek, nem kell visszakanyarodni ahhoz a kiindulóponthoz, ahonnan ők elindultak. De ugyanakkor: valóban nem szabad kikerülni eredményeiket. Ők a legtöbbet adták, amit korukban nemzetük és osztályuk adhatott, — s evvel — bátran mondhatjuk — az egész világnak is adtak, ők is részesei már a XX. század művészetének. A *Nyugat* forradalma után már nem esett a költészet fővonalába az a költő, aki Endrődi és Vargha Gyula hangján dalolt. József Attila után a magyar költészetben, Bartók Béla után az egész világ zenéjében s Derkovits Gyula után festészetünkben: más lett a helyzet. S ezt a *mást*, s ezt az *újat*: ezt lehet követni. Ez a más: nem a puszta, tartalmatlanná vált „modernség", s nem is Kelet—Nyugat mesterkélt szintézise, ez a *más*: az új alkotói típus, a tudatos, intellektuális, s mégis a legmélyebb rétegekig alászálló alkotó típusa, — ez a más: a kor ellentmondásait és szépségét megélő művész típusa, ez a más: egy, az izmusok romantikus korszakán felépülő újfajta klasszicizmus és harmónia; ez a más: az új osztály, a munkásosztály ideológiájával áthatott, vagy ahhoz közeledő új művészet; ez a más: a bomlás és szétesés, a nagy vállalkozások s nagy kudarcok, a nagy csalódások s nagy remények, a szocializmus korában a legnagyobbnak lenni: a *törvények hű meghallóinak*.

М. Саболчи

АТТИЛА ЙОЖЕФ, ДЬЮЛА ДЕРКОВИЧ, БЕЛА БАРТОК

Венгерская умственная жизнь характеризовалась — особенно в период между двумя мировыми войнами — большой отдаленностью различных художественных областей друг от друга, раздробленностью, взаимным незнанием. Несмотря на эту раздробленность можно говорить о процессах и стремлениях подобного направления. Отчасти благодаря тому, что подобные классовые переживания, одинаковые реакции на заданные эпохой вопросы, могут вызвать тожественные явления в различных областях искусства. Однако, с другой стороны, совместные идейные переживания могут создать идентичны художественные результаты. В данной статье автор ставит в параллель подобный мир переживаний, художественно-формальные стремления и результаты творчества трех классических представителей XX. столетия, а именно,из области венгерской поэзии, живо-

[66] L. erről pl. Dési Huber István szép vallomásait: id. m. *Korunk*, 1937. III.; uő. A mai magyar festészeti törekvések, *Korunk*, 1937. I.

писи и музыки. На основе живописи Дьюли Деркович и поэзии Аттилы Йожеф он выявляет, что их искусство отражает переживания и идеи рабочего класса. Автор сопоставляет также их художественные результаты: оба художника, проходя различные «измы», побеждая последние, но используя их результаты, создали новый реализм. Они были олицетворителями социалистического реализма своей эпохи. В статье говорится также о различиях в художестве Дерковича и Йожефа. Развертывающаяся позже (после смерти Дерковича) универсальность Аттилы Йожефа в живописи Дерковича еще отсутствует. В дальнейшем автор сравнивает поэзию Аттилы Йожефа с творчеством Белы Бартока. Выдвигается склонность Аттилы Йожефа к народной культуре, причем подчеркивается, что эта склонность не означала признания исключительности народной культуры,так как он считал, что народное искусство является предком пролетарского искусства. Значит, согласно мнению Аттилы Йожефа, народное искусство представляет составной элемент нового, высшего искусства. Творчество Бартока также характеризуется этим стремлением. Поразительны также идентичные аспекты «сознательность и математика» в искусствах Аттилы Йожефа и Белы Бартока. Автор подробно анализирует все более темный и безнадежный мир 30-ых годов, в котором лишь самые лучшие представители искусства отстаивали и не теряли надежду. Именно поэтому можно обнаружить эмоциональные совпадения, идентичные настроения в их произведениях. Аттила Йожеф собирался написать статью о Беле Бартоке. Его волновала, в творчестве Бартока прежде всего, проблема напряжения и разряда последнего, гармонии, строющейся на глубоко пережитом противоречии, на дистгармонии, диссонанции: проблема консонанции. В заключительной части автор анализирует эскизы статьей Аттилы Йожефа о Беле Бартока.

HORVÁTH KÁROLY

MADÁCH IMRE II.*

V.

Sőtér István egyetemi előadásaiban utalt arra, hogy Madáchnak a tömegek elleni bizalmatlanságát nagyban elmélyíthette Napoleon Lajos 1851 decemberi államcsínye és az ezt szentesítő népszavazás. Madách válsága az európai liberális értelmiségnek e „Brumaire 18-a" utáni általános válságával is kapcsolatos. Ez a liberális értelmiség megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy egy ilyen kisszerű egyéniségnek sikerült kijátszania a tömegeket, az ő segítségükkel, az ő szavazataikkal sikerült uralomra jutnia és megsemmisítenie azokat a vívmányokat, amelyeket a tömegek 1848-ban elértek. (Sőtér Eötvösről írt monográfiájában is szól erről: 315. l.). A franciaországi példa, mely betetőzte a reakció európai győzelmét, újból igazolni látszott azokat a kétségeket, melyek kezdettől fogva éltek Madáchban a tömegek történelmi szerepét illetőleg, és amelyeket tragikusan elmélyített már benne nővérének, rokonainak meggyilkoltatása. Bizonyára nem ok nélkül írta egymás után jegyzetfüzetébe a következő gondolatokat: „Az én nézetem demokrácia, de despotiában arisztokrata vagyok. Napoleon. Háládatosság viszi a népeket rabigába." (II. 766.). Ismeretes, hogy a középszerű tehetségű „kis Napoleon", nem utolsó sorban a „Nagy Napoleon" dicsőségébe kapaszkodva jutott a magasba, a Napoleon név fénye is egyik tényező volt, amellyel elkápráztatta a francia kisembereket, akik így egy talmi csillogás kedvéért le tudtak mondani a vérrel kivívott szabadságjogokról.

III. Napoleon demagógiája és Bachék „absolutistico-democraticus" propagandája és jelszavai közt is érezhetett valami analógiát Madách. Nincs adatunk arról, hogy a krimi háborúval kapcsolatos Kossuth-tervekhez különösebb reménységet fűzött volna, de az ezt követő általános kiábrándulás őt is keserűen érinthette. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy — legalább is versei alapján így következtethetünk — válsága 1856, 1857 körül juthatott a mélypontra.

Amint a tömegek iránt érzett bizalmatlanságot teljes válsággá az ötvenes évek érlelték, úgy ekkor éleződött ki benne a végsőkig a nő-probléma is, mely szintén forrongott már benne a házassága előtti időkben *(Férfi és nő)*. Ismertettük azt a romantikus szerelem-felfogást és igényt, melyet a fiatal Madách a nővel, a szerelemmel szemben támasztott, s mely — mint Barta kimutatta — kapcsolatban állt rendkívüli érzelem — és élmény-igényével.[28] Mint láttuk, a *Vadrózsák* elemzéséből, Fráter Erzsébethez is a „lélekrokonság és küzdő szenvedélyek" igényével közeledett. Lírája e téren is bizonyos meghiggadásról, harmóniáról tanúskodik az 1844—1850 közötti években, amit a forma is elárul: a dalszerű, zártabb kompozíció az egykori drámai tiráda helyett. Fogsága és csalódása azután ismét ehhez a drámai formához viszi közelebb, elég idézni a *Fogságomból* c. versciklust, melyben már részben, még maga előtt is titkolt módon, megszólal a kétely, és a megrázó *Hozzá mint nőhöz* c. verssorozatot, mely

* Ez a dolgozat még augusztus hó 15-én nyomdába került, és így már szerzője nem dolgozhatta fel Révay József: Madách Imre: Az ember tragédiája c. tanulmányának eredményeit, mely a Társadalmi Szemle szeptemberi számában jelent meg. *(Szerk.)*

[28] Barta János: Madách Imre. Bp. 1942. 48. l.

már a csalódás fájó elpanaszolása. Madách házassági tragédiájának szerepét világnézeti fejlődése és a *Tragédia* ihletének kialakulása szempontjából eltúlozták a múltban, a jelen irodalomtörténetírásunk pedig mintha kissé elhanyagolná. Pedig az érzelmi tragédiának határozott világnézeti vonatkozásai is vannak, legalább is a nőprobléma megítélése szempontjából. Elég ha a *Hétköznapi történet* és a nőről írt akadémiai értekezésének már idézett különbségeire gondolunk. Madách Fráter Erzsébetben való csalódását általánosította a család hagyományos kereteiből kilépő, „keble istenére" hallgató romantikus asszonytípusra. Fráter Erzsébet könnyelműsége s nem utolsó sorban az, hogy éppen a költő fogsága alatt változott meg érzelmileg férje iránt, fájdalmas összehasonlításokat ébreszthetett Madách lelkében, különösen, ha pl. Madách Pálnak síron túl is hűséges, bánatában elhervadó mennyasszonyára gondolt. Fráter Erzsébet magatartása, pénz- és ruhagondoktól hemzsegő levelei arra a közönyös és léha szellemre emlékeztethették, amelynek megjelenését az önkényuralom idején Madách annyira elítélte, mert a nagy nemzeti tragédia emlékéhez való hűtlenséget érzett benne. Bizonyára az is elmélyítette Madách fájdalmát, hogy Fráter Erzsébet megszerzéséért annak idején szembefordult a körülötte folyó élet hagyományos rendjével, anyja, barátai ellenére vette feleségül, kiket annak idején konzervativizmussal vádolt, amiért nem értették meg a túleleven, a nógrádi társaságban szabadosnak tartott leány viselkedését. A tömegekben való csalódás és a nőben való csalódás érzése Madáchot ismét — persze magasabb fokon, és az ifjúkor túlzásai és pózai nélkül olyanfajta háborgás és kétségbeesés állapotába süllyeszthette, mint amilyen annak idején az lehetett, amely a „titáni" Zordy Lórán tragédiáját iratta meg vele.

Lázadó romantikus idealizmusa is válságba kerül az ötvenes években reá ható természettudományos és mechanikus materialisztikus irányzatok hatása alatt. Ezt annak idején Barta János fejtette ki,[29] és Sőtér István hozzáteszi, hogy ez nem válságmegoldó, hanem inkább válságelmélyítő hatással volt Madáchra.[30]

A materialista vita német résztvevői, filozófusok és természettudósok lényegében optimisták voltak. A természettudományos világnézet elterjedésétől a tudományok nagy fejlődését és az embernek a természet felett gyakorolt uralmának a megerősödését várták. Az orosz forradalmi demokraták materializmusában is benne volt a hagyományos idealista világnézettel együtt minden hagyományos tekintély elleni lázadás ; a forradalmi gondolat. Madáchnál azonban a materializmus hatása egészen sajátságosan jelentkezett, romantikus idealizmusát támadta meg. Madách titanisztikus romantikus idealizmusa pedig lázadó jellegű volt, és szoros összefüggésben állt szabadelvű nézeteivel. Lényege a lázadás volt minden tekintély ellen. Már első drámáiban is az emberben, Madách szerint, a „szent elégedetlenség" az „isteni szikra", a Kepler-szín még világosabb megfogalmazása szerint, a lélek „a kínos szent örökség, mit az egekből nyer a dőre ember", „Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni S csatára kél a renyhe élvezettel" — s Kepler valóban szembe is száll „a megszokott nyomon haladó társas renddel", Dantonná lesz. Madách számára nyugtalanító gondolat, hogy ez a háborgó, lázongó erő biokémiai hatások eredménye lenne csupán, ő legalább is ezt olvassa ki a materializmust többé kevésbbé elsekélyesítő hozzá került írásokból. Azt sem szabad elfelednünk, hogy a természettudományos gondolkodás Madách tudatában szorosan összefonódott bizonyos már elavult elméletekkel, mint a frenológia, a föld kihűlésének az elmélete, a morálstatisztika, a biológiai determinizmus, melyeket Madách szoros logikai kapcsolatba hozott az anyagelvűség alaptételeivel. Hogy pl. a frenológiában mennyire hitt, bizonyítja Nagy Ivánnak írott levele, mely szerint e témáról külön értekezést akart írni. Madáchra a kor természettudományos világnézete a nyugati scientizmus értelmében mint egy, a világot megmerevítő az emberi tevékenységet korlátozó doktrina hat, mely bizonyos

[29] Barta János : Madách Imre Bp. 1942. 90—94.
[30] Sőtér István : Romantika és realizmus. 222.

sekélyes determinizmussal lényegében kétségbe vonta az emberi akarat és kezdeményezés lehetőségét, és a természeti tényezők által meghatározott végzet kérlelhetetlenségét hirdette. Mint Waldapfel József megállapítja „ez a materializmus nemcsak mechanikus, antidialektikus materializmus, hanem éppen ezért fatalista materializmus is".[31]

Hogy miképp értelmezte Madách a természettudományos világnézetet az kiviláglik abból, hogy Moleschottból ezt írja ki: „Ha Irland húst enne, s Anglia burgonyát, az lenne szabad, ez rab." (II. 756.) Azt pedig Madách nyilvánvalóan tudja, hogy Irland mindaddig burgonyán fog tengődni, míg nem lesz szabad, tehát ez a vulgáris biologizmus csak a keserű végzetszerűség formájában jelenhetett meg tudatában. Ezek a tanítások nem a forradalmi gondolat, hanem ellenkezőleg a világ megváltozhatatlanságának igazolóiként éltek gondolatvilágában. Ez magyarázza, hogy pl. már *A betelt kívánságok*-ban a tudomány úgy jelenik meg, mint koporsó, ráírva: „Születés" és fölötte e szózat mennydörög: „Szükségesség".

VI.

Madáchnak ezt a több okból elindult válságát — legalább is részben — nyomon követhetjük Szontágh Pálhoz írt leveleiből. Főleg két episztolája érdemel itt figyelmet. Az egyik a házasság ellen intézett invektiva, mondanivalója: a házasság megölője a szerelemnek, ezt nyilván rossz tapasztalatai alapján írta, 1856. augusztus 11-re keltezte. A másik költői levél sokkal jelentősebb és sokkal keserűbb. Talán ez tekinthető üzenetnek a válság mélypontjáról. 1857. február 7-én írta Madách Sztregováról. Szontagh e levél szerint „nagyon komolyan" veszi az életet, s Madách azt tanácsolja neki, hogy kacagja ki a világot, míg a „sok kacagásban szíve kigyógyul avagy megreped." Palágyi Szontághban látja Madách Luciferének emberi mintaképét, Balogh Károly[32] szerint is Szontághban „cinizmussal párosult" a „fölényes értelem", és itt mégis mintha Madách lenne a kiábrándult, a világot gúnyoló Lucifer, ha nem szólalna meg az episztolában a szenvedélyes keserűség önmarcangoló lírája is, amely idegen a tagadás hideg szellemétől. Ámde e vers is bizonyíték arra, — amit már a *Commodus*-szal kezdve a fiatalkori drámákkal kapcsolatban megkíséreltünk kimutatni —, hogy Madáchban magában is megvolt a kiábrándult iróniának a cinizmusig fokozódó hajlama, ami Lucifer alakját megteremttette vele.

A vers egy része szinte szószerint Zordy Lórán legkeserűbb tirádájából való, amikor Lórán a hívei körébe ajánlkozó költőt iparkodik kiábrándítani, de ez nem hisz neki. A gyermek szeretetéről, a haldokló megtéréséről, a haldoklót vigasztaló pap kegyességéről mondja itt, hogy merő érdek, csalás és képmutatás. Ezek a meglehetősen elvont embergyűlölő szólamok e versben kiegészülnek a nagy államférfiak törpeségéről szóló sorokkal és egy eléggé határozott világtörténelmi pesszimizmust valló részlettel:

Ha szentügy zászlóját látod kitűzve
S alatta hangzik ihletett beszéd,
Míg lelkesült csapat gyülöng alája
Felfogva hűn a szónok szellemét:
Kacagj, kacagj, mert minden egyes tudja,
Hogy a zászló csak vastag ámítás,
Nehány deáké csak az elv és a gúny,
A többinek érdeke más és más.
— S ha a szentügy zászlója végre győze
S magasztos érzés támad kebledben,
Várj kissé és kacagj, mert aki győze,
Mint a legyőzött ép ollyá leszen. —

(II. 989.)

[31] Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok. 457.
[32] Balogh Károly: Madách Imre, az ember, a költő. 89—94.

Bérczy Károly szerint[33] e levél fogalmazványára írta rá Madách a következőket — mintha eleinte habozott volna, elküldje-e barátjának e keserű verssorokat: „Ujra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Mért nem tartám azt magamnak? Eh mit! E méreg igazság, ha tragédia is, s az emberi természet sohasem tagadta meg magát, és Ádám a teremtés óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad a még gyarlóbb Évával oldalán." A gondolatnak *Az ember tragédiája* felépítésével való kapcsolata feltűnő, Ádám és Éva mint az emberiség jelképei, Ádámnak folyvást „más és más alakban" való megjelenései jogosan ébresztették fel azt a feltevést, hogy itt és ezekben az időkben kell keresni azokat az eszme-felvillanásokat, melyek a Tragédiának mintegy előzményei. Ádám „gyarló féreg" voltát a Tragédia színei nem egészen igazolják, viszont Madáchnak ez a feljegyzése azt mutatja, hogy a Tragédiát létrehozó töprengés, gondolatsorozat Madách válságának mélypontján, 1857 körül indulhatott el. Ehhez a megjegyzéshez kapcsolódik Jeszenszky Dánó[34] visszaemlékezése, aki szerint 1858-ban Madách baráti körben azt a kérdést vetette fel: lehetőnek, vagyis költőileg megoldható feladatnak tartanák-e az emberiség egész történetét egyetlen drámai műbe belefoglalni. A jelenlevők közül senki sem sejthette, hogy Madách ilyen költői tervvel valóban foglalkozik, és valamennyien- főleg Jeszenszky- ezt a feladatot megoldhatatlannak jelentették ki. Az emberiség történetét dramatizáló műből hiányoznék az egység- ez pedig főkelléke a drámának. Annyiféle törekvés vezette és vezeti az emberiséget, és olyan sok a hős, ki ezeket az eszméket képviseli, hogy mindezt egy műbe foglalni lehetetlenség. Végül az emberiség története befejezetlen, a dráma meséje pedig csak befejezett egész lehet. Madách e válaszokon mélyen elgondolkodott, de semmiféle megjegyzést nem tett reájuk.

Ez a két nyilatkozat 1857-ből és 1858-ból már mutatja a Tragédia eszmecsírájának első kialakulását: Ádám más és más alakban való megjelenésének kapcsolatba kerülése az emberiség történetével és ennek drámai formában való feldolgozása — ezek lehettek az első vonások a Tragédiát létrehozó eszme arculatán.

A Bérczy Károly közölte megjegyzést Madách arra a Szontágh-levélre írta rá, amelyik — úgy látszik — Madách válságának a mélypontjáról ad hiradást. Ebből arra következtethetünk, hogy a Tragédia eszmecsírázása ebben a legkritikusabb korszakban indulhatott meg. A művet elég gyorsan, egy év és egy hónap alatt, 1859. február 14. és 1860. március 26. közt írta meg. Csak az Arany javításaival ellátott kézirat maradt reánk, ami nyilvánvalóan már másolat volt, az eredeti fogalmazvány nincs meg, amely világot deríthetne a mű kialakulásának menetére. Előzetes tervvázlatok sincsenek, a ránk maradt vázlat valószínűleg utólagos. Feltételezhető, hogy a mű terve, alapkoncepciója már 1859. február 14-én megvolt s így foghatott hozzá Madách magához a megfogalmazáshoz. A kidolgozás tehát még az önkényuralom legsötétebb, legreménytelenebb korszakában indult meg. Nemcsak az európai reakció konszolidálódott III. Napoleon császárságával, de azok a várakozások is semmibe foszlottak, melyek a nagyhatalmak egymás közti konfliktusából remélték, hogy valami jó származik a magyar nép sorsára.

A fordulat — Solférino — a Tragédia írása idején következett be. A Tragédia kidolgozásának éve az önkényuralom megrendülésének és a nemzet feleszmélésének ideje, Bach leváltásának, a Kazinczy-ünnepnek az éve, s — bár a Tragédiára már aligha gyakorolt hatást — mégis szimbolikus jelentőségű, hogy a mű befejezése előtt tizenegy nappal — 1860. március tizenötödikén érte el forrpontját az októberi diplomát megelőző mozgolódás. A Tragédiát tehát Madách az abszolutizmus legsötétebb éjszakájában kezdte és az 1860-as nemzeti mozgalmak hajnalán fejezte be.

[33] Bérczy Károly: Madách Imre emlékezete. Közölve: Madách Imre Összes Művei. Kiadta: Gyulai Pál. Bp. 1894. I. k. XXXI. 1.
[34] Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 338.

VII.

A Jeszenszky Dánónak feltett kérdés egy, az emberiség történetét magában foglaló drámai műre vonatkozik. A Tragédia valóban az emberiség legfontosabb korszakait megelevenítő színeket foglal magában. Miért irányulhatott Madách költői szándéka a történelem egészére? Erre Madáchnak csak egy utólagos nyilatkozatából szerezhetünk némi sejtelmet Erdélyi Jánoshoz írt sokat idézett leveléből. (II. 876—877.) Ebben írja a Tragédiáról: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember istentől elszakad, s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymás után cselekszi ezt." A levél további részéből kiderül, hogy ezek az eszmék: „a szabadság, a kereszténység, tudomány, szabad verseny" és a „szocialisztikus eszmék". Ezeket „az emberiség fejlődésének főmomentumaiul" tekinti. A nyilatkozatból világos, hogy Madách olyan eszméket akar megvizsgálni a történelem bemutatása alkalmával, melyek saját korában, a tizenkilencedik században is éltek és hatottak. Hiányolhatnánk a felsorolásból az egyenlőséget és a testvériséget. A Tragédia elemzése azonban megmutatja, hogy a testvériség eszméjét többször is kimondják a mű szereplői. Erről álmodoznak az őskeresztény mártírok, erről hangzik fel Danton lelkesítő szava, ennek megvalósulásával menti a tudós a falanszter sivár rendjét.

Már a francia forradalom és az azt követő restauráció felkeltette Európaszerte az igényt, hogy a történelem egészének menetébe illesszék bele az egész világot megrázó eseményeket. Az, hogy — Lukács György szavai szerint — „a történelem világélménnyé vált" a főoka a tizenkilencedik században diadalra jutó hisztorizmusnak. Az 1848-as forradalom és utána a világreakció győzelme is a történelem felé fordította a figyelmet, ennek menetében keresték sokan az elmúlt események magyarázatát, innen várták az ellentétes jelenségek közt eligazító tájékoztatást. Az 1851-es békekongresszus Aranyt is arra indítja, hogy a világ történelmének tükrében keresse a háború és béke, elnyomás és fellázadás problémáira a feleletet. Kemény sajátos elméletet állít fel a forradalmak és az európai súlyegyen erőinek viszonyos mozgásáról a *Még egy szó a forradalom után*-ban. Madách is a világosi bukás után valószínűleg közvetlenül írt költeményét az *Éjféli gondolatokat* azzal kezdi, hogy a történelmet lapozgatja. Hugo Guernesey-i magányában, csaknem Madáchcsal egy időben dolgozza fel az emberiség történetét nagy epikai művében, a *Századok legendájá*-ban, mellyel már Madách egyik legelső méltatója, Szász Károly párhuzamba állította *Az ember tragédiáját*.[35]

Mint már láttuk, Madách is a saját korában ható eszméket akarta a történelem mérlegén megvizsgálni. Ha már most a Tragédiát nézzük, azt látjuk, hogy Madách ezeket az eszméket úgy akarta bemutatni, ahogyan ezek elképzelése szerint az egyes fontos történelmi korszakokban megvalósultak. Olyan korszakokat választott ki a történelemből, melyeket a megvizsgálandó eszme értékelésére alkalmasnak ítélt. Ez az ítélet erősen a korabeli köztudathoz alkalmazkodik: a szabadság-eszme felmérésére önként adódott az atheni demokrácia és a francia forradalom, a kereszténységére a középkor és a keresztes hadjáratok, a tudományéra a renaissance és az elképzelt jövő, a szabad versenyére az angol kapitalizmus, a szocialisztikus eszmékére az utópisták elméletei alapján elképzelt jövő korszak, ezeket az eszméket azonban, mint Erdélyi János bírálata is már kimutatta, erősen eltorzította a költő borulátása. Ezeket az eszméket bemutató korokat Madách kronológiai rendben helyezte el egymás után, ami az egész műnek bizonyos, az egész történelmi fejlődést illusztráló jelleget ad — a művet megelőző nyilatkozatok értelmében — a költő intenciójának megfelelően.

Jeszenszky Dánónak említett megemlékezéséből is világos, de számos más Madách-korabeli megnyilatkozásból, tudományos és költői írásművekből is kiderül, hogy Madách

[35] Szász Károly: Az ember tragédiája. Szépirodalmi Figyelő 1861—62. II. évf. I. k. 341—342.

korának gondolkodóit teljesen áthatotta az a hegeli történetfilozófiából származó felfogás, mely szerint egy-egy vezéreszme határozza meg egy-egy történeti korszak lényegét. (Pl. Erdélyi János verse: *A XIX. század.*) Voinovich nagy hatást tulajdonít Hegel *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* c. munkájának Madách művére,[36] újabb irodalomtörténészeink (Waldapfel, Sőtér) ezt kétségbevonják, joggal hivatkozva *Az ember tragédiája* megírásának évében (1859) keletkezett *Civilizátor*ra, amelyben Madách a legélesebb gúnnyal emlegeti Hegelt és rendszerét. Nem is beszélhetünk Madách hegelianizmusáról, de kétségtelen, hogy a hegeli történetfilozófia számos tétele át-meg átjárta a magyar közgondolkodást, sokszor módosulva, átalakulva, de élt folyóiratokban, tudományos művekben, szépirodalmi alkotásokban. Jeszenszky Dánó idézett ellenvetésében is egy ilyen, az akkori magyar értelmiségre jellemző módosítással találkozunk. Hegel szerint a nagy koreszméket minden időben más és más nagy nemzet képviseli, Jeszenszky a nagy eszméket képviselő különféle hősökről beszél, persze a drámai hős esztétikai fogalmára is gondolva. A Tragédiában sem nemzetek, hanem hősök az eszmék megtestesítői, legfeljebb a görög világ nemzeti jellegét emlegeti az antik szépség előtt meghódoló áhitattal Madách a Tragédiában és tanulmányaiban egyaránt, s a római szín végén kér Ádám „uj népet és uj eszmét", de itt csak azért kell az „uj nép", mert szükség van „a korcsba jobb vért önteni", az élvezetekben és erkölcstelenségben elfajzott római nép már nem képes önmagát ujjáteremteni.

VIII.

Victor Hugo *Századok legendájá*ban is egy-egy eszmét illusztráló, művészi tollal megrajzolt történelmi miniatürökkel találkozunk, melyek az időrend vonalán mutatják meg az emberiség küzdelmes életét a tökéletesedés felé. Madách azonban már az alapkoncepcióban az időrendinél szorosabb egységre törekedett: ezt elsősorban a főhős megválasztásával oldotta meg. A Szontágh-levélhez fűzött megjegyzés már lényegében megadja a művészi ötletet, s ez Ádám folytonos alakváltozása és Éva állandó jelenléte. Sőtér István utal rá, hogy a XIX. századi poème d'humanitének kétféle műfaji típusa van: az egyik a lírai epikai — ezzel főleg a francia irodalomban találkozunk —, a másik a lírai drámai: a drámai költemény[37]. Ez utóbbinak főtípusa Goethe Faustja, s ilyenek Byron drámái, Andersen és Quinet Ahasvérus-a, hasonló jellegűek a lengyel romantika drámai költeményei (Mickiewicz-Slowacki, Krasinski drámái). Ez utóbbiak közvetve vagy közvetlenül a lengyel nemzeti kérdésre is keresik a feleletet — akkor is, ha teljesen elvont témájúak, nem véletlen, hogy Krasinski egyébként konzervatív szellemű *Istentelen szinjáték*-a a lengyel felkelés bukásának évében keletkezett. Madách — mint a Jeszenszky-féle megemlékezés igazolja — kezdettől fogva a drámaszerű formát kereste, ehhez vonzotta érdeklődése — fiatalkori nagyobb lélekzetű művei drámák — ehhez vonzotta tehetsége, mely Arany szerint „inkább gondol, mint képzel" — amit nem úgy kell értenünk, mintha Madách inkább filozófus lenne mint költő, hanem úgy, hogy sokszor ellentmondó gondolatok éles és költői megfogalmazására nagyobb a képessége, mint az ezeket bemutató alakok, helyzetek megrajzolására.

A Goethe, de főleg a Byron művelte drámai költemény a sokszor plátói dialógusokra emlékeztető vitapárbeszédeivel különösen alkalmas volt gondolatok konfrontálására; ugyanekkor a drámai költemény lírai-irodalmi és nem filozófiai jellege azt is megengedte, hogy a dialógusok ne valami filozófiai tételhez vezető lépcső fokai legyenek, hanem egy emberi lélek vívódásainak tükrévé, a benne rejlő ellentétes tendenciák színpadává váljanak, hogy a dialógust a konklúzió előtt a cselekménybe, vagy a mitoszba játssza át a költő. Érthető,

[36] Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1922. 442—445.
[37] Sőtér István: Romantika és realizmus. 258.

hogy a műfaj már kezdetben adva lehetett Madách számára, akinek nemcsak fiatal korában, de most sem volt szándéka írni: „bölcsészeti tant..kényelmes dolgozó szobában", hanem írni akart „az élet gyors folyamán rohanó hajón, majd vihar közt, majd nap fényben." (II. 948.)

IX.

A drámai forma még a drámai költemény Faust-szerű szabad alakjában is megkövetel bizonyos egységet és zártságot. Ezt az egységet és zártságot Madáchnál az Ádám és Éva alakjával együttjáró mitoszi keret biztosítja. Ez lehetővé teszi, hogy Ádám felvessen egy általános kérdést, melyre a mű egésze: a koreszméket illusztráló történelmi színek felelnek, illetve a mitoszi keret befejezése engedi meg, hogy ezeket a részfeleleteket részben összegezve, részben ezeknek ellentmondva a költő levonja a végtanulságot. A mitoszi keret hozza magával az Úrnak és Lucifernek alakját. Hogy Madách Ádám vezetőjéül Lucifert szemelte ki, ebben kétségtelenül érvényesül Goethe-Byron-hatás is. De ez a hatás mintegy buzdítás Madách belső tendenciájára, mely, mint a fiatalkori drámák mutatják, a lelkesedés, eget ostromló romantikus küzdenivágyás és keserű józanság, cinizmusig menő szarkazmus között vívódott. Az ifjúkori drámákban a lelkesedő s a keserű kritikus néha két alakot ölt — a *Commodusban* Maternus és Lucius — néha egy személyben egyesül, mint ezt Sőtér Zordy Lórán alakjáról megállapította[38] — s ilyenkor következetlenné teszi magát a jellemet. Az ötvenes évek közepén az eszmékért hevülő romantikus lelkesedést bíráló ész erős szövetséges-társat kap a költő csalódásaiban és a század természettudományos világnézetében, melyet Madách — mint már említettük — pesszimisztikus deformálódásában appercipiált. Így az ördög hagyományos, valamint a Goethe-Byron-féle fölényes értelmű alakjához Madách saját lelkének kétségei, belső válságainak egyes elemei kapcsolódnak, ekkép születik meg Lucifer alakja, aki ilyen lelki vértezetben alkalmas nemcsak arra, hogy a mitikus keretben szerepeljen, hanem arra is, hogy végigkísérje Ádámot a történelmi élet útjain, s a költő lelke vívódásait, ellentétes tendenciáit tükröző dialógusokban a *másik* fél legyen (l. egyiptomi, bizánci, eszkimó-jelenet).

A mű szerkezeti egységét Madách azzal is biztosítani akarta, hogy az eszméket illusztráló történeti színek necsak kronológiailag kövessék egymást, de a főhős belső lelki fejlődését is tükrözzék. Az Erdélyihez írt levélben a következőt olvassuk: „Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok *egy bizonyos* cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból." (II. 877.) Így azután a Tragédiában egyes történelmi színek nemcsak történelmi eszmék, hanem általános emberi törekvések illusztrációivá is lettek: a dicsőség- és hatalomvágy, a hedonizmus, a közélettől való visszavonulás, valamint az anyagi világból való elvágyódás is megkapja a maga illusztrációját a műben. Ezeket az általános emberi törekvéseket is történelmi színekben ábrázolja, így a „nagyravágy" legvégletesebb megnyilvánulását az egyiptomi fáraók gúlaépítkezésében, az élvezetvágy prototípusát a hanyatló Róma orgiáiban, a közélettől való elfordulást egy renaissance-tudós csillagászati kutatásaiban mutatja meg.

A mindig „más és más" alakban való megjelenést az álomszerű ábrázolás oldja meg. Ez lélektanilag lehetővé teszi, hogy a mű főhőse necsak szemlélője legyen a kor küzdelmeinek, hanem közvetlen részese is, cselekvő és szenvedő alanya. Ahol ezt a lehetőséget kihasználja Madách, ott művében tud is drámai feszültséget teremteni, így elsősorban a Danton-jelenetben, továbbá a IV—X. színig valamennyiben többé-kevésbé. Ez utóbbiakban nem annyira a főhős tettei, inkább az eszméknek az ő lelkében tükröződő konfliktusai teszik a drámai feszültséget — ezek rendszerint Éva megjelenése révén válnak számára közvetlenül személyes érdekűvé. (Tankréd, Kepler). Némileg hasonló a helyzet a XI. színben is, de a következő,

[38] Egyetemi jegyzet. 1955.

a jövőt ábrázoló képekben inkább szemlélődő Ádám, akárcsak Dante a túlvilágon, csak Éva megjelenése hozza némi konfliktusba a korral. Az álom-megoldás azt is megengedi lélektanilag, hogy Ádám, a főhős minden színben átváltozzék azzá a történelmi hőssé, akinek alakját önmagára ölti, ugyanakkor megmaradjon Ádámnak. Erre Szász Károlytól kezdve többen rámutattak, legutóbb Hermann István jelezve, hogy Ádám minden egyes színben visszaváltozik fáraóból,[39] Miltiadesből stb. Ádámmá, és Ádám szempontjából mond ítéletet az ábrázolt kor, illetve a kor megtestesítette vezéreszme felett. Az álom-motívum teszi lehetővé azt is, hogy Ádám pl. a Tankréd jelenetben egyfelől úgy beszéljen Luciferrel, mint fegyvernökével, másrészt mint vitatkozó társával.

Az álomban látott jeleneteket az ellentétek törvénye hozza kapcsolatba. Minden eszmére egy vele többé-kevésbé ellentétes eszme következik, minden emberi törekvést egy vele ellentétes irányú törekvés vált fel. Azaz a mű benső szerkezetét az idealista dialektika adja meg. Ezt a főhős belső fejlődésére is átviszi Madách egy bizonyos „lélektani dialektikát" alkotva, mely szerint Ádám mint egyén is az egymást ellentétesen felváltó érzelmeken, törekvéseken keresztül alakul. Waldapfel József rámutat arra, hogy ez nem a hegeli dialektika, hanem Madáchnak a kora ellentmondásait átélő tapasztalataiból következik.[40] Az ő ellentétek közt vívódó lelkének és korának, az ellentmondásokkal terhes kapitalista világnak is tüköre a madáchi ellentétekben való fejlődés. Ez lényegében igaz. Mégis valószínű, hogy ha a hegeli történetfilozófiának az ellentétekben való fejlődésről hirdetett tétele nem lett volna „a levegőben", Madách nem tudta volna ilyen kompozícióra építeni a világtörténelmet — bizonyos értelemben véve — illusztráló munkáját.

Így a madáchi dialektika szerint az egyéni nagyratörés (Egyiptom) után következik a népszabadságért vívott küzdelem (Athén), erre jön az önző egyéni élvezethajszolás (Róma), ezt viszont az aszketikus keresztény lovagvilág követi (Bizánc). A hit eszméjét a tudományé váltja fel (Prága), az öncélú elvonuló tudóskodását a szabadságért vívott önfeláldozó harc (Párizs), a szabad verseny korát (London) a kollektivizmusé (falanszter). Mindenesetre ennek a kompozíciónak igazi értéke nem abban áll, hogy érezhető rajta kissé absztrakt, külsődleges formájában a hegeli dialektika hatása, hanem abban, hogy Madách a korában tényleg ható eszmék ellentéteit igen pregnánsan fejezi ki. Az egyes színeket összekapcsoló dialektika mellett az ellentétek harca uralkodik minden egyes színen belül is. Az eszméket, a történelmi korokat ábrázoló jelenetekben emberek összeütközése illusztrálja a vezéreszme elfajulását, és az új eszme ebből az összeütközésből születik meg. „Madách művében az „uralkodó eszmék" mindig konfliktusos módon jönnek létre és konfliktusos módon is semmisülnek meg" írja Sőtér István.[41] Ezek az összeütközések pedig többé-kevésbbé tipikusak, gyakran osztályjellegűek is, s tipikusságukban hitelesek. Nem a tényleges történelmi igazságról van tehát szó, hanem a „koreszme" tipikus ábrázolásáról. Nem baj művészi szempontból, ha az író a keresztes háborúk korát bemutató színben öt-hatszáz évvel azelőtt szereplő eretnek-mozgalmakról ír, a lényeg az, hogy megláttatja az egyházi fanatizmust és az eretnek-mozgalmakat. Tehát a színek elemzésekor fel kell vetnünk a művészi realizmus kérdését.

Mindjárt hozzá kell tennünk, — hogy, bármennyi hiba van is a madáchi történelemábrázolásban, Madách érdeme, hogy az eszmék illusztrálására valóban a történelem legfontosabb korszakaiból vette a jeleneteket. Mint jeleztük, Szász Károly már Madách életében összevetette Madách művét Victor Hugo *Századok legendájával*.[42] Hugo műve művészi szépségeivel s optimista befejezésével felülmúlja Madáchét, de szerkezete lazább, a történelemből inkább a regényes, mint a lényeges eseményeket választja ki. Madách művében, ha tökélet-

[39] Szász Károly : I. m. 293—294. l. — Hermann István : Madách : Az ember tragédiája. IT. 1952. 342.
[40] Waldapfel József : Irodalmi tanulmányok. 480.
[41] Sőtér István : Eötvös József. Bp. 1953. 316.
[42] Szász Károly : I. m. 341—342.

lenül és egyoldalú idealista szemlélettel is, de megtaláljuk a történelem legfontosabb korszakait.

Amint látjuk, a mű kompozíciós elvei is már számos kérdést vetnek fel, sok, egyébként helyesen kiválasztott lehetőséget nem aknáz ki megfelelően Madách. Kétségtelen azonban, hogy a koreszméknek kronológiára felfűzött történelmi képekben való illusztrálása egy igen zilált szétágazó szerkezetre csábít, példák erre az Ahasverus-drámák[43] (Andersen, Edgar Quinet), de még Hugo világeposza sem kivétel, s ezt a feladatot Madách egy igen zárt, igen szorosan összefüggő egységes műben oldotta meg. Nincs ok nélkül, hogy a művészi kompozíció legnagyobb értője és mestere Arany János állapította meg: „Az ember tragédiája mind conceptióban mind compositioban igen jeles mű."

X.

A mű címe is mutatja, hogy a főhős Ádám, s Ádám az emberiség képviselője. Mint mítikus alak, az elvont embert jelentheti, elvonatkoztatva kortól, helytől, nemzeti és társadalmi hovatartozástól. A problémákat Ádám valóban az egész emberiség szempontjából veti fel. Ez az elvontság lehetővé teszi, hogy a költő rajta keresztül saját általánosított gondolatait szólaltassa meg. Ádám így Madách eszméinek hordozója, de mégsem maga a költő. Helytelen Pálágyinak az az értelmezése, mely szerint a Tragédia minden egyes színe a költő életútja egy-egy állomásának a szimbóluma. A költő belevitte a művébe saját élettapasztalatait is, de nem csupán ezekből építette fel a Tragédiát.

Hogy Ádám jellemét jobban láthassuk, használjuk fel a Madách-kutatásban oly sűrűn alkalmazott összehasonlítás módszerét. Ádámot szépirodalmi mű hőseként Milton lépteti fel először világirodalmi szinten *Az elveszett paradicsom*-ban, miután Ádám a középkor és a renaissance számos misztériumában, moralitásában, verses epikai művében már szerepelt. Milton Ádámja kegyes és meggondolt férfiú, bölcs intelmeket intéz feleségéhez. Édenkerti mivoltán is feltűnnek a puritán angol polgár jellemvonásai. Ádám Byron *Kain*-jában is hasonló jellem, Kain lekicsinylőleg nyilatkozik róla, de nem is főhős. Kain Byron drámai hőse, kételkedő, racionalista, lázadó, büszke és törhetetlen, igazi romantikus titán. Madách fiatalkori drámáiban is romantikus „titánok" szerepelnek — legszélsőségesebben Zordy Lórán képviseli ezt a típust, és talán még Herakles eget ostromló háborgásaival.

Ádám alaptulajdonságai is ilyen romantikus titáni vonások. Amint a II. színben előlép, feltűnik, hogy fő jellemvonásai a büszkeség és a báforság. Lucifer gúnyos szavára: „Ádám, te félsz?" a felelet — mint egy sértett nemes lovagé egy Corneille-i drámában — „Tőled, hitvány alak?" Édent önként hagyja el, itt a költő eltér a bibliai történettől és ennek irodalmi feldolgozásaitól. Mindamellett nem természettől fogva lázadó, nem kételkedő, a paradicsomi színben inkább Éva az okoskodó, a racionalista. Az öntudat és az önállóság vágya ébred fel benne, ezért szakad el Istentől és az Édenkerttől. Ettől kezdve a tudás és a cselekvés vágya lobog benne szűntelenül, megnyugodni többé nem tud, még az élvezetekbe sem tud belefeledkezni. Bár sokat töpreng, okoskodik — az elmélkedésekbe úgy belemerülni, mint pl. Faust az erdő és barlang jelenet elején vagy a második rész bevezető jelenetében, soha nem tud, életeleme az állandó nyugtalanság. Büszkeségével függ össze benne a nagyszerűség igénye: mikor megtudja, hogy a tudomány nem tudta legyőzni a naprendszer kihűlése folytán a földre boruló jégkorszakot, a legfőbb kérdés számára:

Szeretném tudni, hogy bukott fajom?
Nemes küzdésben, nagyszerűen-é,
Nyomorún-é, törpülve ízrül-ízre
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen. (I. 685.)

[43] Vö. Trencsényi-Waldapfel Imre: Ádám és Ahasvérus. Bp. 1945.

Erős benne a humánus igazságérzet még akkor is, mikor a kor szelleme mást diktálna, így Rómában kegyelmet akar adni a legyőzött gladiátornak, de sajátmagának a kiválasztottságáról, kiemelkedő voltáról mindig meg van győződve, s ennek megfelelően viselkedik, pl. Londonban is, pedig előzőleg munkásruhát ölt abban a hitben, hogy a kapitalista szabadverseny világában „nincsen már kiváló". Minden új eszmét lelkesen vállal, de igen könnyen kiábrándul, letörik. A legnagyobb szenvedéllyel a francia forradalom eszméit teszi magáévá, s jellemző, hogy a falanszterben a „hon" fogalmának eltűnését hiányolja legelőször. Évával való kapcsolatában is uralkodik a férfi-öntudat („Csak gyöngeség, amit az erő szerethet"), ugyanakkor mindvégig voltaképpen eszményien szerelmes, még a római orgiában is a szívről beszél, de a középkori nő-istenítés idegen előtte.

Mindezzel azt is elmondtuk, hogy Madách főhőse — bár eszméit, nézeteit, az egyes történelmi koroknak megfelelően változtatja — jellemének bizonyos alapvonásait mindvégig megőrzi. E jellemvonások azt is megmutatják, hogy az 1857. évi Szontagh-levélhez írt keserű vélemény — ti. hogy Ádám „gyarló féreg marad" — úgy látszik, módosult a mű kidolgozása folyamán: Ádám bár a legkülönfélébb törekvésekben elbukik, de mindvégig megtartja emberi méltóságát, a bukás kétségbeejtheti, de megrontani nem képes, aljassá vagy gyávává sohasem lesz, lelke nemességét mindvégig megőrzi. Érdekes, hogy sem önmagát, sem az Urat, sem Lucifert nem vádolja tragédiájáért, éppen ezért a drámai költeményben nincs is tragikai bűn, mint pl. az Ahasvérus-drámákban, s ez által *Az ember tragédiája* lényegében a romantikus titanisztikus drámák sorozatába tartozik. Ádám lelke alapszövetében hasonló Madách fiatalkori drámai hőseihez, de valahogy józanabb, kevésbé szélsőséges, temperáltabb, mint Zordy Lóránd, Herakles vagy a byroni drámák hősei.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Ádám korántsem olyan elvont „örök ember", mint az első pillanatra hinnők, hanem egy eszményített alak, amely igen határozott időhöz köthető: jellemének állandó vonásai azé az embereszményé, melyet a reformkor haladó nemességének legjobbjai ismertek a magukénak. A küzdeni vágyás annyira eleme, hogy néha túlzottnak is tetszik, a falanszterben pl. hiányolja, hogy „ezen szabályos, e rendes világban Még a veszély gyönyörét sem leli, Nem lel csak egy vérengző vadat se." Nyugtalan útkeresésében, szűntelen küzdeni vágyásában a kisszerű, gyáva és megalkuvó életmegoldásokat mindvégig visszautasítja. Ezt mutatja, hogy Lucifernek a morálstatisztikára és az ezzel kapcsolatosan a bélféreg-egér-vércse-macska példázatára hivatkozó „vigasztalását" visszautasítja és inkább az öngyilkosságot választaná. Ha nem lenne meg benne Madách egyéniségének hatására a hirtelen fellelkesülést aránylag hamar követő letörésre való hajlam, jelleme egy Jókai-regényhős egyéniségévé is lehetne. Madách a reformkori haladó nemesség eszményei alapján rajzolta meg az emberiség képviselőjének lelki arculatát.

Ez az embereszmény lehetővé tesz először is egy elég széles látókörű humanizmust. Ádám magáévá teszi a történelem minden eszméjét, de ezeket az eszméket az egész emberiség szempontjából vizsgálja meg, s ha valamely eszme nem váltotta be a hozzá fűzött emberi reményeket, elveti és újabbat választ helyette. Ezt az egész-emberiség-szempontot persze erősen Madách romantikus liberalizmusa határozza meg. A londoni szín elején Ádám ezt mondja Lucifernek:

Lám, már a Sátán is romantizál
Vagy doctrinaire lesz, vívmány ez s amaz.

Vívmány, hogy itt Lucifer Ádám szempontjai szerint kezd bírálgatni, a romantikus életigény és a centralistáknak a szabadelvű és humanitárius világnézete alapján, melyet doctrinaire-ségnek gúnyoltak.

A Madách-kutatók megállapították, hogy az egyes színekben Ádám épp a konfliktus alkalmával mintegy leveti történelmi mezét és visszaváltozik Ádámmá. Így az egyiptomi színben is — melyben a fáraó szerepét a történelem szempontjából jogosan kifogásolta Erdélyi

János — Ádám mint fáraó megismeri az egyeduralmat, de mikor megveti a dícsőséget és felszabadítja rabszolgáit, ezt nem mint fáraó, hanem mint Ádám teszi — a reformkori embereszmény alapján megalkotott elvont ember cselekszik. Lukács György is megállapítja,[44] hogy a bizánci jelenetben Ádám „a XIX. század felvilágosult polgáraként" ítéli meg „a középkor ideológiai harcait". Ezek az anakronizmusok érthetőekké válnak, ha meggondoljuk, hogy Madách olyan eszméket akart a világtörténelem költői illusztrációjával megvizsgálni, amelyek a maga korának eszméi voltak, illetve a maga korában éltek és hatottak. Így azután az is érthető, hogy az ábrázolt történelmi korokat a XIX. századi szabadelvű nemes vagy polgár szemszögéből nézi. Ezek szerint Ádám fel-felvesz ugyan egy-egy korvonást a történelmi színek folyamán, de voltaképpen jellemének állandó tulajdonságai uralkodnak.

XI.

Éva esetében egészen más a helyzet. Annyira, hogy vita folyik a Madách-kutatásban arról, hogy Éva egyáltalában álmodott-e valamit. Állandó vonásai csak itt-ott tűnnek fel, mint pl. a római színben, amikor a múltra emlékezik: „Napsugaras pálmafák alatt Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg." Főleg pedig a londoni színt követő temető-jelenetben, amikor ő is visszaváltozik polgárleányból Évává. Éva álma tehát — pedig a költő intencióinak az felel meg, ha ő is álmodott — Ádámétól eltérőleg öntudatlan volt, melyben Éva mindig a kor kialakította nő-típust játssza, s ezek nem egyszer teljesen ellentétes tulajdonságokat hordoznak. Nehéz lenne, azonosságot felfedezni pl. Lucia az erényes honleány és Kepler kacér felesége között. Az utóbbi szereplését Madách azzal mentegeti hogy „a jó sajátja, bűne a koré, amely szülte őt." Az atheni színben erénye is a koré, Éva esetében tehát valóban a kor meghatározta „más és más alakban" való megjelenésről van szó a Tragédiában. De Évának van egy állandó tulajdonsága, és ez Madách nőábrázolására is jellemző. E vonással Ádám már a paradicsomi jelenet legelején jellemzi társát: „A függés, látom, életelv neked." Madách a nőt csak a férfitől függő állapotában tudja elképzelni, és mindig a szerelemben, melynek minden jelenetben igen fontos, a legtöbben döntő szerepe van. A szerelmen kívül az anyaság az a nőhivatás, amelyet Madách meglát. „Nekem meg büszkeségem az csupán, Hogy a világnak anyja én leszek." Az anyaságnak azonban sokkal kevesebb szerep jut a történelmi színekben, mint a szerelemnek, de a végső fordulatot éppen Éva anyasága hozza meg.

Már utaltunk arra, hogy Madách fiatalkori műveiben az önálló sorsú nőt, az „emancipált asszonyt" is ábrázolta, hol inkább ellenszenves vonásokkal (Bianka), hol pedig határozott rokonszenvvel (Júlia a *Hétköznapi történet* c. novellában). Idéztük Madáchnak a Tragédia megírása után keletkezett értekezéséből: *A nőről, különösen esztétikai szempontból*, (II. 583—603.), melyet akadémiai székfoglalóul olvasott fel, azt a részt, mely kimondja, hogy a megszokott körből, a családi életből kilépő nő erkölcsileg sohasem képes többé felemelkedni. Madách ehhez említett tanulmányában azt is hozzáteszi: „Ki . . . a társadalomban a férfi és a nő egyenlő állását, — az ún. nőemencipációt — hirdeti: nagyon tévesen cselekszik, s aligha jó szolgálatot tesz azoknak, kiknek kedvezni akar." Az egész értekezésben ki van hangsúlyozva a két nem különbsége: „A nő nem egyszerűen csak ember, ki egyszersmind esetleg nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó izéig egy sajátságos valami, — specifice nő." Olyannyira, mintha az ember sorozatos tragédiája, elsősorban a férfi tragédiája lenne, melyet a nő inkább csak a férfival való kapcsolatán keresztül szenved el. A nő alárendeltebb helyzetét igazoló elmélkedését Madách a nő biológiai tulajdonságainak ismertetésével indítja meg, kezdve a fejalkaton, — ez is példa arra, hogy a természettudományokkal való megismerkedés nem mindenben gyakorolt progresszív hatást rá. Az értekezés egyébként a nő biológiai és lélektani

[44] Lukács György: Madách tragédiája. Szabad Nép. 1955. ápr. 2.

tulajdonságainak esztétikai következményeit szépen fejtegeti, a művészet és az irodalom több nőalakját érdekesen elemzi, a népköltészet, a biblia, Homéros, Sophokles és Shakespeare hősnőit állítva az írók elé példaképül. A modern regény nőábrázolását esztétikailag elhibázottnak tartja, akár az érzelgős romantika nő-imádó lovagregényeiről beszél, akár Dumas *Kaméliás, hölgyéről*, mert ennek egyénisége̊t „lázas izgatottság" tölti be, akár a „társadalmi viszonyok kínpadára vont" regényhősnőkről szól. Megállapítja, hogy „férfi és nő közt is hiányzik a merev válaszfal", de az átmeneti típusokat se „a társadalmi filozóf, se az esztetikus tanulmánya tárgyául nem veszi." De a specifikusan női jellemnek szélsőséges változatait igenis ábrázolhatónak tartja: „valamint az erkölcsi és esztétikai szépnek eszményképeit a nő szolgáltatja; úgy az erkölcsi és esztétikai rút netovábbját is csak a nő csak képes előállítani."

A „specifice nő"-i jellem természetesen az a nőeszmény, amely a nő XIX. századi társadalmi helyzetéből következik. A régi világ asszonyainak jelleméből is azt vonja ki, mint „örök nőit" Madách, ami a XIX. századi nőfelfogásnak megfelel. Itt azonban különbséget kell tennünk — Madách nőfelfogása házassága előtt, ill. házassága elején modernebb, szabadelvűbb volt, mint házassági tragédiája után. Madách értelmesebbnek, önállóbbnak, a férfi nagy céljait megértőbbnek ítélte meg a nőt, mielőtt Frater Erzsébetben csalódott, mint utána. A Bérczy Károlynak tett „féltréfás" nyilatkozata: „Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő,"[45] nyilvánvalóan Madách feleségére céloz. Általánosan elfogadott vélemény Müller Borbála szerepeltetésében házassági tragédiájának költői visszaadását látni, ami szinte pontról-pontra igazolható is. Így míg Ádám jellemének megformálásában a reformkori progresszív nemesség eszményei uralkodnak, Évának, mint nőtípusnak megalkotásában már a 49 utáni nemesi liberalizmus elvei is érvényesülnek. A nőfelfogás megváltozására két beszédes példát idézünk. 1841-ben az Akadémia, miután hosszasan vitatkozott az évi nagyjutalom kérdésében, a kétszáz aranyat Horváth Mihály *Az ipar és kereskedelem története Magyarországban* c. művének ítélte, utána különös dicsérettel említette Szemere Bertalan *Utazás külföldön* c. művét és Vörösmarty *Ujabb munkáit*, megdícsérte Kölcsey munkáinak első két kötetét és Jósika regényeit, és végül szükségesnek tartotta a jegyzőkönyvben megemlíteni Bezerédj Amália *Flóri könyvét*-t és *Földesi esték* c. írását „mint hölgy által készített s ezért is figyelmet gerjesztett" munkákat.[46] Vörösmarty és Bajza akadémiája elvi győzelemnek tekinti, hogy Magyarországon van egyáltalán nőíró. Kétségtelenül e művek, mint a magyar ifjúsági irodalom kezdeményei jelentősek is, de a megemlítés indokolása is sokatmondó. Ezzel szemben Gyulai Pál a Kisfaludy Társaság elnöki székében mindvégig megakadályozta Beniczkyné beválasztását,[47] nem az írónő tehetségének hiányai, vagy írói iránya miatt, hanem mert elvi kérdésnek tekintette, hogy Magyarországon irodalmi társaság tagja nő ne lehessen.

Madáchot a konzervatív nőfelfogáshoz — mint már kifejtettük — házasságának rossz tapasztalatai vitték közel. Szász Károlynak az az igénye, hogy Madách Évát a londoni színben mint „szegény, erényes munkás nőt" léptesse fel, aki „a gyáripar és nagyvárosok áldozata", és aki talán a Lovel-epizódnál is jobban egy új társadalmi forma keresésére indította volna Ádámot,[48] már Madách nő-felfogásával is összeütközött. Madách életében a konzervatív anya s a „modern"-nek képzelt, de valójában üreslelkű, és felületes feleség közt az élet a vitát az előbbi javára döntötte el — s így Madách számára az igazi nő a hagyományok őrzésének jelképe lett. Míg a *Csak tréfá*-ban Lórán azért ábrándul ki Jolánból, mert ez vonakodik őt a lázadás útján követni — a párizsi színben Madách megkettőzi Évát; a hagyományőrző

[45] Bérczy Károly: Madách Imre emlékezete. Közölve Madách Imre Összes Művei. Kiadta: Gyulai Pál. Bp. 1894. I. k. XXXII.
[46] A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VI. k. 1840—42. Buda 1845. 21.
[47] Papp Ferenc: Gyulai Pál. II. k. 622.
[48] Szász Károly: I. m. 294.

márkilányt a tisztaság glóriája övezi, a hagyományt, a „ledőlt oltárt" őrizni „nőt jobban megillet", viszont a forradalom pórnőjét a hagyományokkal való gyökeres szakítás visszataszító, vérengző és szemérmetlen démonná változtatja. Érdemes megemlíteni, hogy a más nőfelfogású Victor Hugo Lucile Desmoulins-ből (Camille Desmoulins menyasszonya majd felesége) akarta kiformálni a nőeszményt a *La Fin de Satan* tervvázlata szerint. Így Éva megalkotásában is érvényesülnek már a 49 utáni ideológia korlátozó hatásai, viszont a reformkori koncepció is megtalálható Éva „szerepei" között. Itt a IV., V. és VI. színben való fellépésére gondolunk. Ezekben Éva határozottan pozitív irányban hat Ádámra. Egyiptomban ő ébreszti fel benne a társadalmi felelősségérzetet. A görög színben pedig a reformkori honleányok glóriáját sugározza feje köré Madách, képes lenne megátkozni szeretett férjét, ha ez elárulná a „szent hazát." Hogy utána mégis szemére veti, mért bocsátotta el seregét, ez azonfelül, hogy — mint Sőtér megjegyzi — „igazi racine-i következetlenség" — még azt is jelenti, hogy együtt alakul gondolkodása Ádáméval: ez kiábrándul a népből, ő megátkozza azt. A római színben mint kéjhölgy is lelke mélyén tiszta, igazabb életre vágyó, s Ádám az ő szavain keresztül fordul el a hedonizmustól, még mielőtt a döghalál és Péter apostol szavai a pusztulás képeit felidézték volna előtte. Már Éva első szavai is e színben milyen jellemzőek. mennyire sejtetik igazi valóját:

Örüljön, aki él, vagy hogyha nem
Tud is örülni, legalább kacagjon.

S milyen szép és hősi utolsó szava is e színben, mikor már az élvezet csarnoka a halál és pusztulás tanyája lett:

Ádám: S te itt vagy Júlia, mondd, mit keressz itt,
Hol a halál az örömet kiölte.

Éva: S nem ott van-é helyem, ahol te vagy?
Ah Sergiolus! vajh mi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak mulékony kéj után kutattál. —

A bizánci színtől kezdve Éva egyre inkább csak negatív értelemben segíti elő Ádám továbbfejlődését. Ádám elfordul attól a társadalomtól, amely boldogtalanná teszi (Bizanc, falanszter) vagy elaljasítja a nőt (Prága, London). A végső döfést Ádám szívének Évának a teljes elállatiasodása adja meg az eszkimó-jelenetben. Ez egyben a szerelem végtragédiája is: Ádám borzadva bontakozik annak a karjaiból, kinek kegyeiért annyit esengett, akit imádott, aki férfi-sorsának végzete volt. De mindezekben a színekben Éva adja a döntő lélektani lökést Ádámnak, hogy új korszakba lépjen, illetve az utolsó álomjelenetben, hogy álma végét kívánja.

Évának a IV—VI. színben megnyilvánuló segítő, előrevivő, sugalmazó szerepe fokozott mértékben tér vissza a döntő konfliktust tartalmazó XV. színben. Itt szerepe Ádám megmentőjévé emeli. *Az ember tragédiájá*ban Madách fiatalkori drámáival *(Csak tréfa, Nápolyi Endre, Herakles)* ellentétben a nő nem hátráltatója, hanem kibontakoztatója a főhős lelki fejlődésének, pozitív vagy negatív szerepével előrelendítője, a végső konfliktusban pedig a megmentője — a végmegoldás felé való elősegítője lesz. A XV. színre itt csak utalunk, ez a szín annyira összefügg a Tragédia végső mondanivalójával, hogy külön fejezetben fogjuk tárgyalni.

XII.

Lucifer alakjának eredetéről már szólottunk. Úgy látszik, hogy három elemből alakult ki. Először is Madách saját kételyeit, szarkasztikus bírálatra is hajlamos egyénisége egyes vonásait is felhasználta megformálására, másodszor a hagyományos ősgonosz, valamint a

Goethe—Byron-féle ördögkoncepció is hatott rá, végül a pesszimisztikussá torzult mechanikus materializmus is szerepelt Lucifer megteremtésében. Egyik szerkezeti szerepére már rámutattunk, a Tragédia dialogusaiban ő vitatkozik Ádámmal, ő az ellentétes nézet kifejtője — ilyenkor ketten együtt alkotják a költő véleményét, mely sok esetben két ellentétes felfogást foglal magában, melyek egymást kizárják ugyan, de melyek csatája a költő lelkében sem dőlt el.

Lucifer alakjának értékelése körül erős vita folyt az 1951. évi akadémiai nagygyűlésen.[49] Ma már általános a nézet, hogy lényegében véve negatív alak — nem valami Prometheus, bár a Tragédia elején néha ilyennek is mutatja magát, szándéka azonban akkor is a rontás, az ember tönkretétele. Ezeket a negatív vonásokat meggyőzően elemezte Waldapfel József Madách-tanulmánya. Érdekes és újszerű — az előző Sátán-ábrázolásoktól eltérő — Madách megfogalmazásában az a mód, ahogyan Lucifer igazolja, hogy mindöröktől fogva él. Már a teremtés előtt, mikor még csak eszmék éltek az Úrban, az Úr eszméi között ott volt „az űr", mely „gátja" volt „minden létnek", és az Úr e gátolás miatt volt kénytelen teremteni. E gát „a tagadás ősi szelleme". Itt tehát Lucifer tiszta filozófiai fogalom ; a tagadás, a lét eszméjét korlátozó nem-lét fogalma, és az Úrnak meg kell valósítani a létet, teremtenie kell, hogy legyőzze a tagadást, a nem-létet. Mikor pedig meglett az anyag, Lucifer tért nyert : az élet mellé odalépett mint halál, a boldogság mellé mint lehangolás, a fény mellé mint árnyék, a remény mellé mint kétség. Mindezek egymást feltételező fogalmak : az élet fogalmát a nem-életé, a halálé teszi teljessé — mindent akkor értünk meg teljesen, ha azt is tudjuk, hogy mi nem. Így hát Lucifer eredetére nézve a dialektus tagadás, amely a Tragédiában sokszor metafizikai negációvá merevül. És itt következik a Tragédiának egy teljesen feloldhatatlan ellentmondása : Lucifer, ki a halál principiuma, és aki megesküdött az ember vesztére, miért akarja az örökélet fájához vezetni az első emberpárt? Talán előre tudja, hogy ha a tudás fájának gyümölcsét élvezik előbb, az Úr el fogja zárni útjukat az örökélet fája felé? Lehet, de ez nincs benne a műben.

Mindenesetre, utána mindent elkövet, hogy Ádámot kétségbeejtse, nagyságot ígér neki, de olyan helyzeteket teremt, hogy azok Ádámot minél jobban megalázzák. Vitatott kérdés a Madách-kutatásban : céljai közé tartozik-e Ádám elpusztítása. Az újabb kutatás (Waldapfel, Sőtér) a felé hajlik, hogy igen — és ez a valószínű magyarázat. Mikor az űrben repülve Ádám megmerevül, és úgy látszik, hogy megsemmisülése bekövetkezik, Lucifer diadal-kacajjal kiáltja : „Győzött hát a vén hazugság!" Utána ellöki Ádámot, hogy testének anyaga új bolygóként keringjen az űrben, s rajta az ő számára „fog tán élet fejledezni." Waldapfel József meggyőzően kimutatta, hogy Lucifer a morálstatisztika adataival még fokozni kívánja Ádám elkeseredését, s a végén nem ok nélkül említi meg az öngyilkolást.[50] Lucifer nem gátolja Ádámot öngyilkossági szándékában, bár ő már tudja, hogy Ádám öngyilkossága teljesen hiábavaló lenne, az emberiség nem kerülheti ki végzetét, azért mondja teljes igazsággal, de Ádám számára érthetetlen gúnnyal : „minden perc nem vég s kezdet is?" Nyilván bosszantja, hogy Ádám letett tervéről, mert Évára is rátámad, újabb érvvel akarván növelni elkeseredésöket :

S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott,
Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.

Tehát Ádám elpusztulása nagyon megfelelne céljainak, de nem az emberiség megsemmisülése. Győzelme akkor lenne teljes, ha Éva már elkésett volna, Ádám megölné magát,

[49] MTA Nyelv- és Irodtud. Osztályának Közleményei. II. k. (1952) Vitaülés Madách Imréről. 239—278.
[50] Waldapfel József : I. m. 478.

s halála után derülne ki, hogy hiába lett öngyilkos. Ez lenne az ember legteljesebb tragédiája, az ember minden törekvésének legteljesebb csődje. Ekkor Éva jajgatásával és Lucifer mindent betöltő kacajával fejeződne be a mű:

„Mi jó az értelemnek kacagni ott, hol szivek megrepednek."

Lucifernek tehát nem az a célja, hogy ne legyen élet, ellenkezőleg az, hogy legyen élet, hogy lehessen boldogtalanság, kétségbeesés és halál.

Ez az ősgonosz azonban fölényes értelem, kitűnő elemző és szellemes kritikus, aki — mint már jeleztük — gyakran magának a költőnek a véleményét mondja ki, nem egyszer paradoxonná szélsőségesítve. Kritikája gyakran segíti Ádámot, hogy leszámoljon illúzióival: így a Tankréd-jelenetben s a londoni szín elején. Néha mélyen szántó történetfilozófiai fejtegetéseket ad szájába az író, pl. a hős és a kor történelmi szerepéről a konstantinápolyi színben. Társadalomkritikája azonban nem érvényesül következetesen. A római jelenetben az élvhajhászó, rabszolgákat, rabnőket puszta tárgyakként kezelő társadalomról nincsenek kritikai megjegyzései. A falanszter-jelenetben néha szinte frivol módon gúnyolódik a tudással. A régi hibáit segít megláttatni Ádámmal, az újat nem segít felépíteni, sőt, nem egyszer előre gúnyolódik felette. (A fáraó-jelenetben: „... a tömeg ... minden rendnek malmán húzni fog, mert arra van teremtve.")

Hermann István helyesen írja róla, hogy az író az ő alakjában nem egyesíti a kritikát és a szenvedélyességet[51] ami pedig a teremtő tagadásnak alapja. A kritika és a szenvedélyesség egysége inkább Ádámban jelenik meg, így a Kepler-jelenetben vagy a londoni vásár végén.

Már Arany Jánosnál felmerült az a kérdés, hogy vajon Lucifer úgy mutatja-e meg Ádámnak az emberiség történetét, ahogyan azt a költő igaznak érezte vagy pedig céljai szerint meghamisítva. Lukács György szerint, ha itt puszta illúziókeltésről lenne szó Lucifer részéről, akkor ezt a műnek jeleznie kellene.[52] *Az ember tragédiájában* pedig semmi nem mutat arra, hogy az álomjeleneteket ne vegyük a valóságos fejlődés képeinek. Alexander Bernát helyesen mondja, hogyha a színek hamisak lennének, akkor az Úr a XV. színben megcáfolná őket.[53] Egyébként az álomjelenetekben sem megy minden Lucifer céljai szerint. Legkiáltóbb példa erre az atheni szín végén az a jelenet, mikor az antik világ szépségét és nyugalmát képviselő halál nemtője hatására, Ádám szívébe megnyugvás száll, s Lucifer dühvel kiált fel:

Átok reád, hiú ábránd világ,
Megint elrontád legszebb percemet.

Lucifer tehát nem „mala fide" mutatja be Ádámnak az emberiség sorsát, de — „nem adhat mást, mint mi lényege" — luciferi módon. Ez abban áll, hogy egyrészt a legtöbb történelmi kort hanyatló fázisában vetíti elé (Róma, Prága, falanszter), és a többi kornak a kétségtelenül meglevő negatívumait állítja előtérbe (Bizánc, London). De kétségbeejtő, rontó szándéka rendszerint ellenkező eredményt ér el: Ádám megtagadja a meglevőt, új eszmét alkot magának, és új harcokra indul. A XV. színben az Úr egyenesen szükségesnek tartja Lucifer működését, Lucifer „egy gyűrű" a mindenségben, azaz egyike a mindent átfogó erőknek. Az ő „hideg tudása, dőre tagadása" „élesztő", mely az embert „forrásba hozza", s eltántorítja ugyan az embert egy percre a jótól, de amit Lucifer „rontni vágy", „szép és nemesnek új csírája lesz", Lucifer kritikája segíti hozzá Ádámot, hogy történelemformáló emberré legyen, mindig új és új eszmét hozzon létre. Lucifer a rossz, mely szándéka ellenére önmaga ellentétét, a jót hozza létre, így szerves része a Tragédia dialektikájának, nemcsak

[51] Hermann István: Madách: Az ember tragédiája. It: 1952. 349.
[52] Lukács György: Madách tragédiája. Szabad Nép. 1955. márc. 27.
[53] Madách Imre: Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. Bp. 1921. 201—202.

mint ellentmondó partner, de mint alkotásra kényszerítő tényező is. Ahogyan az Urat a tagadás szelleme kényszeríti a teremtésre, úgy Ádámot is mintegy kényszeríti új és új történelmi korszakok megteremtésére.

Már utaltunk arra a hatásra, melyet a múlt század közepén lezajlott materialista vita gyakorolt Madáchra, és arra, hogy a természettudományos világnézet pesszimista értelmű determinisztikus elméletekkel kapcsolódott szorosan Madách tudatában. Ennek a minden emberi törekvést részben biológiai tényekből, részben a környezetből levezető scientizmusnak az igéit hirdeti Lucifer is. A világot, megmerevíteni akaró és a természettudomány köntösébe öltözött elméletek ezek, melyek a nyugati burzsoáziának a világában születnek meg 1848 után, mikor ennek az osztálynak nem érdeke többé a társadalmi fejlődés, hanem a meglévőnek konzerválására törekszik. Az eszkimó-színben fejti ki először Lucifer a scientista elméletet: az állati az elsődleges az emberben, Ádám mint jóllakott ember filozofál, az eszkimóból az éhség beszél. Minden eszme, cselekedet „konyhánk gőze csak", „vagy az anyag törvénye által meghatározott körülmények magzata": Leonidás azért halt meg, mert az állam szegény volt, Brutus nem halt volna meg, ha hazamehet egy jó ebédre, mi lett volna Hunyadiból, Lutherből, Napóleonból, ha más környezetbe születnek bele? Nyersebb formában, de mintha Taine milieu-elméletét hallanók megszólalni. A körülmények és az öröklés dönt el mindent:

Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt,
Nem napvilág, szabadság-érzet ezt,
Átörökítve késő származékban
Alakban és szellemben önmagát? (I. 689.)

Ezt az elméletet még teljesebbé teszi a XV. színben a bélféreg-egér-vércse-macska példával illusztrált morálstatisztika!

Nem csoda, hogy ezt a lefegyverező tant Ádám nem tudja elfogadni:

mind, amit csak fejtegetsz,
Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
De annál károsabb. — A babona
Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
A szellemet, mely köztünk hat, mozog:
De testvérét felismerné a jobb, ha
Rideg tanod számokkal meg nem ölné. — (I. 689.)

Azaz, az ilyen tudományosság veszedelmesebb, mint a babona. Az csak a bárgyú embert vakítja el, de ez a szellem emberét is megtévesztheti, hiszen számokkal, tehát exakt tényekkel dolgozik. Célja viszont azonos a babonáéval: az emberi cselekvés megbénítása.

XIII.

Már Waldapfel József is megemlítette, de legrészletesebben Sőtér István fejtette ki, hogy Lucifernek van egy ellenlábasa is, aki szintén az anyagelvűség igéit mondja ki, s ez a Földszellem.[54] A Földszellem az embert segítő és éltető Natura, mellyel intim közelségben lenni harmónia és boldogság. A *Dalforrás* csodálatos lírája, mintha a Földszellemet átérző és vele összeolvadó Ádám himnusza lenne. Sőtér István részletesen kifejtette ennek a természetérzésnek az előzményeit Madách lírájában. Madách tanulmányaiban is minduntalanul találkozunk egy ilyen, még pantheisztikus színezetű naiv materializmus iránti vonzódással. A hellén világban, a görög vallásban is ezt a felfogást véli megtalálni az *Ó és újkor* c. versének

[54]. Waldapfel József: I. m. 458. — Sőtér István: Romantika és realizmus, 274—276.

tanúsága szerint. Az űrjelenetben lényegében azt mondja a Földszellem, amit Lucifer — „minden felfogás és minden érzés, mely benned feszül, csak kisugárzása egy csoport anyagnak, mit földednek hívsz" — de egészen más szándékkal és más értelemben. Nem azért, hogy kétségbeejtse Ádámot, hanem hogy megmentse a maga és az élet számára. Ugyanakkor a Földszellem jelentette materializmus is korlátozott jellegű, az is benne van, hogy a megismerés csak bizonyos keretek közt lehetséges. Az űrjelenetben arról beszél a Földszellem, hogy a Földön kívüli világmindenség lényegében megismerhetetlen és megérthetetlen az ember számára. A Földszellem töri el a falanszterben a tudós lombikját, s Ádám kérdésére: lesz-e ember aki teljesen meg fogja fejteni az organizmus, az élet titkát, így felel. „Nem lesz soha." A III. színben Lucifernek azt feleli, hogy őt az ember: „elrészletezve vízben, fellegekben, ligetben" ismerheti meg, s e helyeken nimfák jelennek meg. Tehát a Földszellemet, a jóakaratú Naturát nem a tudás, hanem az érzelem és a képzelet útján ismeri meg az ember. Sőtér István belső kapcsolatot fedez fel a Földszellem és Éva szerepe közt a Tragédia dialektikájában.[55] Meg kell vallanom, hogy ezt a szerepazonosságot Sőtér beható fejtegetései után sem tartom teljesen bebizonyítottnak. A Földszellem valóban a természet meghitt erőinek a megtartó, még a korlátozásban is segítő szerepét jelképezi, de Éva lényegében mindig mozgató, előrelendítő erő, akár pozitív, akár negatív értelemben: egyike azoknak a tényezőknek, melyek Ádámot mindig új és új formák megteremtésére késztetik. Az űrjelenetben valóban párhuzamos szerepet töltenek be, bár Éva hatása itt is kettős: a falanszteri jelenetben miatta lázad fel Ádám, úgyhogy a kitörés egyetlen módja az űrbe való repülés, az űrben viszont tőle elszakadni a legfájdalmasabb Ádám számára. A XV. színben Éva anyasága egyrészt valóban visszatartó, az öngyilkosságtól menti meg Ádámot, de másrészt előrelendíti, odahat, hogy Ádám minden csalódás ellenére újra vállalja az életküzdelmet.

XIV.

A Tragédia állandó szereplőinek a jellemzése után rátérünk azoknak a meg-megújuló összeütközéseknek a tárgyalására, amelyek a mű egyes színeit képezik. *Az ember tragédiája* külső szerkezete rendkívül világos, áttekinthető. Az I—III. szín a bibliai mítoszban játszik, ez a dráma expozíciója. Itt vetődik fel a mű alapkérdése. Az Édenből kitaszított Ádám követeli Lucifertől, hogy részesítse a megígért tudásban. Lucifer felvilágosítja — persze luciferi módon! — hogy sorsa nem pusztán az arasznyi lét, élete felolvad az egymásra következő emberi nemzedékek végtelen sorában: amit tapasztal, érez és tanul, azt az elkövetkező nemzedékek tovább fogják fejleszteni, vétkei, bajai is továbbszármaznak. Lucifer e szavaira Ádám látni akarja jövőjét: „Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek." Itt mondja ki a dráma alapvető problémáját: mi az értelme, mi a célja az emberi küzdelmeknek.

E kérdésekre keresi Ádám a feleletet az álomjelenetekben, az emberiség múltját bemutató történelmi színekben (IV—XI.) és elképzelt jövőt ábrázoló, utópisztikus jelenetekben (XII—XIV.).

A megoldást a XV. szín jelenti, mely egyben a végső konfliktust tartalmazza, s mint a mítikus keret második része, bezárja a Tragédiát.

Már jeleztük, hogy az álomjelenetekben eszmék konfliktusával találkozunk. Milyenek ezek a konfliktusok és mért „bukik meg mindegyikben Ádám" mint Madách maga is elismeri Erdélyihez írott levelében.

Az első történelmi színben Ádám fáraóként lép elénk. Lucifer Ádámot a nagyravágyás felkeltésével bírta rá, hogy megízlelje a tudás fájának gyümölcsét, hát most a hatalom tetőfokára emeli. De már az első szavakból kiderül, hogy Ádám-fáraó nem boldog a jelenben,

[55] Sőtér István: Romantika és realizmus. 276—278.

vágya, hogy kárpótlásul híre, dicsősége a jövőben halhatatlan legyen. Ezért emelteti rabszolgái millióival a gúlát.

A szín folyamán a dicsőség hiú ábrándnak bizonyul. Szubjektíve, mert Éva hatására Ádámban kihűl a nagyravágy, s Ádám elhatározza, hogy a népszabadság harcosa lesz. Objektíve, mert a gúlát elborítja pár ezredév alatt a sivatag homokja. Azáltal, hogy Ádám a dicsőségvágynál magasabb rendű eszmét választ, lényegében nem bukik, hanem emelkedik, de a gúla eljövendő pusztulása bukás a természeti erők ellenében.

A következő színbe a népszabadság bajnokaként lép be, mint Miltiades, a haza megmentője. Itt az összeütközés Miltiades és a megromlott atheni nép közt tör ki. A tömeget a „nyomor szolgává bélyegezte", „s a szolgaság vérengző eszközévé süllyesztette néhány dölyfös pártütőnek" azaz gazdag polgárnak, akik félre akarják tenni a nagy férfiút, Miltiadest az útból. Itt jelenik meg ismét a nagy ember és a nép ellentéte, mely a fiatal Madáchnál is annyiszor szerepelt. A nép hálátlan a nagy ember iránt, ki érte csatázott s vérzett.

A népszabadság eszméje megbukik a tömeg ingatagsága, szolgalelkűsége és gyávasága miatt. Ez az első olyan szín, melyben a bukás oka konkréten a néptömeg.

Ádám eszményében csalódva élvezetekbe veti magát. A római szín annak illusztrációja, hogy a gyönyörökben való henyélő tobzódás sem teszi boldoggá az embert. Erre Ádám maga döbben rá Éva hatására. A döghalál ijedelme, s a Péter apostol beszédében felidézett pusztító képek csak teljessé teszik ezt a kiábrándulást. Ádám itt saját jobbik énjével kerül összeütközésbe.

A szín vége: a kereszténység és a lovagerény eszméjének megszületése, mely testvériséget és tiszta erkölcsű világot ígér a lehanyatló romlott régi helyébe. A testvériségből a középkort ábrázoló bizanci jelenetben eretnekégető egyházi fanatizmus lesz, a lovagiasságból békés polgárok háborgatása, nők erőszakos zaklatása, a tiszta erkölcsből egyfelől emberellenes aszkézis (Izaura—Éva), másfelől szemforgató képmutatás (Helene). Az összeütközés Ádám és a „kor szelleme" között történik, az utóbbi mintegy végzetszerűen alakul ki: mint Madáchnak Erdélyihez írt levelében olvassuk, az emberben lévő „gyenge" következtében az eszme elfajul és elveszti eredeti tiszta tartalmát.

Ádám pihenni vágyik, a hit világa helyett a tudományét választja, a „társas rend megszokott nyomát" nem kívánja „igazítani" — a földtől elvonatkozó csillagászat művelője lesz. De a hanyatló feudalizmus világa betör a magános tudós szobájába: anyja boszorkányság vádjával börtönben ül, tehetségét kénytelen áruba bocsátani, el kell hallgatnia az igazságot, s hirdetnie azt, amiről maga is tudja, hogy hamis, felesége pénzért zaklatja, megalázza, megcsalja. Az összeütközés az előrehaladott renaissance-ember és egy elhanyatló kor rothadtsága közt éleződik ki az első és a második prágai színben egyaránt. Az utóbbiban — a tanítványjelenetben — ez teljesebbé válik a korhadó feudalizmus tudományának és művészetének a bírálatával.

A magába vonuló tudóskodás, a „pihenés" eszméje tehát ebben a konfliktusban bukik el, de magának Ádámnak a jellemében is:

Megjött a kor s mit ér, ha e kebelben
A lélek él, — e kínos szent örökség, —
Mit az egekből nyert a dőre ember. —
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni
S csatára kél a renyhe élvezettel. —

A Danton-jelenetben Ádám először önmagával, saját forradalmi eszméivel kerül ellentétbe, mikor rokonszenv vonja a fiatal arisztokrata-párhoz, majd a néptömeggel, mely ingatag, könnyen felejti bálványát s vérengzően szenvedélyes.

Itt tehát ismét a nagyember és a néptömeg konfliktusáról van szó, de míg a fiatalkori drámákban a madáchi hős azért kerül szembe a néptömeggel, mert a tömeg nem eléggé következetesen forradalmi, itt az ok — Madách ábrázolásában — az, hogy a tömeg túlzásokra

ragadtatja magát forradalmi szenvedélyében. Ádám itt csak személyében bukik el, de eszménye: a szabadság, egyenlőség-eszme nem.

A londoni színben világos a konfliktus alapja. A szabadverseny a pénz uralmát jelenti minden vonatkozásban, eredménye rabság, hanyatlás, elrútulás. Az alapvető hibát Ádám nyíltan kimondja a Lovel-eset kapcsán: a bűnös a „társaság", a kapitalista társadalmi rend maga. A konfliktus tehát Ádám — aki itt nem „nagyember", csak az egyetemes emberi szempontok, az emberiesség képviselője — és a kapitalista rend között van. A szabadverseny eszméje elbukik, ha következményeit az emberiességgel konfrontáljuk.

A falanszterbe a kollektív társadalom és a tudomány uralmának igényével lép Ádám. Olyan társadalmat remél: „mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt." A csalódás itt is olyas valami mint a Tankréd-jelenetben. A kollektivizmusban a „közös erővel való összeműködés" helyett Ádám a korlátolt gondolkodású tudósok uralmát találja fel, a tudomány észkonstrukciók kedvéért száműzi az élet valóságát, üldözi a költészetet, művészetet. Ezen felül ismét problémává válik a természet erőivel való küzdelem, melyekkel szemben a falanszteri társadalom embere lényegében már hátráló harcot vív. A konfliktus az élet teljességét igénylő egyéniség és a lényegében általudományt képviselő agg és tudós közt élesedik ki.

Az űrjelenetben a konfliktus kettős: egyrészt Ádám vágya, hogy kitörjön az anyag világából a tisztán szellemi világba és ennek a vágynak a lehetetlen volta között, másrészt Ádám és a természeti erők között folyik le, melyek nem engedik, hogy elhagyja a föld vonzókörét. Itt és az eszkimo-jelenetben is az ember a természeti erőkkel vívott harcban bukik el.

Ha most összegezzük az egyes színeket, azt látjuk, hogy az elsőkben Ádám mint cselekvő „nagyember", az utóbbiakban mint a humanitás többé-kevésbbé elvont képviselője lép elénk. Összeütközésbe kerül az események folyamán saját magával, saját választott életeszményével (Egyiptom, Róma, Prága, részben Párizs), a „nagyembert"-t megérteni nem tudó néptömegekkel (Athen, Párizs), a korszellemmel vagy a társadalmi renddel (Bizánc, Prága, London, falanszter), a természeti erőkkel (Egyiptom, falanszter, űr, jégvilág). A XV. záró színben azonban ismét többször előkerül a „kislelkű tömeg" emlegetése, hogy úgy tűnik, „tömeg"-en Madách nem feltétlenül a néptömegeket értette, hanem a korszellem illetve valamely társadalmi rend irányítóit is, valamint a nekik vakon engedelmeskedőket. A „tömeg" Madáchnál nemcsak az atheni proletariátus vagy a párizsi nép, hanem a bizanci szerzetesek, a londoni gyárosok, sőt a Patriarca is.

Már a Jeszenszky Dánóval folytatott beszélgetés ismertetése kapcsán említettük, hogy a magyar nemesi értelmiség köztudatában a hegeli eszmék szerint mozgó történelmi fejlődés úgy módosul, hogy a nagy történelmi eszméket nagy hősök képviselik. Ez a hőskultusz Madách hajlamainak nagyon megfelelt, fiatalkori drámáiban is magános egyéniségek vívják titáni harcukat. De Madách korában ismeretes egy másik történetfilozófiai irány is, a francia restauráció történetíróié, akik a francia polgárság győzelmét nem egyes egyéniségek szerepéből, hanem a rendek évszázados küzdelmének eredményeképpen magyarázták.[56] Michelet művei meg is voltak Madách könyvtárában. A nagy egyéniséget csak a kor teremti, ő csak a kor szavát mondja ki — hirdeti ez a felfogás. A kétfajta nézet már a reformkorban vitákra adott alkalmat. Madách történelemábrázolásában inkább a hőselmélet látszik uralkodni: Ádám, a nagy egyéniség látszik megteremteni az új és új eszméket, de Lucifer szavaival az ellenkező lehetőségre is figyelmeztet a költő. A probléma felmerül mind a hős és a nép, mind a hős és a kor viszonylatában.

Először a fáraó jelenetben találkozunk vele. Itt Lucifer a „kiváló egyes"-t olyannak tekinti, „kiben tudattá vált a népi ösztön," melyet Lucifer persze nem „testvériségnek", hanem uralomvágynak magyaráz. Mikor Ádám felszabadítja a rabszolgákat, Lucifer e meg-

[56] A francia történetírásról írt egykorú cikkek; Trefort: Thierry Ágostonról. Társalkodó, 1833. máj. 29. 43. sz. — Tudománytár. 1840. Dr. Mager és a francia literatura. VIII. k. 73—79.

jegyzést teszi: „Előre csak önhittel utadon. Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von." Sokkal világosabb e gondolat a bizánci színben, ahol Lucifer a „kor"-ral kapcsolatban egészen félreérthetetlenül megfogalmazza:

A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén. —
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mind az, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd virradni,
De a kakas kiált, merthogy virrad. — (I. 586.)

Ez arra mutat, hogy Madách a nagy történelmi személyiség kérdésében maga is ingadozott a különböző álláspontok kérdésében. A Tragédiában Ádám és Lucifer ellentétes szerepe lehetővé tette számára, hogy korának két ellentétes koncepcióját feltüntesse.

A hős és a néptömegek, illetve a hős és a kor konfliktusával kapcsolatosan mindenekelőtt Madáchnak a néptömegekkel szemben való bizalmatlansága tűnik fel, hitetlensége, hogy a történelmi fejlődés át tudja alakítani haladó értelemben az emberek többségét. A „nagyember" voltaképpen az, aki a többség torzításai közt is meg tudja őrizni az eszme nemességét. Madáchnak ez az arisztokratizmusa azonban tisztán szellemi és erkölcsi jellegű, a „tömeget" sokszor éppen az uralkodó osztályok tagjai képviselik. Kepler, a korcsmáros fia „nagyember", ezzel szemben Rudolf császár és előkelő udvaroncai a „tömeghez" tartoznak. A sorozatos bukások a költő pesszimizmusát tükrözik: ha igaz és nagy emberek érvényre is juttatnak egy-egy nagy eszmét, az önző vagy gyönge többség kezén ez előbb-utóbb eltorzul.

A másik lényeges kérdés, hogy a hős vagy a tömeg képviseli-e a konfliktusban a haladottabb álláspontot. Madách fiatalkori drámáiban kétségtelenül a hős volt a progresszívebb. *Az ember tragédiája* legtöbb színében is ez a helyzet. A hős harcol a népért, de a nép nem képes az áldozatát felfogni — mint Sőtér István megállapította.[57] Bonyolultabb a helyzet a párizsi és a falanszteri jelenetben. Bár Madách álláspontja a londoni színben is döntően esik a latba, nem kétséges, hogy a londonin kívül a párizsi és a falanszteri jelenet az, amelyet behatóbban kell elemeznünk, hogy világosan lássuk Madách álláspontját a polgári forradalommal és a társadalmi fejlődés jövő perspektíváival szemben.

XV.

Már több Madách-kutató kifejtette, — legvilágosabban Waldapfel József,[58] hogy a párizsi jelenet különleges szerepe a Tragédia szerkezetében nem véletlen. Az „álom az álomban" megoldás szerkezetileg is kiemeli, hogy a francia forradalom eszméi változatlanul aktuálisak. E szerkesztési móddal a nagy francia forradalom az egész mű középpontjába kerül, mint ahogy Hugo-nak a *Századok legendájával* egyidőben írt (1854—1860), és azzal eszmeileg párhuzamos, bár töredékes *La Fin de Satan*-jában az emberiség történelmében a Szabadságangyal megjelenése és a minden emberi rabság szimbolumává növő Börtön, a Bastille lerombolása jelenti a döntő fordulatot.

A jelenetet az első Kepler- szín készíti elő. Kepler oly kort kíván

mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult romoknak,
Biróul lép fel, büntet és emel,
Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani,
Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt
Haladni fog a végzetes úton,
S lezúzza tán azt is, ki *őt* kimondta.

[57] Sőtér István: I. m. 248.
[58] Waldapfel József: I. m. 481.

A „rejtett szó" a „nagy talizmán, mely a vén földet ifjúvá teszi" Ádám — Danton első szava a párizsi szín elején: „Egyenlőség, testvériség, szabadság", melyet Ádám Madách rendezői utasítása értelmében: *folytatva* (ti. Kepler szavait) mond ki.

Kepler szavai „nagy eszközökről" beszélnek, Danton szónoklatában a forradalmi véres erőszakot szükségszerűnek mondja: „És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is, ... Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt. Csak a haza legyen nagy és szabad."

Kepler mintegy előre érezteti, hogy a forradalom „haladni fog" a maga „végzetes útján", és azt is lezúzza majd, aki a nagy szót kimondta; azaz ő maga, Ádám is áldozatul esik, mégis kívánja az új kor eljövetelét.

A francia forradalmi színben tehát az történik voltaképpen, amit Ádám előre tud vagy sejt — a bekövetkező tragikus eseményeket már az előző színben mintegy megjósolja, és mégis várja a forradalmi megújulást.

A párizsi színben tehát Ádám azért sem csalódhat, mert *előre* tudja mi fog történni vele. A fáraó nem sejtheti, hogy az athéni nép halálra fogja ítélni az érte küzdő hőst, tehát csalódhat a népszabadság eszméjében, Kepler tudja, hogy a „nagy szó" kimondása „hatalmas görgeteget" fog megindítani, mely haladni fog a „végzetes úton", előre számol a felkeltett forradalmi szenvedélyek logikájával. Ezt a logikát mint Danton is hangsúlyozza, még akkor is, amikor a márkinő képében megjelenő Évával találkozik:

A lelkiösmeret a közvilág
Előjoga; kit a végzés vezet,
Az rá nem ér körültekinteni. —
Hol hallád a viharról, hogy megállt,
Ha gyönge rózsa hajlong útain? —

S a „végzet embere" mégis megáll, a szép arisztokrata lány iránt érzett szerelme az, ami miatt megtorpan. Maga is érzi az ellentmondást, a következetlenséget:

Nem látott ember még érzelgeni,
S ha látna most, ellenség, jóbarát,
Hogy az, kit a sors korbácsolt tova,
Vihar gyanánt tisztítni a világot,
Mostan megáll, a vérpadon, szeretni,
Egy kis leánynál, és köny ég szemében,
Kacagna, és nem félne senki többé. —

Már utaltunk Madách nőfelfogásának korlátaira, melynek köszönheti létét a forradalmi szín két Évája.

De Danton forradalmi magatartásában nemcsak a szerelem és a nő okoz ellentmondást. Nemcsak Éva-márkinőhöz vonja „csodás rokonszenv", hanem az ifjú márkihoz is, aki pedig a királyság elszánt híveként mutatkozik be neki. Ádám megmenti azzal, hogy e tettéért „egy higgadtabb jövő, Melyben kihamvadt a pártszenvedély, Hálát fog adni" néki. Tehát úgy látja, az egyébként a „nagy eszközöktől" vissza nem riadó forradalmár, hogy a forradalmi szenvedélyek már túlcsapongtak, s ha majd kiforrják magukat, egy higgadtabb jövő fog következni, melyben az eszme majd tisztán, minden salaktól mentesen fog érvényesülni. A második Kepler-jelenet három sora is erre a gondolatra látszik utalni:

S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztúlva mindig, méltóságosan.
Míg, lassan bár, betöltik a világot.

Ha a párizsi színt önmagában nézzük, elvonatkoztatva a két Kepler-jelenettől, elvonatkoztatva attól, hogy miképp vezeti be, és miképp értékeli utána Madách a forradalmat — akkor végeredményben a forradalom liberális-reformista kritikájának lehetne tekinteni. Olyan ember alkotásának, aki elismeri a francia forradalom eszméinek nagyságát, a forrada-

lom hősi lendületét (az ifjú tiszt, az újoncok), de visszariad a forradalmi kockázatoktól. Főleg pedig iskolapéldája lenne annak a nemesi felfogásnak, mely kívánja ugyan a haladást, de fél az osztálya számára esetleg veszedelmes kockázatoktól, különösen pedig retteg attól, hogy a vezetés a néptömegek kezébe kerülhet.

Madách álláspontja azonban mégsem ez. A második Kepler-jelenet megerősíti az első Kepler-szín végén elhangzó állásfoglalását: kiszámíthatatlan következményeket hozhat a forradalom, és mégis vállalni kell a társadalom megújulása érdekében. Ezért *sajnálja*, Kepler hogy felébredt a forradalmi álomból és látnia kell a hanyatló feudális kor törpeségét.

E hitvány korban, megvénült kebelnek
Csak a mámor teremt-e hát nagyot?
Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenve.
Mi óriás volt bűne és erénye,
És mind a kettő mily bámulatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét. —
Oh, mért ébredtem? Hogy körültekintve
Jobban megértsem e kor törpeségét,
Mosolygó arc alá rejtett bűnével,
S a megszokás hazug erényivel. —

Pulszky Ferenc kifogásolta, hogy a Kepler-álmodta Danton az egyenlőség elvét és uralmát csak a *vérpad* előtt találja fel.[59] Ha nem hatolunk be Madách gondolatába, akkor igazat kellene neki adnunk. Madách minden korból, a legtragikusabb, a legproblematikusabb mozzanatokat emeli ki. A francia forradalomban a liberális nemesség számára a legproblematikusabb mozzanatok egyfelől a forradalmi erőszak túlcsapongásai, másfelől az, hogy a plebejus néptömegek lendülete a vezetők kezéből is kiragadhatja a hatalmat, és a nép egykor bálványozott vezérei ellen is fordulhat. Madách a polgári forradalomnak *ezt* a lehetőségét vitte színre, ezt jelképezi a Grève-piac és a vérpad is, még pedig azért, hogy a Kepler-jelenetekben kinyilváníthassa: *még ha ilyen is* a forradalom, *akkor is* vállalni kell. A párizsi szín azért is „álom az álomban", hogy a Kepler-jelenetekkel való szerves összefüggése annál jobban kidomborodjék. Ebben az összefüggésben azt jelzi, hogy Madách nagyon jól tudja, hogy egy következetesen vezetett forradalom milyen veszedelmeket jelenthet osztálya és a maga számára, s mégis ennek az útját választja, „csak a haza nagy legyen és szabad", idézhetnénk rá is Danton szavait, mert nyilvánvalóan hazaszeretete teszi képessé erre az állásfoglalásra.

Ilyen összefüggésben a párizsi jelenet, — bár a néptömeget vérengzőnek és ingatagnak festi benne Madách, — mégsem tekinthető antidemokratikusnak, és arra mutat, hogy a polgári forradalom (s az ezzel Magyarországon összefüggő nemzeti szabadságharc) kérdésében *Az ember tragédiája* megírásakor sem vélekedett *lényegében* másképp, mint az 1861-es politikai szereplése idején.

Elemzésünkben a párizsi szín negatív vonásait állítottuk előtérbe, mert ezek a leginkább feltűnőek Madách általános felfogására gondolva. A párizsi szín a kor hősi nagyságát is bemutatja, és elsősorban ez teszi drámai jellegét is. A szereplők szinte versenyeznek egymással bátorságban és nagylelkűségben, — e szempontból olyanféle hatást tesz, mint Hugo *1793* című később írt regénye. A párbeszédeket belső pátosz lendíti, mintha Corneille legszebb dialógusait hallanánk.

Waldapfel József rámutatott arra, hogy a Kepler-jelenet nem véletlenül játszik a Habsburg-abszolutizmus korszakában. Az sem véletlen, hogy Madách e színbe helyezte el saját házassága történetét, hogy Keplert nem protestánsnak, hanem az újítással rokonszenvező

[59] Pulszky Ferenc: Külön vélemény (Az ember tragédiája). Pesti Napló 1883. nov. 4. (303. sz.)

katolikusnak festi, aki nem válhat el úgy, hogy új házasságot kössön stb. Mindezt eltérőleg a történelmi Kepler valóságos életkörülményeitől. Kepler, a tudós a legmadáchibb Ádám valamennyi megjelenése között, az ő problémái tükrözik Madách legszemélyesebb problémáit. Ez a Kepler veti fel a forradalom kérdését, és ez álmodja meg a forradalmat, ennek kacér és képmutató felesége jelenik meg két alakban — a hagyománytisztelő márkinő és a felgerjedt pórnő alakjában — mintha egy női természet két ellentétes vonásából külön-külön alakot teremtene meg — és ez mondja ki, hogy a forradalom több, mint a kisszerű kor, melyben él. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy e Kepler—Danton—Kepler jelenet az, amely a legközvetlenebbül vonatkozik Madách korára, az abszolutizmusra, amely a legközvetlenebbül keresi a feleletet Madách „mit tegyünk"-jére, Hermann István sikerült kifejezése szerint.[60]

XVI.

A Kepler—Danton—Kepler jelenetsor tehát lényegében a polgári forradalom (s ami magyar viszonyok közt szorosan hozzátartozik: a nemzeti szabadságharc) igenlését mondja ki. Kiegészíti ezt az a jelenet, amikor tanítványának Kepler a múlt dogmáitól független és szabad tudomány és művészet elveit hirdeti.

E színeket azonban olyan színek követik, amelyekben Madách a „szabad versenyt" és a „szocialisztikus eszméket" állította elő: a londoni és a falanszter-jelenet. A polgári forradalom igenlése mellett az a kérdés: mi a véleménye Madáchnak a polgári forradalom megnyitotta perspektívákról.

E kérdésre a reformkor feleletét legvilágosabban Vörösmarty fogalmazta meg a *Gondolatok a könyvtárban* c. költeményében. Vörösmarty a polgári forradalom következményeként létrejött kapitalizmus korát kiábrándítónak találja, de hisz a továbbfejlődés lehetőségében, egy még ködös jövő irányában, melynek ködfátyolát itt-ott az utópista szocialisták álmai már fellebbentették. Az emberiség sorsának alakulása végeredményben Vörösmartynál is örökös körforgás: „Kezdjünk újra tűrni és tanulni," de a sejthető és remélhető távlat elég erőt ad neki ahhoz, hogy küzdjön a nemzet felemeléséért. Hasonló gondolatok jelentkeznek Eötvösnél, Szalaynál, a centralistáknál, Madách közvetlen tanítómestereinél.

A kapitalizmust Madách még élesebben elutasítja, mint bármelyik elődje. A londoni színnek is vannak ugyan ellentmondásai, de kétségtelenül kritikai realistaként mutatja be Madách itt a kapitalizmus világát. London az ipari forradalmat követő években vásár szimbolikus értelemben is, ahol áruvá válik minden, a tudomány, a művészet, a becsület és a szerelem is. A jelenetek kaleidoszkóp-szerűségének is van jelentősége, az élet széthullását, a szétbomlást érezteti szerkezetileg. Joggal hiányolták benne a drámaiságot, Ádám ettől kezdve csak szemlélő, csupán Éva iránt érzett szerelme révén kapcsolódik bele a körülötte zajló életbe. Ádámnak ez a „szemlélődővé" válása szoros kapcsolatban van azzal, hogy ezentúl olyan eszmék megvalósulását vizsgálja Madách, melyhez nem fűződnek személyes élményei — a kapitalizmus londoni fejlett alakjában 1860-ban még nem valósult meg Magyarországon — csak az abszolutizmus bürokráciája formájában, melyről a *Civilizátor*ban olyan kitűnő szatírát írt. Az igazi kapitalizmus viszonyaiba pedig, úgy látszik, nem tudta magát beleképzelni. Véleménye viszont van róla, mégpedig igen határozott:

Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.

[60] Hermann István: Madách: Az ember tragédiája. It. 1952. 338.

„Kutyáknak harca ez egy konc felett". A kapitalizmus madáchi rajzában az élet konkurrencia és harc minden vonatkozásban, ellentét minden vonalon: polgárok-katonák, diákok-mesterlegények közt, főleg pedig osztályharc, melyet Madách a Lovel-eset kapcsán olyan megrázóan mutat be. Itt a munkások szerepeltetésében rokonszenve is megnyilatkozik a tőke elnyomottjai és tőke hatalma ellen küzdők iránt, a munkások némelyik megnyilatkozásában a jövő embereiként is szerepelnek — s ez a felismerés, ha nem is következetes, kiemelendő Madáchnál. Egészben véve azonban az osztályharc új társadalmat formáló szerepét nem látja, nem is láthatta Madách, hanem csak az utópisták kritikáját ismerte a kapitalizmusról — azt is valószínűleg másodkézből. Madách a kapitalizmusban dúló sokirányú küzdelemben nem látja és nem is láthatja a tőkés fejlődés dialektikáját — „zilált" ismeretlen küzdelmet lát benne, a társadalom széthullását. Elképzelése szerint ez a széthúzó, értelmetlenül egymás ellen törő világ önmagát fogja megsemmisíteni — legalább is erre utalnak Lucifer szavai:

Hiú ember, s mert korlátolt szemed
Zilált csoportot lát csak odalent,
Már azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében?
Nézz hát egy percre szellemi szemekkel,
És lásd a munkát, melyet létre hoznak,
Csakhogy nekünk ám, s nem kicsiny magoknak.

Utána a temető-jelenet következik. A kar bevezető éneke absztrakte fejtegetőzik életről-halálról, s nem lehetetlen, hogy a szín sokféle szereplője is mintegy művészi kísértést is jelentett Madách számára, hogy ide helyezzen el egy haláltánc-jelenetet. Lucifernek a „zilált csoport"-ra való hivatkozása azonban egyedül a londoni színre illik, s a különböző világnézetű Madách-kutatók általában egyetértenek abban, hogy a temető-jelenet idevaló elhelyezése a kapitalista társadalom pusztulását jelenti. Ebben az általános pusztulásban az előbb a jövőt emlegető munkás is áldozatul esik, amiből teljes joggal állapítja meg Waldapfel József, hogy Madách nem látja, hogy a munkások osztályharca fogja a kapitalizmust megdönteni, és az emberi társadalom válságát megoldani.[61] Madách művében tehát a temető-jelenet egy reálisan bekövetkező társadalmi válságnak általános pusztulás — fantazmagóriára való szélesítése, amely után a tudomány lesz hivatott az emberiséget összefogni egy olyan rendbe „mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt, közös erővel összeműködik", melyen az „értelem virraszt".

Ez annyit jelent, hogy a következő, a falanszteri szín problémája a tudomány problémájával szorosan összefügg és attól szét nem választható.

Érdekes, hogy Arany az *Őszikék* korában, amikor a városi életet, a fejlődő kapitalizmust mélyreható bírálattal kezdi nézni, szintén felveszi ezt a haláltánc-motívumot a *Hidavatás*-ban. Nyugaton az ötvenes években teremti meg — Victor Hugo szavai szerint — Baudelaire az „új borzongást", mely elsősorban a halál borzongása. (A *Chant d'automne* különösen jellemző e szempontból).

Ami Baudelaire-nél lírai megérzés, az Madáchnál lényegében racionális meglátása a meglevő társadalom bonyolultságának, széthúzásának. Az 1848-as és az azt követő franciaországi események teljesen megingatták az európai értelmiségben azt a hitet, hogy az utópista elméletek felvilágosító hatása alatt a polgári demokrácia átfejlődhetik társadalmi demokráciává, a „példa és felvilágosítás" elmélete csődöt mondott, a társadalmi feszültség pedig nagyobb lett, mint valaha. A napóleoni reakció szövetségest talált a parasztság és a kispolgárság tömegeiben is a plebiszcitumok alkalmával. Mindez persze nem szüntette meg az említett rétegek ellentétét az uralmon levő nagypolgársággal. Már említettük, hogy az állam-

[61] Waldapfel József: I. m. 450—451.

csíny sikere milyen megrendítő hatást tehetett Madáchra is a tömegekről való nézetei szempontjából. Mikor Vörösmarty azt írja „egy újabb eszme kezd felküzdeni egy új irány tör át a lelkeken", az európai értelmiség az elnyomók-elnyomottak ellentét világosan áttekinthető kategóriáiban gondolkodott. Most minden összekuszálódott, az értelmiség szemében a frontok megzavarodtak, és Madách szemében kora úgy tűntetett fel, mint bonyolult, egymást keresztező erők zilált káosza, amelyek egymás megsemmisítésére törnek, s amely az egész emberi társadalom valamiféle széthullásához, sőt pusztulásához vezetne. Ezért képzelhette, hogy a jövő szocialista társadalma nem a polgári forradalmak analógiájára jön létre az elnyomottak és elnyomók küzdelméből, hanem a tudomány szervező munkáján keresztül.

XVII.

Madách tehát elutasítja a kapitalizmust, a falanszter-jelenet pedig azt mutatja, hogy elutasítja az emberi fejlődésnek az utópista szocialisták által felvillantott perspektiváját is. Elutasítja azáltal, hogy a jövő társadalmáról olyan képet ad, amely szerint az emberiség ekkor is boldogtalan lesz. A Madách elképzelte falanszteri társadalom ugyan békét jelent és a javakban való egyenlő részesedést, de ugyanakkor az egyéniséget elnyomja, a legtermészetesebb emberi érzéseket visszaszorítja, rideggé, sivárrá teszi az emberek életét. Madách az utópisták ellen intézett burzsoá kritikák alapján szerkeszti meg ezt a fantasztikus világrendet, a kritikákból azonban nem fogadva el azt, amely szerint közös tulajdon alapján nem is lehetséges az élet, a termelés, amint azt. pl. Lukács Móric ismert cikkében is olvashatjuk. Madách falanszterének kialakulásához hozzájárult Eötvös Uralkodó Eszméinek éppen nem haladó szellemű fejtegetése is a szocialista elméletekről.[62]

A korai szocialista elméleteknek ez a pesszimista szellemű eltorzítása már Madách korában is éles bírálatot váltott ki Erdélyi Jánosnak, a haladó gondolkodású kiváló esztétának és kritikusnak a tollából. Erdélyi *Az ember tragédiájá*ról írt bírálatában — mely 1862-ben jelent meg — a mű egész történelemábrázolását kifogásolja, főleg pedig a falanszteri szint, mondván, hogy a költő, „a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája" nem ítélheti meg a jelen bajainak orvoslására javasolt új elméleteket a múlt konzerválására törekvők módjára. Még súlyosbítja Madách tévedését — írja Erdélyi —, hogy Fourrier tanítványának, Victor Considérant-nak *Destinée sociale* c. művéből éppen az egyéniség felszabadítását hirdető szavakat fordítja visszájára Michel Angelo falanszteri szerepeltetésével.

Erdélyinek e bírálatára írta Madách már többször idézett levelét, amelyben műve alapeszméjét és egész koncepcióját magyarázza. E levelében Madách a „szocialisztikus eszmék" torz ábrázolását az összes álomjelenetek pesszimisztikus jellegével menti. Távol állt tőle olyan szándék, hogy „a szocializmust gúny tárgyává akarta volna tenni", hiszen ez már ,írja, „nem az írót, de az embert terhelné", s írói intencióinak feltárása azt célozta, hogy „az embert akartam rehabilitálni magamban, korántsem a művészt". (II. 877.)

Érdekes Madách nyilatkozatának második része is. Miután kifejti, hogy Ádám nemcsak a „szocialisztikus eszmék"-ben, de az emberiség valamennyi nagy eszméjében megbukik, s ezt tekinti mentségének Erdélyi vádjával szemben — Madách azt is hozzáteszi: „az eszme folyton, fejlik, s győz, nemesedik". Madách sajátos felfogása szerint tehát, ha az emberiség sorsa nem lesz is jobb a történelmi fejlődés folyamán, a történelmi vezéreszmék, a célok, melyeket az ember maga elé tűz, egyre magasabb rendűek. Ez a tisztára idealisztikus felfogás a szocializmus híveit ugyan nem elégíti ki, de aligha szolgálhat örömére a reakciónak, hogy

[62] Madách és Eötvös viszonyáról: Kardeván Károly: Eötvös és Madách. Lőcsei áll. realisk. értesítő. 1914. — Barabás Kun József: Madách és Eötvös. Budapesti Szemle 1924. 196. k. 100—105. — Sőtér István: Eötvös József. Bp. 1953. 313—318.

ennek értelmében a „szocialisztikus eszmék" Madách elmélete szerint nyilván magasabb rendűek, mint a „szabad versenyéi".

Bár Madáchnak a maga szempontjából, szubjektíve, részben érthető az az igénye, hogy a bíráló a falanszter-jelenetet a Tragédia egészén végigvonuló tendencia alapján ítélje meg, mégis igaza van Erdélyinek abban — amint Waldapfel József helyesen jegyzi meg, — hogy „nem mindegy, elmúlt korok olyan eszméjének lejártáról van-e szó, amely a történelmi fejlődés valamely szakaszán fontos lehetett, de már betöltötte hivatását, vagy olyanról, amelynek hivatása, a költő korának kibírhatatlan nyomorúságát megszűntetni."[63]

Ha azonban a jövő torz ábrázolásának *magyarázatát* keressük, főokul el kell fogadnunk a költő indokolását. Az egész művön végigvonuló pesszimisztikus tendencia a főoka annak, hogy Madách az elképzelt jövő ábrázolásakor Fourrier falanszterébe olyan jelenségeket képzeljen bele, amilyenekkel a burzsoa kritikusok a szocializmust vádolták.[64] Madách hazafiassága elég erős volt ahhoz, hogy a francia forradalmat vádoló liberális-nemesi kritika ellenére igenelje a forradalmat. Humanizmusa viszont nem volt elég erős ahhoz, hogy a burzsoá kritika vádjainak — legalább is részben — ne adjon hitelt. Ezek a polgári vádaskodások, a polgári értelmiség becsületesebb tagjaiban aggodalmak 1848 után — az utópisták által javasolt békés átfejlődés elméletének kudarcával — különben is komoly válságot okoztak az értelmiség soraiban. Legyőzésükre határozottabban progresszív világnézet kellett volna, mint Madách jószándékú és hazafias, de mégis korlátozott nézetei. Heine forradalmi demokratizmusa például le tudta győzni ezeket a kétségeket is. Heinét is gyötörte az aggodalom, hogy a proletariátus uralma „ledönti majd a szépség márványszobrát", s hogy megvalósulásakor „sajtpapírnak" használják majd a Dalok Könyvét, mégis a munkásosztály és a kommunizmus hívének vallja magát. Madách ilyen átlendülésre csak a polgári forradalommal kapcsolatosan volt képes.

A megelőző fejezetben megkíséreltük bemutatni azokat az okokat, melyek miatt Madách kifejezetten a tudománytól, s nem valami forradalmi harctól várta az új társadalom megteremtését. A falanszteri színt pusztán Fourrier és az utópista szocialisták polgári bírálata alapján nem lehet megérteni. Megalkotásában az utópista elméletekkel egyenrangú, sőt talán még fontosabb szerepet vitt a XIX. század második felének tudománya, már ti. ahogy azt Madách appercipiálta.

Rámutattunk arra, hogy az Európa-szerte terjedő tudományos gondolkodás Németországban és Oroszországban elsősorban hagyományos nézeteket és tekintélyeket rombolt, Madáchban viszont egy sajátos romantikus idealizmust, melynek lényege a szabadság, a költészet és a szerelem istenítése volt, tehát egy voltaképpen reformkori progresszív világnézetet. Az illúziórombolásnak pozitivista értelmezése — csak az „exakt" tényeket fogadjuk el — egy bizonyos szűk értelemben vett racionalista vagy inkább utilitarista felfogás pedig a kapitalizmus e korban uralkodó ideológiájának, a manchesteri iskola teóriáinak egyik alaptendenciája. Már Pulszky Ferenc megállapította a Tragédiával kapcsolatosan, hogy a „tudományt Bentham és a közgazdászat theoriái gúnyolják ki'[65] Sőtér István pedig rámutat, hogy ezek a manchesteri elvek nemcsak a londoni, de a falanszteri színben is jelentkeznek, nemcsak a végletekig vitt lélekölő munkamegosztásban, de a falanszteri nevelés elveiben és e fantasztikus társadalom

[63] Waldapfel József: I. m. 484.

[64] Dobossy László az It 1958. évi 1. számában részletesen kimutatja, hogy a Madách bemutatta falansztemek semmi köze sincs Fourrier és tanítványai lényegében véve optimista elképzeléseihez. Dobossynak voltaképpen igaza van, de maga a falanszter szó és fogalom mégis Fourriertől való, Madách azonban a maga pesszimista elképzeléseit helyezte bele a falansztérbe.

[65] Pulszky Ferenc: Külön vélemény. (Az ember tragédiája.) Pesti Napló. 1883. nov. 4. 303. sz.

érzelem- és művészetellenességében is. Feltehető forrásul Dickens *Nehéz idők*-jét jelöli meg,[66] itt a rideg kapitalista Gradgrind nézeteit — ez annál is valószínűbb, mert Dickens e regényének magyar fordítása 1855-ben megjelent, s a Pesti Napló hirdeti. (1855. szept. 15. szám.) Madách tehát feltételezi, hogy a szocializmus gazdasági viszonyai között egy kapitalista ideológia fog élni tovább, méghozzá az az ideológia, melyet a kapitalista társadalom rideg tudománya fejlesztett ki.

E szűkös, érzelmekre nem tekintő, csak a rideg tényeket figyelembe vevő elmélet a kapitalizmusban a könyörtelen verseny produktuma. Madách a falanszteri társadalmat is egy kegyetlen harc társadalmának tünteti fel, de ez a természettel áll végzetes küzdelemben. „Négyezred év után a nap kihűl, Növényeket nem szül többé a föld :" mondja a tudós, és ennek a világkatasztrófának az előzményei máris mutatkoznak, a hatalmas tudományos és tökéletes társadalmi szervezettség ellenére szegény az ember, mert a természet megváltozott. Ezért a falanszteri világ főeszméje a megélhetés, ennek eszköze a tudomány, erre fordítanak minden energiát, ezért nincs művészet, költészet, egyéniség.

A londoni és a falanszteri szín közé Madách nem történelmi, hanem több geológiai korszakot iktat a Nendtvich Károly-féle cikkben kifejtett entrópia elméletnek megfelelően is. (A kutatók szerint ennek az Uj Magyar Muzeum 1851. évi folyamában megjelent tanulmánynak alapján ismerte meg Madách a naprendszer kihűlésének elméletét). Így a falanszteri társadalmat is már nagyon kései hanyatló szakaszában ábrázolja, akkor, amikor a Föld, sőt az egész naprendszer életének hanyatló korszakába lépett. A megelőző színektől eltérőleg a kapitalizmust felváltó kollektív társadalmat nem megvalósulása idejében ábrázolja, hanem egy fantasztikusan távoli jövőben.

A falanszteri színben előjön a XIX. századi polgári tudományosság minden pesszimisztikus elmélete : a frenológia, a biológiai determinizmus, melyekben Madách hitt, de melyekkel viaskodott is, mint már jeleztük, igénye fel-fellázadt ellenük. Hogy mekkora a szerepük e leverő áltudományos elméleteknek e színben, bizonyítja a végső és döntő konfliktus, Ádámot és Évát a frenológia és a biológiai determinizmus elvei alapján választják el egymástól, pedig az akkori burzsoá kritika éppen azzal vádolta a szocialistákat, hogy a „szabad szerelmet" hirdetik, és Eötvös is azt írja a szocializmusról az Uralkodó Eszmékben, hogy megenged „minden élvet".[67] Igaza van azoknak a kutatóknak, akiket az áltudományos eugenika által kikényszerített párválasztás egyenesen a fasizmus „fajtisztasági" elméleteire emlékezteti.

Ádám e színben ismét szemlélődő. A falanszter-jelenet a Tragédiában talán a legkevésbé drámai, csak akkor lendül meg kissé, amikor a munkások sétaórája következik. A tudós kísérletének balsikere nem kelt tragikai hatást. Ha nem az élő szervezet „gyártásának" alapjában véve öncélú tervébe bukik bele, hanem az emberi világnak a közeledő jégkorszaktól való megmentésén fáradozva pattan szét lombikja, akkor törekvése beleillenék a mű egész cselekményébe, és tragikus hőssé válhatna, kudarca mintegy előre éreztetvén az emberiség nagy kudarcát. Így azonban tragikomikus figura lesz, Ádám és Lucifer egyaránt lekicsinylő gúnnyal nézik törekvéseit, melyek mintha hiúságból és szakmai elfogultságból erednének.

A falanszteri társadalom harcát a puszta megélhetésért, a természet legyőzéséért is lehetett volna nagyszerű küzdelemnek feltüntetni. Madách nem él e lehetőséggel, Ádám az emberiség küzdelmeiben nem vesz többé részt, csak szemlél. Az eszkimó-jelenet voltaképpen a falanszterben felvetett kérdésre ad lehangoló feleletet. Az ember mindent feláldozott a tudományért : érzelmet, költészetet, egyéniséget, s a tudomány mégsem volt képes megmenteni az emberiséget.

[66] Sőtér István : Romantika és realizmus. 235.

[67] Eötvös József Összes Munkái. XIII. k. 318. l. Bp. 1902. A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. I. k.

Ádám úgy ítéli meg eddigi küzdelmét az utolsó álomjelenetben, hogy az „hasztalan harc" volt. Az álomjelenetek válasza a III. színben felvetett kérdésre kétségtelenül pesszimisztikus.

Az utópisztikus szocializmus nyújtotta távlatok Vörösmartynál és a reformkor gondolkodóinál lényegében a magyar demokrácia további távlatait jelentik. Madáchnál voltaképpen a falanszteri szín a tudomány távlatait vizsgálja. Semmi nyoma sincs annak Madáchnál, hogy a szocializmust valamiféle népi mozgalom hozná létre, és a szocialista államot népi erők kormányoznák. Inkább a tudósok „agytrösztje" irányítja. Különben is a „szocialisztikus eszmék" valóra válását valami igen távoli jövőben képzeli el. Ezt a nézetét egyébként Erdélyi is osztja.[68] Ez is egyik oka annak, hogy a jövő társadalmának pesszimisztikus szemlélete nem bénítja meg Madáchnál a magyar függetlenségért és a francia forradalmi eszmék érvényesüléséért vívott harcot.

XVIII.

A Tragédia végső konfliktusát a XV. szín tartalmazza. E konfliktus kimenetele mondja meg a mű teljes mondanivalóját.

Ádám a „hasztalan harc" kétségbeejtő tanulságával ébred. A Lucifer felkínálta sztoikus beletörődés, — hogy ti. „nyugodtan" nézze a változhatatlan végzetnek örökös betűit" — nem nyugtatja meg. A morál-statisztikával bizonyított lehetőség, hogy ti. önző és gyáva meghunyászkodással esetleg elkerülheti ő személyében az egész emberiségre különben ránehezedő balvégzetet, egyenesen az öngyilkosság gondolatát ébreszti fel benne.

Már utaltunk arra, hogy Ádám öngyilkossága Lucifernek a teljes győzelme lenne. Nem azért, mert így elpusztulna az emberiség, hanem azért, mert Ádámnak *ez az áldozata* is hiábavaló lenne.

A megoldást Éva anyasága hozza. Nem lehet valami „biológiai deus ex machina"-nak tekinteni ezt a fordulatot. Ez a „szükségszerű véletlenek" sorába tartozik. Jelképe annak, hogy ha az életet értelmetlennek ítéljük, ez még nem szünteti meg az életet. Ádám, bár a műben mint a bibliai első ember szerepel, de Madách a XIX. századi költő irányítja cselekedeteit, aki tudja, hogy van és él az emberiség. Ádám tettei szimbolikusak egy már meglevő emberiség szempontjából. (Erre Bolgár Elek is utal).[69]

Tehát ezt a fordulatot sem lehet pusztán Ádám szemszögéből nézni. Jelképe ez a XIX. századi költő gondolatának — az emberiség jövője lehet, hogy sivár, sőt kétségbeejtő, de az emberiség él, s ez kötelezettséget jelent az egyén számára. A XIX. századi magyar költő számára még inkább jelképes : lehet, hogy a nemzet felszabadulásához nincs semmi remény, de a nemzet él, s ez kötelezettséget jelent a magyar ember számára.

Ádám — Madách intencióinak megfelelően — így is értelmezi a helyzetéből fakadó kötelezettségeit. Azzal, hogy az Úrhoz fordul, lényegében már vállalja — a kiábrándító tapasztalatok ellenére is — az életet, amelyről már az űrjelenetben megállapította: „az élet küzdelem."

Éva vallomása után az öngyilkosság nemcsak értelmetlen lenne, hanem gyáva megfutamodás is. Képtelenség lenne a tétlenségbe való süllyedés is — jellemével is ellenkeznék — a „pihenés" lehetetlenségét egyébként is megtapasztalta a Kepler-jelenetben. Hogy az élvezetekbe való elmerülés is boldogtalanságot hoz csak, azt megtanulta a római színben.

Olyan erkölcsi nihilizmus fel sem tételezhető Madáchról és így főhőséről sem, hogy közös öngyilkosságot ajánljon Évának. Ádám az öngyilkosságot is erkölcsi indítékok alapján követte volna el, úgy tekintette volna, mint „áldozatot Mit a jövőnek hozni tartozom." Ezt az áldozatot az elkövetkező emberiség iránti felelősségérzetből tette volna meg, most Éva

[68] Erdélyi János : Pályák és pálmák. 476.
[69] MTA Nyelv- és Irodtud. Osztály Közleményei. II. k. (1952) 270—271.

anyasága újabb felelősséget jelent számára, mégpedig azt, hogy továbbéljen és küzdjön a már megindult emberi jövő érdekében, még akkor is, ha tudja, hogy e küzdelem reménytelen.

A tények vaslogikája kényszeríti a pusztaságban feleségével és bimbózó gyermekével élő Adámot, valamint Madáchot, a XIX. század emberét és magyarját egyaránt, hogy kétségbeesetten, reménytelenül bár, de a küzdést válassza, hogy lényegében arra az útra térjen, amelyre az űrjelenetben már rátalált: „a cél halál, az élet küzdelem, s az élet célja e küzdés maga."

Az Úrhoz forduló Ádám a lélek halhatatlanságára, az emberiség haladására és a nagy célokért küzdő, „nemes kebel" jutalmára vonatkozó kérdéseire nem kap választ. Sőt, az Úr kijelenti, hogy e kétségek közt kell folytatnia küzdelmét, mi több, az ilyen kételyek közt folytatott küzdelem az ember igazi nagysága.

Azt azonban kijelöli az Úr, hogy milyen erők fogják Ádámot a helyes úton megtartani. Az egyik a „szózat . . . mely visszaint s emel", a másik a „nő tisztább lelkülete", mely akkor is meghallja „ez égi szó"-t, ha Ádám „tettdús élete zajában" ez elnémulna számára, és a nő „szíverén keresztül" e szózat „költészetté fog és dallá szűrődni."

Az „égi szó" mely „visszaint s emel" bizonyára a madáchi értelemben vett belső ösztön, mely hajtja Madách hőseit. Már Zordy Lórán az „isten szikrájáról" beszél, mely benne él és a meg nem elégedés, az örökös nagyobbratörés a lényege. A Tragédiában is megszólal „a lélek — e kínos szent örökség, mit az egekből nyert a dőre ember" és ez „nem hágy nyugodni", hanem újabb és újabb küzdelemre, újabb és újabb eszmék alkotására, a történelmi küzdelmek vállalására serkenti az embert. Valóban a Tragédiában e „szózat" sokszor Éva hatására ébred fel Ádám lelkében mint pl. az egyiptomi vagy a római jelenetben. A „benső szózat" tehát lényegében az a lendítő erő, mely szűntelen előrehaladásra készteti az embert, és biztosítja lelke emelkedettségét, nagyságát. Madách ezzel voltaképpen a szabadságot, költészetet és szerelmet magasztaló romantikus világnézethez tér vissza. Ahhoz, amely számára lényegében forradalmi világnézet volt, a végzettel szembefordulás és a küzdelem hite.

Az Úr az „égi szózatnak" és a nőnek segítő erejét állítja oda az ember mellé, utána kijelöli Lucifer szerepét is. A tagadásnak is megvan a feladata az ember fejlődésében, ez az „élesztő mely forrásba hoz", mert „amit rontni vágyik", „szép és nemesnek új csírája lesz."

Tehát lényegében ugyanazok az erők fogják irányítani az embert, amelyek a történelmet az álom-jelenetekben is alakították. Kezdődhetik a történelem, melyről pedig olyan tragikus képeket látott már Ádám.

Mi akkor hát a „küzdés" értelme? Ennek megértése érdekében ismét vissza kell térnünk az űrjelenethez, amelyben ez először felmerül. Miért ott először? Mert addig mindig volt konkrét történelmi cél, melyért csatázzék Ádám: az új és újabb eszmék. A történelem folyamán, pedig ami ma új, holnap régi lesz, s a még újabb, esetleg ennek a régivé vált eszmének éppen a szöges ellentéte. Ez az ellentmondásosság, melynek felvetésével az űrben Lucifer le akarja lohasztani a földre visszatérő ember újra fellobbanó küzdő kedvét, nem zavarja meg Ádámot. Az ellentmondások e sorozata a történelem dialektikájából következik, s éppen ez az ellentmondásosság az emberi fejlődés mozgatója:

mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e
Előre vitte az embernemet. —

Ádám válasza alapján arra a kérdésre is felelhetünk, hogy a Tragédiának az a gondolata hogy az ember célja a küzdés, puszta formalisztikus megállapítás-e? Ha a cél maga a küzdelem, akkor nem valami céltalan küzdelem hirdetése-e a Tragédia alapeszméje? Ádám és Lucifer beszélgetésében a „cél" után a „harc eszméjéről" van szó. A „harc eszméje" pedig — erre

vallanak az előbb idézett sorok — Madách szerint a történelem folyamán dialektikusan fellépő eszmék sorozata, melyek „előre viszik az embernemet."

Tehát a küzdelem voltaképpen az *emberiség haladásáért* folyik és e küzdelmet tekinti Madách az ember céljának.

Feltehetnénk azonban a kérdést, hogy konkrétebben miben is áll az emberi haladás Madách szerint?

A Tragédia alapján nehéz lenne egészen pontosan megfogalmazott választ adni erre a kérdésre. Azonban, a mű megírása után két évvel Madách egy megírt, de el nem mondott országgyűlési beszéde elején *(A nemzetiségek ügyében)* rátér erre a kérdésre, olyan értelemben is, mely összhangban van a Tragédiával, sőt, ennek egyes mozzanataihoz közvetlenül kapcsolódik.

„Minden újonnan feltűnt eszmének megítélésében tehát, vajjon a kornak vezéreszméje-e az, s mi értelemben, egyedüli mértékül annak képessége szolgálhat, a szabadság ügye előmozdításában."

A következőkben azután felsorolja a történelmi momentumokat, amelyek ilyen értelemben „teljes elismerésünket méltán kiérdemlik", mégpedig a világtörténelem fejlődésrendjében: ilyeneknek tartja „a régi görög törzsek egyesülési törekvéseit", „a római állam univerzáló irányát", „a kereszténység új világnézetét", „a reformáció szintézisét", „a francia forradalom nemes mámorát". Másfelől gátló és vezéreszméknek nem nevezhető momentumoknak, „hitványságoknak" tekinti „a görög császárság cirkuszi pártoskodásait," „a Homoousion és Homoiousion hitformák elkeseredett harcát", „a skolasztikus bölcselők szőrszálhasogatásait", „a tulipán-őrjöngést" és „Law finánc operációját". (II. 694.)

Madách számára ezek szerint a *haladás* tartalma a *szabadság*, éppúgy mint a fiatal Hegel történetfilozófiájában, az egyre szélesebb körökre kiterjedő szabadság.

Madách Erdélyinek írt levelében azt írja, hogy Ádám mindenütt megbukik ugyan, „de bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre." A Tragédia kutatói megállapították, hogy ennek inkább az ellenkezője tűnik ki a műből. Madáchnak ez a megállapítása inkább nem eléggé megalapozott önigazolásfélének látszhat, de figyelemre méltó, hogy mikor ismét rátér erre a kérdésre, ezt írja levelében: „Az eszme folyton fejlik s győz, nemesedik."

Ezzel Madách a *tényleges* haladás helyébe az *eszmei, erkölcsi* haladás gondolatát állítja. Az ember ugyan mindúntalan megbukik a „természetében rejlő érintetlen gyöngéinél fogvást", de a történelem folyamán mindig nagyobb célokat, tökéletesebb eszméket tűz ki maga elé. Ha már most Madáchnak a haladást meghatározó előbbi definicióját vesszük alapul: haladás a szabadság egyre szélesebb körű kiterjesztése: látunk is a római színtől a falanszterig valami ilyest — talán erre gondolt Madách, mikor az eszme folytonos fejlődéséről beszélt.

Hogy Madách a haladás kérdését lényegében etikai térre teszi át, ez az Úr szavaiból is világos. Az Úr nem ad választ Ádám kérdéseire, csak megnyugtatja, hogy „biztosítva áll a nagyság, erény" az ember számára. A haladásban valójában hinni már nem tudó Madách a haladásért vívott harc erkölcsi értékéről nem tud lemondani.

Madách szerint bár kétes, hogy az emberiség fejlődése valóban előrehaladás-e, de az emberhez méltó cselekedet a haladás által felvetett újabb és újabb eszmék szolgálata. Egyszóval a dráma egyfelől kétségbe vonja, hogy az emberiség fejlődése előrehaladás, de másfelől azt hirdeti, hogy csak az előrehaladásért vívott harc méltó egyedül az emberhez. Waldapfel József találó szavai szerint: „Madách nem hisz ugyan a haladásban, de másrészt nem tud lemondani róla' „és a Tragédiában[70] viaskodást érezzük a haladásba vettet hitért." A történeti színekben Ádám mindig állást foglal a régi ellen, és az új mellett való küzdelemre indul:

[70] Waldapfel József: Egyetemi jegyzet. 1951—52. Irodalmi tanulmányok 462.

A „benső szózat" és az Éva „szíverén keresztül költészetté és dallá szűrődő" előrelendítő ösztön is mind az új forma megteremtésére serkenti Ádámot, tehát az újért, a haladásért való harcra. Ez adja a dráma benső dinamizmusát.

Most tegyük fel a kérdést, milyen feleletet ad tehát *Az ember tragédiája* a magyar élet egykorú problémáira.

Madách művének végső tanulsága: küzdenünk kell akkor is, ha a harc kedvező kimenetelében nem reménykedhetünk. Ezt az általánosan emberi tanulságot vonja le Madách az emberiség történetéből, az emberiség jövőjéről alkotott utopisztikus elképzeléseiből. Azonban Madách a nagy emberi kérdéseket is azért vizsgálja meg első sorban, hogy korának magyar problémáira találja meg a választ. Mit tegyünk a levert szabadságharc után, az önkényuralom nyomasztó viszonyai közt? Mit tegyünk, mikor a nehéz körülmények közt a politikai harc nem igér közvetlen sikert? Madách válasza ez: Küzdjünk lankadatlanul a nemzet szabadságáért, küzdjünk akkor is, ha e pillanatban úgy látszik is, hogy harcunk újra eredménytelen lesz. Madách álláspontja azé a hazafié, akit kiábrándítottak a múlt sikertelenségei, s akinek e miatt a reményei is meginogtak, és mégis a törhetetlen küzdelem útját választja a hazáért. Bár nem lát reménysugárt, nem lankad. Nem lát perspektivát a jövőben, de elve: „Küzdj és bízva bízzál."

Hermann István állapítja meg: „Vissza nem riadni a nehézségektől, vissza nem riadni a sikertelenségtől, ez volt az álláspontja. Ez a legbecsületesebb álláspont volt, mely a hatvanas évek liberális köznemességén belül létre jöhetett."[71]

XIX.

Lukács György[72] Madách tragédiájáról írt tanulmányában mélyreható esztétikai magyarázatot fűz a Tragédia alapvető ellentmondásához, ti. a pesszimista világnézet és a cselekvésre való buzdítás között. Előző fejezetünkben megkíséreltük megindokolni, hogy miért nem tartjuk „kívülről bevittnek", pusztán isteni beavatkozásnak a küzdelemre való felhívást Madách művében. Éva anyasága új elemet kapcsol be a mű gondolatmenetében. Ha az élet értelmetlen, akkor értelmetlen az életért vívott küzdelem. De az élet itt van és elpusztíthatatlan, legalább is általános emberi vonatkozásban, tehát mégis küzdeni *kell* érte. A kérdés így etikai síkba lendül át, de ezt a költő ábrázolásában valahogy a tények kényszerítik ki. (Az önkényuralom idején az Arany-ábrázolta konfliktusok is egyre inkább erkölcsi jellegűek lesznek.) Lukács szerint a Tragédia világnézete (pontosabban az a világnézet, mely a műnek a XV. színben Éva közbelépése előtti részeiből következik) „maga megbénítaná a cselekvőképességet, azonban a világnézeti gátlások, sőt az egész világnézet félretolása útján mégis létrejön a cselekvés". Ennek az ellentmondásnak művészi tükrözése a humoros, illetőleg a komikus vagy szatirikus ábrázolásmód lenne, a szerint hogy az író belülről vagy kívülről ítéli meg hősét.

Az ellentmondás világnézet és cselekvőképesség között valóban lehet humor, komikum és szatira forrása. Meg kell itt azonban jegyeznünk, hogy még gyakoribb az az eset, amikor a világnézet lepleződik le azáltal, hogy nem jön létre a cselekvés. — Dobroljubov ezt állapítja meg az oblovizmusról írva, Csernisevszkij az *Aszjá*-tól írt kritikájában, ahogyan ezt Lukács György tanulmányaiból is tudjuk. Ilyen esettel találkozunk *A délibábok hősé*-ben is, amikor Hűbele Balázs — szintén a legkülönfélébb csalódások, sőt az önmagából való kiábrándulás után öngyilkos akar lenni, de nincs ereje levonni a következményeket, hanem belesüllyed a kiegyezési kor mocsarába. Ádám számára azonban az élet folytatása erkölcsi paranccsá

[71] Hermann István: Madách: Az ember tragédiája. It 1952. 352.
[72] Lukács György: Madách tragédiája. Szabad Nép, 1955. márc. 27. ápr. 2.

válik Éva anyasága folytán, Ádám kész levonni kérlelhetetlenül az álomjelenetek tanulságát, és kész levonni ugyancsak kérlelhetetlenül (ezért törik össze Éva vallomására) az Éva anyaságából eredő konzekvenciákat is.

A liberalizmus helyzete 1860-ban még más jellegű Magyarországon, mint a haladottabb országokban. Az abszolutizmus korában a főcél a nemzeti függetlenség kivívása, mely Madách tudatában még reformkori módon — s *ez* a progressziv vonás nála, mely elválasztja őt több más kortársától — szoros egységet képez a polgári forradalom eszméivel. A francia forradalmi szín elemzésekor megkíséreltük igazolni, hogy Madách vállalja ezt a forradalmat, minden kockázatával együtt, bármilyen lesujtó véleménye van is még a Tragédia írásakor a néptömegekről. Sőtér István meggyőzően kimutatta, hogy ez a véleménye is megváltozik majd a *Mózes* drámában. A középnemesség szerepéről is lehetett illúziókat táplálni 1859—30-ban. Sőt a nógrádi nemesség 1861-es szereplése bizonyos vonatkozásokban igazolja is ezeket az illúziókat. Forradalmi stílusban félretolják a császári hatóságokat, a Bach-rendszernek behódolókat „holttá nyilvánítják", megyebizottsági taggá választják az in contumaciam halálra ítélt Kossuthot, Türr Istvánt, határozatot hoznak, amely szerint, aki az októberi diplomát elfogadja, nyilváníttassék hazaárulónak, s e határozathoz való csatlakozásra a többi megyét is felhivják. Mindezekben vezető szerepet töltenek be Madách Imre és barátai. Lukács György is utal erre, hangoztatván, hogy a „konfliktus kiegyezés előtti formájá"-ban még létrejön a cselekvés. A reformkori gondolkodók igenelték a polgári forradalmat, bár már látták a kapitalizmus kiábrándító valóságát, de hittek a távolabbi jövő perspektivájában. Az ilyen világnézeti alapon a küzdelem eposzi, nagyszerű, a jobb jövő távlata értelmet ad benne minden áldozatnak. Madách is igent mond a polgári forradalomra, de már nemcsak a kapitalizmust, hanem a távolabbi jövőt is kiábrándultan szemléli, mégis küzdésre int, egyszerűen mert ez létparancs, emberiség és nemzet számára — ez a küzdelem is hősi, de tragikus. Ádám a Tragédia végén úgy indul el, mint azok az epikus hősök, kikről Arany azt irta, a *Zrínyi és Tasso* c. tanulmányában, hogy küzdenek, bár előre tudják végzetüket. Igaz, hogy ugyanakkor Arany azt is kifejti, hogy így nem a dráma, hanem csakis az eposz hőse harcolhat. *Az ember tragédiájá*ban a dráma addig tart, amíg Ádám ide eljut, míg tragikus hőssé válik. Hogy azzá lesz, ez a tragédiája.

A kiegyezés után már valóban csak a humoros és szatirikus ábrázolásmód útján lehetett volna a magyar nemesi liberalizmus világnézetét költőileg bemutatni. A magyar dezilluzió akkor vált teljessé, amikor az is kiderült, hogy a magyar vezető osztályok a kiegye és nyújtotta lehetőségekkel sem tudnak a nemzet javára élni. Madáchot megkímélte a sors attól, hogy lássa a diákévekben rajongva szeretett barátjának, Lónyai Menyhértnek miniszterelnöki szereplését. E korban a liberalizmus talaján maradó küzdelem valóban meddő, donkizsottos lehetett csak, mint szegény Hübele Balázsé. Ekkor valóban a humor vagy a szatíra lehetett az író számára a hiteles ábrázolásmód.

Az 1860-as magyar valóság tehát még lehetővé tette Madách számára, hogy klasszikus értékű műalkotást hozzon létre a *tragikus* ábrázolásmód választásával.

A Tragédiának ebből az általában megrázó, tragikus légköréből valóban kiütköznek bizonyos bántó egyenetlenségek, amikor Ádám magatartása naiv, szinte pózoló. Lukács György figyelmeztet ilyen jelenségekre a Tankréd-jelenetben. Ádámnak a felháborodása, hogy egy „i" miatt ilyen küzdelmek folynak, filozófiai jelentőségű: az író a dogmatikus szőrszálhasogatást akarja ezzel megbírálni, de a kifejezésmód valóban sokszor túlságosan is anakronisztikus. Még bántóbb az a fölényeskedés, ahogy Ádám a falanszterbeli tudóssal beszél, az az értetlenség, ahogy ennek az elképzelt társadalomnak a létért való nehéz küzdelmét szemléli.

A Tragédiában a leverő vég ellenére is megnyilvánuló hősi erőfeszítés nem látszik valamilyen „heroikus pesszimizmus" pózának. Csak akkor lehetne az, ha Ádám küzdelmének iránya olyasminek a megőrzésére irányulna, melyet a történelem végérvényesen az elavult

dolgok közé sorolt. Az Úr által megjelölt út: a belső „szózat" követése, mely a nő lelkén át költészetté és dallá szűrődik, minden bizonnyal a történelmi fejlődés útján való haladás, hol „az eszme folyton fejlődik, nő és nemesedik." A magyar viszonyok közt érthetőnek látszik, ha az önkényuralom alatt a reménytelen helyzet feltárásával egyidőben hősi küzdelem folytatására is felhív az író. De európai vonatkozásban sem teljesen korszerűtlen. 1848 után pl. a francia irodalomban a nagyromantika és vele párhuzamosan a nagyrealizmus is megszűnik uralkodó irányzat lenni, ez utóbbi helyét egy korlátozott realizmus foglalja el. A pozitivizmus és a scientizmus ekkor fejti ki nagy hatását az irodalomra. Az ország területén keletkezett legnagyobb alkotások a dezilluzió termékei. Ugyanakkor az emigrációban ekkor írja Hugo legnagyobb romantikus alkotásait (*Elmélkedések, Bűnhődések, Századok legendája, A nyomorultak*). Ez azt jelenti, hogy a francia irodalomban az ötvenes években nagy alkotások jöhetnek létre mind a dezilluzió (Flaubert) mind a romantika (Hugo) talaján.

Madách ismételten a romantika ellen nyilatkozik tanulmányaiban, de a Tragédia londoni színében is. Az *Eszmék Léliáról* c. tanulmányában az érzelmek túlbonyolódását ítéli el, melyet a kereszténységből eredeztet (II. 563—568.). A „roman personnel"-nek ezt a túlzott befelé fordulását egyébként maga George Sand is helyteleníti utóbb, kijelentvén a *Lélia* második kiadásának előszavában, hogy a mű saját fejlődésének túlhaladott álláspontját képviseli. A londoni színben Madách a torzot, a groteszket, az ellentétes tulajdonságokból szőtt Hugoi és Dumas-i belső jellemkontrasztot ítéli művészietlennek. Értekezéseiben[73] a túlzott hatáskeresés, a túlságosan izgató cselekmény és a kalandok hajhászása ellen foglal állást. Lényegében tehát a romantika valóban korszerűtlenné vált kinövéseit ítéli el. Persze ugyanakkor az irányregény elítélésével a kritikai realizmus álláspontját is elveti. A Tragédiában viszont a művészi ihletnek és eredetiségnek voltaképpen romantikus teóriáját fejti ki a Kepler-jelenetben. A romantikának ez az „eszményesítése", „klasszicizálása", túlzásoktól való megtisztítása voltaképpen Arany 1860 körüli esztetikájához viszi közel Madáchot. (Arany ekkor a népiességet „eszményesíti", „klasszicizálja".) Madách tanulmányaiban ki is mutathatók e folyamatnak hatásai. Azonban amint a klasszikussá vált Arany is népies maradt, Madách alapvető iránya a romantika ekkor is, ha lehiggadtabb formában is, mint ifjúkorában. A romantikus nagyratörés, változás-fejlődés- igény, érzelmi gazdagságra törekvés, az adott helyzet elleni lázadás, szabadság- és szerelem-kultusz ott él Madách lelkében az európai dezillúzió korszakában is. Az ilyen értelemben vett romantikus lázadás a századközép valósága ellen, egy olyan kiábrándító világ ellen, melynek eszmeiségét a dezilluzionista, scientista elméletek is kifejezik, nem feltétlenül korszerűtlen; az emberben élő haladás-igény lázadása ez, egy lényegében ellenkezőt hirdető kor ellenében. Viszont a III. Napoleon jelezte kor reakciós voltát észre nem venni, és így szónokolni a haladásról, Homais úrnak való szerep lenne, és ezt valóban nem lehet másképp ábrázolni, mint szatirikusan. De megérteni a kor igazi jellegét és mégsem fogadni el, nem látva még a változtatás új módjait, de a régi eszközök tehetetlenségét felismerve, lázongani a végzet ellen a haladás igényét fel nem adva: ez nem komikus helyzet. Ha az íróban van elég optimizmus és hit, akkor ezt lírai vagy lírai-epikai formában szólaltathatja meg, mint Vörösmarty és Hugo, ha az események megrendítették a haladásban vetett hitét, mint a Madáchét, akkor a helyzete tragikus.

A tragikus küzdelem általánosítása tehát Madáchnál az adott időpontban nem tekinthető korszerűtlennek, és így azt sem mondhatjuk, hogy voltaképpen egy menekülési forma lenne a kor valóságával való szembenézés elől.

[73] Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása (II. 569—582). A nőről, különösen esztétikai szempontból (II. 583—603).

Az ember tragédiájá-nak a leginkább pozitív mondanivalója tehát 1860-ban a függetlenségi küzdelem újrafelvételére irányul, amelyről Madách tudja, hogy csak a polgári forradalom eszméinek jegyében mehet végbe. Ennek a polgári forradalomnak minden vonatkozását — osztályhelyzete miatt nem vívódásmentesen — de vállalja.

Ezt az 1861-es országgyűlési választások alkalmával tett *Politikai hitvallomása* is igazolja. Alapelvül, már utaltunk rá, a szabadság, egyenlőség, testvériség hármas jelszavát választja. Szabadság itt konkréten a nemzeti függetlenség: „A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse; a nép vére és pénze feletti rendelkezhetés jogának minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolcszázados alkotmányos küzdelmeink virágát, a személyes felelősségre fektetett kormányt, megyei municipiummal, és sajtószabadsággal, ezen két legerősebb gyámolóval egyetemben." Az egyenlőség fogalma alá sorolja az elért és még elérendő polgári forradalmi vívmányokat: „a törvények alatti egyenlőséget, a vallások egyenjoguságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését." A testvériség (s nem az egyenlőség) alá foglalja a nemzetiségi kérdésnek liberális szellemű megoldását: „a különböző ajkú népfajoknak nyelvi igényeiknek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok- s kötelességekben." (II. 683—684.).

Itt rá kell térnünk Madách politikai koncepciójának egy fontos kérdésére: álláspontjára a nemzetiségek kérdésében.

Ismeretes, hogy a reformkori liberális magyar nemesség álláspontja e téren felemás volt. A szabadságharc idején a nemzetiségek jórésze a bécsi reakció oldalán harcolt. Bécs igéretekkel lázította fel őket a magyar államhatalom ellen, s a Kossuth-vezette magyar forradalmi kormány már csak későn nyilatkozott félreérthetetlenül e kérdésben. A Madách által vallott s már ismertetett történetkoncepció értelmében az emberiséget irányító főeszme a szabadság, s az egyes korok vezéreszméi annyiban haladók, amennyiben a szabadság kibontakozását segítik elő. 1848—49-ben Európának ezen a területén kétségtelenül a magyarság a szabadság és a haladás kiváló harcosa. Ez a morális helyzet — bár lényeges módosításokkal — megmarad az önkényuralom alatt is. Megmarad, mert az abszolutizmus súlya egyaránt nehezedik a magyarra, a németre, a szlovákra, a románra, a szerbre — de politikailag a legtöbbet vesztett és legjobban szenvedő nemzetiség 1849 és 1867 között a magyar. (Ezzel nem a magyar és pl. szlovák paraszt gazdasági helyzetét akarjuk összehasonlítani.) De hogy a nemzetiségek már kialakították a maguk külön nemzeti programját, ez már a szabadságharc tanulságaiból is világos. Kossuth le is vonja a következtetést az emigrációban, a magyar vezetőréteg akár Kossuth-váró, akár kiegyezéses — erre nem képes. Hogy ennek elsősorban szociális okai vannak, ismeretes — a magyar birtokosok jelentős részének birtoka nemzetiségi területen feküdt — a Madáchoké is. Hogy 67 után, nem utolsó sorban a magyar vezető osztályoknak a nemzetiségi kérdésben tanusított egyre retrográdabb magatartása következtében hogyan sikkad el szinte évről-évre a reformkor és 1848 szellemi és erkölcsi öröksége, az közismert.

A Bach-korban a Béccsel opponáló liberális nemesség legjobbjainak általános politikai magatartása, így a Madáché is, alapjában véve még haladónak mevezhető, bár ellentmondásai sokkal súlyosabb jelentőségűek, mint 1848—49-ben. A progresszív vonás benne a Béccsel, az abszolút hatalommal és ezen keresztül a világreakcióval való oppozíció, a 48-as forradalmak bukása után kialakult új konzervatív világgal szemben a forradalmi népekkel, így pl. az olaszokkal való együtthaladás igénye, melynek beszédes jele a Garibaldi-kultusz. A kiegyezésig a magyar hazafiasság és a haladó szellem kapcsolata még áttekinthető, 1867 után a „haza és haladás" kérdése ismét megzavarodik.

Madách a nemzetiségi kérdésről az említett országgyűlési beszédben fejtette ki véleményét, melyet megszerkesztett ugyan, de amelynek elmondására az 1861-es országgyűlés berekesztése miatt nem került sor (II. 694—703.).

A beszéd bevezető gondolatmenetét már ismertettük, amikor azt vizsgáltuk meg, mit ért Madách haladáson. Szerinte a történelem alaptendenciája a szabadság, s „minden újonnan feltűnt eszmének megítélésében, vajon a kornak vezéreszméje-e az, s mi értelemben, egyedüli mértékül annak képessége szolgálhat a szabadság ügye előmozdításában." „Korunk feltűnt eszméi közt kétségkívül legkitűnőbb helyet fog a nemzetiségek kérdése." A nemzetiség Madách szerint kétféle fogalmat fejez ki. „Történeti fejlődésen alapuló politikai nemzetiséget, vagy külön faji származást s külön nyelvüséget." Az első a közéletre tartozik, a második magánügy Madách szerint, melybe az államnak éppúgy nincs joga beleszólni, mint a vallás vagy a művelődés kérdésébe. Sőt „védeni kötelessége minden külerőszaktól."

Mindjárt feltűnik, hogy Madách felfogása mennyivel humánusabb, reformkoribb, őszintébb, mint a kiegyezés korának úgynevezett szabadelvűsége. Szó sincs benne a magyarosításról, a nemzetiségek kulturális jogainak visszaszorításáról, ami a magyar uralkodó osztályok kiegyezéskori politikáját jellemezte, sőt lényegében minden ilyen lehetőséget eleve elzárni látszik, azáltal, hogy Madách a nemzetiségnek mint magánügynek a *védelmét* az állam feladatának tekinti. De az érvelésben mégis van logikai ellentmondás. Madách a nemzetiséget *„korunk feltűnt eszméi"* közé sorolja, s ugyanakkor a *multak* alapján választja ketté a politikai és a nyelvi nemzetiséget. Ez az alapvető tévedés végigvonul azután az egész érvelésen : a konklúzió az ismert liberális nemesi álláspont : a Kárpát medencében csak a magyar a történeti nemzetiség, tehát a többit csak nyelvi és kulturális jogok illethetik meg. A magyarság nem licitálhat rá Bécs igéreteire, mert ez a „történeti nemzetiséget rontaná el." Ezért elítéli Madách a „föderált Hunnia" gondolatát, s a svájci példát. Nem ismeri el a nemzetiségek által létrehozott tanácsokat és bizottságokat sem, csak a magyar országgyűlést.

Az egész írás a *szabadság* világfejlődési fogalmából indul ki, s a történelmi *hagyományok* alapján érvel. Ime, itt kiütközik már egészen világosan ennek a liberalizmusnak később olyan súlyos következményekre vezető gyengesége! De egy hagyományra, egy történeti tudatra még 1861-ben joggal hivatkozhatik Madách : s ez a szabadságharc és az azt követő önkényuralom tapasztalatai.

Arról szólva, hogy a nem magyar ajkú emberek között számosan nagy szerephez jutottak Magyarországon a múltban — ezeket írja : „E méltánylása minden nyelvi, s e történeti fejlődése a tisztán magyar nemzetiségnek okozta azt, hogy a magyar történetben a nemzetiség kérdése soha elő sem fordul egész az osztrák ház trónraléptéig. S valahányszor azon idő óta előtérbe vonatott, sohsem történt az a szabadság érdekében, de mindig a reakcióéban."

Másutt ezt írja : „Licitálthat velünk az abszolút hatalom, igérhet többet ; az ír adóslevelébe is két-háromszoros összeget, kinek esze ágába sincs azt megfizetni."

Az a tény, hogy a bécsi kormány ez időben is változatlanul tüzeli és iparkodik megnyergelni a nemzetiségi mozgalmakat a reakció érdekében, az a tény, hogy bebizonyosodott : Bécs csak igéreteket tesz a nemzetiségeknek, de végeredményben éppúgy elbánik velük, mint a magyarokkal, mindez teszi, hogy Madách esetében — a nemzeti kérdésben tett nyilatkozataiban rejlő ellentmondások ellenére — nem beszélhetünk még a „haza és haladás" egységének illúzionisztikussá válásáról. Madách kora az utolsó időszak, amikor lehetett még valaki a nemesi liberalizmus értelmében hazafi és haladó ember egyszerre. Példa erre a *Civilizátor* c. komédiája.

A *Civilizátort* még a Tragédia előtt írta 1859-ben. Mégis itt tárgyaljuk, mert mondanivalóját Madách politikai működésével kapcsolatban lehet csak megértenünk, s e működés legfontosabb mozzanatai 1860 utánra esnek. A *Civilizátor*ral kapcsolatban két mozzanatra szoktak rámutatni a Madách-kutatásban. Az egyik az, hogy a vígjáték a Bach -rendszer remek szatírája, amelyet méltán sorolnak Széchenyi *Ein Blick*-je mellé. Mint Széchenyi, Madách is

a *Rückblick* hatására fog tollat, és leplezi le irgalmatlanul Bach „democratico-absolutisticus" civilizátori „hivatást" teljesítő rendszerét. A bürokrácia, a papíroshalmazzal való ügyintézés, a teorián való üres lovaglás, a svábbogarak alakjában kitünően kifigurázott élősdi idegen hivatalnoki kar, a rendőri zaklatások, a különféle címeken történő fortélyos adóztatás éppúgy megkapja a maga szellemes kritikáját, mint Bachék Hegelből, romantikából, „civilizátori hivatásból" összeszűrt zavaros ideológiája. A szatíra ott tetőződik, amikor István gazda cselédjei rájönnek, hogy Stroom úr (alias Bach) rászedte őket, és hogy a magyar gazda elleni lázadásuk eredménye a csak még nagyobb szolgaság: itt a „talizmánok" felnyitása a komikum csúcspontja. A jelképesség világos: a „talizmánok" az abszolút kormánynak a nemzetiségeknek tett, de soha be nem váltott igéreteit jelentik. A vígjáték meggyőző erővel sugározza: Bachék „civilizálása" lényegében takaró, az országban élő magyar és nem magyar nemzetiség gyarmati kizsákmányolásának elleplezése.

Ami Madáchnál ritka, a kis vígjátékban a szereplők mindegyike egyéniségének megfelelően beszél: Stroom nagyképű, fontoskodó, oktató modora szembeállítva István gazda és a cselédek természetességével még inkább aláhúzzák a mondanivalót. A svábbogarak kara a Bach-ideológok „filozófikusan" semmitmondó szólamait hangoztatva teszi teljessé a komikai és szatirikus hatást.

A *Civilizátor*ban István gazda patriarchalis viszonyban él cselédeivel. Ezek közül Jano, Uros, Mitrule, Carlo, és Mürzl a nemzetiségiek, Miska a magyar. Tehát nemcsak a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról van itt szó, hanem István gazda voltaképpen a magyar vezető osztály, a középbirtokos nemesség, a cselédek pedig a nemzetiségi és a magyar parasztok képviselői.

Bachék azt állították, hogy a magyar nemzeti ellenállás nem a nép, hanem csak a birtokos osztály ügye. Sőt, demokratikusnak látszó jelszavakkal meg is kísérelték a magyarországi osztályellentéteket kihasználni a császári abszolút hatalom érdekében. A *Civilizátor* Bachék e „népbarát" politikájának valódi tartalmát is felfedi.

István gazdának és cselédeinek ez a patriarchalis viszonya azt a gondolatot ébreszti, hogy a Bach-korszak e kitünő szatírája voltaképpen egy meghaladott, lényegében feudális színezetű állapotot idealizál.[74] A vígjátéknak valóban van ilyen színezete, különösen illúziókeltő a befejezés: Stroomék legyőzése után a patriarchalis viszony helyreáll István gazda és cselédei között. Azonban István gazdának az ábrázolásába is vegyít az író elég határozott szatirikus ízt: István a kutyaólba bújik, s csak akkor szólítja fel a cselédeket a lázadásra, mikor Stroom lelakatolja a lányokat, s István „villámhárítóját már nem bírja." Erre aztán felkiált: „Fel, fel cselédim! harcra, jőjjetek: Veszedelembe jött a hon s szabadság." Sőtér István ezt írja erről: „ez az aristophanesi fordulat épp eleget árul el arról, hogy Madáchnak a köznemesi ellenállásról nem voltak illúziói, ha vele tartott is."

A köznemesség e bemutatásáról Sőtér István találóan állapítja meg; hogy Madách politikai álláspontja is, többé-kevésbé magányos, s ez a magány függetlenséget is jelent, ami „az önkényuralom viszonyainak éles és eredeti megfigyelését, kommentálását sugallja Madáchnak."[75]

XXI.

Az előző fejezetben részletesen tárgyaltuk azt az okfejtést, amellyel Madách igazolni iparkodik a magyar liberális álláspontot a nemzetiségi kérdésben. A kiinduló pont: a szabadságnak mint az egész világtörténeti fejlődést mozgató eszmének az értékmérővé állítása. Láttuk, hogy a további érvelésbe milyen ellentmondások kerülnek bele, de egy szilárd logikai

[74] Vö. Lukács György: Madách tragédiája. Szabad Nép. 1955. márc. 27.
[75] Sőtér István: Romantika és realizmus. 233.

pont megmarad, s ez az, hogy az önkényuralom képmutatásával szemben az elnyomott magyarság joggal tekintheti küzdelmét úgy, mint az egyetemes szabadságeszme védelmezését.

Haza és szabadság, haza és haladás eszméjének egysége jelzi Madách 1861-es politikai szereplését is. Politikai hitvallomását már idéztük. Képviselővé választása után ismét választóihoz fordul, s hangsúlyozza, hogy az elkövetkező „hongyűlésen nem is annyira ragyogó tehetségekre lesz szükség, mint férfias kitartásra, melyet a hatalomnak sem mosolya meg nem bűvöl, sem ráncolt szemöldökje nem rettent vissza." Hivatkozik arra, hogy a bécsi kormánynak „a 48-iki év embereit hatalmában volt börtön és vérpadra hurcoltatni, de nem megsemmisíteni győzedelmesen feltámadó eszméit." (II. 685.).

Ez a hazafiúi elszántság hatja át nagy feltűnést keltő országgyűlési beszédét is, melyet 1861. május 28-án mond el a felirati vitában. Ebben — mint Sőtér tanulmányában is olvashatjuk — naív megállapítások vannak ugyan az 1790-es nemesi alkotmányról — de a beszéd a negyvennyolcas alap mellett szól, és *bármiféle* egyezkedés ellen.[76] Bach és Schmerling „democratico-absolutisticus" kormányformájával szemben voltaképpen a negyvennyolcas alkotmányt állítja Madách, és ezen az alapon leplezi, le az önkényuralom „civilizáló" jelszavait, éppúgy mint vígjátékában. Az alap, melyhez Madách szerint az országgyűlésnek rendíthetetlenül ragaszkodnia kell, és amellyel kapcsolatban minden alkudozásnak még a látszatát is vissza kell utasítania: a nemzeti függetlenség és a polgári szabadságjogok egysége. A „határzat" mellett foglal állást, mert a felirat formájában már a megalkuvás hajlamát érzi ki: „a felírás választ, ez viszontválaszt feltételez; mindebből a rosszakarat — pedig nem jó barátokkal van dolgunk — egyezkedést magyarázhat ki, s valóban, ki nekem ultimátumát beadja, de az előszobában marad, az némi gyanút költhet fel bennem, hogy még ez nem utolsó szava." (II. 692.). Az országgyűlés feloszlatása után Madách a megyegyűlésen elmondott beszédében az osztrák önkénnyel szemben a haladásra, a fejlődésre hivatkozik, beszéde végén Gallilei ismert mondását idézve.

Madách ezzel a politikai szereplésével teljesen egyidőben dolgozott *Az ember tragédiáját* követő drámáján, a *Mózes*-en. A *Mózes*-t a Tragédia befejezése után két és fél hónappal, 1860. június 9-én kezdte el és 1861. nov. 16-án fejezte be. (II. 1165.) Így a *Mózes* megköltése egybeesik azzal az időszakkal, melyet Bach távozása, Goluchowski majd Schmerling miniszterségе, az októberi diploma, a februári pátens és a provizorium bekövetkezése jelöl. Az előbbiekből látjuk, hogy Madách is cselekvő részt vállalt az országos eseményekből, és mint a nemzeti függetlenség hajthatatlan követelője és mindenféle megalkuvás ostorozója tűnt ki. A *Mózes* dráma megköltésének és a politikai viszonyoknak, bennük Madách szerepének közvetlen összefüggése egészen nyilvánvaló, már Palágyi Menyhért is világosan megfogalmazta: „Nem egyéb ez a *Mózes*, mint drámai tiltakozás a magyarság megalkuvó hajlamai ellen, és ily módon ez a költemény gyönyörű kommentárrá lesz Madách megyegyűlési, majd meg képviselői szerepléséhez."[77]

A *Mózes* dráma nemzeti vonatkozásait tehát már a régebbi kutatás is elismerte (így Riedl, Voinovich[78]), a műnek azonban Madách eszmei fejlődését megmutató jelentőségét újabb irodalomtörténetírásunk fejtette ki. „*Mózes* mintegy újra felveszi a megváltozott helyzetben *Az ember tragédiája* biztató végszavát, hogy újabb kétségeken, ellentéteken és tévedéseken át végül mégis meggyőzőbben és diadalmasan hangoztassa ki."[79] A *Mózes* valósággal feleletet ad arra, hogy a Tragédiának melyik tendenciája az erősebb, a mélyebben beleágyazott Madách lelkébe: a tragikus vég hatása, vagy a küzdés felemelő parancsa. A *Mózes*

[76] Sőtér István: I. m. 233.
[77] Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 249.
[78] Riedl Frigyes: Madách. Magyar Irodalmi Ritkaságok. 26. sz. 111. l. — Voinovich Géza: I. m. 209—211.
[79] Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok. 446.

jelentősége nemcsak abban van, hogy a Tragédia után Madáchnak legértékesebb drámai műve, hanem abban is, hogy feleletet ad olyan, a Tragédiában felvetett, de le nem zárt kérdésekre, mint a kiváló egyén és a néptömegek viszonya vagy a nemzeti jövő perspektivája.

Mózesnek és Izraelnek vándorlása a pusztában kapcsolatba hozva a magyar nép sorsával: a reformáció kora óta irodalmi közhely. Az Izraellel való hasonlítást Madách országgyűlési beszédében is alkalmazta és az akkor elhangzott szavai újabb kulcsot adnak a *Mózes* dráma megértéséhez: „S minket... akartak tizenkét évi sanyargatással... mint Izrael népét a babyloni fogságban, rákényszeríteni, hogy isten ujjával írt törvényeinkről elpártolva, egy Baálhoz szegődjünk, kinek istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbemenő vagyona millió szegénynek és elfolyó vére emberáldozatoknak." (II. 690.). Izrael hitének és a bálványimádásnak ilyen értelmű szembeállítása azt is megmutatja, hogy ugyanebből az időből való *Mózes* drámájában mit jelképez a frigyládához és Jehova törvényéhez való hűség és az aranyborjú imádása.

A „törvényről" Mózes a dráma utolsó felvonásában valóban úgy beszél, hogy az jobban illik a negyvennyolcas vívmányokra, mint Jehova kőtábláira: érte „egy nemzedék hanyatlott sírba órjás szenvedés közt," „nem múló szent okmány gyanánt Ezreknek hulló vére pecsételte meg", s Mózes megátkozná népét, ha e törvényt „alkuvásnak dobná tárgyául".

E törvényhez való hűség egyenesen a hazaszeretet igazi tartalma:

Népem, ne hidd, hogy amely egyesít
Az a szent eszme, amely összetart,
Mely nemzetté tesz, a *föld* — a haza,
Mert dús kalászát néked rengeti. —
Nem, nem, — hisz táplált a kietlen is,
Egyiptom is táplálta őseid,
S azért nem voltál-é egy mindenütt,
Nem-e maradtál Isten ősi népe? —
S jövőben is az lesz közötted első,
Szívében a törvényt ki hűn megőrzi;
Ezrek felett, kik dús örökben élnek,
Bár nem lesz talpalatnyi földe is. —
Mert nem hitvány göröngy, melyet tapodsz,
De a sátor törvénye tesz zsidóvá.
(I. 807—808.)

A „sátor törvénye" — ha lehántjuk a bibliai allegoria burkát — az 1861-es magyarság számára az 1848-as törvények. Nem lehet az az ősi nemesi alkotmány, mert előzőleg Jethronak így felel Mózes:

Oh, jaj, ne hozz fel nékem ős szokást,
Ne régi törvényt. Minden léptem új.
Nem a múltnak fejlesztem én virágát,
De újat kell a semmiből teremtnem.
S nem korlátozhat törvény, vagy szokás. (I. 794.)

A törvény tehát, melyet őrizni kell, lényegében, a szabadság törvénye, a hazafiasság tartalma: a nemzet haladása. Madách patriotizmusa még a reformkori hazafiság: politikai hitvallomása szerint is a francia forradalom három alapelve az, „melyekért meghalni nem csak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet." (II. 683.).

A *Mózes* dráma második nagy progresszív vonása mindennemű kiegyezési hajlam, a nemzeti függetlenség és polgári szabadság mindennemű csorbításával szemben való engedékenység visszautasítása. A *Mózes* dráma nem egyszerűen allegorikus formában írt magyar hazafias dráma, hanem a nemzeti függetlenség elvének mindenféle megalkuvással szemben való védelmezése, végeredményben tiltakozás a kiegyezésre való hajlandóság ellen. A dráma

konfliktusa is csak az első két felvonásban az elnyomás ellen vívott harc, sokkal inkább a következetesség és a megalkuvásra való hajlam összeütközése, mely Mózesnek a Dátán és Abirám képviselte irányzat, főleg pedig az aranyborjú-imádás elleni kemény küzdelmeiben mutatkozik meg. Madách itt végeredményben két irányzatot ábrázol, amelyek mindegyike élt az 1861-es köznemesség tudatában. Madách már nem érte meg a húsvéti cikket, mely a magyar függetlenségnek Madách szerint legfőbb kincsei „a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetés jogát" adta fel a kiegyezés érdekében. (II. 683.).

A *Mózes* dráma nagy eszmei értéke, hogy egy döntő fontosságú történelmi időben a végletekig való elszántságra, bátorságra, a nemzeti és szabadságeszmények iránti rendíthetetlen hűségre és mindenféle ingadozással való szembefordulásra neveli a nemzetet, olyan erővel, mint egyetlen irodalmi mű sem ebben az időszakaszban.

A *Mózes* dráma befejezése optimisztikus, s ez összefügg a kiváló személyiség és a néptömegek viszonyának a megoldásával is. *Az ember tragédiájá*ban a tömegek önzése, szolgalelkűsége, gyöngesége megbuktatják az eszme tisztaságát képviselő hőst. A *Mózes* drámában még több szó esik a nagy ember és a tömeg viszonyáról, mint a Tragédiában, természetesen, hiszen itt nem a népszabadság eszméjének lemérése a feladat, annak értéke kétségtelen a költő tudatában, inkább az a kérdés, hogyan viselkednek a tömegek egy nehéz, ugyanakkor döntő történelmi helyzetben. A tömegek ingadozása és gyengesége itt eleinte még erősebb hangsúlyt kap mint a Tragédiában, de csak azért, hogy a végén az előbbinél sokkal pozitívabb eredményre jusson a költő: igaz, hogy a tömeg eleinte nem érti meg a szabadság nagy eszméjét, vagy talán inkább nem hajlandó az eszme megvalósulásáért áldozatot hozni, de a tömeg nevelhető, alakítható, s a végén méltóvá válik a felemelkedésre, méltóvá a szabadságra.

Az a probléma, amelyre a Tragédiában még pesszimisztikusan adott feleletet Madách — a bekövetkezett politikai változások, a hazafiúi remények megerősödése, Madách személyes politikai szerepe következtében, ellenkező értelmű lesz, — itt már a bizakodás szellemében alakul. Így feloldódik magában a *cselekményben* is az eszmét képviselő hős és a néptömegek ellentéte, amelynek csak *logikai* megoldásával találkozunk Lucifernek a Tankréd-jelenetben elmondott történetfilozófiai fejtegetésében.

Jehova szava ezt mondja Mózesnek Hóreb hegyén:

> ...kit az Úr választ eszközévé,
> Az megszűnt lenni többé önmagáé,
> S a nép szívében ver csak élete. (I. 737.)

Ez — igaz, hogy csak a végén, negyven év küzdelmei és csalódásai után — de valóra válik, és Mózes, majd az új vezér, Józsué és a szabadságra érett nép között már nincsen semmi ellentét. Ebből következik a színmű optimisztikus befejezése, mely érezteti, hogy a nép el fogja foglalni Kánaán földét. Ez ugyan nem a Petőfi megálmodta Kánaán, de mindenesetre a nemzeti függetlenség és a polgári szabadságjogok földje, az 1861-es helyzethez viszonyítva sokkal korszerűbb Magyarország.

A *Mózes* dráma arra mutat, hogy, bár Madáchnak kétségei voltak az emberiség jövőjét illetőleg, de a nemzeti függetlenség és haladás kérdésében egyértelmű volt az álláspontja. Így- mint Sőtér István rámutat — a *Mózes* tanúságtétel arról, hogy Madách hitt „egy igéret földjében nemzete számára várakozóban", és így ez a dráma mintegy beteljesítése — legalább is a nemzeti jövő szempontjából — a Tragédia végén felhangzó *küzdés* és *bizás* elvének.[80]

A *Mózes* műfaját már kezdetben problematikusnak ítélte az irodalmi kritika. Madách beküldte e művét az akadémia drámapályázatára, de a pályadíjat azért nem nyerhette el, mert ez tragédiára volt kitűzve, a *Mezes* pedig „dramatizált eposz" a bírálók ítélete szerint,

[80] Sőtér István: I. m. 293.

részleteiben értékes, egészében azonban elhibázott alkotás. Ettől kezdve a *Mózes* értékelésében hosszú ideig a műfaji hovatartozás lett a főkérdés.

A dráma Madách egy előremutató, progresszív korszakának terméke, oly korszaké, (1860—1861), amelyben Madách politikai küzdelmei összeestek osztályának utolsó, komoly függetlenségi fellobbanásával, de már jelentkező megalkuvó tendenciájával is. A mű megírása idején a két erő közül a nemzeti függetlenség vágya volt az erősebb. E helyzetnek megfelelően Madách is erős küzdelmet ábrázol, mégpedig egy népen belüli súlyos belső küzdelmet, s ez pedig drámai téma, és e küzdelem Madáchnál nem lesz tragikus, mert győzelemmel végződik: Izrael népe érdemessé nevelődik a szabadságra és így eljut Kánaán földére. Mózes meghal, de eszméje győz, sőt maga is előre látja eszméje győzedelmét. Halála felemelő, de megrázó, megrendítő is.

Mi végzetes hang!
Mint óriás kar döngető verése.
Visszhangot ébreszt kősziklákban is,
S az emberszív megdöbben hallatára. — (I. 815.)

Így szól Jozsué, mikor a Mózes életét jelképező nagy fa a mélybe zuhan.

A műben a konfliktus és befejezés is drámai, ha nem felel is meg a tragédia klasszikus szabályainak. Az eltérés teljesen az adott viszonyokból reálisan következik, az író és társadalma viszonyában, így nem lehet a mű hibájául felróni. Különben is Madách alkotásmódja lényegében véve romantikus, a romantika esztétikája pedig elmossa a szigorú műfaji határokat.

A mű nyelvéről már több ízben megállapította az irodalmi kritika, hogy nagyon erőteljes, nagyon költői. Valószínű, hogy Aranynak a Tragédiával kapcsolatos kritikája is jót tett Madáchnak, de a főok inkább ott keresendő, hogy a téma nagyon szoros kapcsolatban van Madách saját politikai harcaival, az 1861-es küzdelmek pátosza hangzik fel a dráma szereplőinek ajkán. Mikor Mózes a fáraó ellen szólal fel, vagy a megalkuvókat ostorozza, maga Madách, az 1861-es politikai harcok cselekvő részese szólal meg ajkán. Ez magyarázza a meglevő stílusbeli egyenetlenségek mellett a szép, lendületes részek gyakoriságát.

*

1861 után Madách pályáján új mozzanatként jelentkezik az irodalmi nyilvánossággal való közvetlenebb kapcsolat. Nemcsak *Az ember tragédiája* megjelenésére és sikerére gondolunk, hanem arra, hogy 1863-ban és 1864-ben, élete utolsó két évében Madách Arany János *Koszorú*-jának munkatársa. Novellája, akadémiai értekezése, drámatöredéke, versei jelennek meg itt.

Ez utóbbiak legnagyobb részt régebbi alkotások, de Madách utolsó évei szerelmi költészetének egyik legszebb darabját a *Borbálához* írt háromrészes költeményt is közrebocsátja e lapban. A drámatöredék a *Tündérálom* első jelenete, a dráma vázlata is megmaradt Madách hátrahagyott iratai közt. Ez a mű arra mutat, hogy Madách nyelvben és szellemben egyaránt ismét a népiesség valamilyen változatához közeledett. A vázlatból annyi mindenesetre megállapítható, hogy ez a népiesség korántsem lehetett olyan harmonikus, mint a *Dalforrás* időszakában. Az ekkor írt tanulmányokból (székfoglaló értekezései a Kisfaludy Társaságban és az Akadémián) is olyanféle sajátos népiesség-koncepció érezhető ki, mely Arany 1860 utáni felfogásával rokon. Madáchnak a költészet hivatásáról és a romantikáról vallott akkori véleménye is bizonyos mérvű közeledést jelent Gyulai és Kemény esztetikai nézeteihez.

Mindezek azonban inkább gyér nyomok egy lehetséges további fejlődés útján. Nem lenne indokolt messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Madách pályája végső állomásának a *Mózes* drámát kell tekintenünk, ebben látni Madách mondanivalójának végső kifejtését.

La crise d'ordre psychique de Madách s'est de plus en plus approfondie dans les années de l'absolutisme. La consolidation de la réaction européenne la tragédie du mariage de Madách et les luttes idéologiques des années après 1850 ont ébranlé la foi du poète dans ses idéals de jeunesse. Le coup d'État de Louis Napoléon augmenta sa méfiance à l'égard des masses populaires ; le fait de se sentir trompé par sa femme contribua à détruire dans son âme l'idéal romantique de la femme, tandis que les théories scientistes ont affecté son idéalisme romantique qui, pour Madách, constituait une révolte, la conception révolutionnaire du monde. Cette inquiétude intérieure monta à son comble, d'après le témoignage de ses lettres en 1857 et 1858 ; c'est en ce temps-là que l'idée de la *Tragédie de l'homme* naquit dans son âme. L'oeuvre fut rédigée entre le mois février 1859 et le mois de mars 1860, lorsque l'affaiblissement de l'absolutisme éveilla déjà des espoirs patriotiques.

L'étude traite les conceptions scientifiques, philosophiques, et de philosophie de l'histoire, lesquelles ont influencé la *Tragédie de l'homme;* elle examine la question des modèles littéraires, et place l'oeuvre parmi les „poèmes d'humanité". L'analyse s'étend aussi sur les questions de la structure et de la composition dialectique de l'ouvrage. L'auteur s'occupe de la signification du cadre mythique de l'ouvrage, et des scènes historiques, puis des scènes utopiques représentant l'avenir, ainsi que du rôle des personnages principaux de la *Tragédie:* Adam, Eva et Lucifer, en analysant en détail les scènes représentant la Révolution française, le capitalisme et l'avenir imaginé par le poète. Ensuite il s'occupe du dernier conflit et de la morale finale de la *Tragédie*. Madách désigne, comme but pour l'homme, la lutte elle-même ; Adam succombe dans la lutte à travers les époques historiques, mais l'idée qu'il chérit „se développe continuellement, elle triomphe et s'ennoblit". L'oeuvre respire le pathétique de la lutte pour le progrès, en même temps que l'ambiance accablante de l'insuccès des luttes humaines : cette dualité peut s'expliquer par les conditions européennes et hongroises de l'époque.

Les ouvrages, ultérieurs à la *Tragédie de l'homme* de Madách, aussi bien que son rôle politique, font preuve de ce que pour le poète l'appel à la lutte était plus fort que le doute qui s'empara de son esprit. Son rôle à l'Assemblée législative de 1861 représente Madách comme un champion intransigeant de la liberté et de l'indépendance nationales. Son drame, intitulé *Moïse*, répand le même esprit. Ce drame cherche, dans la forme de l'histoire biblique, les réponses aux questions nationales de l'époque ; il lutte contre les tendances opportunistes, subsistant dans le peuple ; encourage à rester attaché aux idées de liberté ; proclame que les masses populaires peuvent devenir dignes de la liberté, et se termine en annonçant la possibilité d'un avenir meilleur.

Dans les études ultérieures, de même que dans le fragment de drame intitulé *Tündérálom* (Féerie), on aperçoit les contours d'une nouvelle tendance populaire dans son oeuvre, dont le développement fut empêché par la mort prématurée (en 1864) du poète.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

NEMESKÜRTY ISTVÁN

BORNEMISZA PÉTER SZÁRMAZÁSA

Bornemisza Péter származását homály borítja. Eddig semmiféle konkrét adat nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozólag, hogy vajon előkelő nemesek voltak-e szülei, amint azt köztudomásúan Bod Péter állítja,[1] vagy talán egyszerű polgárok; — ez utóbbit Ballagi Aladár vette bizonyosra.[2] Ha pedig polgárok: hát akkor miféle Bornemiszák voltak ősei? Az emlékiratíró Tamás atyafiságához tartozott-e, vagy talán egyenesen fia volt? Ezt véli Végh Ferenc és Koltay-Kastner Jenő;[3] Eckhardt Sándor viszont föltételezi, hogy talán nem is Bornemiszának, hanem *Pesti*-nek nevezték s a „bornemisza" jelző csupán ragadványnév.[4] Ennyi, egymásnak ellentmondó föltevés között igen nehéz eligazodni. Mégis meg kell próbálnunk legalább némi tájékozódást szerezni Bornemisza Péter származása felől.

Az egyetlen, de bizonytalan fogódzópont az, hogy Máriássy Pált sógorának nevezi.[5] Azért bizonytalan, mert Magyarországon a *sógor* szót igen tág értelemben használják; végső fokon még azt is sógornak nevezik, aki nem vérszerinti, hanem csak távoli rokon. Ezzel az adattal már többen számoltak, így Schulek Tibor,[6] aki a Máriássy-családfát is közli könyvében, valamint előtte Dézsi Lajos:[7] szerinte Bornemisza valamelyik felesége révén lehetett rokonságban a Máriássyakkal. Igen ám, de nem tudunk arról, hogy Máriássy-lányt Bornemisza Péterhez adtak volna; márpedig ez a család igen előkelő nemzetség volt s bizonnyal feljegyzik, ha a familiába egy Bornemisza nevű prédikátor benősül, annál is inkább, mert valamennyi Máriássy-lány férjét nyilvántartja a krónika.[8] Bornemisza Péter négy felesége közül kettőről névszerint tudunk;[9] egyet valószínűleg még bécsi diákkorában vett nőül;[10] a harmadik viszont oly rövid ideig — legföljebb egy évig — lehetett az író felesége, hogy nem valószínű: e kapcsolat révén támogatta volna Máriássy Pál oly rendületlen hűséggel az üldözött prédikátort.[11]

De ha Bornemisza Péter feleséget nem is találunk a Máriássy-lányok között: Bornemisza nevű férjet a mi Bornemisza Péterünk gyermekkorából már igen. S tekintve, hogy, mint mondottuk, a semptei prédikátor Máriássy Pált sógorának nevezi, ezen a nyomon kell elindulnunk.

Márkusfalvi Máriássy István (meghalt 1516-ban) hetedik leányát Margitot hevesi és somi *Bormenisza Benedek* vette nőül, aki 1561-ben halt meg és aki élete alkonyán Gyula kapitánya volt. Ezt az adatot Schulek Tibor közli.[12] Ki volt ez a Bornemisza Benedek? Életrajzának bennünket érdeklő vázlatát a legkülönbözőbb, egymásról nem tudó forrásokból, illetve közleményekből állítottam össze. Mindjárt első pillantásra meglepő, hogy ez a kalandos életű katona a Felsőtisza-vidéken éppúgy otthonos, mint a szepesi Máriássyak portáján.

[1] Magyar Athenas, 1766. 49.

[2] Buda és Pest a világirodalomban, Budapest Székesfőváros kiadása, 1925. 329.

[3] Végh Ferenc: Bornemisza Péter ifjúsága. It, 1952, 518; Koltay-Kastner Jenő: Bornemisza Péter humanizmusa. It, 1953. 92.

[4] Eckhardt Sándor: Jegyzetek az „Ördögi Kísértetek" kritikai kiadásához, Bp. 1955, 275.

[5] Prédikációk egész esztendőre, 1584. Röviden: FolP. előszó.

[6] Bornemisza Péter. 1939. 361, 2.

[7] RMKT VII, 402—407.

[8] Schulek i. m. 361; Nagy Iván: Magyarország családai.

[9] Poltári Soós-lány és Gyótay Erzsébet: Schulek i. m. 31, 117.

[10] Koltay-Kastner i. m. 94. — Én a „Cum filiolo Zacharia et A." följegyzést is így értelmezem. (Schulek, 16. melléklet és 20.)

[11] Ez a harmadik feleség 1575 körül lehetett hitvese, mert a Postillák III. kötetében *több* házastársának haláláról ír. Máriássy rendületlen hűségéről FolP. előszó és B. P. hozzá rott levelei (Schulek 372—376) tanúskodnak.

[12] I. m. 361.

Az előnevében szereplő Som község is, furcsa módon, Bereg, Máramaros, Sáros megyében egyaránt volt.[13]

Bornemisza Benedek törekvő férfiú volt, hivatására nézve katona ; nősüléssel ért el karriert : feleségül vett egy Máriássy-lányt. Birtokba vette a hozományt és lassanként mindent a maga kezébe kaparintott. Egy 1538-as összeírás szerint már minden az ő kezén van.[14] A család perbe fogta. A pereskedés évtizedekig tartott. Bornemisza Benedek közben katonáskodott. Az eperjesi (Prešov) városi levéltár okmányai szerint 1533. X. 7-én csicsfai várkapitány ; 1540. III. 20-án Serédi Gáspár familiárisának nevezi ajánló levelében. Katonai pályafutásának végét Csánki Dezső írta meg. 1556-ban Kassai lovaskapitány.[15] 1557-ben Balassi Menyhért seregében Erdély pártján harcolt.[16] Érdekei fűződhettek e vidékhez a nagy birtokszerzőnek, mert a sárosi hozományon kívül Szatmárban és Beregben is voltak birtokai. De az is lehetséges, hogy *lettek* birtokai, hála a sikeres hadjáratnak. Összesen negyvenkét portával rendelkezett e vidéken.[17] 1559-ben Gyula várának kapitánya lett. Ellensége, Kerecsényi László váltotta fel a kapitányságban. Kerecsényi Bornemiszát a rábízott vagyon hűtlen kezelése címén följelentette. Benedeket Bécsbe idézték, de oda már nem jutott el, mert hosszas betegeskedés után 1561-ben meghalt.[18] Kerecsényi László feljelentéséhez érdemes annyit hozzáfűzni, hogy Kerecsényi nyúzó, tolvaj, kegyetlen kapitány hírében állt a végeken ; bizonyítja ezt a *Cantio de militibus pulchra* is.[19] Bornemisza Péter jólértesülten, megvetéssel nyilatkozik Kerecsényi Lászlóról. Még azt is tudja, hogy Judit leánya milyen nehezen ment férjhez.[20]

Bornemisza Benedeknek talán fia, szintén Benedek, Balassi András hugát, Margitot vette feleségül ; ismerjük Balassi András bejegyzését : „1548. szent Mihály előtt, való hétfőn lett húgom, Balassi Margit Bornemisza Benedekné, azután Kendy Gáborné. Anno 1590 majii holt meg Erdélbe."[21] A Bornemiszáknak tehát mind a Máriássy, mind pedig a Balassi-család irányában igen jó, legalábbis bizalmas rokoni kapcsolatai voltak. Benedek Menyhért seregében harcol ; egy másik Benedek Balassi Margitot veszi nőül. Ez az utóbbi adat azért is igen fontos számunkra, mert Máriássy Pálon kívül a második, Bornemisza Péter által is említett fogódzópontot adja ; s ebben az esetben mindkét fogódzópont a Bornemisza-név révén fűzhető fel egy szálra. Ezzel a Balassi Margittal, özvegy Bornemiszánéval, későbbi Kendi Gábornéval ugyanis Bornemisza Péter atyafiságos jóviszonyban volt és hogylétéről Máriássy Pált tájékoztatja!

„Emlékeztem én is, Kendiné asszony is kegyelmed felől . . ."

„Kendi Gáborné hirtelen megbetegedék és az doktorhoz . . . vitette magát. Ezmiatt netalám megtartozódna. Azért az gyermeket, az asszonyom fiát im oda küldtem : ha gyalogolva kell is, vigye el kegyelmed . . ." — írja Bornemisza Péter 1580. február 18-án kelt levelében.[22]

Nem lehet véletlen, hogy Balassi Margit, Bornemisza Péter ifjúkori tanulótársának,[23] Balassi Andrásnak húga Bornemisza Péternek is jóismerőse és Máriássy Pál is közeli ismeretséget tart vele, nyilván Bornemisza Benedek révén. Vegyük még mindehhez azt a tényt is, hogy Kapy Ferenc, Bornemisza Péternek diákkorától kezdve élete végéig barátja,[24] ez a sárosi

[13] Csánki Dezső : Hevesi Bornemisza Benedek Gyula kapitánya. A Békés megyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1881—82, 58.

[14] Iványi Béla : A márkusfalvi Máriássy-család levéltára. Lőcse, 1917. A XVI. századi anyag zöme csupa Bornemisza-contra Máriássy-akta. Egyezkedések, kibékülések stb.

[15] Csánky D. i. m. 60.

[16] Ez az adat nem Csánkinál van, hanem : Lukinich Imre : Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bp. 1918. 86.

[17] Lukinich i. m. 373. Tunyog, Szárazberek, Madarász, Tyukod, Bere, *Gebe*, Hodász, Kántorjánosi, Elk, Paraznya, Zalka, Csaholy, Lugas községekben összesen 42 porta. Acsády Ignác „A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után" című közleménye (AÉT 1890. XIV/9). Máramarosban csak 3, Szepesben viszont 32 és fél portáról tud. (49. és 52.)

[18] Csánki D., i. m. 102.

[19] RMKT VII. „Hat hónapja hópénzünket nem láttuk, szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk, lovainkat zabszalmával hizlaljuk." — „Hegedüs János kapitánnak ezt mondá : Igen örülsz te az gazdag prédának, de nem szánod sok jó vitéz halálát" stb.

[20] Postillák IV. 598 és FolP. CCCCLXXV.

[21] Balassi Bálint Összes Művei II. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 150. — Iványi i. m. is tud *ifjabb* Benedekről, de az összefüggés nem világos.

[22] Schulek i. m. 372.

[23] Postillák III. előszó.

[24] FolP előszó.

nemesúr, aki viszont a prédikátor diákkori kassai csínyjének szervezésében részes Ormándy Demeterrel állott családi kapcsolatban[25] Máriássyékkal is igen jó viszonyban volt, meg a Balassi-családdal is.[26] Sajnos, Kapy Ferenc ifjúkoráról eddig semmiféle adatot nem sikerült találnom, pedig igen sokat segíthetne Bornemisza Péter gyermekkorának földerítéséhez.

Mindebből világosan kitűnik a következő :

A) — Bornemisza Benedek a Máriássyak rokona és a Balassiak kapitánya volt. Egy ifjabb Bornemisza Benedek Balassi Imre erdélyi vajda lányát, Balassi András húgát, Margitot vette feleségül. Bornemisza Benedek felsőtiszavidéki származású.

B) — Bornemisza Péter azt a Máriássy Pált vallja sógorának, akinek családjába Bornemisza Benedek benősült. Bornemisza Péter a Felsőtiszavidéken nevelkedett. Gyakran együtt lakott Balassi Andrással, ifjabb Bornemisza Benedek későbbi sógorával. Bornemisza Péter bizalmas ismeretségben állott Balassi Margittal, özvegy Bornemiszánéval.

Az *A* és *B* pont alapján arra következtethetünk, hogy Bornemisza Péter ennek a felsőtiszavidéki, Máriássyakkal rokonságra lépett Balassi-serviens Bornemisza-családnak leszármazottja. A család egyik ága Pestre szakadhatott, polgárosulhatott. A nagy veszedelem idején, 1541-ben rokonaihoz került Bornemisza Péter. Ezek a rokonok kapcsolatban állottak Balassi Imre erdélyi vajda családjával. A Balassi család Bornemisza Pétert ifjúkorától kezdve haláláig kitartóan támogatta. (Ifjú korában : Mikor Balassi Andrással lakott együtt.)

Balassi-birtok azonban a Felsőtiszavidéken nem volt. Tehát itt Balassi-rezidenciában Bornemisza Péter nem lakhatott. Legföljebb Huszton szállhatott meg átmenetileg Imre vajda családja, mert ez a vár királyi birtok volt s ezt az erdélyi vajda joggal használhatta.[27] Hanem érdekes, hogy a Sulyok családnak ugyanabban a Gebe községben voltak jobbágyai,[28] melyben Bornemisza Benedeknek is portái voltak (vö. 17. jegyzetpont). Sulyok Anna viszont Balassi János felesége. Ha még ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy ugyanebben a Gebe községben harmadikként Kapy András osztozott a portákon (lásd 28. jegyzetpont), minden kétséget kizáróan nyilvánvalóvá válik : Bornemisza Benedek, illetve családja, a Balassi Jánossal atyafi Sulyok-család és a Kapyak ismerték egymást. Sőt! A Máriássy—Kapy—Balassi —Bornemisza „szövetség" még Bornemisza Péter halálakor, sőt azután is tartott. Nem tudunk az egyik névre bukkanni úgy, hogy a másik is föl ne tűnjön vele együtt. Nem lehet tehát véletlen ez a Bornemisza Péter által is megírt Balassi—Kapy—Máriássy barátság, illetve rokonság.

Tekintsük át Bornemisza Péter műveinek ajánlásait. Perneszich György kivételével — (Elektra) — valamennyi pártfogó a Balassi-név révén kapcsolható össze. A prédikátort a Balassiak közvetítették rokonaiknak, ismerőseiknek. A fogódzó pont : Bánffy Lászlóné Somi Borbála, Balassi Imréné Somi Anna rokona (vö. Somi Bornemisza Benedek). Somi Borbála haláláig rendületlen kitartással és nagy áldozatokkal támogatta Bornemiszát. Az viszont gyengéd szeretettel emlékezik meg róla, s halálos ágyán is ő vígasztalta. Somi Borbála férjénél, Bánffy Lászlónál talált az üldözött prédikátor biztos menedéket bécsi fogságból való menekülése után, Beckó várában.[29] Nyilván Somi Borbála és unokaöccse, az ifjúkori pajtás Balassi András voltak a kezdeti pártfogók ; csatlakozott hozzájuk később Balassi János ; feleségével, Sulyok Annával ; Balassi István ; Dobó Istvánné, aki Balassi Jánosné Sulyok Annának testvére ; sőt még Salmné Thurzó Erzsébet is Balassi Istvánnak, a legbarátibb pártfogó édesanyjának, Balassi Menyhértné Thurzó Annának rokona. Guthi Ország Borbála, Török István édesanyja viszont Thurzó Erzsébet jóbarátnéja, egyébként özvegy Salmné. Ungnádné Losonczi Annának neve Balassi Bálint révén jólismert. Poltári Soós János Balassi-serviens ;

[25] Ormándy és a kassai csiny : Szimonidesz Lajos : Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években. Egyháztörténet 1943, 161—188. — Ormándy felesége Kapy-lány Nagy Iván : Magyarország családai VI, 78.

[26] Schulek i. m. 361 ; Iványi i. m., Veress : Matricula et acta... 1589 júliusa ; továbbá Balassi Bálint levele Kapy Sándorhoz (Összes versek és levelek. Szépirodalmi 1955. 313.) Figyelemre méltó, hogy a Kapy Sándorhoz írott levélben megint előfordul az Ormándy név.

[27] Lukinich i. m. 152.

[28] Lukinich i. m. 375, 377. — Balassi János egyik levelében néhai Bornemisza úr" szolgáját ajánlja a nádornak, aki náluk működik. Eckhardt Sándor : Az ismeretlen Balassi Bálint, Bp. 1943. 28.

[29] FolP. előszó, továbbá CCCCCLXV. stb. — Az ajánlások pontos sorrendje : I.: Salmné Thurzó Erzsébet, Bánffyné Somi Borbála, Dobóné Sulyok Sára, Poltáry Soós János. II.: Somi Borbála ; III.: Balassi András és felesége ; IV.: Török István ; V.: Ungnádné Losonczy Anna. FolP : Balassi István, Máriássy, Kapy, Nádasdy Ferenc, Eszterházi Ferenc, Debreceni György.

a prédikátor egyik feleségének bátyja. Máriássy Pál és Kapy Ferenc nevét már jól ismerjük. Az író utolsó könyvében, a Foliópostillában fölbukkanó új nevek : Nádasdy Ferenc, Debreczeni György, Eszterházy Ferenc, Forgách Simon mind Balassi István barátai ; egyébként Nádasdy Ferenc az írót ifjúkorában támogató Nádasdy Tamás nádornak a fia.[30]

A Balassi család tehát lankadatlan buzgalommal támogatta Bornemisza Pétert gyermekkorától haláláig, még akkor is, mikor ez a legveszedelmesebb volt és mindenki elhagyta az írót.

Röviden összefoglalva lehetséges a következő.

Bornemisza Péter olyan pesti polgárcsaládnak sarja, mely a Felsőtiszavidékről származott, de mely valamiféle kapcsolatot szerezhetett Budán a szerémségi[31] — („Szerémségöt birják az fene törökök" : *Cantio Optima*) — másik patricius-családdal, Bornemisza Tamás és Gergely familiájával.

Ezek a felsőtiszavidéki—pesti Bornemiszák szegről-végről a Máriássy-családnak, valamint a Kapyaknak és a Balassiaknak is atyafiai, illetve serviensei voltak.

Bornemisza Péter Buda és Pest eleste után távoli rokonokhoz került, akik gondoskodtak róla, kézről-kézre adván a Felsőtiszavidéken. Sikerült megnyerni a rokon Balassi-családot a tehetséges ifjú támogatására. Ennek eredményeképpen Bornemisza Péter Balassi Andrással és Kapy Ferenccel töltötte — egyelőre számunkra ismeretlen helyen — ifjúságának rövid idejét.

Bornemisza Péter rokonaival élete végéig meleg kapcsolatot tartott, minden más ismerőse a Balassiakhoz képest csak átmeneti ismerős és támogató volt. Csak a három rokon, illetve pajtás tartott ki mellette végig : Balassi István, Kapy Ferenc és Máriássy Pál.

Azzal a föltevéssel, mintha Bornemisza Tamás lett volna Péter apja, egyszersmindenkorra le kell számolnunk. Ezt a föltevést egyébként már Schulek Tibor megcáfolta.[32] Bornemisza Tamás teljesen idegenként él az író közelében s különben is, Bornemisza Péter világosan megírja : szüleit elvesztette, árvaságra jutott.

Marad Eckhardt Sándor föltevése : Bornemisza igazi neve *Pesti* lehetett, hiszen Pesti Péternek vallotta magát az ellene indított kassai inkvizíciós vizsgálatkor.[34] Ez kétségtelen tény s így nehéz a föltevést megcáfolni. Persze nyitva marad a probléma, mert : miért nevezi magát mindig egyértelműen Bornemiszának az író, miért nem használja „Pesti" nevét, mi oka lett volna eltitkolnia, miért írja az Ördögi Kísértetekben a bornemisza jelzőt nagy kezdőbetűvel,[35] vajon jellemző lehet-e valakire már tizenhat—tizennyolc éves korában annyira a bornemisszaság, hogy erről nevezik el s az illető szó nélkül elfogadja ezt a csúfnevet ; Honnan tudjuk, hogy a kihallgatáskor ijedten bemondott két név közül éppen a Pesti az igazi és a Bornemisza a hamis? Valószínűbb, hogy a Bornemisza név elé néha oda illesztett „Pesti"[36] szó inkább a városra utal, ahonnan származott. De különben is : Máriássy Pál rokonságában nincsenek Pestiek! Bornemisza nyilván azzal különböztette meg magát a rengeteg többi Bornemiszától, hogy jelezte : ők a *pesti* Bornemiszák — aminthogy valóban azok is voltak.[37]

Valószínű tehát, hogy Bornemisza Péter valóban *Bornemisza* volt és a Máriássyak családjába házasodott Bornemiszák rokona. Ilymódon az is érthető : miért tartotta Bod Péter ezt a pesti polgárt nemesi származásúnak.

Mivel azonban nem kétségkívül bizonyos, hogy Bornemisza Benedek Bornemisza Péter rokona volt ; mivel nem kétségkívül világos, hogy Bornemisza Péter *miképpen* volt Máriássy Pál sógora — (hogy az volt, tény) — ; mivel tény, hogy az író egy ízben, egy inkvizíciós kihallgatáson Pesti Péternek vallotta magát : Bornemisza Péter e származtatását csak hipotézisnek tekinthetjük, melynek részletei azonban konkrétumok és számos vonatkozásban hasznos fogódzók.

[30] Nádasdy nádornak és fiának támogatása FolP előszó. Figyelemre méltó, hogy Bornemisza Benedek Nádasdy híve és levelez vele! Csánki i. m. 58, 92. Ez az adat, ebben az összefüggésben, a bécsi pártfogás felé mutat.

[31] Schulek i. m. 2.

[32] I. m. 2. és Lelkipásztor 1956. 1. sz.

[33] Postilla V., önéletrajzi függelék.

[34] Eckhardt i. m. 275 és Szimonidesz i. m.

[35] Kritikai kiadás, 1955, 102. lapszéli jegyzet.

[36] Postillák I. előszó ; Elektra címlap.

[37] Meg kell azonban jegyezni, hogy Máramarosban volt Pesty család : Lukinich i. m. 153 ; sőt Beregben is : Acsády i. m. 31. — Másrészt viszont érdekes, hogy 1722-ben egy pesti lakos Bornemisza Mihály a nemesek összeírásakor János királyra utal, hogy tőle kapta családja a nemességet ; ez a Bornemisza Mihály *szatmári rokonokra és ősökre* hivatkozik! Kőszeghi Sándor : Nemes családok Pest vármegyében.

VITA

DIENES ANDRÁS

PETŐFI VERSÉNEK PARAFRÁZISA EGY REGENSBURGI PÉLDATÁRBAN

Válasz Kunszery Gyulának a Vigilia 1958. áprilisi számában megjelent cikkére

Érdeklődéssel olvastam Kunszery Gyula érdekes naplójegyzetét a *Vigilia* áprilisi számában. Kunszery egy 1880-ban, Regensburgban megjelent katolikus prédikációs gyűjtemény *„Doch noch ein Fünklein Gutes"* című paraboláját ismerteti; a szerző cikke elején igen elfogadhatóan közli velünk, hogy a példázat írója nyilván ismerte Petőfi *Falu végén kurta kocsma* című versét s ötletét ebből merítette, míg a cikk végén meglep bennünket azzal a feltételezéssel — hangsúlyozom, nem állítással — hogy a példázat középpontjában álló kocsmai jelenet, melyet állítólag Pyrker László, későbbi egri érsek élt át Lilienfeld felé utazva és mondott volna el 1807-ben, Titnizben, egy prédikációja alkalmával, — mégis eljuthatott Petőfihez s ez ösztönözhette a költőt verse megírására.

Többször írtam a híres vers körül keletkezett legendákról és Kunszery is alighanem erre gondolva jegyzi meg cikkében, hogy egyesek a vers ihletőjeként egy szamosparti kocsmát is „felfedezni véltek". Ez a Szatmár megyei Matolcson volt egykori kurtakocsma, amelynek legendáit összegyűjtöttem, de világosan megmondtam, hogy ezek — *legendák*. A matolcsi nép emlékezései tehát semmi esetre sem foghatók fel verskeletkezés-történeti adatoknak: ezek Petőfi-mondák. De annyi tény, hogy a költő 1847 nyarán ezen a vidéken járt, a Szamos mentén, Szatmárban, a versét itt írta, nagyon valószínű, hogy a motívumhoz itt jutott. Sohasem állítottam, hogy erre éppen a matolcsi kurtakocsmára volt szüksége, ismerjük Matolcs vitapartnereit — a szatmári Berencét, Fülpösdarócot, magát Szatmárnémeti városát, ahol a Noé-féle kocsmát tartották a vers ihletőjének — de éppen így lehetett az ébresztő egy szatmári paraszti monda, egyszerű elbeszélés, vagy anekdota is. Hogy azonban az ébresztő-Lilienfeld volt, — illetve Kunszery feltételezése szerint a Lilienfeld felé vezető „útnak magyarországi szakasza", — annak ellene mondok.

Elismerném ennek a feltételezésnek a jogosságát, ha Pyrker prédikációjának tartalma a vers keletkezése és Pyrker halála — 1847 — előtt látott volna napvilágot. A példatár azonban 1880-ban jelent meg, így bizonyosnak látszik, hogy éppen fordítva áll a dolog: nem Petőfi merített Pyrker példázatából, hanem a regensburgi példatár merített Petőfiből, — elhallgatva a költő nevét, helyébe Pyrkert téve. A verset ekkor már ismerték a német nyelvterületeken, Neugebauer, Opitz, Teniers, Kertbeny fordításai már megjelentek. Kunszery — elismerem, amennyire merész, annyira szellemes — vélekedése, hogy Petőfi az érseki iroda egyik alkalmazottjától, a rokonszenves Tárkányi Bélától hallhatta Egerben, 1844-ben Pyrker érsek kocsmai történetét, azért nem fogadható el, mert az a tény, hogy Petőfi baráti viszonyban volt Tárkányival, nem tudja előttünk valószínűsíteni, hogy Petőfi Sándor, aki még műfordításaiban is nehezen tűrte a gondolati és kifejezési kötöttséget, — szinte szolgai alázattal, gondolatról gondolatra követett volna egy idegen élményből fakadó elbeszélést. Itt ugyanis erről van szó: a Pyrkernek tulajdonított példázat csak sánta parafrázisa Petőfi versének, de feltétlenül prózai összefoglalója a *Falu végén kurta kocsmá*-nak. Nézzük!

„Az éjszaka közeledik . . .", mondja a költő; — „Már este volt . . .", ismétli a regensburgi visszhang. *„Munkálódik a cimbalmos, — A legények kurjongatnak"* — festi a szamosparti csárdajelenetet Petőfi; — „Verték a cimbalmot és a legények szinte dühödten táncoltak" — beszél a német parafrázis. *„Kocsmárosné, aranyvirág, — Ide a legjobbik borát, — Vén legyen, mint a nagyapám, — És tüzes, mint ifjú babám!"* — szólaltatja meg Petőfi a szamosmenti mulató magyart; — „Kocsmárosné, hej, ide a legjobb bort, mely olyan vén, mint öregapám volt!" — így nyögdell a nyomában a példagyűjtemény, híven megpróbálja követni a verset öregapánkig, de ifjú babánk tüzességéig nem, azt törli, mint szószékre bizony nem illőt. Most jelenik meg az uraság követe: *„Ne zúgjatok olyan nagyon, — Azt üzeni az uraság, — Mert lefeküdt, alunni vágy,"* — így a költő; — „Az uram kéret benneteket, ne lármázzatok olyan borzalmasan, mert nem tud elaludni, pedig már késő éjszaka van . . ." — cincog a német tollal átírt szolga, ugyanazt mondja amit Petőfi, csak a hangja hasonlít inkább egy regensburgi sekrestyéséhez, mint egy szatmári hajduéhoz. De — érdekes — ő sem jön be a kocsmaajtón, a csárda ablakán kocogtat, akárcsak Petőfi uradalmi cselédje. *„Ördög bujjék az uradba, — Te pedig menj a pokolba! — Húzd rá cigány, csak azért is, — Ha mindjárt az ingemért is!"* —

így írja a költő, az alföldi kocsmárosfi, aki látott elég boros magyart apja ivóiban. Vajon, mit tud ezzel a vad szenvedéllyel csinálni a *Der Prediger und Katechet* érdemes szerzője? Hát ezt: „Menjen a pokolba az urad! — becsapják az ablakot, s egyikük megparancsolja a cigánynak, hogy a cimbalmot még vidámabban verje, mint eddig, még ha az ingét is kell odaadnia ennek a muzsikának az áraként."

— Nem látom értelmét, hogy tovább folytassam ezt az összevetést. Hogyan? — Kunszery Gyula, akinek van készsége a kritikai válogatáshoz, s ezt a cikke első részében is bizonyította, akinek van érzéke a humorhoz is, nem vette volna észre, hogy ez pompás mása egy második gimnazista házidolgozatának? Vagy nem emlékszik már a bárgyú tételekre, melyek nyomasztó álmaimban néha még ma is kísértenek: „Írjuk le Petőfi ilyen és ilyen című lírai versének tartalmát...", avagy: „Mily gondolatokat ébreszt bennem...", stb. Nem látta volna Kunszery, hogy gyalogol verejtékezve itt is Petőfi után a *Der Prediger*... etc szerzője, ez a szerencsétlen? — mintha szálló sast akarna utólérni valaki gyalogláb.

Hogy itt egy csámpástollú író küszködik egy egyébként is rossz fordításból ismert szöveggel, s bukdácsol a számára idegen világban, — ki kételkedik ebben? Hogy Kunszery nem, azt cikke elején igazolta. De hogyan lehet akkor akár csak fel is tételezni, hogy mégis talán Petőfi haladt ennek a szánalmas prózának a nyomában, de úgy, hogy annak minden gondolatát, a kép minden rekvizitumát átvette? Ha elfogadnánk, hogy ezt a példázatot így mondta el Pyrker Titnizben 1807-ben, azt is el kellene fogadnunk, hogy az érsek ezt pontosan így mondta el Egerben Tárkányinak, aki ezt feljegyezte, majd pontosan így mondta el Petőfinek, akinek szintén fel kellett jegyeznie 1844 februárjában, — különben mivel volna magyarázható, hogy három és fél esztendő múlva írt verse ennyire egyezik az érsek állítólagos prédikációjával, az elbeszélés teljes tartalmával, a nagyatyai vénségű borral, a csárdaablakkal, a cigánynak vetett inggel, a pokolba kergetett cseléddel, — mindennel. Ez esetben nem kevesebbet, mint azt kellene feltételeznünk, hogy a költő 1844-től 1847-ig érlelte magában ezt a készen kapott képet, s a Szamoshoz, a kurtakocsmák világához érve, nekigyűrkőzik ennek a *„doch noch ein Fünklein Gutes"*-nek s megírja a faluvégi kurtakocsmát — Johann Ladislaus von Pyrker után.

Milyen átlátszóan egyszerű mindez, ha azt próbáljuk feltételezni, hogy Petőfi Sándor a szamosi vers ötletéhez mégis csak inkább a Szamosnál jutott. Kunszery Gyula szerint ez „kényelmes megoldás", s hogy megtámaszthassa a másik tételét, hogy ti. a kurtakocsma lehet Pyrker hagyatéka is, erőltetett, de eszes feltevést állít fel. Azt tisztán látja, hogy ez a cigányos, mulatós kép feltétlenül magyar, tehát ahhoz az érsek aligha juthatott az alsóausztriai Lilienfeld vidékén. Ezért mondja, hogy az *„Ich war auf dem Wege nach Lilienfeld in Unterösterreich"* úgy is fordítható, hogy Pyrker úton volt az alsóausztriai Lilienfeld felé, ahová — szerinte — szülőfalujából, a Fehér megyei Nagyláng községből ment, tehát valahol Magyarországon, „a Lilienfeldbe torkolló út magyarországi szakaszán" is átélhette ezt a kocsmajelenetet, mint úti-élményt. Tény, és Kunszery helyesen állapítja meg, hogy abban az évben, amelyet a példatár Pyrkerre hivatkozva meg is említ, 1792-ben, a későbbi érsek valóban járt Magyarországon, a szülőfalujában. De innen nem Lilienfeldbe ment, hanem Bécsbe, csak ott nyert impulzust, hogy a lilienfeldi cisztercita apátság szerzetese legyen. Háromszor is megteszi ezt az utat, de mindig Bécs és Lilienfeld között, — tehát ennek az útnak magyarországi szakasza nincs, viszont a regensburgi példatár határozottan utal arra, hogy az érsek a csárdajelenetet 1792-ben, *Lilienfeld felé haladva* élte át. Kunszery Gyulának így téves az a vélekedése, hogy a példatár biográfiai adatai megerősíthetik ezt a feltételezését is. Ellenkezőleg: csak megdönthetik. És mivel adataimat ugyanabból a forrásból merítettem, amelyből Kunszery, — Kaunitz Pyrker — életrajzából, — ezeket bizonyára ő is megbízhatóknak fogja elfogadni.

Bizonyos, hogy én sohasem fogom az érseket „Pyrker László"-nak nevezni — akarata ellenére. Számomra ő Johann Ladislaus von Pyrker. Szó sincs arról, hogy azért, mert németnek született, hanem mert annak vallotta magát, büszkén — tirolinak. Német költő volt, soha, egy verssort magyarul le nem írt. Műveltségét, a művészetek iránti rajongását nem tagadom, de mindenki — biztos, hogy Kunszery Gyula is — egyet fog érteni velem abban, hogy az ember aki itt élt a magyar reformkorban, de soha ennek a nagyszerű korszaknak még csak a szellője sem borzolta meg költészetét, — nem volt magyar. Halálával a Habsburg-ház vesztette el bizonyára nem a legjobb époszköltőjét, de a dinasztia leghűbb szolgáját.

Nos, rá, Pyrkerre, akinek kalandos ifjúsága közismert volt, nyugodtan hivatkozhatott, akár egy ilyen csárdajelenetnél is, egy bajor és osztrák használatra szánt egyházi példatár. Pyrker loyolai stílusú pap, érdekes ember, bátor férfi, aki katonának készült, utazott, hajóját a tengeren kalózok üldözték, — egy ilyen kocsmai, cigányos élmény jól hangzott a szájába adva. De lehetett volna Petőfit és egy Petőfi-verset népszerűsíteni osztrák szószékekről? „...a magyar luteránus Petőfi a német katolikusok előtt nem jelenthetett eléggé nyomós tekintélyt", — állapítja meg Kunszery. Hogy azért maradt ki a neve a példatárból, mert luteránus volt? — mert Petőfi volt! Petőfi, akinek királyellenes versei éppen úgy megjelentek

ekkor már német fordításban, mint a *Falu végén kurta kocsma*, Petőfi, aki maga a tagadás, minden trón gyűlölője, százszoros felségsértő, a dinasztia első számú ellenfele, maga a forradalom! Hogy szószékről hirdessék a Habsburgok és Wittelsbachok országaiban Petőfi versét, hogy egy német prédikációs gyűjtemény hivatkozzon a rebellisre? Előbb magára Lutherre! Egyébként is vannak külföldi tapasztalataink a költő nevének elhallgatására, verseinek „utánérzésére", — de itt egészen nyilvánvaló, miért sikkadt el a republikánus neve a példatárban és miért lépett a helyére a dinasztiahű versszerző.

De csak a neve maradt itt is el : a szamosparti vers parafrázisa ott kísértett évtizedeken át száz és száz német prédikációban. Szerzőjétől megfosztottan, lapos prózában, díszeitől mezteleníttetten, így csonkán is bizonyára nevelni tudta az egyszerűeket, arra, ami Petőfi lényege : emberségre. Vagy talán nevel névtelenül ma is? Ki tudja, egy ilyen példatár, mely nem is olyan régi, 1880-as, még sok helyen használatban lehet, — a bajor és osztrák falusi parókiákon sokáig élnek a könyvek.

De hogy ezt egyáltalában tudjuk, hogy a regensburgi parabolát is oda helyezhetjük, ahol Petőfi utóéletéről, határainkon kívüli hatásáról beszélünk, s hogy ezt is felmutathatjuk a világnak, ez az adalékot feljegyző dr. Korompai Lajos és a cikkíró Kunszery Gyula érdeme. S ezt köszönjük nekik.

DIENES ANDRÁS

EGY ADALÉK PETŐFI „NYESI" ÁLNEVE FELETTI VITÁHOZ

Az *Irodalomtörténeti Közlemények*nek ez évi 2—3. száma közölte Fekete Sándor érdekes tanulmányát Petőfi segédszerkesztői életéről. Már nyomdában volt a lap, mikor egy kiegészítő adatot találtam, mely alátámasztja a szerzőnek azt az álláspontját, hogy az eperjesi levelek alatti álnév — *Nyesi táblabíró* — valóban Petőfit fedi.

Az Akadémia kézirattárában a Ferenczi Zoltán-hagyatékkal foglalkozva, megtaláltam az idősebb Szinnyei József 1888. okt. 16-án Ferenczihez írt levelét, melyben a következő szemrehányás olvasható : *„Kár volt azokat az eperjesi leveleket nem adni, mérget veszek arra, hogy azokat Petőfi írta, ezt nem csak a körülmények bizonyítják, de én már* 1846-*ban Pesten hallottam azt, hogy ő írt azon álnév alatt."* (MTA.—Ms) 326(i.) Szinnyei 1846-ban — még Ferber József a neve — 16 éves ifjú volt, de már a pesti egyetem bölcsészhallgatója, akit nagyon érdekelt az irodalom. Szavahihetősége vitán felül áll, a nagy irodalmi lexikoníró maga is eleven lexikon volt, memóriája közmondásos.

Hatvany Lajos — Vahot Imrét cáfolva — azért nem tartja valószínűnek Petőfi szerzőségét, mert a cikk rossz és Petőfi ekkor még nem volt gömöri táblabíró. (*Így élt Petőfi*, III. köt. 78—79.) Szerintem ahogy Vahot sem csapott fel 1848-ban egy nemzetőrzászlóalj önkéntesének, hogy „Egy önkéntes" álnév alatt nyelvöltögető, gonosz cikket írjon Petőfiről, — így miért kellett volna Petőfinek 1845-ben előbb táblabírói címhez jutnia, hogy a kisvárosi ferdeségeket kigúnyoló hírlapi cikke alá egy táblabírói álnevet írjon? Hogy pedig rossz-e a cikk, vagy nem — szerintem nem — ez külön kérdés, de a kortanu fenti adata után az eperjesi cikkíró kilétéhez nem sok kétség férhet. Mint egykor Szinnyei, én is „mérget veszek arra", hogy a szerző Petőfi.

ADATTÁR

VARGA JÓZSEF

ADY ENDRE ELFELEJTETT VALLOMÁSA KEDVES OLVASMÁNYAIRÓL ÉS ISMERETLEN LEVELE KŐHALMI BÉLÁHOZ

Kőhalmi Béla, a *Könyvtári Szemle* szerkesztője 1917-ben az alábbi levelet intézte kétszáznál több magyar íróhoz, költőhöz, művészhez, tudóshoz, kiadói és közéleti emberhez:

„Most, hogy a háború véres függönye mögött hihetetlen hódításokat tesz a magyar könyv, ideje tán arra gondolni, hogy ezt a hirtelen támadt könyvkultuszt el is kellene mélyíteni azok tapasztalataival, akik a könyvvel régóta intim viszonyban vannak. Ezért jutott eszünkbe éppen ma, hogy megkérjük, írja meg, — tetszésére bízva, hogy tíz sorban-e vagy százban, —

melyek azok a könyvek (nemcsak magyarok), amelyek állandó, vagy újra meg újra visszatérő olvasmányai

és hogy

átmenetileg mely könyvek gyakoroltak önre mély hatást?

A legutolsó ilyen magyar ankét, a Gyalui Farkas-féle (Legkedvesebb könyveim) tizenöt év előtt volt, azóta egy új, diadalmas írói nemzedék támadt és helyezkedett el. Ennek a nemzedéknek a könyvhöz való viszonya és erről szóló vallomása nyereségesebb lesz a mai olvasóközönség számára a régi ankétnél, amely ma már az irodalomtörténeté.

Nagy örömünk telnék abban is, ha exlibrise egy példányát is rendelkezésünkre bocsátaná." (Könyvek könyve. Bp. é. n. (1918.) 10. l.)

Erre a lényeget tapintatosan és kitűnő pszichológiai érzékkel kérdező levélre nyolcvanhét címzett válaszolt. Íme a névsoruk, amely egyben a válaszukat magában foglaló könyv — Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Szerkesztette és bevezetést írt hozzá: Kőhalmi Béla. — Lantos kiadása, Budapest, é. n. (1918) — tartalommutatója is: *Tudósok, egyetemi tanárok:* Cholnoky Jenő, Dézsi Lajos, Dienes Pál, Gárdonyi Albert, Jászi Oszkár, Marczali Henrik, Márki Sándor, Pintér Jenő, Riedl Frigyes, Szászy-Schwarcz Gusztáv, Vámbéry Rusztem; *Főpapok:* Balthazár Dezső, Giesswein Sándor, Prohászka Ottokár: *Közéleti emberek:* Bédy-Schwimmer Rózsa, Bosnyák Zoltán, Harrer Ferenc, Hegedűs Lóránt, Vadnay Tibor; *Költők, regényírók, szíműirók:* Ady Endre, Andor József, Babits Mihály, Balázs Béla, Benedek Marcell, Biró Lajos, Cholnoky László, Csathó Kálmán, Gárdonyi Géza, Harsányi Kálmán, Heltai Jenő, Horvát Henrik, Karinthy Frigyes, Kárpáti Aurél, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Kozma Andor, Lengyel Menyhért, Lesznai Anna, Lévay József, Miklós Jenő, Móricz Zsigmond, Oláh Gábor, Pásztor Árpád, Révész Béla, Szabó Dezső, Szilágyi Géza, Szini Gyula, Szőllősi Zsigmond, Tormay Cecil, Tóth Árpád, Vargha Gyula; *Kritikusok, publicisták, szerkesztők:* Ady Lajos, Bálint Lajos, Bernát István, Bolgár Elek, Elek Artur, Fenyő Miksa, Fülep Lajos, Hatvany Lajos, Hevesi Sándor, Ignotus, Kacziány Géza, Kaposi József, Kőnig György, Lukács György, Lyka Károly, Radó Sámuel, Schöpflin Aladár, Sikabonyi Antal, Supka Géza, Szász Zoltán; *Művészek:* Beregi Oszkár, Kőrösfői-Kriesch Aladár, Kürthy György; *Könyvtárosok:* Dienes László, Erdélyi Pál, Ferenczi Zoltán, Gyalui Farkas, Kereszty István, Kremmer Dezső, Szabó Ervin; *Kiadók:* Biró Miklós, Kner Imre, Révai Mór, Tevan Andor, Tolnai Simon, Wiesner J. Emil.

Bár ebben az írásunkban nem feladatunk e szép kiállítású, sok haszonnal forgatható könyv ismertetése, mégis annyit meg kell jegyeznünk, hogy tudomásunk szerint irodalomtörténetírásunk még nem aknázta ki kellően az itt összegyűjtött vallomásokat. Egy rendkívül művelt nemzedék arculata rajzolódik ki előttünk, akiknek a vallomása a XX. század eleji magyar kultúra forrásvidékére, gyökereire is fényt vet. Külön értéke és érdekessége a vallomásoknak, hogy azok *egy időben*, az első világháború befejezése előtt egy évvel vettettek papírra; a háború árnya ráfekszik ezekre a vallomásokra. A kötet tudományos értékét, illetve jelentőségét egyébként minden kommentálásnál jobban és elhihetőbben aláhúzza a fenti névsor. A szerkesztő Kőhalmi Béla szépen megírt, eleven sodrású kötetnyitó bevezetésének első részében a *Könyvtári Szemle* e kötetbe gyűjtött ankétjának anyagát elemzi és eközben találóan fogalmazza meg, hogy mit lehet várni egy ilyen ankéttól: „finom oktatások átélt könyvkalandokról, saját magunk kárörvendezése afölött, hogy ime, az általunk tisztelt

tudós és író urak is hogy megjárták, vigasztalások, hogy a könyvvel szemben való elfogulatlanságot is csak temérdek bukdácsolás árán lehet megszerezni és végül egy sereg finom egyéniség vallomását az olvasás értékéről és írói hatásokról és útbaigazításokat, forrásnyomokat irodalomtörténészek számára. — Az ilyen ankétból, ha sikerül, egy mintakönyvtár, egy mintakatalógus váza bontakozik ki, . . ." (121.) — Tanulmányának második részében imponáló tájékozottsággal veszi számba azokat a külföldi és hazai könyveket és ankétokat, amelyek a „legjobb könyvek" összeállítására vállalkoztak. S ha még azt is megemlítjük, hogy a vallomásokat összegyűjtő kötetet „az olvasásról, — vallomások könyvekről, — önéletrajzok olvasmányok alapján," valamint „kalauzok a könyvválogatáshoz (legjobb könyvek)"-témájú bibliográfia egészíti ki és a válaszokban említett olvasmányokhoz készített mutató zárja le — vitathatatlanná válik mindenki előtt, hogy ez a könyv egyszerre érték a bibliofil és az irodalomtörténész számára.

*

Kőhalmi Béla szerkesztő levelére Ady Endre az alábbi választ küldte :

„Nagyon korán kezdtem olvasni, nagyon sokat olvastam, sokáig nem válogattam az olvasnivalók között s néhány év óta megint e nem gazdaságos módszerre tértem. Állandó olvasmányom voltaképpen nincs is más, mint a Biblia, de vissza-visszatérő olvasmányaim szépszámúak. Például *Jókai* regényeit, olyikat talán negyvenedikszer, olvasom, emlékezéssel, néha-néha és néhol-néhol az első olvasás nagy szenzációjával. Külön örömem megtalálni a még gondosabb *Mikszáth*nál is, egy-egy anekdótának, ötletnek, furcsaságnak ismétlődését, elváltozását. Tanulságos olvasmányok ezek annak, aki a mostani Magyarországot szeretné kicserélni egy kevésbbé urival, káprázóval, de frissebb erejűvel, jobbal. *Petőfi*-t igazán, gyakran most néhány év óta olvasom és szeretem, de *Arany* nagy bűnbánó megtérésem után se lett gyakran óhajtott olvasnivalómmá. *Shakespeare*-re petőfiesen áradozót nem írnék, de szintén kellett s ma is sokszor kell mesés világainak némelyikében el-elbarangolnom.

Különös, hogy ama „mélyebb hatást" reám az olvasmányoknak micsoda vegyes társasága tette hét éves koromtól máig. Hét éves koromban kaptam nem éppen jól választott ajándékkép *Kisfaludy* Sándor összes verseit ; nekem ez a megnyílt menyország volt. (Most jut eszembe, hogy *Csokonai Vitéz* Mihályt majdnem legsűrűbben forgatom ma is könyveim közül s ő is nagyon fiatal koromban mámorosított meg.) *Sue*-regények s hasonlók után *Goethe* forgatott fel és a Torquato Tasso-t diákkoromban majdnem egészen lefordítottam. Ha jól emlékszem, *Byron*, *Baudelaire*, *Vajda* János és *Tolnai* Lajos voltak nagy, mély szenzációim. Ha még tovább sorolnám őket, még furcsább, vegyesebb s együtt komikusabb volna a névsor. De az olvasnivalóimban is vallom predesztinációs hitemet : mit el kellett olvasnom, kezembe került, akár boltból, akár kölcsön, akár a vasúti kocsiban találtam. Vagy legalább is evvel vigasztalom magam, ha néha kétségeim vannak : vajjon okosan, gurmand-módra, jól válogattam össze s fogyasztottam-e el irodalmi fogásaimat?" (81—82. l.).

Az életében fontos szerepet játszó írókról és könyvekről tett vallomását Ady a következő — először itt publikált — levél kíséretében juttatta el Kőhalmi Bélához :

„Tisztelt barátom,

a kért s talán el is késett választ, holott pár sor az egész, csak most tudom küldeni. Sok hétig feküdtem s idegeim olyan hitványak, hogy néha egy rövid táviratot alig tudok megírni. Pár nap múlva Pesten leszek, lakásom (áthúzva : címe) : Veres Pálné ucca 4. Igaz becsűléssel üdvözöl jó híved

Ady Endre

A feladó posta keletbélyegzője :

Kolozsvár-Budapest. 1918. I. 23.

(A levél Kőhalmi Béla tulajdonában)

Adynak Kőhalmi szerkesztő levelére adott vallomásos válaszát azért tarthatjuk számon „elfelejtett" írásként, mivel sem Gulyás Pál *Ady Endre élete és munkái* című bio-bibliografiai tanulmánya (Budapest, 1925.) illetve *Magyar írók élete és munkái* című írói életrajzsorozatának Ady címszava (I. Bp. 1939. 156—252. l.) nem tud róla, sem pedig Földessy Gyula nem vette fel a *Vallomások és tanulmányok* című gyűjteményes kötetbe, amely pedig a magyar és külföldi irodalommal foglalkozó Ady írások mellett a költőnek az önvallomásos írásait is tartalmazza. Arról sem tudunk, hogy más Ady gyűjteményben kiadták volna.

Vallomásos írását Ady valószínűleg a levele postára adása előtti napokban írta. Az Ady-próza e kis remekét az teszi előttünk különösen becsessé, hogy kapcsolódva a megelőző önvallomásos írásaihoz — önéletrajza a *Nyugat* 1909. június 1-i Ady számában, önéletrajza az *Érdekes Újság Dekameron*jában, 1913-ban, Életrajzom, Nádas Sándorhoz, a Pesti Futár szerkesztőjéhez írott publicisztikus levele, 1913. XII. 25., Levél Kabos Edéhez, az Érdekes

Újság szerkesztőjéhez *Az Érdekes Újság*, 1913. szeptember 28. (mindezeket lásd : Vallomások és tanulmányok, 1944. 13—19. l.) — ebben nemcsak megismétli mindazt, amit az előző írásaiban élete ilyen vonatkozású élményeiről elmondott, hanem Kőhalmi Béla kérdéseire válaszolva gondolja végig az életét és újat is mond, (Mikszáth, Tolnai Lajos, Petőfi, Arany, Csokonai, Shakespeare, Byron, Baudelaire neveinek ebben az összefüggésben való említése.) Jókairól és Mikszáthról való vélekedését jól egészíti ki és egyben magyarázza is az előző években a *Nyugat*ban megjelent néhány Ady írás : A föltámadt Jókai *(Ny.* 1916, május. 16.) „Most olvasni Jókait, minden könyvét kilencedszer, tizedszer ; ennél több és gyönyörűségesebb kuriózum kevés van. Most látjuk csak, hogy milyen naív a vátes s a naív költő mégis hányszor és sokszor lát jobban a komoly írástudóknál." (Vallomások és tanulmányok. 1944. 216. l.) A Mikszáthról irottakat is csak mélyebben értjük, ha tudjuk hogy milyen motivum kutatásra gondolt Ady. Tömörkény halála alkalmából írott nekrológjában olvashatjuk a következő mondatot : „Mikszáthnak nem eredeti témája például a kasza-vásárló paraszt, de megcsinálta". — Nos, ez állítása kapcsán vita támadt és Ady még kétszer tért vissza a témához : (Mikszáth kaszát vásárló parasztja. *Ny.* 1917. V. 16. — A Mikszáth parasztja. *Ny.* 1917. VIII. 16. L : Vallomások és tanulmányok. 1944. 221., 224. l.) — Kőhalmi Béla kérdésére adott válaszának első mondatát kiegészíti, s mintegy konkretizálja Ady Lajos testvéri visszaemlékezése azokra az évekre. (V. ö. *Ady Lajos :* Ady Endre. Bp. 1923. 23., 34—35. l.) — S mindezeken — a részleteken és az újat mondáson túl jelentőssé teszi ezt a kis írást a vallomástétel időpontja : a lezajlott nagy irodalmi harcok után (Jókai, Mikszáth, de főleg : Petőfi és Arany körül) egy világégés több mint hároméves tapasztalatain megedződve és okulva, bátran tesz hitet forradalmi eszménye mellett. E sorokat is „A halottak élén" „forradalmár költője írta", „aki a mostani Magyarországot szeretné kicserélni egy kevésbbé úrival, káprázóval, de frissebb erejűvel, jobbal" 81. l.). És hogy semmi kétség ne férjen hozzá, hogy mire gondol ; a következő mondat így folytatódik : „Petőfit igazán, gyakran most néhány év óta olvasom és szeretem . . ." (81. l.).

Végül csupán annyit : írásom ezzel az apparátussal nem születhetett volna meg Kőhalmi Béla professzor baráti szívessége és a könyvre vonatkozó tájékoztatása nélkül. Köszönet érte.

SZABÓ GYÖRGYNÉ

ADALÉK ADY ENDRE ÉS BALÁZS BÉLA KAPCSOLATÁHOZ, 1913-BÓL

Nemrégiben előkerült Ady: *A magunk szerelme* című verseskötetének[1] egy példánya melyet a szerző így dedikált : „Balázs Bélának, aki nekem olyan kedves, hogy verekedni tudnék halálig értte. 1913. márc. 5. Ady E." A közismerten meleghangú Ady-ajánlások közül is kiemelkedő vallomás újabb bizonyítékot szolgáltat a két költő barátságára.

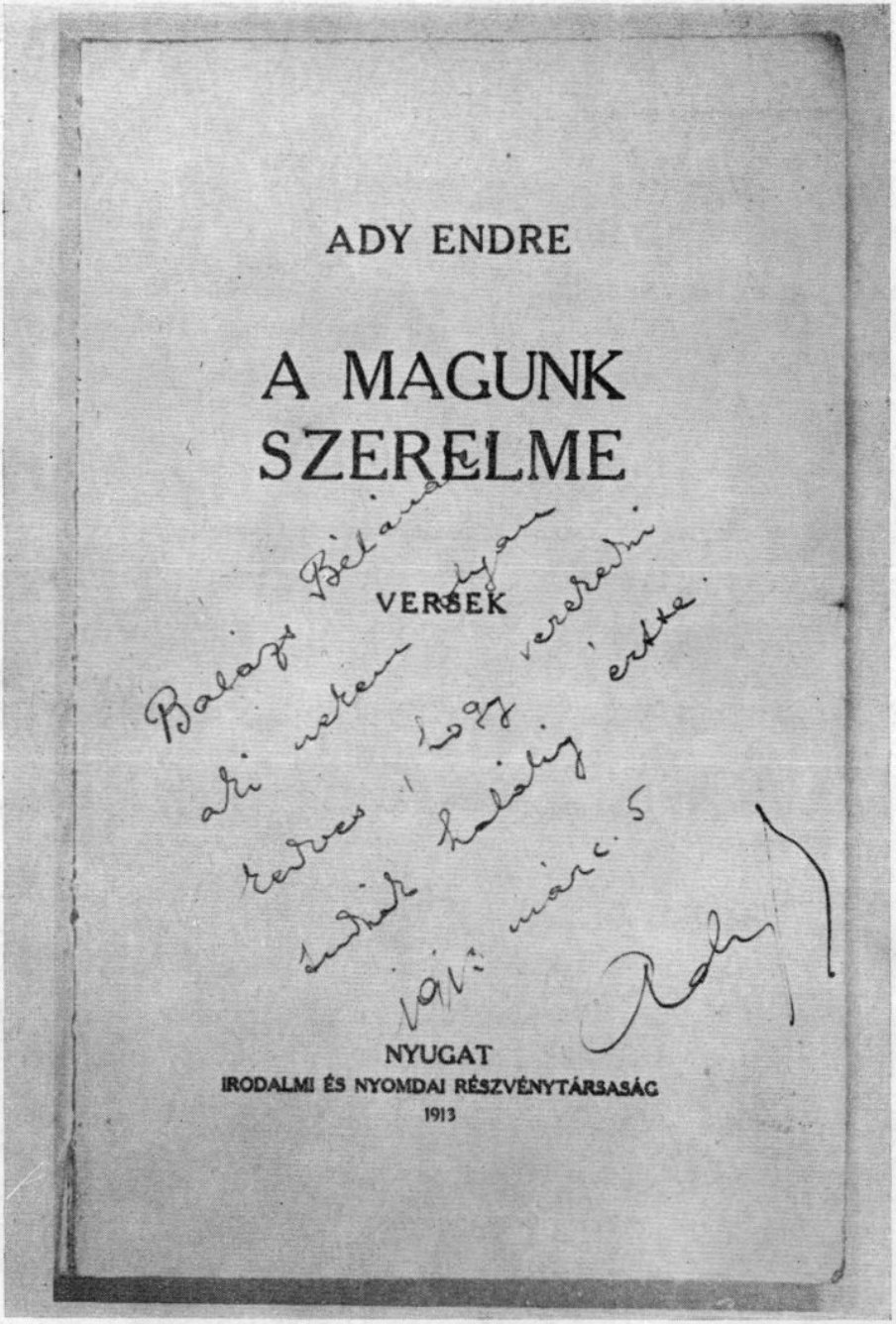
Ady a nyomdából frissen kikerült kötetet nyilván azzal a szándékkal nyújtotta át, hogy a *Nyugat*ban Balázs Béla írjon róla ; ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy még a folyóirat első félévében megjelenik a recenzió Balázs Béla tollából.[2] A verseskötet dedikált példányában, a 13. lapon, *A megúnt csatazaj* című vers margóján ceruzaírásos bejegyzést találunk. Ez az alapja a *Nyugat*ban megjelent ismertetésnek. Balázs Béla gyorsan odavetett szavai a következők : „Túl a harcon. *Igazán túl.* Nem is mert győzött, hanem mert mindegy neki. Nem kétségbeesés. Új ifjúság új életöröm. Levált róla harc és kín mint a gyümölcs. Lám nem az okok okoznak és nem a célok húznak semmit. Ő termi a világot. Nem keveredett ő harcba. Benne keveredett a harc és kisugárzott és sok másoknak fejbe verő kemény valóság lett." E mondatok közül nem egy szinte változtatás nélkül került nyomtatásra. A kötetben másutt sehol nem találunk bejegyzéseket.

Ady még ugyenebben az évben újabb tanújelét adta barátságának. Mintegy „válaszul" ő írt kritikát Balázs Béla új könyvéről.[3] Ebben így vall : „Olvashattam és szerethettem volna már évekkel ezelőtt [könyvét] hozzám küldött kézírásban, de renaissance-ruhája akkor visszataszított. És bevallom : az íróval is furcsán voltam, akkor még egyszerűen „talentum gyanús"-nak hittem s nem bocsátottam meg olyan emberbéli bűneit sem, amelyeket magam-

[1] Ady Endre : A magunk szerelme. Versek. Bp. 1913, Nyugat. A szóban forgó példány egyébként D'Elia Ferenc (Budapest) tulajdona.

[2] Balázs Béla : A magunk szerelme. Nyugat, 1913. I. 836—838.

[3] Ady Endre : Az utolsó nap. (Balázs Béla könyve.) Nyugat, 1913. II. 524.

ADY ENDRE

A MAGUNK SZERELME

VERSEK

Balázs Bélának
ki nekem
tetves
szívét
1913 márc. 5

NYUGAT
IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1913

nak játszva és mindig megbocsátok. Szeretném, ha ember- és költőtársaim kivételesen követnék az én példámat : mihelyst talentumnak kellett megismernem Balázs Bélát, vállaltam őt barátsággal és penitenciázással."

Ezek a mondatok is az ennek az évnek márciusában írott Ady-ajánlás érzelmi hitelét igazolják.

FICZAY DÉNES

ADY ENDRE LEVELEZŐLAPJA HALMÁGYI SAMUHOZ

1916-ban Dicsőszentmártonban, a kaszinóban élénk vita folyt Adyról és költészetéről. A vitatkozás hevében az egyik helybeli orvos, Szőcs Mózes dr. azt mondotta : „Isten őrizze, hogy a fiam ebből tanuljon költészetet."

A vitatkozók közül Halmágyi Samu tanár és ismert költő[1] cikksorozatot írt Ady védelmében a Vármegyei Hirlapban. Az akkori kolozsvári sajtóban is élénk vita indult Halmágyi cikkei nyomán Adyról. Halmágyi később cikkeit különnyomatban is kiadta.[2] E meleghangú — könyvészeti szempontból meglehetősen ritka — méltatás egy példányát a szerző elküldte a költőnek. Ady a csúcsai kastélyt ábrázoló levelezőlapon válaszolt.[3]

Igen tisztelt Uram, bocsásson meg, hogy elkésve köszönöm levelét s írását. A legdrágább megértés és magyarázat az öné, mert velem és általam cselekedteti. Még csak negyedórákra kelhetek ki az ágyból. (Képzelje, a lábaimat reuma támadta meg.) Mihelyt írhatok, hosszabban írok. Szeretettel és üdvözlettel az öné : Ady Endre.

(Postabélyeg kelte : Csúcsa, 1916. febr. 22.)

Címzés : Halmágyi Samunak

Dicsőszentmárton

FICZAY DÉNES

TOLNAI LAJOS LEVELE AZ ARADI KÖLCSEY EGYESÜLETHEZ

Az 1881-ben alapított Kölcsey Egyesület a szokásos felolvasó délutánjaira az akkori legismertebb írókat hívta meg. Így felolvasott Jókai, Csiky Gergely és meghívták Mikszáthot is. Tolnai Lajost 1888-ban hívták meg. Válaszlevelét Antolik Károlyhoz, az Egyesület titkárához írta. Érdekessége a levélnek : Tolnai időszerű témaválasztása, és véleménye Falk Miksáról. Ugyanakkor adaléka a levél Tolnai életrajzának is, aki akkoriban előadókörutak tiszteletdíjából szeretett volna megélni.

Azt, hogy valóban megtartotta-e az előadást, még nem sikerült kiderítenem.

A levél eredetije 1947 óta tulajdonomban.

Mélyen tisztelt titkár Úr!

Neugebauer László írótársam és barátom szíves volt Tekintetességed becses levelét nekem átadni, azzal a kéréssel, hogy a kérdésekre én válaszoljak.

Két módot gondol a titkár úr a dolog megoldásának alkalmas eszközéül : vagy a rendes cziklusba való beosztást egy tétellel, vagy egészen külön czím alatti felolvasási estélyt bővebb programmal.

Én az utóbbit választom, ha szabad.

Szeretnék egy felolvasást tartani a *Magyar publicisztika jelenéről* Dr. Falk Miksa hatalmas tehetségét jellemezve *különösebben*, e mély tekintetű férfiúról mondva el oly korrajzi és irodalomtörténeti adatokat, melyeknek felolvasása egy jó órát kétségkívül igénybe venne.

[1] Halmágyiról ; DÉZSI—VÁNYI : Magyar irodalmi lexikon, 333.

[2] Ady Endre magyarsága és magyarossága. Dicsőszentmárton, 1916.

[3] Halmágyi Samu 1937 óta Aradon él. Szíves engedelmével közlöm ezt a költő levéliról stílusára jellemző adalékot. A levelezőlap előzményeit is tőle tudom.

És szeretnék egy szabad előadást tartani drámaköltészetünk legújabb irányairól, összehasonlítva a külfölddel.

Egy teljes órát ez is elvenne.

Közbül lehetne ének, vagy zene.

Ami az ügy anyagi oldalát illeti: arra már kevesebbet mondhatok. Rendezni kellene a felolvasási estélyt, mint Egerben és Szabadkán nevem alatt, s a mi a költségek levonása után marad: az a tiszteletdíj.

Mekkora lenne a beléptidíj: én igazán arra se tudok reflektálni, de gondolom 1 frt. ülő és 50 kr. álló jegy mellett meg lehetne indítani a mozgalmat. Hogy a felolvasás mely napon tartassék: azt merőben a Kölcsey egyletre kell bízzam, csak annyit kérnék ki, hogy *február 20-án innen* pár nappal, mert azon túl már kötelességek várnak reám.

Nagyon lekötelezne mélyen tisztelt titkár úr, ha becses válaszával mentől előbb kegyeskednék megörvendeztetni.

Igaz tiszteletem kifejezése mellett vagyok a titkár úrnak s a Kölcsey egyesületnek

Budapest, 1888. jan. 25. alázatos szolgája

Tisztviselő telep
Rezső tér 6. szám.

Dr. Tolnai Lajos

H. FEKETE PÉTER

ARANY JÁNOS BIRTOKVÁSÁRLÁSA

Arany Jánosnak, kit a hírnév és a dícsőség nem vetkőztetett ki természetes, születésadta egyszerűségéből, puritán gondolkozásából, talán egyetlen vágya volt, mint *Epilógus*ában írja is, hogy élete jutalmául nyerjen egy kis „független nyugalmat", hogy legyen egy kis „csendes fészke", melyben családjával együtt tölthessen „munkás, vidám öregséget". Ez a vágya Aranynak nemcsak a magyar ember általános természetéből folyó volt, melynek folytán a saját portáján szeret lakni, akármilyen kicsi és egyszerű is az, hanem táplálkozott abból a fiatalkori emlékből is, mikor 1850-ben szülővárosa piacterén a saját házában élhetett boldog családi körben. Igaz, hogy két évig sem volt itt a maga gazdája, de akkor sem adta el házát, mikor Nagykőrösre ment tanárnak, mert arra számított, hogy egyszer csak mégis hazaköltözhet, és imádásig szeretett leánya mellett élhet. 1864-ben eladja ugyan e házát, de csak azért, hogy leánya lakása szomszédságában vegyen másikat, ki már akkor Széll Kálmán református lelkész felesége, hogy még otthon is közelebb lehessen hozzá. E terve azonban nem vált valóra. Juliskája egy év múlva meghal, s ezzel a legfőbb vonzóerő is megszűnik, mely Aranyt hazahívja.

Eladott háza árát Arany gondosan kívánta elhelyezni addig is, míg azt otthona megteremtésére felhasználhatja. Befekteti azt, földet vásárol. E vásárlás adatairól, mely ugyan Aranynak legegyénibb magán ügye, de azért az irodalomtörténelmet is érdekelheti, a családban fennmaradt eredeti iratok és levelek alapján adom a következő ismertetést, megjegyezvén, hogy a szóban forgó birtokügyekkel Ercsey Sándor is foglalkozik Arany János éltéből című művében (177—184. l.).

Az 1864. évi szept. 20-án Pesten kelt adás-vételi szerződés szerint Arany János és felesége Ercsey Juliánna és Ercsey János sályi lakos megvásárolták Geyer Rudolf és neje Geyer Annától mint tényleges birtokosoktól Fleischl Dániel és neje Porges Zsuzsánna még telekkönyvi tulajdonosok hozzájárulásával az anthi (Bihar m) hitel telekkönyv 183. lapján bejegyzett 395 (1600 négyszögöles) hold és 237 négyszögölnyi földbirtoknak $^3/_4$ részét 18 000 oszt. értékű forintért, olyan formán, hogy abból 138 katasztrális hold és 600 négyszögöl Arany Jánost és Ercsey Juliánnát egyenlő mértékben illeti, 59 hold és 318 $^1/_2$ négyszögöl pedig Ercsey Jánost. A vételárból azonnal kifizettek 6400 forintot, s kötelezték magukat, hogy a fentmaradt vételárból 4400 forintot 1864. november 1-én, 3600 forintot 1865. nov. 1-én, 3600 forintot 1866. nov. 1-én fognak kifizetni, addig 11 600 Frt. Fleischl Dániel és neje javára jelzálogilag bekebeleztetik. Vevők azonkívül jogot nyernek arra is, hogy — mivel a megvett birtokrész az anti határban az 1859. évben történt úrbéri rendezés és tagosítás óta el van különítve a másik két közös birtokosétól, — a megvett birtokot felmérés alapján egy, a saját nevükre nyitandó külön telekkönyvi lapra kebeleztethessék át. Az így megvett birtokot Geyer Rudolf és neje kötelesek legkésőbb 1864. szept. 29-ig felméretni, s ha nem lenne meg az a terület, a mennyit eladtak, a vételár arányában visszafizetnek a vevőknek a vételárból.

Adók, vízszabályozási és egyéb közterhek csak 1864. szept. 29-től terhelik a vevőket. A szerződés Arany sajátkezű írása.

E megvett birtokot Aranyék azonnal bérbeadják Geyer Rudolf és neje Deimel Annának 4 évre, tehát 1868. szept. 29-ig, évi bér évnegyedenként előre fizetendő egyezerötszáz forint, mely a közös birtokosokat aránylagosan illeti, s mely Ercsey Sándornál fizetendő Szalontán. Az állami adó és a szerződési bélyeg a bérlők költsége.

A bérlők kötelesek a birtokot körülárkolni s az imitt-amott rekettyés részeket kitisztítani.

Érdekes a szerződés 2. pontja, mely így szól: „Netaláni pénzváltozás esetében a bérleti összeget a jelen értékhez arányítva leszünk kötelesek fizetni."

Geyer nem fizette meg az adót, az 1867—68. évről fennállott 347 Frt 75 krajcárnyi adót. Arany azért a szalontai adóhivatalhoz fordul 1869. december 27-én kelt beadványával, melyben kéri az adót Geyertől behajtani. 1870. január 6-án ér a levél az adóhivatalhoz, mely azonnal válaszol írván, hogy Geyer ellen a végrehajtás már foganatosíttatott, „ennek következtében a mint az utak járhatóvá lesznek, az árverés okvetlenül foganatba fog vétetni." Az adóhivatalhoz írt beadványt nem Arany írta, az aláírás sem az övé.

Érdekes, hogy a bérleti szerződés 1864. szept. 14-ről van keltezve, holott az adásvételi szept. 20-ról.

Az 1868. évi április 12-én Pesten kelt szerződés szerint Arany János és felesége e birtokból őket illető 138 kat. hold és 600 négyszögölet eladták Ercsey Sándornak 20 ezer forintért, melyből 13 ezer forintot azonnal kifizetett Ercsey, a fentmaradó 7 ezer forint kifizetését pedig 1868. október 1-re igérte, addig ez év ápr. 1-től számított 6% kamatot fizet utána. A szerződésen tanu Béres János és Mudrony Pál. Bihar megye telekkönyvi tszéke 1868. május 11-én tartott ülésében Ercsey Sándor tulajdonjogát fel is jegyezte a birtokra.

E birtok eladással kapcsolatosan Aranynak három kiadatlan levele maradt fenn a családnál, ezekben nehány családi vonatkozás mellett Arany életére vonatkozólag is van pár érdekes adat, azért a leveleket nem tartom érdektelennek irodalmi szempontból sem, s pontos másolatban közlöm őket.

Pest, april 2. 1868.

Kedves öcsém Sándor!

Ma vettem leveledet, s rögtön válaszolok, mert elhatározásom kész volt jó idő óta. Még ugyan csak 1-je van, de babonából 2-ikát irék oda fel, nehogy tettemet valaha megbánnám, az áprilisre vessek.

Tehát: feltételeidet határozottan s végleg elfogadom.

Írd meg a szerződést (remélem a Jani példánya ott van még, melyből a terjedelmet stb. pontosan ki lehet olvasni) s küldd fel az aláírott és aláírandó példányt. April 1-től fogva Geyer a te bérlőd; takarékpénztári könyveid nekem kamatoznak.

Áll pedig a kamatok ügye így:

1. A budai takarékpénztári könyvön 1600 ft. betéve márcz. 19 1866 kamat kivéve 1866 június végéig. Tehát bent van 1868 márczius utolsóig 5-ös kamat $1\frac{3}{4}$ év 140

2. A pesti t. pénzt. könyvön 3000 ft betéve 1866 márcz. 19. Kamat kivéve 1867 január 1-ig. Bent lesz $1\frac{1}{4}$ év 18750

3. A pesti t. p. könyvön 4400 ft betéve 1868 febr. 17. A nem egészen $1\frac{1}{2}$ havi kamat ($4\frac{1}{2}$) lesz, Laczi fiam számítása szerint. mint egy 23.65

S így összesen kamat 351.15

Ehhez a tőke:

1. 1600
2. 3000
3. 4400

mindössze 9351.15

Hanem ezt egész pontossággal akkor fogjuk tudni midőn a pénztárnál kiszámíttatom és felveszem 1-ső aprilig minden bentlevő kamatot. Lehet, hogy a kamatok kamatjának utánszámítása még még nehány forinttal növeli; azt nem gondolnám, hogy az újabbi határozatnak, mely szerint most csak $4\frac{1}{2}$-et fizetnek, visszaható erőt tulajdonítva, e régibb kölcsönre is alkalmazzák. Minden esetre jó lesz — mire szerződésünk elkészül — a pénztárnál kiszámíttatni és kész pénzben felvenni. (de Laczi azt mondja nem lehet.).

Rám nézve jobb így, mégha egyhamar házat nem tudnék is venni. Bajos nekem a bizonytalan haszonbérre támaszkodva, valami elhatározó lépést tenni.

Minél előbb küldöd a szerződést, annál jobb, hadd szakadjon vége. Mind a hárman bele vagyunk egyezve és nyugodva. Áldjon meg vele az isten. Talán engem sem vér meg.

Szíves ölelésünket nektek is, Kálmánéknak is. Ő ide s tova átesik a bajon. Csókolom azt a kis leányt.

Még nem bújtam ki a szobából, de tán majd jobban leszek már. Ma szép idő van, megpróbálom a külső levegőt. Márt. 21-ke óta még az udvaron sem voltam.

Isten Veled!

Szerető rokonod

Arany János

Kívül a borítékon: Tekintetes *Ercsey Sándor* birtokos úrnak tisztelettel

N. Várad felé *N. Szalonta*

II.

Pest, 1868. ápr. 10.

Kedves öcsém!

A 3649 ftot hiány nélkül megkaptam, a szerződést aláírtuk s egyik példányát ime küldöm vissza. Az előttemezők pesti fiatal ügyvédek, Laczi barátjai, kiket hamarjában kapni lehetett.

A vízszabályozási költség jan—márcz. része természetesen engem illet; a fölmérési költség iránt kételyeim vannak, azonban ez szerinted néhány forint leendvén, azt hiszem nem veszünk rajta össze. Hogy Geyert nevemben, s az én szerződésem erejével szoríthatod kötelezettségei teljesítésére az is világos; de a netaláni perköltséget nem vállalom, miután a fölmérés nekem többé semmi javamra nincs.

A takarékpénztári könyveket 9000 ftról, és 351 ft kamatját, magaménak tekintem; a mennyiben pedig a 351 ft liquidatiokor többre rúgna, azonnal elküldöm a fölösleget neked; de más részről fenntartom magamnak, hogy azon nem várt esetben, ha a múlt nyári kamat leszállítás óta csak 4½-et számítnának, s a 351 ft ki nem telnék, a hiányt tőled megkaphassam.

Hogy ne tábláztassék a 7000 ft e rövid időre be a jószágra, szíves készséggel beleegyeztem, noha idegennek nem tettem volna. Nálad a szó is elég biztosítás.

Ház, vagy telek után eleget tüslöm-botlom, de még eddig nem találtam olyat, a mibe érdemesnek tartanám a pénzt fektetni. Csudálatos! Tóth Lőrincz 40 ezer fton olyan, *két* emeletes házat vett, hogy gyönyörűség ránézni, és én felényi árért nem kapok egy becsületes földszinti házat. De talán majd kerül.

Mile levelét is küldöm. A birtokra vonatkozó régibb iratok, melyeket nekem Fleischi átadott, csak historiai felvilágosítást adnak róla: azonban egyszer, alkalmilag, átadom, vagy leküldöm, nekem nem kellenek az istenadták.

De zárnom kell, mert a hiv. szolga megy a postára. Bajom múlóban; nőm is csak elmozog a szobában s Laczi egészséges. Mire levelem odajut, már indultok Gyulára. Legyen áldás utatokon!

Szerető bátyád

Arany János

III.

Pest, 1868, sept. 28.

Kedves öcsém Sándor!

A 7000 ftot, mai postával, megkaptam; sietek erről téged megnyugtatni. Nem szükség specificálnom, micsoda 7000 ft, mert ily összeget te nekem soha nem küldtél még, s valószínűleg ezután sem fogsz. A kamat is pontosan megjött.

Sajnálom, hogy annyira törted magadat e pénz kiteremtésével; most meg *én* nem tudom már mit csináljak vele. Sajnálom, hogy félreértettél. Én *Kálmántól* már a nyáron izentem, hogy akár mind az egész összeget, nálad hagyom; de ha ezt nem akarod, két ezeret is szívesen, azon esetre ha házat vagy papírt nem vehetek. Igaz, mondtam Kálmánnak azt is, hogy szívesebben ott hagynám az egészet, mint egy kisebb részét. Akkor még volt némi reményem, hogy haszonnal beruházhatom: most csak takarékpénztárba jut, hol döge van a bankónak. A kötelezvényre már felírtam az elismerést; Kálmán a jövő hóban feljő, leküldöm tőle, valamint a Fleischl-féle (teljes hasznavehetlen) irományokat is. Kérted volt ezeket.

Egészségünk — különben — nem igen derék. Laczi, Piri díszlenek, de az öregeknek itt is fáj, ott is fáj. Én, hiába tartanak jobb oldalinak, éppen a jobb oldalamra nyomorodtam el, a máj fáj, s épen most is megint rakonczátlankodik.

Isten szeressen minden jóval

bátyád
Arany János

Ui. Ezt biz egy kissé fonákul kezdtem, de már nem írom újra. A 11 ftra majd végzek Laczival, rendelésed szerint. Lovassy ez ideig nem fizetett, jobb is volna, ha nálad fizetne, s visszaadnád kötlevelét. No hiszen lesz pénz *mint polyva!*

ALSZEGHY ZSÖLT

A RÁKÓCZI-EPOSZ

Dézsi Lajos a Magyar Irodalomtörténeti Társaság egyik elnöki megnyitójában adott hírt arról, hogy az irodalomtörténeti kutatás a XVII. század epikai termékeit egy jelentős eposz felfedezésével gazdagította. Később, a történeti tárgyú magyar szépirodalom áttekintése kapcsán megírta, hogy az eposz II. Rákóczi Györgyről szól, és jelezte, hogy a kézirat Lukinich Imre tulajdonában van. Amikor tehát a XVII. század magyar irodalmának történetét írtam, felkerestem Lukinich Imrét; önzetlen baráti szívességgel nemcsak átadta a kéziratot, hanem rögtön arra is felszólított, hogy adjuk azt ki ketten az Akadémia Régi Magyar Könyvtárkötetei között. Könyvemben feldolgoztam, a fejlődés menetébe iktattam az eddig ismeretlen költői alkotást. Amikor a kéziratot visszavittem tulajdonosához, újra a kiadás tervét emlegette. Legutolsó találkozásunk alkalmával, egy nappal halála előtt, biztatott, hogy a kéziratot már ki is adta pontos lemásolásra, ígérte, hogy az eredetit és a másolatot eljuttatja hozzám; én írjam meg az irodalomtörténeti bevezetést, ő majd a történetit fűzi ahhoz. Sok egyéb terve között ez is sírba szállt vele. Évek múlva többen fordultak hozzám a kérdéssel: hol van a Rákóczi-eposz? — Választ nem tudtam és nem tudok adni. A felkért másolónál veszett-e el, vagy Lukinich akadémiai asztalfiókjából tűnt el — ki tudná megmondani. Sajnálom, hogy annak idején csak odavetett jegyzeteket készítettem a versről; nem másoltam le, hiszen Lukinich szerint ő már egyszer Dézsi számára hevenyén lemásoltatta. Ámde azóta sem került elő sem az eredeti, sem a másolat. Mivel könyvemben csak rövid ismertetés foglalkozik az epossal, összerakom jegyzeteimet, azok elég bőséges idézettel tekintik át az eposz tartalmát; — addig, amíg a kézirat előkerül, talán némi hasznukat látja a század irodalmának vizsgálója.

*

„Poéta szól:

Mikor gyermekségből kivetkeztem volna,
És már ifiuságnak léptem gráditsára,
Mit mondhatok, voltam Ádám s Éva fia,
Gyarlóságban löttem ez gyarló világra.
Nem tagadom, én is kedveztem üdőnek,
Bakhúst is tartottam néha kedvesemnek,
Mentem táborában az tegzes gyermeknek,
Vénust Minervánál itilvén én szebbnek.
Tudtam is, hogy Páris evvel veszté Tróját,
Megutálván amaz nagy elméjű Pallast....”

„Testből vérből álló illyen az ifiuság... Tudom, mint járt Didó búdosó királyért, Hogy eltűnt előle Éneas mint árniék, Troiay ifiu görög Ilonájért, Dalilájért veszté Samson is erejét, Mind ennek rosz végét látván ez föld hátán, Gyakran sírt énekem magam s mások kárán... Egykor egy barátom biztában megszólít: Mi dolog, azt mondja, soha nem írsz, jó hírt, Verseddel jelentesz hol jövendölsz csak kint, Nem örömre, búra pennád szívet indít. Szeméremmel hallván, ezen megpirulék, Csak nem fogadást tők, többet én nem írnék... Letevém pennámat, írásom megszünék... Azonban előmben egy szép asszony állat Tiszta orcájáról rám világot czjaptat, Feiér homloka nem fonnyadt üdő miatt, Leeresztett feder hajáról jó illat. Fekete klárishoz hasonló két szeme, Ráróénál giorsabb élesb tekintete, Illendő magos nyak, ábrázattal gienge, Seri ni, vidám, bátor, tart madarat keze... Szárnias lábayval niom tengert és földet. Pompás mo soligással száiát hogi mozdittia, Hát piros aiakán szó mint harmat álla, Bölczieségnek volt ez lám isten asszonia, Hogi ismerem, hozzám méltósággal szóla”

(Széljegyzet : „Malaszt szól :") „Hallád, ki vétekben mint lági párnán fekszel, Istennek jó kariát, engem mért kerülsz el? .... Mit heversz? dologra ujalag serkenj fel. Járj velem, Ethnán túl egy szigetben viszlek, Parnassus hegyére, hol kilencen ülnek Az bölcs Musák, ha kell, Pegazusra tesznek, Fényes Apollóhoz szárnyas lovon visznek. Fáradt Diánáról vehetsz méltán példát ..... Hektor kezében én adtam fényes szablyát. Ha fegyvereddel nem szolgálhatsz hazádnak ... Bánatos verseket az próbák kivánnak. Nám kisebb dologban eléggé siratta Ovidius szivét ugyan elfogyatta, Maga több tudománt mértem volt én arra. Nem szégyen : nem láddé, hazád mire juta. Kelj fel, édes fiam, így szól az bölcsesség ..."

„Felülök, megbizám magamat a szókra : Ó jeles dolgoknak nagy Isten asszonya, Kész vagyok hazámért kezem vetni kardra, Ésszel is, ha megélsz, megyek oltalmára. Csakhogy száz akadály veti magát közbül. Mert Pluto magyarnak soknak szivében ül, elfajzottak régi dicsiretes vértül, Ki miatt pórázon vitetünk töröktül. Mert találtatnék, ki munkáját nem szánná, De más hitetlenül mindjárt magyarázná, Koncz rövid rágását nem örömest hadná, Privatumra vigyáz, többit oda hadná."

(„Malaszt szól :") „Mit használ az restség? Akarom, felkeltél, Engemet, tudománt mihelt megismertél, Nám jobban jár elméd, jobbik útra tértél, Szeretlek, csak kövess, irigytől is ne félj. Látom én, kiket bánt magyart vesztő elme, Kár nyitja füleket, csak késő ne lenne, Bánnám az igaznak véllek lenne veszte, Hivek tutorához, hozzám az nem férne. Kevés hüségiért ha pogány Ulissest Elhoztam én onnat, hol hattam Akhillest, ... Tizennyolcz nyár után látta meg hazáját ... Karddal, mesterséggel vette vissza házát, Jó szerencse követ gyakran merész próbát. Inkább nem futok el kereszténj magiartól. Csak né távozzanak régi példájoktól, Tütöket segitlek, Huniodi Mátiásról, Gondolkodván Lászlók, István királyokról. Mondd meg azért nekem, igaz rövid szóval, Bántást hazádnak érjem orvossággal, Egyezség, bátorság, sok két kard vonással Kelletik? kész vagyok én is hadaimmal."

„Áldott légy Istennek biztató ereje, Ki nem hadnál minket utolsó veszélyre, De mely boldogtalan, ha nem követője Leszen tanácsodnak nemzetünk elméje ... Az hajós, tengeren északra ha indul, nem távozik messze Kalavuz csillagtól ... Én pedig búdosom, útvesztett zarándok, Erdőkön csak magos eget földet látok, Ellankadt éltemnek keresnék hajlékot, Házamból kirekedt, hely nélkül nyomorgok. Úgy tetszik, ha szállást kérnék madaraktól, Könnyebben nyernék, mint nemzetem tagjától, Bátran lakom havast nem irigy vadaktól, Földön jártam panasz, nevetség sokaktól. Ilyen gondos főnek mégis mit parancsol, Nyugovást kérőnek szive nem is hajol, Nemesis haraggal mire mulatozol? Kételen is immár históriám így szól."

II. rész.

„Magyar vérből álló nemes Erdélyország, Ékes fiaiddal valál mint termett ág, Negyven esztendeje ellenséged nem ládd, Nagy boldogságodat bánta s félte világ. Im egész föld hátát nyargalja Bellona, Véres tajtékokkal habzik szeme szája, Téged olajfával kinálna Minerva, Nem kell, békességben mert vagy megzabálva. Úgy vagyon, Soksága mindennek csömörg hoz ..."(példa az egyiptusi sárkány) ..."Békesség mely drága, értette Bocskay ... fejét koporsóban dicsiret kisiri. Ifiabb Rákóczi György evel nem elégszik ... Vitézi vér benne ha van nem nyughatik, Erős néppel terhes országában bízik, Nagyobb halmot pénzzel mint rakjon, aggódik, Avagy méltóságra többre mint érkezik. Hogy ezt érte Plutó, örömre fordula, bejárván udvarát, rendben sok szolgája. Mit javallasz Uram? mond egyik furia, Csak küldj, készen vagyunk minden szolgálatra.

„Rakóczi házában hizelkedő Clotó, Irigy Proserpina legyen veled járó, Hiven készek nappal, éjjel mint őrálló, És szemetek legyen szivekre vigyázó. Az udvara nevelt inkább nagyra mind pórt, Parasztok, ostobák, mennek elől járót, Kevés mesterséggel visztek végben sok jót, Csak ne kimiljétek az hizelkedő szót. Régi uri ágytól neveltetett nemzet, Tudománnal kiket Jupiter szeretett, Nem támadhat rátok, mivel hátra esett, Szinnel, nem jó kedvvel ha visel is tisztet ..." (Példa Akáb sorsa.) „Ezt hallván egy lélek felajánlá magát : Elmegyek, én póstán, megcsalom a királyt ..."

Az általtó lelkek az udvarban sokak szivébe béültek, mire „Titok tanácsgyűlést Fejérvárat tőnek, Erdély romlására elsőt így végzének" : Sebesi Miklós adja elő Rákóczinak, hogy járt a kalmukok földjén, a gétáknál és tatároknál ; vad ország az, nincs huszezer szablyája sem, nincs tehát ok félni tőle. Elmondja azt is, hogy : „Luppuj moldvai vajda Ellened irton ir álnokul portára, Származott fejétül sok ezer praktika, Fejed felett házad ég, menj oltására!" Boros János azzal biztatja, hogy nem kisebb erejü Rákóczi a török császárnál, de azért nem a török ellen ingerli, hanem hogy „tréfát ejtenénk sok pénzü kománkon".

Rákóczi fejébe szeget vernek e beszédek. „Gondold, mikor ilyet vitéz bátor férfi Hallhat, ki mindenkor ezt tudta kivánni, Ha nem kezd nagyobbra szive nevekedni, Tud-e nyughatatlan elme veszteg lenni? Nem különben mint egy megkényszeredett sas, Ki prédáját látván,

ellene nem állhatsz, Hijában, báránka, körme között jajgatsz, Inkább veled vész el, mint kegyelmet kaphass". Hir fut a Szamosközbe, Nyirségre, sereget gyűjtenek. „Akármely tolvajnak nem lehet oly vétke, Kinek nincs grácia, bár atyját megölte". A Faragó Andrástól maradott Katonák is várták, hogy megmutassák, mit tudnak; Petki Istvánnak haragos székelyei is sokan gyülnek; Boros János hozza a hajdukat: „Sándor vitézihez hasonlóknak őket mondanád". Kemény János generálissal is sok jó könnyü had indul. Megjött a tavasz, „Flórájért gyászát föld már letette vala, Mert hosszu bánatját Fébus sokallotta, Hegyekre völgyekre új köntöst vonata, Erdő zöldségben, tér virágban borula. Hideg természetű Saturnust elüzé, Kedvetlen Boreást messze számkivete, Vig Zefirust szállást osztónak rendelé, Vitézek számára mezeit készité. Sok ifiat gyulasztott fel az ifiu idő . . ."; a sok szép sereg rendben áll, mint a szálas erdő. Tanácskozás után a fejedelem Keményt hivatja: „Hüségedre biztam szerencsémet. kérlek, vidd jól végben . . ." Ez felel: „Szolgálatra kész vagyok éretted Kiben rest nem voltam édesatyád mellett, De ha szóm foghatna, jobb volna cserélned, Más fundamentumra várat építened". A fejedelem azonban arra hivatkozik, hogy a vajda vermet ásott neki. „Ezerhatszáz felett ötvenharmadikban" piros pünkösd tájban megindul a sereg a havasokon át Moldvára. A vajdától elpártolt bojárok várják a hadat, s az hamarosan Bukaresthez közeledik. Lupuj szeméről is elesék az álom: Bazarába Mátétól megtanulta, hogy „szégyennel együtt van haszon is futásban" — a Nyeszteren át csaknem Podoliába fut. Rég gondolt erre, a kincsét idejében eldugta. Lupuj helyébe Kemény a „csendes együgyü, lágy" Gergice Stefánt ülteti, aki esztendőre ezer tallárt ígér. Lupuj viszont a kozákok hetmányának mondja el panaszát. Ez, Timus, „bezzeg nem bárány, vitézbet nem nevelt északi tartomány, hasonló, mint futni nem tudó oroszlán"; a vajda kopjásaival együtt megindítja kozákjait a magukat elbízó magyarok ellen. Kemény könnyű csatával akarja feltartóztatni őket, nem bízza magyarjait a kétes szerencsére. Ámde — bár az előző nap hazabocsátott székelyek „szél módjára, jönnek" — az oláhok elhagyják (— „Valamely eb egyszer Dunát általúszta, Másszor idő hozván, könnyebben próbálja" —) és ha az elsáncolással védi is Timus ellen a sereget, a visszavonulóknak nagy teher a tele tarisznya és nagy akadály a Tatros: „Kozák meggazdagult magyar után siet, Oláh is, hol éri, veszti nemzetünket, De legtöbbet Tatros magában merített, Hadi zsákmánt, kincset, lovat, embert, fegyvert." Úgy látszik Lupuj megnyerte magának Neptunust. A magyar hadak Ojtoz felé törekszenek, de az erdőn a feltámadt román parasztság irtja őket: „Minden sűrű bokor ellenek támadott, Honnat véletlenül száz pór dárda ugrott, Medvék barlangjából puska rájok zúgott, Vélnéd havas, kőszál fejekre szakadott". Útjukat elvétik, Beckéd havasát járják; nem fegyverrel, hanem kővel hadakoznak; a ló sörényébe, farkába kapaszkodnak. Stefán Havasalföldére fut: „Reszket, mint falevél, mert magában gyenge, Volt veszett mindenkor Sardanapal hive". A mezei katonák panaszkodnak Boros előtt — „ő pedig sem vitéz, sem nemes, sem okos". Bágyadtan mennek át a havasokon, de túl kozák seregek várják őket. Boros a seregét Lupujra bocsátja, maga távolabb áll. Nagy a küzdelem, a magyarok már-már átvágják magukat, de Timus ellenük indítja kozákjait: „Dolmánujját mind két felől felfordítja, Mezitelen kézben kétélü pallosa, Megbágyadt katonát kegyetlenül vágja, Valahol forog, hagy testhalmot utána".

Brassóból újólag gyűlnek a hadak. Lupuj vidul és Máté ellen indul — „Lássuk, nagy medvéhez álnok farkas mint nyul, Mi tagadás, néztük örömestben távul". Máté felkészülten várja a támadást, Rákóczit is biztatja, hadát is harcra tüzeli. Megütköznek; Finta mezeje még ilyet nem látott! Máté vajda is megsebesül, de titkolja sebét és vitézül harcolt tovább; amikor Lupuj megfut és teljes a győzelem, mutatja sebét. A győzelem híre örömöt hoz Erdélybe — „Nekünk sem mostohánk volt azért Bellona, Bár ifiu urunkat megvesszőzte néha, de csak hogy derekasb dologra szoktassa."

Rákóczi Moldvába készül, Mikes Kelement küldi előre; Brassóban hadi tanácsot tart; a lengyel követ „feles segítségét örömest ajánlja". Jön Mikes a hírrel, hogy Lupuj fő hetmányát a harcban elfogták: 22 nyert zászló és kincses szekér jelzi Rákóczi György első győzelmét. Halljuk Lupuj panaszát is híve vesztén: „Nemcsak szolgám voltál, vérrel atyámfia, . . Isten után futó lóban ha kell bízni, Nem láttam lovadnak lábát földre tenni, Az ég mintha tetszett segíteni neki, Boreás szelétül fogott volt születni". A tenger felé indul (— „Sülylyesztett ez vajjon embert mennyit belé?" —), Görögország felé. A kozák is menekülne Timusszal, de a székelyek a nyomukban vannak; erősen elsáncolják hát magukat: a sánc felett egy dombon Sucziva, ahol a vajdáné vonta meg magát. Petki Istvánnal a székelyek, Mikessel Háromszék, Péter Huszárral Marosszék jön, Kemény is a rendelt seregekkel, a lengyelek is közel vannak. Körülfogják a sáncot és várost. A sereg ostromot kíván — „Titkon is elmegyen sok, ediktom mellől, Jelt vitézségéről hozván ellenségtől" —; a ki-kicsapó kozákokat lesből lövöldözik; Toldalagi Mihály nemhiába hogy medvén gyakorolta magát. Két hete állnak szemben, mire Kemény harcra rendeli hadát. Öt óra hosszat tartott a küzdelem; a sánc szélét a székelyek és lengyelek meghágják, de tízannyi erősség van belül, a hadnagyok hát visszarendelik őket. A sok emberveszteség miatt Kemény megszünteti az ostromot, ágyúból löveti

a sáncot. Kisasszony havának tizenegyedikén Timus Sucz várába szorul kozákjaival; nincs eleségük, „De vas acélnál is keményebb volt gyomruk, Bárán helyén kedves kutya, macska húsok, Féreggel megrakott dögben vásik fogok", — nem adják meg magukat. Amikor azonban Timus fejét ágyúgolyó elüti, a tábor megbódul. Ez a Timus vitéz ember volt, nem is Mars, hanem Cupido ölte meg: a szeretőjéhez ment, amikor a golyó érte. „Mikor kéne jeles dolgokról traktálni, Ez gyermek is magát mindjárt odaveti, Oly hathatós pedig nyilaczkája neki, Hogy akárkit megsért, vagy eszéből vét ki". Az elkeseredett kozákok csatába kezdenek, majd traktát Keménnyel, aki szabad elvonulást enged nekik. Mindszenthava 12-én kezdik kivonulásukat; de a lengyelek megtörik az egyezséget, Kemény alig tudja megfékezni őket. A vajda felesége szomorúan látja a kozákok vesztét: „Nem hiában láttam ezt álmomban, Meggyuladott az vár Gyulafehérvárban, Üszögöt felragadt szél hoz Moldovában, Renddel emészt, éget mindent országomban... Görög Juliának leánya mert voltam én, Oly kedves, hogy tőle gyengén neveltetém, Bár nőttem volna fel Rémó farkas tején, Gondos fájdalmimat könnyebben szenvedném. Orfeus erdőkön, halak közt Árion Boldogabb nálomnál megromlott Faeton, Vesztek erős ifiak nem méltatlan okon, Nehezebb szenvedek én, ártatlan asszony". Gyászruhát ölt magára — ezt Juno hozta neki, az hordta valamikor Patroklosért. „Gyászruhában borult talpig ékes termet, Mondanád, ha látnád, éjfél elődbe ment, Kit szekerében hét szűz mint holló követ, Generálhoz bátran illyen formán siet. Mondván: Hadviselő Kemény János látlak, Vajjon inkább engem tartasz-é rabodnak, Egy asszony lőn ennyi jutalma munkádnak, Légy szerencsés fottig, földön nem átkozlak". Csodálja a szépséget Kemény, de eszébe jut, hogy Rákóczinak kincs kell: lefoglalják hát a vajdáné kincseit.

A lengyelek Krakkó felé, a magyarok Erdélybe sietnek; Görgényben találják a fejedelmet. A feneketlen kast és telhetetlen szivet lehetetlen kielégíteni: mindig többet kíván, és gyanakodás nevekedik benne. Most örül a szegény haza, de félő, megirigyli örömét Proserpina, „az Rákóczi-háznak igen mostohája".

III. rész

„Boldogtalan öröm kinek ma kezdete, Holnap siralomra fordul talám vége, Nem kellene vágyni olyan csemegére, Kinek fojtós magva rút véres kipökve. Eleget nőttél volt, édes hazám, Erdély, Tovább nem nyujtóztál volna az lepelnél, Úgy jár az, ki maga határában nem fér, Mint farkára nehéz tököt kötött egér..." Erdély is Lengyelország ellen kezdett aspirálni, Rákóczi a kozákokkal kezdett cimborálni, Csehországot, végül Rómát akarta megszerezni.

Beköszönt 1655 nyara, (közben a költő Marsról elmélkedik). Rákóczi nagy terveket szövöget. Máté vajda meghalt: a fejedelem Borost küldte támogatására, de az elvesztette seregét; Lupuj és Máté Ploiest és Tergavistia között kerül szembe, Máté elvész. „... Uraknak tanulni nem árt példájáról. Valamely poéta magát arra vette, Hogy jeles dolgait renddel elészedje, Szükséges elméjét jól megköszörülje, Vitéz próbáit míg kibeszélje, fejtse... Valamint siratta Dávid Absolonját, sirathatja méltán Erdély ily nagy kárát..." Máté helyét Hériza foglalja el: török—rác ember, pogány is, paraszt is, állhatatlan, pártos: „Mily hamar megfordul minden, Ezopus mutatja, ember hátán szamár, vizen uszkáló vas, nyul szájában agár, repülő géliszta, hasán csúszó madár, paraszt méltóságban olyan díszesen jár" — ilyen Hézira is: ott fenn megszédülvén, esik nyakra főre. Bizony tanulhatott volna tőle Rákóczi is, aki most nem elégszik meg Havasalfölddel, Moldovára feni fogát.

Megjön a tavasz: „Tavasznak mi légyen tulajdona, régen Az bölcsek nem tudták lerajzolni szebben, Hanem Flórát mondták égből ékességben Lejutni s ruházni földet új köntösben. Ennek áldoztanak mindenféle rendek, Mivel tőle vártak az fák és az füvek, Hatalmában voltak megkötve mindenek, Flóra anyjok nélkül nem jelenhettek meg. Nem is ok nélkül volt ez méltóság rajta, Mert látom, mindennek tavasz édesanyja, Ha szántani mégy ki, ekéd szarvát tartja, Szőlődet kapálja, köti, bimbóztatja. Kertedet virággal, mint szép kárpitokkal, Testedet tápláló különféle maggal Béhinti s neveli filemile szóval, Míg búsult szivedben óránként vigasztal. Berkeken lefolyó vizen hajókázni, Lengetes erdőkön elkisér vadászni, Lovaidat gyenge füvel legelteti, Völgyeken, réteken gyakran hi szellőzni. Ha pedig vitézi kenyeret kivántál, Csakhogy eddig téltől házodban zárlottál, Arra is kaput nyit, sőt veled együtt jár, Szállásadásban is nagy örömest szolgál. Valamint az fáknak kinyilatkoztatja Bimbóit, hidegtől kik voltak titkolva, Emberek titkát is úgy napfényrehozza, Kikelet= kiköltő nevét nem tagadja". Napfényre hozza Hériza titkát is, megtudja azt Rákóczi is.

Költőnk a fejedelmet szólítja meg: eddig bút nem látott életében; megkapta, amit kívánt; amikor más országok vérben áztak, nála kedves muzsikák játszottak — most megfuvatja a trombitát. Gyülnek a seregek: Ónodi kapitány alatt a végbeliek, Gaudi Andrással a németek, Balog Lászlóval a magyar gyalog hadak; jön Kemény János, Boros János... „Kitétetett ország nagy véres zászlaja, Aranyas címerét meleg nap száraztja, Erős Ispán

István ennek hordozója, Termetére nézve nagy óriás fatyja". A fejedelmi udvar is talpon áll: ide gyülekezik a vitéz nép: „Mint egy gyümölcsöskert válogatott fákból, Olyan szép sereg tölt felserdült ifjakból". Ezeknek Béldi Pál a vezérük. A karabinosokat Radák Imre, a zöld puskásokat Román István hadnagy vezeti, de: „Hadait hogy tudnám én elé számlálni, Sőt ha mondanám is, nem hinné el senki, Régi Magyarország gallérából ennyi Fegyverfogható nép hogy, hogy telhessék ki".

Június közepén megindul a fejedelem, sírva vesz búcsút a fejedelemasszonytól. Ez: „Nagy nemzet valami termetet érdemlett, Sőt termethez minden tag úgy hozzá illet, Hogy okos elme sem tenne hozzá többet, Mennyivel adta volt az áldott természet. Nem kívántatott szin ékes ábrázatra, Mert rút volt a festék hozzá hasonlítva, Nem illett kezében semmi piros rózsa, Mivel annál szebbel virágzott orcája. Orientális gyöngy nem kellett nyakára, Nálánál fejérbet nem szépített volna, Fejérben az kláris inkább illett volna, Annál is nyaka szebb hogyha nem lett volna. Hosszú keskeny derék termetihez illő, ingadozás nélkül járásában lépő, Magaviseléssel ugyan kedvet lelő, Magát s másokat is igen megbecsülő. Három Istenasszony, Pallas, Venus, Juno, Egy szép aranyalmán nehezen osztozó, Mert betűkkel ez volt reáfelmetszett szó: Legszebbnek adassék, kihez nincs hasonló. Mindaddig kötődtek, míg Páris közöttök Itiletet nem tött, kijért haragot vött, Ha pedig Sofiát látta volna köztök, Hinném, könnyebben le szállott volna pörök..."

Néhány nap múlva Boza várához érnek; a fejedelem tábori törvényt ad és szól a seregnek. Erdőkön haladnak át: „Alatt is jártunkban valamerre néztünk, Mennyi szálfa, annyi magos torony köztünk, Ködtől tetejeket alig látta szemünk, Fa csikorgás nem szünt, félni mi sem szüntünk". Sok szekér és állat pusztulta után termékeny síkságra érnek, az ország szélére; ellenségre nem is gondolnak, s ime, Hériza közel van hadával. Kemény hamarosan egybegyűjti a magyarokat: Isten segítsége volt, hogy az ellenség addig nem támadott, amíg a lovasok lóra kaptak. Mert Hériza égett borral tüzelte fel vitézeit, azok egyébként is derék vitézek. Elismeréssel mondja róluk költőnk: „Szabadon mondhatom, sok országot jártam, Gyalogot cemennél serinybet nem láttam". Rákóczi viszont akkor ment először Bellona iskolájába, és vezérei sem voltak jók: „Nem láttam félénkbet mint Barcsay Ákos". Meg is jött volna a baj, ha Gaudi német gyalogjaival támadásra nem indul. Finta és Sopliest között „dobog az föld, mintha terhétől szenvedne, Vastag seregektől megfeketült színe". Mind a két félen nagy a rémület, „De midőn az méreg két félt összekerit, Előz félelmet és bosszuállásra int". Hériza a balszárnyra rendelte lovas kurtánit, de amikor Rákóczi be akarja keríteni, megfut velök. A gyalogosok ezt nem látják, keményen harcolnak, amikor pedig észreveszik, dühödt ebekként küzdenek. Márpedig a kétségbeesett had a legborzasztóbb. Költőnk a magyarok sorából kiemeli Nagy Jakabot, az „igaz katonát". Vitéz volt Román is, noha pór ágyból eredt; de Hunyadinak és Kinizsinek is egyszerű ember volt az apja. Kornis Ferenc tartotta a rendet a táborban, küldötte harcba a seregeket. Megvádolták, hogy gyáva. (Költőnk védelmezi, elmélkedvén arról, milyen fontos a tett.) Hériza menekül, Boros elől Girgio várába fut; ott török az úr, s az kiadta a várába menekülteket. Boros azzal kábítja a fejedelmet, hogy most olyan hatalmasnak mutatta magát, még a török császárt is meg tudná verni. „Innét kezdett lengyel királyságon kapni, Török császár jármát nyakából kivetni". Az eddig rejtőzködő vajdák is megérkeznek; a fejedelem a Murat szultán küldötte sátorban fogadja őket. Megvendégli és biztatja a vajdákat, Pergicét Moldvába, Kosztándot Havasföldre küldi. Ez az utóbbi bosszúval kezdi uralmát, nem gondolván meg, hogy „nullum violentum durat". Nem is tartott tovább uralma, mint Rákóczi világa; úgy kellett elbujdosnia onnan, panaszosan siránkozva: „Gyönyörűségemre termett édes földem, Mely kevés ideig löttél dajkám nékem... Mégis tőled minek előtte elválnám, Ne légy oly idegen, bár csak szólnál hozzám". És Havasföld így válaszol: „Örömest bosszúdra nem szólanék, fiam... De hogy így kénszergetsz, Halljad, im megmondom, Kevélyeket gyűlöl Isten ez világon... Ki másnak ökrén szánt, panasz búzát arat, Más kertében termett gyümölcs fogat vásat, Jó lelki ismeret veszteg ül s nem fárad, Aval elégszik, mit Isten neki mutat. Mi nem választott ő földön sok Nagy Sándort,... Tudod, Rákóczinak mikor útján jártál, Szegény még akkor vak vezérre találtál"... A vajda aggodalmára (— „Én elmegyek ugyan bizontalan útra, De ki visel gondot s vigyáz határidra?" —) ez a válasza: „Hallod-e jó fiam, vigyázz tanácsomra, ki fenn áll, hirtelen el ne essék, lássa, Minden fejedelem vigyázzon magára..."

IV. rész

„Mintha célom mellől tovább léptem volna, Elmémet fordítván oláh országokra, Noha nem is messze, mert ezek is holva Magyar koronához voltanak foglalva". Még most is így volna, ha jó fejedelmünk így nem rontja végén magát együtt velünk." Írásommal nem is azért botlám belé, Erdély vesztét mintha renddel hoznám elé, Vas pennának is megkopnék orra belé, Sok nyavalyáinknak végét még sem érné. Mindenekről nem is lehet voltaképen,

hanem imitt-amott dolgát ütöm-vétem, Semmivel mellőle sem lehet elmennem, Mert azt, várja hozzá köteles hűségem. Zokogván fiait bizonságul híja, Hogy veszedelmének nem volt maga oka, Ártatlanságáról — szüntelen kiáltja — Írjatok! Kezdettem én is nézvén arra. Az régi poéták álmodozzák Trójját, Kinek veszedelme vesztette Ásiát, Bár én is nézném vagy írnék fabulát, Mikor írom: Erdély vesztette Európát".

1657-ben az egész világon csendesség volt. „Mezőt virág szedő gyenge szüzek járták, Gyermeki szózattól zengtek erdőn a fák, Kit most hamis hitű pribék és pogánság Elfoglalt, ott akkor énekeltek zsoltárt. Városok utcáit nem állotta vártás, Nem is tudtuk, minek kellenék strázsálás, az helyett templomban processziójárás Könnyebb s boldogabb is, kedvesebb mulatás." Erdély azonban nyughatatlan s „mint kövér tulok, szeles". Bátori István hatalmának emléke kísértett. Csakhogy az nem fegyverrel hódította meg Lengyelországot, „hanem egy vén leánt feleségnek vett volt, Kié törvén szerint lengyel korona volt". Bátori emléke tüzelte Rákóczit: nagy hadat gyűjt, tárgyal a doncki kozáksággal és a svékus királlyal, cimborál a havasalji és moldvai vajdákkal. Lengyelek is — akiket ariánus vallásuk miatt űztek el — jönnek udvarába és biztatják: Lubinicki, Groncki, Sirakocki. A svékus is a maga hasznáért serkentgeti. Radnótra lengyel követ érkezik, Prasmocki; a fejedelem fiát kéri a lengyel trónra. Rákóczi azonban elutasítja: „Pápista vallásra fiamat vinnéd el, Fiamnak halálát nézhetném könnyebben, hogysem királyságát, kit keresnek hittel!" A svéd követtel már biztos trónrajutásról beszél; fegyverre kelt hadát is megmutatja neki. Kemény tél szakad az országra. A fejedelem parancsára szomorúan gyűlnek és indulnak a hadak. Rákóczi így lelkesíti népét: „Kardomhoz a végre Nyúltam, vallásomat hogy terjesszem messze. Magyar nemzet között van kevés divatja Vallásunknak, azon túl nincs gyakorlása. Úgy hiszem, ránk terjed Istenünk áldása, Ha nem leszen szivünk hitünk mellett tunya". De az urak erre: „Szokása volt pedig Rákóczi nemzetnek, még lehetett, addig másokkal kötődtek, Hitnek szine alatt hadakoztak, kiknek Nem úgy religio, mint regió kellett". Egyedül Haller István merte megmondani, hogy bajra fog ez fordulni; de az ifjak rámondták, hogy szárába szállott az esze.

Mármarosban megegyezik a fejedelem Bakos Gáborral és legényeivel; de az előjelek rosszak: a muszka császár követe inti; a székelység a hideg miatt zúgolódik; maga a fejedelem is betegnek érzi magát; titkolja, de belső emberének már halála esetére tesz intézkedést: hogy holttestét lengyel földre vigyék. (— Íme, jegyzi meg a költő: „Szívében sincs Erdély s ott maradt kedvese, így vakít meg nagyra vágyódásnak szele" —). Sebesi Miklós az út megtisztítására megy előre; átkelnek a havason. Ám „alig érők lengyel országnak határát, tűz gyulton gyul". Kemény Boldizsárt homlokon lövik. Lubimercki váránál harcba szállnak a kozáksággal. Jön a német császár követe, kéri, ne támadja a lengyel királyt; ígér 13 várost, költségeinek megtérítését, fegyverbarátságot, impériumbéli fejedelemséget. „Erre Rákóczi György, ha meg kell vallani, oly parasztul felel, szégyen kimondani". A török követ figyelmeztetését is füle mellett bocsátja. Megy irigy fátuma felé.

Krakót a svédek átadják, miután kiszívták mindenét. A fejedelem Bethlen Jánost küldi oda, maga meg a Viszla partjára, a svéd királyhoz tart. A lengyeleket ez annál inkább meglepte, mert hiszen Bátori Zsófia lengyel anya gyermeke volt. Közben a kozákok rettenetesen pusztítanak: a mennyegzősöket az ablakon ugratták ki; a paraszt bőrét sütögették ... „De hogy maradt volna bántás nélkül ember, Midőn Isten ellen sem szűnt meg az fegyver, Megfosztatott templom együtt papi renddel, sok helyt borult isten háza tüzes füsttel". A gonosszal szövetkező maga is gonosszá válik: „Noha természettel magyar sem volt angyal, Annál inkább hogy szentség nem jár táborral Egyben, de miólta cimborált kozákkal, Elérkezett vele minden gonoszsággal". Állandó a rablás és fosztogatás.

Rákóczi a Viszla partján haladt; elérte a svékus királyt, de a találkozáskor a szekerük feldől. Szandamériánál átkelnek a folyón és észak felé haladnak. Az a tervük, hogy megosztoznak Európán. Egy lelet kelti ezt a reményt a svéd királyban, azon e vers: tIbI rÓMa DabItUr CaroLe, nepos ConstantInopoLIM DabIt qUoqUe, azaz 1659-re Rómát, 1662-re Konstantinápolyt ígéri. Rengeteg zsákmánnyal vonulnak, Litvániába jutnak, a Bug mellett Brestánát megveszik. A várban hagyja Rákóczi Gaudit. A svédek azonban a tenger felé sietnek; ez meglepi a fejedelmet, de azok a dánusokkal mentik magukat. Stáremberg generális marad velük, de az is elhagyja az erdélyieket, amikor azok Varsvárt megszállják. A fejedelem Zavikhost felé indul, ahol annak idején a svédek hidat vertek — a lengyelek azonban azt már szétdobták. Rossz hírek jönnek a táborba, egyre nő a rémület. Nagy nehezen, sok veszteséggel átkelnek a Viszlán, kozák kalauzzal Podolia felé sietnek; egy nádas helyen a kozákok elhagyják a magyar tábort — érezték a sáfrán illatot. A lengyelek nyomában vannak a magyar seregnek. Most már belátja a fejedelem, hogy igaza volt Hallernak, Kornisnak — bennük bízik tehát, és hátrahagyja őket a lengyelek feltartóztatására. Hívó városa alatt felmerül a gyanu, hogy a kozákok követésével csak távolodnak saját hazájuktól; a székelyek erre Nemes Tamás vezetésével hazaindulnak. Rákóczi haragjában a mezei hadakkal akarja őket

megbüntettetni, majd a moldvai vajdára bízza a büntetésüket — de székelyeink haza jutnak. Vezéreinek elmondja aggodalmát a fejedelem : a sereg is megrémül, amikor magukra maradnak ; eleségük is fogytán. A szép lengyel csapat támad ; a magyarok fáradtak a harcra. (A magyar nemzet vádolja önmagát, hogy a kozák gonosz útjára lépett ; ígéri, ha szabadul többé nem lép túl határain. Fáj neki, hogy vérét nem a hazáért, hanem egy emberért ontja, akinek kevés volt az erdélyi korona.) Szerencse, hogy a lengyelség keresztény érzületű volt, mert egyszeriben elpusztíthatta volna a magyar sereget. Hajlandók a frigyre, de Mikes Mihály követnek, majd a fejedelemnek elmondják igaz szemrehányásaikat : a templomfosztásokat, a barátok megkínzatását, stb. Megtudván, hogy tatár had közelg, erre is figyelmeztetik Rákóczit és azt ajánlják, hagyja el a tábort : talán, ha a fejedelmet nem kaphatják meg, visszatérnek a tatárok. Kalauzt is ajánlanak melléje, Ratzivil herceget. Bár a magyarok is kérik, Rákóczi habozik ; elmondja Keménynek, mit szólnának róla, ha itt hagyná a sereget. Végül is hajlik Kemény szavára, de azt is magával akarja vinni. Ám Kemény marad. „Könny hullván le szemén", indul a fejedelem. (A költő itt elmélkedik Rákóczi keserves sorsfordulatáról.) Menekülnek : „Mely városok mellett mentünk lassú pompás hadi fényességgel, csudálják . . . mint szaladunk vissza most szemünk szöktében . . ." A havasokban hegyi tolvajok támadják őket ; végre hazajut Rákóczi.

Még el sem érhetett oda, amikor a tatárság ellepte Podolián hagyott táborát. A magyarság sáncba vonja magát. A tatár frigyet ajánl ; Kemény örömest fogadná, minden lóért 2—2 tallért kíván. De ennek révén megtudja a tatár a magyarság számát, mire a frigyet félrelökve támad. Hajnaltól napestig tart a harc. Kornis Ferenc biztatja a vitézeket, maga „mint egy unikornis vakmerő vadászra, úgy nemzeti mellett életit nem szánja". A másik oldalon Béldi Pál vitézkedik. „Legelől állanak nemes és fő rendek : Nagy Tamás, Mikola Zsigmond, elsőbb tisztek, ország s fejedelmi tiszten méltó fejek, mint Apafi Mihály, királya Erdélynek". A küzdelem nagyon heves : a magyarok életükért, a tatár a zsákmányért harcol. Másnap, 1657 Kisasszonyhava 17. napján, új hadat indít a kán. Ám a magyarok közt levő cemen gyalogosok átpártolnak. (Elmélkedés arról, milyen baj, ha a fejedelem megbízhatatlan emberekből tart gyalogot.) Az átpártoltak nyitotta résen betör a tatár : „így szegény magyarok rabságba jutottak."

A hír ötödnapra ér Erdélybe ; a fejedelem megdöbben : „Én boldogtalan több fejedelmek között, Vitéz hű népemnek romlása miként lött, Lá, mért hizelkedett szerencse s becsüllött, Hogy napom világát fogná bé setét köd . . . Nekem is pogány vagy véremet kiontja, vagy lészek hazámnak bosszút álló tagja." (Ehez fűzi a poéta sóhaját : vajha oly hamar nem adta volna életét nemzetéért, mert immár más nem harcol azért!).

V. rész

„Elsőben is mihelt munkámhoz kezdettem, Személyválogatás nélkül feltött végem Ez volt, hogy igazat irnék mindenekben, Méltóság személit nem viselvén előttem". Megírta hát, hogy ifjabb korában Rákóczi sem volt vétek nélkül. „De hogy esett erős szájára zabola, Akkor ismerte meg világot mi volna. Különb volt azután magaviselése, Kedves mindeneknél kegyes természete . . . Most támadna bár egy olyan Virgilius, Kinek írásával mint császár Augustus, Tiszteltetnék méltó hírrel Rákóczius, Kit halál után is illetne triumphus". Nyugalmat teremtett, amit elsősorban Magyarország érzett meg ; Dunán túl és innét sok magyar szerzett vitézi hírt, nevet. „Magyar gallér alá ritkán pökött német, Addig, mig Erdélyben Rákóczi-büzt érzett". Még a török is csinjában borotvált. Kamenic a lengyeleké, Érsekújvár, Várad a magyaroké volt, amíg ő élt. A poéta szemrehányást tesz a Gyalu és Fenes közti mezőnek, hogy elnyelte Rákóczi vérét. De hát rossz tanácsosai vesztették el.

Váradnak nem volt kapitánya, csak vicéje : Gyulai Ferenc. Ez a hajdúkkal hátramaradt. Gaudi és Kovács Gergely biztatására a fejedelem felülést parancsol. Gaudi a patakban akar lest vetni a pogánynak, de Szejdi megkerüli az árkot és hátba kapja Gaudit. Az egri basa támadja a gyalogjától elszakított fejedelmet ; de az első támadást visszaverik. Vitézül harcol a magyarság, különösen a székelység. Rákóczi véletlenül Szejdivel kerül szembe, de az ravaszul kitér. A fejedelem utána nyargal, kiáltja : „Híres ember vagy, ne bujj el!" — üldözés közben különszakad. Bámulja vitézségét a török ; elevenen akarja elfogni, „de mint az égető tűzhöz nem nyúlhatni". Távolról sebesítik meg : öt sebből is vérzik. Vérbe borult fejjel keresi zászlaját. Megsebesülésének híre megzavarja a magyar sereget, megcsüggednek ; a székelyek abba is hagyják a harcot, honjokba sietnek. Rákóczit szolgái veszik körül. Örül a „buszurmány" nemzet, de örül sok korcsos magyar is ; nem csoda : nem a régen vitézséggel naggyá nevelkedett úri nép ez, hanem „pór, nyelves, alacsony". Rákóczi helyébe Barcsay ül ; Szejdi fejedelemnek tiszteli, miközben rabolva Buda felé tart. A fejedelmet Váradra viszik, doktort, borbélyokat hívnak hozzá, de „halál ellen nem találnak fűszálat, eléb urának béfogja szemét Várad, maga is magyartól elbúcsázik Várad".

A magyar hazához szól most a poéta : méltán sirathatja a fejedelem elvesztét, mert oda jutott ügye, ahová Lajos halálával került és Mátyásával. És nincs sehonnan segítség. „Ha némethez hajlasz, ülj közelb, azt mondja, Még jól meg nem fejhetlek, azután állj hátra. Lengyel szomszéd, tudod, magát is nem bírja, Nem hogy nyavalyádban neked lenni jódra. Fiaidból álló kevés úri nemzet, Úgy látom, fazoka mellé szit csak szenet ... Te légy tanu bár, ki Rákóczit gyülölted, Életénél tovább ha fénlett nemzeted? ... Ehez nem szól senki közelb Nádasdinál És amaz megavult nemzet Frangepánnál, Mely hamar Rákóczit követ Zrini halál, Rákóczi halálát bánta sok ilyen kár". Az ő életében ilyenek nem estek. A buszurmány örvend ; a vezérek dévánba gyűlnek. Aztán sorra veszi : Érsekújvár alatt sem küzd a lompos dandár ; Kandia szeretné, ha Rákóczi a törökkel ujjat vonna ; Olaszország is nyugodtan járathatta a tengeren eddig a hajóit ; Kamenicz is elesett most. Nemcsak Erdély siratja tehát? Mennyi vár és tartomány veszett el azóta! Kivált Erdélyben hány özvegy él, hány kisdedet, szülét vitt el a pogány! Elmúlt a régi rend, véget ér minden ; „irásomnak én is itt véget vetettem". Végül Istenhez fordul : ne nézze bűnös szolgáinak rossz voltát, hadd magasztalják szabadításáért. Győzelmet adott a scitáknak Dáciában, hódoltatta Attila előtt a világot, irgalmas volt a pogány magyarokhoz, hát csak azoknak örömét nem téríti meg, akik csak Őbenne bíznak? ... Vannak, akik fegyverrel és nyelvvel szabadon sebeznek, Ali szabadítót várnak, szerencse kerekén vígan fennülnek ; a mi reménységünk azonban csak az Isten. Megnyugszunk akaratában, „de ha nem bántunk meg, mégis kérésünk az, ... fordulj víg orcával szegény magyar néphez ... mutasd meg, mit tehet az isteni erő!"

Siránkozik a fejedelem halálán Bátori Zsófia is : gyámoltalanul egyedül maradt, amikor az ország háborúba merült. „Idegen lész tőlem még te's én hajlékom ... Te is fiam, kit feltartottam karomon, elhagysz nemsokára s eltávozol, tudom ... Nem jártam ellened, tudod, édes hazám," mégis száműzte ; pedig vérét senki magyar nem adta többször, mint Bátori. Vele a Bátori nemzetség véget ér — de ha ez nem elég ok a szánalomra, „minthogy régi írás, elkopott érdeme", — erre nézve szánhatná meg a haza, akinek mostan a hazáért vérben fekszik teste.

A kézirat ezzel a sorral szakad meg : „Méltán sírsz feljebb"

*

Közleményünk ezzel teljesítette is szerény hivatását. Csak néhány szót bátorkodom hozzáfűzni.

A költemény korántsem igazi eposz ; csak nagyobb igényű históriás ének. Ezt a magasabb igényt akkor érezzük, ha Kőröspataky Jánosnak verseivel vetjük egybe, amelyek ugyancsak Lupuj vajda sorsát, a két hadjáratot mesélik el. Viszont történeti forrásként fölébe emelkedik Gyöngyösi István Kemény-eposzában a lengyel hadjáratot elmondó résznek (II. könyv 3. rész), Rákóczi utolsó napjainak elmondásában pedig a *II. Rákóczi György tisztességtétele* címen ismert siratóversnek.

Korát abból következtethetjük ki, hogy Apafi Mihályt Erdély királyának mondja ; Kemény Jánoshoz való ragaszkodása is szembetűnő ; ám Erdély önállósága összeomlásáról nem szól. Jólértesültsége azt engedi sejteni, hogy maga is részese volt az eseményeknek ; a pórokkal szemben elfoglalt álláspontja a XVII. század vitézkedő nemes emberére vall. Többet nem árul el magáról. Epikai stílusa a Gyöngyösit megelőző évtizedbe helyezteti, és a magyar epika történetében épp ez a jelentősége : érdekes átmeneti hajtás a régi históriás-ének és Gyöngyösi művei között.

BÓTA LÁSZLÓ

ADALÉK ZRÍNYI TÖRÖK ÁFIUM-JÁN AK BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

Markó Árpád Zrínyi Miklós prózai munkáinak kiadásában (Bp. 1939 50—54. l.) összeállította a prózai művek összes eddig fellelhető kéziratos másolatait. Bár a neves történetkutató a kéziratok felkutatásában és egymáshoz való viszonyuk megállapításában nagy körültekintéssel járt el, bibliográfiája mégis azt sejteti — és ezt Négyesy már korábbi kutatásai is igazolták — hogy a Zrínyi másolatok száma nem lehet teljes, nem tükrözik kellőképpen azt a hatást amit a Zrínyi hagyomány a XVII—XVIII. század irodalmára, publicisztikájára gyakorolt.

A közelmúltban a piaristák központi levéltárában másirányú vizsgálódásaim kapcsán ráakadtam az *Áfium*-nak egy újabb kéziratos másolatára. (Lev.-tári jelz.: For. 0—5 Nro 46.) A kézirat mint általában az ismert másolatok egy része a Zrínyi szövegek eredetiségét, helyes-

ségét vizsgáló filológus számára jóformán semmi újat nem jelent. Nem más mint a Forgách Simon féle 1705-ös bártfai kiadás pontos másolata. Az a körülmény azonban, hogy Zrínyi műve Rákóczi *Manifestum*-ának magyar nyelven is megjelent (RMK. I. 1689, 1697) ugyancsak másolt szövegével együtt fordul elő, nagy mértékben emeli jelentőségét. Azt mutatja, hogy a kuruckori publicisztika Zrínyi és Rákóczi törekvéseit nagyon is együvétartozónak ítélte meg és Habsburg ellenes politikájukat leginkább kifejező írásaikat is együtt terjesztették.

A folio alakú kézirat 31 levélből áll. Az első számozott 15 oldalon a Manifestum magyar szövege található, függelékként 3 számozatlan oldalon Rákóczinak a császárhoz írt levelével. A másolat, mint kiderült, a debreceni kiadáson alapszik s orthográfiai sajátosságaitól eltekintve hűen követi a nyomtatott szöveget. (A harmadik levélen a kéziratból egy mondat kimaradt: „Mi okot vett fel Bethlen Hazánk óltalmára") A 9-ik levélen közvetlen ez után következik ugyanattól a kéztől a *Török átium* szövege Forgách Simon ajánlásával, végén a latin és magyar epigrammal. A címben az Afium szót a másoló vagy valaki más később átjavította Opium-ra, majd egy harmadik kéz egy A betű föléírásával Apium-ra.

A másolat keletkezésének pontos idejét a kézírásból megállapítani nem lehet. Az hogy a *Manifestum*-mal együtt szerepel, arra enged következtetni, hogy még a felkelés ideje alatt, 1711 előtt készült.

GROSZ ARTŰR

BALASSI BÁLINT UTOLSÓ NAPJAI

Toldy Ferenc a *Századok* 1873. évi folyamában (318. l.) először közölte Dobokay Sándor jezsuita elbeszélését a nagy magyar költő utolsó napjairól. A szöveget Rosty Kálmán kalocsai gimnáziumi tanártól kapta és szerinte „a Jézus társaságnak csupán szerzetbeli belső használatra szánt évi leveleiből (Literae Annuae Provinciae Austriae Soc. Jes. ad ann. 1594.) az Okmányok IV. száma alatti kivonatot közli, „melynek írója a sellyei társodának egy tagja, ki a Pálffy Eszterg. alatti táborában lelkészkedett." (311. l.).

A szöveget azóta átvette és közölte Dézsi Lajos Balassi-kiadásának 599. lapján és Eckhardt Sándor Balassi kiadásának I. 414. lapján.

Most Liptó megyében a három Szlécs község plébániáján is előkerültek a jezsuiták nyomtatott levelei, de a szöveg lényegesen eltér a Toldy Ferencétől, amennyiben csak Dobokay nagy szónoki sikereiről számol be s arról, hogy Balassi, akit két puskagolyó halálos sebbel ért, magához hivatta s őt kérte meg arra, hogy egyetlen nyolc éves fiát Mátyás hercegnél beajánlja, úgy hogy a főhercegnek írt levelét neki, Dobokaynak adta át, tudva, hogy „természeténél és életénél fogva is igaz embernek ismerte." Arra is megkérte, hogy a fiúcskát teljesen a társaság nevelje.

A levélből azonban teljesen hiányzik az, amit a *Századok* közléséből ismerünk, ti Balassi szavainak szószerinti elmondása és hiányzanak azok a szavak is, melyekkel Balassi az operációt kísérte: „Christus mortuus est pro me et ego diffidam? Tuus miles fui, Domine! tua castra secutus sem". Hiányzanak természetesen azok a szavak is, melyekkel Dobokay történetét befejezi: „Obiit tandem vir catholicissimus stb."

A két történet ellentétes szövegéből azt kell következtetnünk, hogy az esetet rövidebben még egyszer közölte a jezsuita-kiadvány.

Bár az újonnan előkerült szöveg a rövidebb és újat nem mond azzal szemben, melyet mindeddig ismertünk, mégis érdekesnek és fontosnak tartjuk, hogy közöljük. Segítségével bizonyára könnyebb lesz a már ismert szöveg hitelességének a megállapítása is.

Íme az újonnan talált szöveg, mely a «Litterae Societatis Jesu duorum annorum MDXCIIII et MDCXCV. A dpatres et fratres eiusdem societatis. Superiorum permissu. Napoli. Apud Tarquinium Longum MDDCIV.» című könyvben jelent meg (412. l.):

Missiones Collegii Thurociensis.

In castra ad Strigonium missus sacerdos multum societatis nomen illustravit. Versabatur cum Cisdanubianae Ungariae prorege Nicolae Palfio. Et cum absente eo, quo prorex utebatur ad concionem (p. 4/3) hic eius loco productus esset, ut orationem aggressus est, omnium in se animos summa admiratione convertit. Erant summi viri permagno numero, tum ecclesiastici, tum saeculares. Quorum eo maior fuit admiratio, quod ille sacerdos esset et aetate et oris totiusque corporis habitudine, ut non longe a pueritiae annis abesse videretur. Quo magis verebantur viri principes, qui externam speciem intuebantur, intus animum non vide-

bant ; ne cum aliquo rei Catholicae pudore, non satis digne rei magnitudini responderet. Sed metum omne solvit prima dicentis oratio. Tantam enim gravitatem, sapientiamque ad extremam usque concionem prae se tullit ; ut per Ungariam omnem, eius et adolescentiae et virtutis fama funderetur. Viri principes non modo eum libenter audiebant, sed etiam de rebus seriis et ad conscientiam pertinentibus cum eo communicabant. Vir primarius egregie Catholicus et miles generosus Valentinus Balassius cum ei in oppugnatione Strigonii aënea pilla utrumque pedem traiecisset ; ex eoque vulnere sibi moriendum esse intellegeret, eum sibi adhibuit sacerdotem ; illiusque prudentiae ac fidei, ad extremumque spiritum, se totum regendum permisit. Filium octennem, quem unicum habuit, scriptis litteris Serenissimo Principi Mathiae commendavit ; petiitque, daret operam, ut octennis totus Societatis disciplina institueretur. Has litteras Principi reddendas non alii quam huic sacerdoti dare voluit, adiecto etiam elogio honoris ; quod ipsum et natura, et vitae instituto veracem esse sciret.

Magyar fordításban :

A turóci collegium missiói.

Az esztergomi táborba küldött pap nagyban növelte társaságunk hírnevét. Állandóan forgolódott a dunán-inneni Magyarország alkirályának (prorex), Pálffy Miklósnak társaságában. Midőn ennek távollétében, amit az alkirály kihasznált, helyette a papot vezették a katonák gyűlésébe, és mihelyt beszédét megkezdte, mindenki figyelmét a legnagyobb csodálattal magára vonta. Jelen voltak nagy számban igen előkelő férfiak, egyháziak és világiak egyaránt. Ezeknek annál nagyobb volt a csodálkozása, mert pap volt s arcvonása és egész testtartása oly korra vallott, hogy látszólag nem esett távol gyermekkora éveitől. Annál inkább féltek a fejedelmi férfiak, akik csak külsejét nézték és lelkébe bele nem tekinthettek, attól, hogy magatartása a katholikus-volta sajátos szemérmetessége mellett nem fog megfelelni a fennkölt ügynek. De félelmüket feloldotta mindjárt kezdetben a szónok beszéde. Annyi komolyságot, bölcsességet árult el ugyanis a gyűlés befejezéséig, hogy egész Magyarországon elterjedt fiatalságának és kiválóságának híre. A fejedelmek nemcsak szívesen hallgatták meg, hanem komoly és lelkiismereti dolgokról szívesen vitatkoztak vele. — A főrendi és kiválóan katholikus férfiu és nemesszívű katona, Balassi Bálint, akinek két lábát az ostrom alkalmával egy ágyúgolyó átütötte, mihelyt tudatára ébredt, hogy sebesülése föltétlenül halálos, magához rendelte ezt a papot és teljesen átengedte magát neki, hogy utolsó leheletéig ez irányítsa bölcsességével és hitével.

8 éves egyetlen fiát megírt levelével a fenséges Mátyás fejedelemnek ajánlotta és kérte, legyen azon, hogy 8 éves fiát teljesen a Societas iskolai tanításában részesítsék. A fejedelemnek átadandó levelet senki másnak, mint ennek a papnak akarta adni, azzal a kitüntető dicsérettel, hogy tudja miszerint jelleme és életvitele az igaz hívőre vall.

Ehhez a fordításhoz meg akarom jegyezni, hogy itt a *contio* szót eredeti értelmében kell felfognunk. Ezen a katonai gyűlésen a hadvezér a harcbaindulás előtt buzdító szavakat intézett a katonákhoz. Ezt a feladatot Pálffy távollétében a tábori pap vállalta magára.

A két változatot csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogy a *Litterae*-ben kétszer közölték az esetet. Érdemes volna mármost az egész kiadványt átlapozni, vajon nem akad-e más adat is nagy költőnk és családja történetéhez? Másrészt érdemes volna most már a Jezsuita-rend iratai és a római vatikáni levéltár alapján az egész ügyet újra felvetni. Balassi Bálint megérdemli, hogy mindent felkutassunk, ami megvilágítja némileg rejtélyes halálát.

VARGA JÁNOS

A „SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI" HISTÓRIÁS ÉNEK HARMADIK VÁLTOZATÁNAK TÖREDÉKE

A XIX. sz. társadalomtörténeti kérdéseit tanulmányozva, hozzáfogtam az Országos Levéltár családi levéltárainak átböngészéséhez. A munka során átforgattam a Kárász-család 74 fasciculusra terjedő iratanyagát is. E levéltár egyrésze rendezetlen és így csak darabról-darabra történő átnézéssel kutatható. A Series B. 1a. jelzetű és „Vegyes iratok" 1628—1875, feliratot viselő csomóban sok más, párévszázados irat mellett az egyes magyar falvak által a töröknek kifizetett adókról szóló elismervények között ismerős szövegre lettem figyelmes. A kéziratot jobban szemügyre véve kiderült, hogy a Szilágyi és Hajmási históriás ének egy

harmadik, eddig ismeretlen kéziratának töredékét találtam meg, amely mind a Csoma-kódexben fennmaradt, mind a Vasady-kódex által megőrzött változatoktól formailag eltérő sajátságokat mutat.

Maga a kézirat nyolcadrét nagyságú és mindössze két, középen egymásra hajtott lapból áll. Emellett derékszögű összehajtás nyomait is magán viseli, amelynek következtében az így előálló rongálódás miatt a szöveg egyes, az összehajtásra eső sorai nehezen olvashatók. A két rész találkozásánál fűzés, kötés, stb. nyomai nem fedezhetők fel, de a közvetlen tapintás — bár ez nem teljes határozottsággal állítható — ragasztásra enged következtetni. Az nem vitás, hogy nem egyedülálló papírlappal van dolgunk, mert míg egyfelől a Szilágyi és Hajmási-históriának első része — mintegy fele, a Jankowich Miklós-féle másolattal egybevetve, az 52. s rig terjedő rész — hiányzik, közvetlenül a meglevő rész után azonban a „Christus ki vagy nap es vilagh" kezdetű vers teljes szövege, majd a „Miként egiptusban egy Pellikan madar" kezdetű versnek egy része található, mindkettő *cantio allia* címen. Az a körülmény, hogy a kezdő és végződő vers csonka és hogy a meglevő részek a négy oldalt egészen betöltik, nem hagy kétséget afelől, hogy jelen esetben egy ismeretlen verseskönyvről — ha úgy tetszik: kódexről — ill. annak töredékéről van szó, amelynek a lelőhely után legkézenfekvőbb lenne a *Kárász-töredék* nevet adni.

A Kárász-familia eredetileg alföldi család volt, amely a török elől menekülve húzódott a királyi Magyarország területére, ahol ugyancsak voltak birtokai Trencsén, Nyitra és Pozsony megyékben, majd átmenetileg Sopron és Vas megyék töröktől meg nem szállt vidékein is. A család alföldi birtokaira vonatkozó jogait mindvégig igyekezett fenntartani. Erre mutatnak egyes alföldi falvakra vonatkozó iratai a török hódoltság korából, majd az a tény is, hogy a török kiverése után nem nagy nehézség árán szerzett vissza egyet-mást Csongrád-megyei javaiból. A későbbiek folyamán a család Csongrád megye életében játszott elég jelentékeny szerepet.

Arra vonatkozóan, hogy a töredék mi módon került a Kárászok levéltárába, semmi közelebbit nem lehet tudni. A legvalószínűbbnek tűnik az a feltételezés, hogy e családnak is volt legalább egy verskedvelő tagja, aki vagy maga másoltatott saját használatra verseskönyvet, vagy pedig vásárlás útján jutott annak birtokába. Ez a kérdés annyiban érdemel figyelmet, amennyiben egyes versek, históriák széleskörű elterjedtségének kézenfekvő bizonyítéka, ha azok több, egymástól távolélő család hagyatékában is fennmaradtak. E szempontból tehát nem érdektelen a Szilágyi és Hajmási ének harmadik helyen való felbukkanása sem.

A tárgyalt széphistória szerzőjéről ez a szöveg is csak annyit mond, mint a másik két változat, hogy ti. „egy ifjú szerzi vestigh ültiben Sendrő varaban egy Poedanak eő verseibül szomoru szivibül". Homályban marad a Kárász-töredék másolójának személye is. A széphistória és az azt követő két vers szövegének nyelvi sajátosságai azonban mégis következtetni engednek a másoló beszéddialektusára, vagy esetleg a másolás helyére. (Közbevetőleg megjegyezve: mind a három verset ugyanaz a kéz vetette papírra.). Mindenekelőtt a szöveg egészére jellemző az *i-zés:* vitiz, vilek, filtik, szeginyeket, irettek, nikem, ides, sietsiggel sipen, Istenirt, tigedet, kirlek, egissighben stb. Azután határozott következetességgel mindenütt-*nyi*-ként használja a főnévi igenév *-ni* képzőjét: tenyi, tavoznyi, lenyi, viselnyi, fekünyi, keseregnyi, enyi stb. Ugyanakkor a szöveg a Vasady-kódex *ő*-ző alakú szavaiból ugyancsak *ő*-ző formában őrzi meg azokat, amelyek bizonyos dialektusban az *i*-zés mellett *is* ma is használatosak, pl. föl, fölött, lölkömet, gyönge stb., sőt a másik két versben is használ ilyen alakokat, pl. köllött. A Vasady- és Csoma-variáns *ő*-it viszont zárt *e*-ként szerepelteti ott, ahol ez az *ő*-zés ma csak a szegedi nyelvjárásban van meg. (Pl. ögyebet helyett egyebet ír.) Figyelmet érdemel az is, hogy a -tól, -től, -ból, -ből ragok a kéziratban kizárólagosan -tul, -tül, -bul, -bül formában fordulnak elő: egymástul, verseibül, szivibül, ellenségünktül, mitülünk, fesketül, torkábul. Mindezek a nyelvi sajátosságok pedig *együtt* és *egyszerre* csak a Dunántúl északnyugati és a Kisalföld déli vidékeinek köznyelvében élnek ma is. Nem légből-kapott tehát az a feltételezés, hogy a Kárász-töredék másolója ezt a nyelvjárást beszélte, sőt esetleg a másolás is ezen a területen történt. (Fentebb említettem, hogy a Kárászoknak egyideig Vas és Sopron megyékben is volt birtokuk!) Ezt a következtetést nem gyengíti az a körülmény, hogy a szövegben előfordul az *l* hang használata az *ly* helyett (helheztette), a többesszám harmadik személy -juk, -jük, -uk, -ük birtokosjele helyett pedig *-ek* jel tűnik fel (esekben, velek, feskekben), hiszen mindkettő napjainkban is sajátsága a fentebbi területek beszédmódjának.

A szöveg a másolás idejének meghatározásához is segítséget nyújt. A betűtípus a XVII. sz. jellegzetes írásmódjára vall. Továbbá az *sz* hang jeleként e versekben szó közben is, de főleg a szavak elején hol *sz*-szel, hol *s*-sel találkozunk. A korabeli levelezésanyag ugyancsak ezt a váltakozást mutatja. A *teremt* szó még következetesen *terempt*-nek íródik. Más jelenségek is, amelyek vizsgálatára itt nem térek ki, azt igazolják, hogy a Kárász-töredék Szilágyija kb.

egyidős a Csoma- és Vasady-kódexbeli testvéreivel. Az már külön érdekessége, hogy a história eredeti keletkezési idejét a két másik változattól eltérően jelöli meg, mert szerinte a szendrői ifjú „Ezer öt szazban és hatvan fölöt mikoron iranak" szerezte. Ez a meghatározás a legrosszabb esetben is Vasady-kódex által feltüntetett keletkezési évet látszik igazolni. A középkori magyar nyelvben ugyanis a „fölött" névutós kapcsolattal kifejezett és időhatározóként szereplő évszám, ha egy másik szám nem áll a „fölött" szó után, akkor magát a fentebbi esztendőt jelenti. A Kárász-töredék szerint tehát a Szilágyi-história 1560-ban íródott. Mindez megerősíti Horváth János nézetét, aki a keletkezést 1561 *előttre* datálja és egyszersmind tarthatatlanná teszi azt az álláspontot, amely a magyar változatot egy szlovák nyelvű felvidéki és magát 1560-ban keltező variánsból származtatja.*

Hogy e harmadik változat a Vasady-féle variáns elmélkedő részét tartalmazta-e, azt csonkasága miatt nem lehet megállapítani. A három variáns összehasonlítása arra az eredményre vezet, hogy a Kárász-töredék szövege egyes helyeken tisztább, más helyeken romlottabb a másik kettőénél, egyik helyen inkább a Csoma-, másikon pedig a Vasady-variánshoz hasonlít. A szöveg a következő :

Vitiz Ur fiak harmicsadokon altal mentek vala
harmicsadosok esekbe vevek föl emeltik vala
es nagy viadalt vilek tartanak altal mentek vala,

Hirekel atak harmicsadosok, csasar vitizinek,
vaidak el erek egy szip sigetben semben megh vivanak
Isten akara az viadalban vaidak Megh halanak .

Viadal előt csasar leanyat az sigetben küldik
mert filtik vala Leant az harcson hogy ötet szer tennek /sértenék V. J./
leant el küldik es az vitizek ott megh harcsolanak,

Immar vitizek csasar leanyat hogy keresik vala
genge sirasat vitez Szladgi megh hallotta vala,
csasar leanyat vitez Siladi ugy keresi vala.

Csazar leanya azt mongya vala gyonge siralmaban,
kegelmes Isten en el ki jovik vitez Ur fiakkal
jai hova legyek ez vadon erdőn nagy keserüsiggel.

Szanom magomat de sokkal inkab vitiz Ur fiakat,
sablyara hantak nagy kegetlenül vaidak seginyeket
szörnyü halalra irettek adom ezenel magamat.

Ez vadon erdő temető helyem lisen mostan nikem
vadak madarak es az farkasok lisnek siratoim,
te kezedben ides Istenem ajanlom lölkömet.

Szladi mihal nagy sietsiggel oda siet vala
az leany lata matkaját elten igen örül vala.
Leant nagy sipen ő kezin foga el ki vitte vala.

El indulanak es igen mennek magar orságh fele,
es az hatarba hogy be erenek, Haimasi felele
vijunk megh ketten az sip leanyirt ligyen egikünke

Felele niki vitez Szladi Haimasi laslonak
serelmes tarsom az nagy Istenirt én tigedet kirlek
enged ennikem mert niked vagyon azt minyájan tugyuk.

Igen esedezik csasar leanya ott az vitizeknek,
nem illik ennikem ily vitizeknek az ő vesedelmek,
hanyatok inkab engem sablyara mint azt mivelyitek.

* L. Horváth János : A reformáció jegyében. 2. kiad. é. n. 1957. 227—28.

Nem akar ebben egyebet tenyi az Haimasi Laslo
sablyat rantanak ősve csapanak, es az csapkodasban,
vitiz Szladi Haimasi kezet el csapa bokaban.

Est monda niki vitiz Haimasi Szladi Mihalnak
serelmes tarsom az nagy Istenirt én tigedet kirlek
megh bocsass nikem mert ez jutalma az tűnős embernek.

Ennikem vagyon ket sip kis fiam jambor hazas tarsom
az nagy Ur Isten nagy tűnőm szerint vere most megh engem,
ligy egissighben szerelmes tarszom es megh bocsass nikem.

Az kit Urfiak sip bucsuzassal egy mastul elvalnak
Syladi Mihal csasar leanyal mikor be erenek
Szladi Mihal csasar leanyal ottan megh esküvik.

Ezer öt szazban és hatvan fölöt mikoron iranak
egy ifju szerzi vestigh üttiben Sendrő varaban
egy Poedanak eő verseibül szomoru szivibül.

*

A Kárász-töredéken található másik két vers sem ismeretlen. A „Krisztus, ki vagy nap és világ" közismert XVI. sz-i himnusz-fordítás, a „Mikor Egyptusban egy pelikán madár" c. vers pedig a Balassa—Rimay: Istenes énekek függelékében jelent meg először nyomtatásban, modern kiadása pedig Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái, Bp. II. 355. lapján olvasható, így ezek közlése felesleges.

A Kárász-töredék elhelyezése az irodalomtörténetben az illető korszak avatott irodalomtörténészeire, nyelvtani vizsgálata pedig nyelvészeinkre vár. A töredék felbukkanása mindenesetre arra int, hogy az egyes családi levéltárak limbusai még számos dokumentumot rejthetnek magukban irodalmunk múltjából. E közléssel erre kívántam felhívni a figyelmet.

SZEMLE

HORVÁTH JÁNOS: VITÁS VERSTANI KÉRDÉSEK

Nyelvtud. Értekezések 7. sz. Akadémiai Kiadó 1955. 104 lap.

Indokoltan hangzik el újabban mind gyakrabban az a megállapítás, hogy a magyar verstan alapvető fontosságú kérdései még tisztázatlanok, hogy Arany János óta újra és újra felmerülnek anélkül, hogy megnyugtató megoldásra jutnának. Olyan vitás verstani kérdéseink vannak, amelyek verstani elméletünk alapját érintik, s egy-egy alkalommal való felmerülésük a problémáknak hosszú sorát kavarja fel, és hozza újra mozgásba. Pedig a szép vers élvezésének és megértésének mind általánosabban jelentkező igénye az alapvető kérdések tisztázásán való túljutást és a versforma esztétikai szemléletéhez való iránymutatást sürgeti. Verstani tételeink, amelyeket Horváth János könyvének, a *Rendszeres magyar verstan* (=RMV) megjelenése (1951) óta már-már véglegeseknek hittünk, részben újra problematikusakká váltak, mióta Vargyas 1952-ben *A magyar vers ritmusa* (= MVR) c. monografiájában olyan kutatási eredményekről számolt be, „melyek a magyar vers eddigi elméletével teljesen ellentétben állnak", régebbi és újabb verstani problémák olyan megvilágítását adta, amely „nem összefoglalása ... a régi eredményeknek, hanem új kutatás" (6.)

Ilyen körülmények között örömmel fogadunk minden olyan verstani megnyilatkozást, amely akár döntő, akár részletkérdésben viszi előbbre az elméletet — különösen ha a legilletékesebb, a magyar verstan legnagyobb szakértője, Horváth János részéről történik ez.

Horváth János irodalomtörténeti munkásságának csupán részletterülete a verstan. Mindazonáltal egész sor részletkérdéssel foglalkozó vagy összefoglaló jellegű, monografikus verstani tanulmány viseli nevét.[1] Szinte önmagában véve is egy élet gazdag termésének lehetne elkönyvelni e tanulmány-sort — különösen, ha azt a további vizsgálódásokra serkentő hatást is számbavesszük, amelyet a fiatalabb metrikus-generáció körében elért. Hogy azonban nála a verstani vizsgálódások nem öncélúak, hanem végső fokon a verstörténeti és esztétikai megértését vannak hivatva elősegíteni, bizonyítják egyéb művei, amelyekben a verstani elemzések és vonatkozások ezt a szerepet töltik be.[2]

Ennek a gazdag verstani munkásságnak a RMV-nal együtt betetőzője, részben a korábbi eredmények összefoglalása, részben új megvilágításba helyezése és továbbfejlesztője az 1955-ben megjelent *Vitás verstani kérdések*. (= VVK) Megírásához az indítékot Vargyas Lajos könyve, a MVR, még közvetlenebbül a Magyar Tud. Ak. Néprajztud., Irodalomtört, és Zenetudományi Állandó Bizottságainak 1953. febr. 3-án megtartott ülése adta, amelyen megvitatták Vargyas művét,[3] s amelyre Horváth János írásban küldte el hozzászólását. Amint a VVK.-nek Gáldi László tollából megjelent recenziója[4] megállapítja, feltételezhető, hogy a mű jó részének magva Horváth Jánosnak a Vargyas-vitára elküldött hozzászólása.

Már itt előrebocsátjuk, még mielőtt a mű ismertetéséhez hozzáfognánk, hogy egyik legfőbb értéke és jellemzője problémagazdagsága. Egy sereg alapvető fontosságú és részletkérdés merül fel benne, nyer megoldást, vagy vár megoldásra, ill. ösztönöz további vizsgálódásokra. S mindez az előadásain és tanulmányaiban megszokott tömör, mégis még problémafelvetéseiben, kétségeiben is világos, sokszor plasztikus megfogalmazásban Mint amott,

[1] Egy versbeli mondatképletről. NyK. 1909. — Ősi nyolcas szerkezetek időrendje. MNy. 1918. — Írott nyolcas, népi nyolcas. MNy. 1918. Magyar ritmus, jövevény versidom. (A magyar jámbus kérdéséhez) Olcsó Kt. 1922. — Az újabbkori magyar vers ritmusa. Napk. 1925. — A középkori magyar vers ritmusa. 1928. — Gyöngyösi és Arany sormetszete MNy. 1941. — Próféták által szólt rigen. MKSzle 1943. — A magyar vers 1948. — Rendszeres magyar verstan. 1951.

[2] Vö. Petőfi Sándor-monográfiájának (1920.) szép verselemzéseit, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig (1927) értékes verstani és verstörténeti utalásait.

[3] Megjelent a M. Tud. Ak. II. osztályának közleményeiben, III. k. 1—2. sz. 1953. 219—257. (a továbbiakban: V).

[4] Megjelent a M. Tud. Ak. I. osztályának közleményeiben, IX. k. 1—2. sz. 1956. 197—212. Kívüle még ismertetést írt Elekfi L., MNyr, 1956. 2. sz. 255—258.

módszerét ebben a művében is a tények tisztelete jellemzi, éppen nem valamiféle idealizmus, amit Szabédi tulajdonít neki a VVK évében megjelent művének Horváth Jánost is belefoglaló, kissé merev kategórizálásban.[5] S ne gondoljuk, hogy a tények mögött a pozitivizmus szenvtelensége és perspektivátlansága húzódik meg. Ellenkezőleg: egy-egy koncepciója széles távlatokat világít meg, s előadását az igazság szenvedélyes szeretete teszi művészien széppé, nem egyszer pedig metszően iróniku ssá.

Verstani szempontból rendkívül jelentős problémával, *a hangsúly szerepével* foglalkozik az I. fejezet. A probléma ez: milyen szerepe van a hangsúlynak a ritmus létrehozásában? van-e egyáltalában, ha igen, döntő-e ez a szerep vagy másodlagos? A hangsúly ritmusnemző szerepét a legkövetkezetesebben Gábor Ignác képviseli, aki szerint minden értelmileg jelentős szó első szótagja ütemet indít. A másik szélsőség Vargyas, aki a hangsúlyt „száműzi a versritmus tényezői közül"-állapítja meg Horváth János a vitán (226). Ő sem tulajdonít neki „taglalásindító-, hanem csak a ritmusérzék iktusigényét kiszolgáló szerepet." (Vita 226.) Döntő az az érv, amelyet ugyanitt felhoz a hangsuly fenti versbeli szerepére nézve: idéz a R. M. K. T-nak I. kötetéből egy sor verset, amelyekben az ütem első szótagja majdnem mindenütt hangsúlyos: „Meggondolandó, mi ennek a magyarázata. Szerintem és majdnem mindenki szerint az ictus-igényt elégítik ki a hangsúlyok". (226. l.). Lényegében véve semmit sem változott Horváth János véleménye a hangsúly szerepéről a VVK.-ben sem, csak itt részletesebben foglalkozik az iktus fogalmával, továbbá a ritmusérzékkel és ennek fiziológiai alapjával. Miért formáljuk ritmikussá a nyelv hangzati oldalát s miért hat ránk kellemesen a ritmus? — veti fel a kérdést. Oka a *ritmusérzék*. Hogyan áll elő és hogyan működik bennünk? Beszédünket a beszélőszervek izomtevékenysége kíséri: a beszélőszervek megfeszülése és elernyedése. A verses beszédben a kettő váltakozása szabályosan történik, az izomi megfeszülések szabályosan követik egymást. Az izomtevékenységnek ez a folyamata kellő gyakorlás, gyakori ismétlés folytán beidegződik. Ez a beidegződés az alapja a ritmusérzéknek. Ha ez az izomtevékenység működésbe jön, a továbbiakban már automatikusan folytatódik, s intézi a vers további részeinek taglalását. Ezt az izomi energiát, mely mindig az ütem élére tétet nyomatékot, nevezi Horváth János *iktus*nak, s élesen megkülönbözteti az értelmi nyomatéktól, a *hangsúly*tól. „Összeeshet a kettő az ütemélen, de a hangidomi kezdő energia olyankor is az ütemélen marad, mikor az értelmi nyomaték az ütem belsejébe telepedik" — állapítja meg Arany Jánossal egyértelműen, aki szintén nem tartja a hangsúlyt ritmust nemző, hanem csak azt kiszolgáló, erősítő, „nyilvánvalóbbá tevő" tényezőnek.

A vita hozzászólói, így elsősorban Bóka László és Gáldi László, Horváth János felfogása mellett nyilatkoztak.

Végeredményben Németh László és Vargyas sem tagadja a hangsúly bizonyos szerepét a versben. Az előbbi már 1940-ben megjelent *Magyar ritmus* c. könyvecskéjében ezt írja a hangsúlyról: a hangsúly nem olyan egyeduralkodó a régi versben, mint a maiban, melynek a „trappjába" „szabályos időközökben dobban bele", de ekkorára „az ősi magyar verselésnek . . . a nemesebb szabályai már el is halványodnak." (10. l.) A hangsúlynak csak annyiban van szerepe, amennyiben a magyar vers az értelemből születik, s eleme a tag, a tag forrása a szólam, s minden tagba (szólamba) kell egy nyomatéknak esnie. Nem szükséges azonban, hogy a hangsúly a tag élejére kerüljön (Ki *tegedet*/teremtett). Bár kikapcsolja a hangsúlyt a ritmust intéző tényezők közül, valójában Vargyas is tulajdonít neki szerepet benne. Vitabeli válaszában ezt mondja: „Minden szólam hangsúllyal kezdődik, *egy szólamokra tagolódó ütemrendszerben tehát mindig van jelen hangsúly is.* Ezt nem tagadom könyvemben, de én ezt nem tartom a létrehozó alkotóelemnek, *csak egy mindig jelen levő kísérőjelenségnek.*" (225. kiem. tőlem). Ez a nyilatkozat Horváth János álláspontjához való közeledést jelent, hisz ő sem tekinti a hangsúlyt ritmust előidéző, hanem azt csak kísérő tényezőnek. Már a RMV-ban (20) leszögezi félreérthetetlenül álláspontját, mely sem a vitabeli hozzászólásban, sem a VVK-ben nem változott meg, s „alig kétséges — jegyzi meg Gáldi László bírálatában — hogy a hangsúly ügyében a további kutatások Horváth Jánost fogják igazolni." (198.)[6]

A VVK. II. fejezete Németh László 1940-ben megjelent *Magyar ritmus* c. tanulmányának és vitabeli hozzászólásának bírálatát tartalmazza. E fejezet nem jelent elkanyarodást a Vargyassal folytatott vitától, mert a két szerző művét elolvasva lehetetlen meg nem látnunk

[5] Szabédi László: A magyar ritmus formái, Bukarest, é. n. (1955) 5.

[6] Mindazonáltal az esztétikai változatosság előidézése mellett nagy jelentősége van az ütem belsejébe eső hangsúlynak a ritmus tompítása szempontjából is. Erre nézve l. Arany J.: A nemzeti versidomról V. 305., Torkos L.: A magyar verselmélethez. Erd. Múz. 1912. 82—83. l., Horváth J.: A m. vers 132. Vö. még Förster Aurélnak a hangsúlytalan ütemekre nézve statisztikai adatokat közlő tanulmányát: A m. vers ritmikai alapjai It. 1951. 4. sz.

Németh László koncepciójában Vargyas nem egy tételének csíráját. Németh László éppúgy, mint Vargyas, a ritmus nyelvi eredeteztetésének a híve.

A tanulmány problémákban leggazdagabb fejezete a III. *(A versritmus nyelvi származtatása)*. Főképpen itt polemizál Vargyassal, tehát itt merül fel Vargyas ütemtanának, a relatív szólamszerűségnek és a kiegyenlítődésnek a problémája.

Vargyas elméletének sarkalatos pontja, de a Vitának és természetesen a VVK-nek is szinte központi kérdése a *versritmus eredete*. Horváth Jánosnak a vitán és művében tett ebbeli nyilatkozatai két csoportra oszlanak : egyik részük a versritmus ősi eredetére, másik részük pedig arra vonatkozik, mi intézi a verses beszéd ritmikai taglalását. Az elsőre nézve már a vitán kijelentette, hogy az eredet kérdéséről nem nyilatkozhat, hisz a vers oly régen, az őskorban keletkezett, hogy a rá vonatkozó vizsgálódások nem támaszkodhatnak tapasztalati anyagra. Vargyas a beszédnek szólamokra tagozódásából eredezteti a verset és az ütemet, „de mikori nyelvből? A beszéd szólamokra tagolódásának mikori állapotából?" (225.) A maiból helytelen származtatni, hisz a beszéd azóta változott, s a szólam sem esetleg az ma, ami volt valaha. A *dallamok* rokonságát segítségül hívni pedig annyit jelentene, mint zenéből eredeztetni a verset, „amit Vargyas el nem fogadhat". (226.). Ez az álláspontja a VVK-ben sem változott meg. Ismétli Verstanának idevonatkozó mondatait : „Meg kell azonban vallanunk, hogy az eredet kérdésében bizonyosat senki sem tudhat, mert ezt senkinek sem volt alkalma tapasztalni!" „Igaz tehát — fejezi be ezt a kérdést — amit fentebb mondottam, hogy a versritmus eredetéről egyik tanulmányomban sem nyilvánítottam véleményt." (17.).

Viszont határozott véleménye van arról, mi intézheti egyáltalában a verses beszéd ritmikus tagolását. Horváth helyesen mutat rá, hogy Vargyas elmélete sántít, mikor azt állítja, hogy a különböző terjedelmű szólamok időtartamát a nyelvi kiegyenlítődés teszi egyenlővé. Ha különböző terjedelmű beszédszakaszokat kiegyenlítünk, kell valaminek lennie, ami erre ösztönöz. Ez pedig nem más, mint az egyenletes tagolás ritmusösztöne, mely nem a nyelvből származik, hanem a nyelvet is arra készteti, hogy a maga szándékához igazodjék. Ez az érvelés a vitabeli hozzászólásban és a VVK-ben egyaránt fellelhető. Az utóbbiban még egy érvet felhoz a nyelvi származtatás ellen, a *versmondattant*. Az indulatos beszéd más, mint a közönséges beszéd. Az indulattól rezgésbe jött költői beszédben a nyelv más változatban helyezkedik el, mint a nyugalmas folyékonyságú prózában. Ezzel függ össze az, amit sajátos mondattannak, versmondattannak nevezünk, amelyben a versforma ihlető vagy kényszerítő hatása nyilatkozik meg. *„Mindez Vargyas elméletével ellentétben arra vall, hogy a nyelv nemhogy nemzője lenne a versritmusnak, hanem maga igazodik ahhoz."* (14., kiemelés tőlem)

Mindazonáltal Horváth János sem tagadja a nyelv bizonyos szerepét a ritmus alakításában. Már a vitán így nyilatkozott : „kezdettől fogva máig többféle verstípust mutat fel verstörténetünk, s a magyar ritmusérzék azokat mind elismerte sajátjának." (227). Sőt már mintegy harminc évvel előbb írt kitűnő könyvecskéjében, a *Magyar ritmus, jövevény versidom*-ban egész skáláját különböztette meg a versnek a tökéletes zenei jelleg és a kisimuló, diszkrétebb beszédritmus között (100.). A sorozatot ebben az irányban, a beszédszerűség felé, folytatják jövevény-formáink, főképpen a jambusiak, az „álütemes" és az „ütemezetlen" (kihúzott) sorok fokozataiban. Az utóbbinál már csak a sorok szótagszáma, esetleg a rím és a lejtés különféle változatai keltik a vers érzetét. „A kihúzott sor esik legmesszebbre a zenei ritmustól s legközelebb a beszélt ritmushoz" (101.). S a magyar költői gyakorlat, amely kalodának érzi a túlságosan dallamos, pattogó ritmusú népi dalformát, a magasabbrendű líraiság érdekében a „dallamos magyar formák helyett ... szívesen veszi a beszélt ritmusú jövevényt." (102.) Vitabeli üzenetében a magyar ritmuskincs e gazdag változatosságához egy igen lényeges megjegyzést fűz, ami azt mutatja, mennyire rugalmasan, *térhez és időhöz kötötten* szemléli a ritmusszármazás problémáját : „kezdettől fogva máig többféle verstípust mutat fel verstörténetünk, s a magyar ritmusérzék azokat mind elismerte sajátjának." Majd : „De az érzék maga is fejlődhetett időjártával, s felfogóképessége még idegen elvű (antik és nyugati) versformák iránt is kitágulhatott" (227.)[7]. E megállapítások azt jelentik, hogy mind a ritmusérzék, mind a ritmus, amelyet az utóbbi létrehoz, ill. tudomásul vesz, változásnak alávetett történeti kategória.

Ilyen előzmények után adja Horváth János a VVK.-ben korábbi nézeteinek összefoglalását és rögzíti le azt a végleges álláspontját, amelyet már a vitával kapcsolatosan kifejtett. Elismeri, hogy ma már Arany László hatása alatt a nyelvi jelenségeknek nagyobb jelentőséget tulajdonít. Nem tagadja továbbá a dallamban fogant vers meglétét, de nem is állítja, hogy a ritmus egyetemlegesen a zenétől, a dallamtól nyerné eredetét. Hivatkozik a a *Magyar ritmus, jövevény versidom* c. tanulmányára, melyben a magyar ritmuskincsen tartott

[7] Ezekre a fontos nyilatkozatokra később, a sorozatosság kérdésének tárgyalásánál még visszatérünk.

szemlét. Végigtekint tanulmányain, és sorra veszi, hol milyen fajta versről tett említést. Leginkább két versfajtát különböztetett meg: autonóm (a gondolat és általa a nyelv idomát tükröző) és zenétől, tánctól, idegen vers ritmusideáljától függő nyelvritmust. Kijelenti, hogy a versritmus eredetéről egyik tanulmányában sem fejtett ki elméletet. Ugyanakkor azonban elismerte és elismeri a zenével való kapcsolat nagyhatású jelentőségét.

Ahogy Horváth János egyáltalában nem tagadja nyelvi tényezők szerepét a versritmusban, ugyanúgy vitabeli válaszában Vargyas is elismer a ritmus létrehozásában és a ritmusos beszéd intézésében olyan tényezőt, mely nem nyelvi, hanem lélektani természetű, amit *ritmusösztön*nek nevez, amelyhez végeredményben a nyelvi elemek csoportosítása is igazodik. „Az az érzék, amely a zenében, táncban, menetelésben és a versben is létrehoz, illetve érzékel bizonyos ritmikusságot, *olyan pszihikai tulajdonsága az embernek*, amelynek taglalásába én nem bocsátkozom bele." Majd: „Csak annyit állítok, hogy versritmusunk nyelvi eredetű, vagyis az a képesség, hogy *meglévő ritmusösztönünket ki tudjuk elégíteni* azáltal, hogy olyan nyelvi elemeket csoportosítunk egymás után, melyekben ritmust tudunk érzékelni" 251. kiem. tőlem).

A vita végső konklúziójaképp, azt hiszem, Horváth János és Szabolcsi Bence álláspontját fogadhatjuk el: az eredet kérdésében semmi biztosat nem tudunk. A kizárólagos nyelvi származtatás nem látszik valószínűnek, bár kétségtelen, hogy nemzeti versidomunk és nyelvünk — s tegyük hozzá: zenénk alkata lényeges vonásokban megfelel egymásnak, hogy semmiesetre sem állhatnak ellentétben egymással.[8] Az eredetvita másik tanulsága az, hogy a kérdést nem lehet a történeti fejlődés tényeitől elvonatkoztatni.[9]

Jelentős helyet kap a VVK-ben a *dallam és szövegritmus viszonya*. Ennek felvetése főképpen azért volt szükséges, mert Vargyas könyvében a magyar népdalok szövegének és dallamának ritmikai egybevetéséből ezt a tanulságot vonta le: „Az egész néprajz tehát, minden korban azt mutatja, hogy nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg ritmusa a zenére" (48. l.). Horváth János már a vitán szembeszállt Vargyas tételével, leszögezve, hogy a dallamformák igenis hatnak versformák, sorfajok kialakításában. Példának idézte Arany Jánost, aki a dallam „érveréséből", azaz ritmikai vázából vezette le a maga sorképleteit. A VVK.-ben cáfolja Vargyasnak azt az állítását, hogy dallamból eredeztetné a versritmust. Az eredetről semmi határozottat nem mond ugyan, azonban *meglevő* (akár mai, akár régi) szövegek gondos tanulmányozása alapján felsorolja a különböző verstípusokat, melyek között vannak nyelvi eredettől függetlenek is. Ezután az egyes ritmusfajtáknak egymásra, főképp az énekelt vers dallamának szövegére tett hatásáról ír, s megállapítja: „Hogy a sok százados énekeltség nem lett volna hatással a vers szövegének ritmikai alakulására, azt a nyelvi származtatás legkizárólagosabb hirdetője s a zenei származás legkérlelhetetlenebb ellensége sem állíthatja" (16. l.).

A dallamnak a versformára gyakorolt „formateremtő", „formasugalmazó" hatására számos példát idézhetünk a magyar irodalomtörténetből. Az egész „ad notam" költészet, amely nálunk a XVI. században érte el virágzása tetőfokát, bizonyítéka ennek a szövegritmust életre hívó hatásnak.[10] Szenczi Molnár Albert zsoltárszövegei a francia dallamoktól kaptak ritmikai ösztönzést. Faludi úgy gyarapítja formakincsünket, hogy az olasz áriák és francia sanszonok formaképleteit veszi át főbb kereteikben (sorok száma, terjedelme, rimrendszer), igaz, a sorok ritmusát aztán már magyar ritmusérzékkel képezi ki (vö. Horváth János: *A m. irod. népiesség Faluditól Petőfiig* 28. l.). Utalhatunk azután a jambusdallamok hatására a jambus meghonosításában és népszerűsítésében.[11] Hivatkozhatunk Arany balladáira és ismert nyilatkozatára a lelkében élő dallamok inspiráló hatásáról, végül Ady és József Attila egyik-másik dallam sugalmazta versére. Mindez Horváth János megállapítását igazolja: „a sok százados énekeltség" hatását „a vers szövegének ritmikai alakulására".

Fent idézett kijelentéséhez, hogy t. i. nem a dallam ritmusa hat a szövegére, hanem fordítva, maga Vargyas sem következetes. Bizonyos hatást ő is elismer: „A dallam valami

[8] Erre nézve l. Kodály: A magyar ejtés romlásáról. A jó magyar ejtés aktái. (Szerk. Eckhardt Sándor, 1941.), Magyarság a zenében. Mi a magyar? (Szerk. Szekfű Gyula, 1939.)

[9] Vö. Gáldi recenzióját, 200.

[10] L. Szabolcsi B.: Jegyzetek a RMKT VII. kötetéhez ItK. 1927., ua. Tinódi zenéje, Zenei Szemle 1929., ua. A XVI. sz. m. históriás zenéje. Magyar Zenei Dolg., 9. sz. 1931. Péczely L.: A XVI. századi énekköltés formái. 1931. Lényeges megállapításokat tartalmaz e kérdésre vonatkozólag Kodály Z.: Árgirus nótája. Ethnogr. 1920.

[11] Vö. Szabolcsi B.: A magyar zene története rövid összefoglalásban. Népszerű Zenefüzetek. 2. sz. 1934. 20—21., ua. A m. zenetörténet kézikönyve. 1947. 28. A kérdés bibliográfiáját l. az előbbi műben a 41. l.-on XVIII. sz. címszó alatt.

keretet ad, vagy már eleve kizár bizonyos lehetőségeket a szöveg alakulásából. Ezek közt a keretek közt kell elhelyezkednie a szövegnek. De hogy milyen lesz a szöveg ritmusa, azt nyelvi tényezők döntik el" — olvassuk a MVR-ban (48. l.). A dallamnak a főbb keretekben formát sugalmazó hatásáról nyilatkozik vitabeli összefoglaló felszólalásában is. (253. l.) Álláspontjának utolsó megfogalmazását az IT. 1954. 2. számában olvashatjuk *(Hozzászólás Oltványi Ambrus bírálatához)*. Itt megállapítja, hogy a dallamnak a nyelvre gyakorolt hatását két irányban kell megvizsgálni: 1. formaadásban, 2. a forma megvalósításában. Az elsőre nézve azt írja: „Formák, ritmusképletek, kerülhetnek az énekből a költészetbe, olyan formák, amelyek a nyelv eszközeivel kialakíthatók. Ennyiben a zenének az első szerepét sosem tagadtam. Az a szerepe, hogy „felébreszthet és felszabadíthat olyan képességeket, amelyek a nyelvben eddig elrejtve lappangtak . . ." ugyanide tartozik. Bizonyos formák talán nem fejlődtek volna ki magából a nyelvből, jóllehet lehetségesek, csak az idegen-zenei-példa követése közben kerülnek alkalmazásba". (212. l.)

Az ellentét Horváth J. és Vargyas között nem is itt, a dallamnak a szövegritmus főbb kereteire tett hatásáról vallott felfogásban van, hanem abban, amit Vargyas a forma megvalósításáról mond. Idézzük szavait: „Az általam cáfolt elmélet azonban ezen túl, a forma *megvalósításában* is feltételez zenei hatást. Eszerint ahol a nyelvi hangsúly eltér a forma kívánta hangsúlytól, oda a bennünk levő formaérzék tétet hangsúlyt, s ez a formaérzék zenei örökség nyelvünkben. Azért mondanánk versben, hogy „boldogtalan-/sága", vagy „Hazamennék /de nem tudok", vagy „Szívünkben szent/ tűz lángolt", mert a bennünk élő formaérzék így kívánja, annak ellenére, hogy a nyelvi hangsúly nem elégíti ki ictus-igényünket. Ezt már valóban tagadom." (uo. 212 l.) Vargyasnak ez a megnyilatkozása azért fontos, mert benne ismét a ritmus nyelvi származását állító és azt tagadó elmélet kerül élesen szembe egymással. Továbbá itt is tévesen tulajdonítja Vargyas a ritmus zenei eredeztetését Horváth Jánosnak, holott az ilyen esetekben az ütem élére kerülő iktus őszerinte *nem zenei fogantatást jelent*, hanem *zenei jelleget*. Művében Horváth János világosan kifejti, mit ért ő ez utóbbin. Az ösztönzést erre talán Szabolcsi vitabeli felszólalásától kapta. Szabolcsi szerint nem helyes a zeneiség és a „nyelviség" merev szembeállítása. Az utóbbin ő nem csupán azt érti, amit dallamokon keresztül, külsőleg kap a vers, hanem a nyelvben levő zenei lehetőségeket, amelyek akusztikai eszközök segítségével valósulnak meg. Ezzel a mélyebb „igazi zeneiséggel" „a nyelvi ritmus igényeit nem lehet szembeállítani, hanem csak összekötni." (237. l.). Nos *erről* a zeneiségről szól Horváth J. a VVK 17. lapján. Tanulmányaiból vett idézetekkel bizonyítja, hogy a „zenei" minősítés nem zenei eredeztetést jelent nála, hanem a beszéd hangidomának a gondolatitól és nyelvtanitól való megkülönböztetését, a beszédnek azokat a „tulajdon zenei elemeit" foglalja magában, amelyekre Fogarasi nyomán Arany László mutatott rá, kinek főbb gondolatait ő ismertette először *Magyar ritmus jövevény versidom* c. tanulmányában. Olyan esetekben, amikor az értelem nem juttat az ütemélre nyomatékot, *ez* a zeneiség adja itt az iktust, miáltal a logikai taglalás függő, alárendelt viszonyba jut a zeneivel szemben.

A Horváth-Vargyas vita egyik leglényegesebb pontja a *sorozatosság* kérdése. Vargyas szerint a sorozatosság (ritmikai képletek ismétlődése) nem elengedhetetlen feltétele a ritmusnak Vannak régi, újabb és legújabb irodalmunkban szép számmal versek, amelyekben nem tapasztaljuk alapképletek ismétlődését. *„Vers van tehát azonos ritmusú sorok ismétlődése nélkül is.* (MVR. 221 l.). Minden sornak saját nyelvi tényei miatt van ilyen vagy olyan ritmusa, nem a másik sor ritmusa miatt". (109. l.). Másutt: *„A ritmusfajták nem előre meglevő keretek*, melyek maguktól érvényesülnek, hanem *lehetőségek*, melyeket a költő nyelvi eszközökkel *esetről-esetre* megvalósít. Számunkra is úgy válik tudatossá a ritmus, hogy olvasva vagy hallva egymás után *tudomásul vesszük a megvalósult nyelvi tényeket*. (53. l. a kiem. részben tőlem). Még tovább megy a sorozatosság elvének tagadásában alábbi kijelentésében: „Nincs értelme tehát külön alapsémáról beszélnünk, amikor az nem egyéb, *mint kiindulást adó ötlet*, melytől a megvalósulás felismerhetetlenné távolodik el" (277. l.).

Ahogy a sorozatosság elvének tagadása a ritmus nyelvi származtatásának elméletéből, ugyanígy logikusan következik Horváth Jánosnak zenei jelleget hangoztató ritmuskoncepciójából az a tétel, mely a sorozatosságot a ritmus elengedhetetlen sajátjának tekinti. Arany egy megjegyzésével kapcsolatosan megállapítja: „a vers olvasója („a nép") is a megkezdett ritmus sorozatos ismétlődésére számít, a megkezdettet várja tovább, s megütközik holmi szeszélyes formaugrándozáson." (VVK. 21. l.) Eltérhet a költő a sorozatosság szabályától, ez azonban szabálytörés, s mint ilyen meghökkent, valami lényegesre akarja felhívni a figyelmet. Kifogásolja, hogy Vargyas még a periódusok ismétlődésében sem veszi észre a sorozatosságot. Majd egy sereg régi versünkkel is igazolja a sorozatosság ritmikai igényét. Csupa heterometrikus strófaképletet idéz, s megjegyzi, hogy ezek egy-egy versben több, gyakran egy egész sereg strófán át ismétlődnek. A szemle tanulsága nemzeti idomú verseinkre vonatkozólag: „nemcsak a tőle (Vargyastól) tagadott sorozatosságot mutják be az idézett képletek „ad oculos", hanem a ritmikai szerkezetnek a nyelvtől független, s

még ha énekeredetű is, bármiféle nyelvi kitöltésen át *következetesen érvényesülő praeconcepcioját igazolják* (22. l. kiem. tőlem). A tanulmány e részében arra is választ kapunk, hogyan érvényesül a sorozatosság a jövevény-formákban. Legkevésbé sem várjuk, különösen rimes-időmértékes verseinkre gondolva nem, azt a választ, hogy a lábak következetes megvalósításával. Tudjuk, mily ritka a sorozatosságnak ez a hiánytalan érvényesülése (pl. Petőfi Forradalom c. versében, itt is azonban funkcionális szerepben!) Tudjuk, hogy nemcsak vers, hanem versrészlet, sőt sor is ritka, amelyben következetesen megvalósul a láb, s ha igen, többnyire akkor is a tartalomkifejezés igényének téve eleget. (l. a VVK-ben hátrább, a 78—80.l.-on Horváth János sok példáját!). Ime a válasz: „ha egy jambusi vagy trocheusi sor egész képlete nem ismétlődik az egész versezeten végig, *ismétlődik jambusi vagy trocheusi lejtése* (23. kiem. tőlem). Sőt még egy lépéssel tágítja a sorozatosság határát: bármilyen metrikájúak is a versszakok: a képletek (a sorok szótagszáma) versszakonként ismétlődnek. Ez az eset Adynál is: bármilyen szokatlan, sorozatosság nélküli az 1. versszak, a többi már ennek a pontos megismétlődése. Hasonló esetekre vonatkozólag mondja tanulmányának egy előbbi helyén, idézve vitabeli megállapítását: „Ha a vers jó, akkor a legelső sorból rögtön megérzem, melyik ütemezéssel lesz dolgom. Ha a sor tökéletlen, csakhamar útbaigazít a többi." (13. l.) Ennek a Vargyastól támadott tételnek is megadja a lélektani magyarázatát már a *Magyar ritmus jövevény versidom* c. tanulmányában, mikor a jambusi sorvég ritmikai szerepéről beszél: „helyreállítja a sorkezdeten félrezökkent lejtést, illúziót kelt, abba a hiszembe ringat, mintha az egész sor hasonló módon lejtett volna." (84. l.) Nos így vagyunk általában azokkal a versekkel, amelyekben a képlet nem érvényesül teljes következetességgel, csak túlnyomó többséggel: mikor már a vers egésze van a tudatunkban, ez a többség a maga jellegét rászuggerálja a versnek azokra a részeire is, ahol tökéletlen a ritmus megvalósulása. Az így keletkezett összbenyomás alapján ítélünk azután a versről. Erről a kérdésről a VVK. egy másik helyén, Zrinyivel kapcsolatosan is nyilatkozik. A költők nem mindig törekszenek arra, hogy ritmusképletük mindjárt a vers indulásakor pontosan megvalósuljon. Nem egyszer „bizonyos tétovázas után tüntetik elő az ösztönükben lappangó ritmuseszményt: mint mikor felhőn, ködön át végre kisüt a nap." Már most ez azt jelentené, hogy a kivételszámba menő eltérést vagy bizonytalanságot tegyük meg irányadónak a nagy többséggel szemben? Tanulmányának 28. lapján világosan és félreérthetetlenül megfogalmazza, mit ért sorozatosságon, mi ismétlődhet a versben: „nem ugyan az „ütem", hanem az ütem időszerkezete; nem ugyan a sor szótagszáma, hanem ütemrendje; nem éppen a sorpár, hanem a periódus; szabad sorú versezetben, ha magyar ritmusu „Arany Lacihoz"), akkor az ütem időszerkezete (pl. négy időrészűsége, nem pedig szótagszáma), ha jambus, akkor az ütem („láb") lejtése („Az Apostol"). Megteheti az író, hogy akár minden sorával cserbenhagyja az előzővel felkeltett várakozást, vegyíthet heterogén versrendszereket, de kérdés: ritmust érez-e abban olvasója, vagy nyegle különcködésnek ítéli. Aki folyvást ilyenfajta „verseket" írna, kiszakítaná magát a nemzeti közösségből. Amiben pedig semmi sem ismétlődik, az nem vers, hanem próza, s valószínűleg annak is idétlen."

Úgy véljük, a sorozatosság, mint a ritmus meglétének feltétele, nem szorul további bizonyításra. Mellette dönt a magyar költői gyakorlat: érvényesül a magyar költészet nagy többségében legrégibb verseinktől kezdve a legújabbakig, a nemzeti idomúakban éppúgy, mint a jövevény formájuakban. De a sorozatosság mellett dönt ritmusérzékünk, a nagy nemzeti közösség, a „nép" ritmusérzéke is, mely várja az ismétlődést, és zavarban van, vagy kielégületlenséget érez, ha nem kapja meg. Vargyas és követői[12] sem tagadják mereven a sorozatosság elvét, ők is valamilyen sorozatos ismétlődés felé hajlanak: „Nem marad más hátra — írja Vargyas Oltványi A. bírálatára adott válaszában — mint az, hogy a *ritmus elemi egységének kell állandóan ismétlődnie*. A magyar ritmus legkisebb egysége az ütem; ha az állandóan ismétlődik, bármilyen kapcsolatban, akkor egy pillanatra sem szűnik meg ritmusérzésünk . . . Ugyanígy a mértékes versben a „lábak"-nak kell mindig jelen lenni bármilyen kombinációban . . ." (It. 1954. 2. sz. 213. l.) Zrinyinél meg olyan esetet ismer, amikor „a többi négyütemű sor példája szabja meg a sor tagolását". (MVR. 217.) Ugyanitt valamivel feljebb meg ezt olvassuk: „Ha tehát megszoktuk az előző sorokban a négy ütemet s az itt is lehetséges, az olvasó önkénytelenül is igyekszik aszerint rendezni a nyelvi elemeket." Mi más ez, ha nem a Horváth Jánostól említett fiziológiai beidegzés, mely mint ritmusérzék várja a sorozat folytatását? Egy lappal később szintén a sorozatosság elvével okolja meg, „miért mondjuk . . . ritmusban a hibás helyeket, ahol a nyelvi elemek azt nem kívánják?" (Pl. „Zsigmond a ki-/rály a császár", „Szivünkben szent/tűz lángolt.") „Ily esetben az előző soroknak analógiája érvényesül az önmagával bizonytalan és elszigetelt sorral szemben." (218. l.) Vagy nem a képlet érvényesülésének jelentőségét ismeri el Vargyas az alábbi sorok-

[12] Vö. Kiss Ferenc: József Attila ritmikája. ItK. 1956. 407., 1957. 79.

ban : „gyakori fogás költőknél, hogy a nagyon ritmikus hullámzást-- hogy ne legyen túl egyhangú — a vers vége felé kissé elmossák, hogy annál frissebben térjen vissza az *eredeti képlet* a befejezésben." (MVR. 221. kiem. tőlem). Végül Vargyas is s a sorozatosság kérdésében vele egyetértésben állást foglaló Kiss Ferenc is azokban a versekben, amelyeket a sorozatosság hiányát dokumentáló „ritmuskompozíciók" példáiul állítanak, a versszak trocheusi, jambusi vagy más „alapszövetéről" beszélnek. Mi adja ezt az alapszövetet? Nyilván csak a sorozatosság, bizonyos láb, vagy lábak ill. ütemszerkezetek sorozatos visszatérése, képletszerű ismétlődése alapján állapítható meg. Ilyen esetben is valamilyen sorozatosság adja az állandót, s a tőle való eltérést mint színárnyalatot, esetleg mint tartalmat kifejező funkciót fogjuk fel.

Nem mondanak ellent a sorozatosságnak, sőt éppen a sorozatosság révén hökkentenek meg", keltenek esztétikai hatást, töltenek be tartalmat kifejező funkciót a megszokott képlettől, a szabályostól való eltérések. Számos példáját idézhetnénk ennek irodalmunkból. Lehet ez egy-egy alkalmi eltérés a sorozattól az esztétikai hatás érdekében, mint a Zács Klára és az Ágnes asszony szótagszámcsökkentő sorai, a Vén cigány ötödik versszakának két jambusi sora ; vagy tartósabb eltérések az eredeti sorozattól, mintegy újabb sorozat indítása, mint az Egy gondolat bánt engemet, Arany Ünneprontókjának, Tetemrehívásának anapesztusai, a Tragédia XI. színének elején „az élet tengerájának zúgását" megszólaltató trocheusok, Vörösmarty, Petőfi, Arany többrészes elbeszélő költeményeinek, balladáinak, románcainak ritmusváltásai, Csokonai, Kölcsey egynémely versének a tartalom érzékeltetését szolgáló többféle, nem egyszer ellentétes lejtésű lábból álló sorozatai, stb.[13]

A vita egyik tanulsága ime az, hogy a sorozatosság lényeges komponense a ritmusnak. Nincs tehát igaza sem Németh Lászlónak, sem Vargyas Lajosnak, sem pedig Kiss Ferencnek, akik a sorozatosságot megvalósító költeményeknél magasabbrendű „ritmuskompozíciókat" látnak az olyan versekben, amelyekben a gondolatok és érzelmek hullámzásának megfelelően sűrűn változik a ritmus, néha oly sűrűn, hogy a versnek azt a bizonyos „alapszövetét" is nehéz felismerni, vagy az olyanokban, amelyek „mélyén újra ott találjuk a régi, váltakozó, nyelvünk legmélyéről fakadó ritmust, mely ösztönösen feltör, mihelyt a költő szabadon alakítja, hangulata szerint hajlítja a ritmussémát". (MVR. 227. l.) Lehetnek ezek valóban nagy versek, formai szempontból is remekművek, mint József Attila Óda és Külvárosi éj c. költeményei, amelyek a sorozatosságot alig vagy igen bonyolultan, ritmuskeveréssel vagy többféle ritmus egyidejű érvényesülésével, avagy gyakori ritmusváltással valósítják meg,[14] ez nem jelenti azonban azt, hogy az olyan versek, amelyekben az alapképlet jóval következetesebben érvényesül, formai szempontból nem lehetnek éppoly finom árnyalásúak, s nem mozoghatnak a tartalom és forma egységének éppoly magas művészi síkján. Érdemes volna ebből a szempontból akár Aranynak nemzeti formában írt Az egri leány c. balladáját, akár Vörösmarty Csongor és Tündéjéből az Éj szavainak drámai jambusait, akár Petőfinek Véres napokról álmodom c. költeményének rimes jambusait — hogy csak találomra említsek néhányat — alaposan szemügyre venni, hogy lássuk, mily érzékenyen, mily gazdag változatokkal követheti az alapképlet a tartalom minden kis rezdülését.[15]

A vita másik tanulsága, s ez Vargyasnak éppúgy köszönhető, mint Horváth Jánosnak, az, hogy a sorozatosságot nem lehet az iskolai verstanok merevségével értelmezni, mert a szabadvers és a pattogó ritmusú, az ütemek szótagszámában és sorrendjében pontosan megszabott ritmusú újabb népdalvers között számtalan fokozat lehet, miként a zenében is vannak laza ritmusú, recitáló, beszédszerű, s vannak feszes ritmusú dallamok, s a kettő között számos átmenet. A sorozatosság érvényesülésének legkülönbözőbb fokozatairól és árnyalatairól tanúskodik verselésünk egész története. Igaza van Vargyasnak, hogy versfejlődésünk iránya a szabadabb, kevésbé megkötött típusoktól a kötött képletek felé halad.[16] Az is verstörténeti tény azonban, hogy újabbkori verselésünket újra a szigorúbban vett sorozatosságtól való eltávolodás jellemzi. Elsősorban Adyra gondolunk, még inkább József Attilának éppen legnagyobb verseire, amelyekben a sorozatosság még olyan mértékben sem érvényesül, mint Adynál, kinél az első versszak metrumkereteit az utána következők már pontosan megvalósít-

[13] Vö. Péczely L.: A tartalom és a versforma összefüggésének néhány kérdése. Pécsi Ped. Főisk. Évkönyve, 1956. 188—194.

[14] Vö. Kiss Ferenc : József Attila ritmikája c. tanulmányának tanulságos és értékes, bár helyenként mesterkélt verselemzéseit. ItK. 1957. 1—2. sz. 91—99.

[15] L. Gáldi elemzéseit Vers és nyelv (Nyelvünk a reformkorban, szerk. Pais Dezső 1955.) és A magyar vers a szabadságharc korában (It. 1956. 2. sz.) c. tanulmányaiban, továbbá A tartalom és a versforma összefüggésének néhány kérdése c. tanulmányomban Petőfi Véres napokról álmodom c. versének verstani elemzését (184—188.).

[16] Vö. még Oltványi A. bírálatát Vargyas könyvéről, It. 1954. 2. sz. 210.

ják.[17] Ha a sorozatosságot mereven értelmezzük, akkor ezeket a verseket gyenge, elkorcsosult formájú verseknek kellene minősítenünk, holott ennek pontosan az ellenkezője az igaz. Természetesen ezekben a versekben is van bizonyos mértékig sorozatosság, csak ennek a gondolati és érzelmi hullámzást nagyobb változatosságban, gyakoribb ritmusváltással, sűrűn előforduló ritmuskeveréssel, gyakran csak alaksejtelmekkel követő, a szabadvershez közelebb álló változata. A gyakori ritmusváltással, kevésbé pregnánsan megvalósuló sorozatosság nem ismeretlen a zenében sem, Bartók, Kodály műveiben éppúgy megtalálható, mint a környező és rokonnépek népzenéjében. Újabb verseink lazább sorozatossága irodalmunk történetében sem új ; gondoljunk csak Petőfi Apostolára, Bolond Istókjára és a Helység kalapácsára, vagy Aranynak nem egy, Vargyastól is idézett és elemzett versére.[18] Konklúzióképp megállapíthatjuk, hogy a sorozatosságnak vannak fokozatai, s e fokozatok megvalósulása a versfejlődés történelmi feltételeitől függ. Ezt hangsúlyozza Gáldi László is recenziójában : „a kérdést szélesebb történeti perspektivában kell állítani . . . a sorozatosság igényének is lehetnek, sőt vannak fokozatai" (203. l.). De maga Horváth János is különbséget tesz műveiben a sorozatosság különböző fokozatai között, főképpen a *Magyar ritmus, jövevény versidom* idézett helyén. Sőt a VVK-ben elismeri, hogy van vers sorozatosság nélkül is : „Hogy nem *kell* ismétlődnie (az alapsémának) azt elfogadhatjuk" (20. l.). A sorozatosság különböző mértékű érvényesülése verstörténetünk folyamán azt jelenti, hogy az iránta való érzékenység, a ritmusérzék is változott az idők során, tehát a ritmusérzék is bizonyos tekintetben történeti kategória. Ez a vitának egy szintén fontos tanulsága. Maga Horváth János is ebben az értelemben nyilatkozik erről a kérdésről : „De ez az érzék maga is fejlődhetett időjártával." (Vita 227.l.)

A sorozatosság kérdésének felmerülése még egy igen lényegés, vele szorosan összefonódó problémát vet fel : *az egyéni és a hagyományos viszonyát a verselésben.* A sorozatosság elvének tagadása vagy kevésre értékelése akadálya lehet, hogy ebben a kérdésben is világosan lássunk. Tudjuk, hogy a művészek sok elemet vesznek át a formai hagyománykincsből, amely évszázadokra, sőt esetleg évezredekre visszanyúló fejlődés eredménye. Enélkül nem volna lehetséges fejlődés, mert a művésznek mindent előlről kellene kezdenie, minden formai elemet magának kellene megteremtenie. A versformákat is készen veszi át a költő a hagyományos metrumkészletből, anélkül, hogy ez eredetiségének a rovására menne. Mert tőle függ, mit választ ki s hogyan, mily árnyalással, mily variánsok kialakításával realizálja a meglevő képleteket. Nincs lehetőség ezzel a verstörténeti szempontból is igen lényeges kérdéssel foglalkozni, legfeljebb csak utalhatunk a fejlődés tipikus fázisaira : vannak költők, korok, ahol a hagyományos metrumok pontosabban élnek, máskor viszont a formákkal való szabadabb bánásmód, ezek egyéni felhasználásának a módja a jellemző, s előfordulhat a hagyományosnak olyan háttérbeszorulása is, hogy az eredeti metrumok körvonalai is alig ismerhetők fel.

A kétféle irányzat : a sorozatosság elvét valló és az azt tagadó élesen kerül egymással szembe *Zrinyi verselésének* értelmezésében. Horváth János a sorozatosság álláspontjáról ítéli meg Zrinyi verselésének fogyatékosságait, mint előtte mindazok, akik hozzá hasonlóan vélekedtek róla. Vargyas a sorozatosságot tagadó s a nyelvi eredeztetést valló ritmusmagyarázat igazolását látja benne.

A vita alapja az, hogy míg a szótagszámbeli eltérés csekély az eposzban, addig az egészen pontos cenzurától (6/6) a soroknak mintegy 20%-ában tér el a költő. Abban megegyeznek a vélemények, hogy Zrinyi ritmusszándéka a 12-es sorfaj volt, de hogy pontosabban milyen volt ez a sorfaj, abban már eltérnek egymástól.

Vargyas Lajos az első, aki részletes elemzés alapján és határozottan pálcát tör amellett, hogy Zrinyi „éppen olyan művésze volt a ritmusnak is, mint a kompozíciónak és más költői erénynek". (MVR. 163.).

Horváth János a VVK *Zrinyi sorfaja* c. fejezetében korábbi verstani műveiben kifejtett véleménye mellett következetesen megmaradva száll Vargyas Lajossal vitába.

Egyik értéke a VVK. Zrinyi-fejezetének, hogy Horváth János összeállítja benne a Zrinyi verseléséről Ráday Gedeon óta elhangzott véleményeket, sőt amennyiben vannak, idézi az ezt megelőző nyilatkozatokat is. Igy mintegy a két évszázadon át megnyilatkozó ritmusérzésbeli „közvélemény"-t hívja fel tanubizonyságul annak az állításának igazolására, hogy a Szigeti Veszedelemnek a verselés gyenge oldala. Természetesen nem elégszik meg a

[17] Vö. Kiss Ferencnek idézett, József A. ritmikájával foglalkozó tanulmányát.

[18] Semmi esetre sincs azonban igaza Vargyasnak, amikor az V. Lászlóval kapcsolatosan azt írja, hogy „azt csinál (Arany), amit akar, legfeljebb időnként jambust *is* vegyít a sorok közé, egyszer-egyszer egészen tisztát is." (MVR. 177.) Alapos elemzés arra az eredményre vezetett ugyanis, hogy a jambusi sorozatosság nagyon is szóhoz jut ebben a versben, mert a lábak 68%-ában jut érvényre időmérték, vagy időmérték *és* hangsúly, néha pedig csak hangsúly szerint a jambusi lejtés.

bizonyításnak csupán ezzel a módjával, hanem filológiai alapossággal, statisztikai adatokkal és logikus következetességgel támasztja alá érveit. Sajnos közben csak ellenfele hibáit láttatja az olvasóval, s nem értékeli pl. Vargyasnak a Szigeti veszedelem versformájának funkcionális értelmezése irányában tett jelentős, az ilyen versszemlélet kialakításában is számottevő kísérletét.[19]

Nem állítja, hogy Zrinyi cezurátlan 12-es dallamra írta eposzát, de feltételezi, hogy ilyenek „hathattak Zrinyi cezurátlan versképleteire?". (49. l.). Kevésbé hangzik meggyőzően, amit ehhez a megállapításhoz hozzáfűz: „az Árgirus nótáját bizonyosan énekelték még Zrínyi korában, hiszen még századunk elején is élő énekszóból jegyezte azt le Kodály Zoltán." (49. l.). Hol van a bizonyítéka annak, hogy Zrínyi ismerte az Árgirus dallamát, s ha ismerte is, vajjon Zrínyi korában is *arra* a cezurátlan dallamra énekelték, amely a bukovinai székelyeknél még a század elején is élt? Fent utaltunk már a dallam- és szövegvándorlás, cserélődés tényére régi, énekelt versesirodalmunkban, de közismert ez a jelenség a népzenében is.

Viszont meggyőző az érvelése ott, ahol Vargyasnak azt a tételét cáfolja, hogy Zrínyinek éppen ott nem valami költői a nyelve, ahol hibátlan felező 12-eseket ír, viszont mikor ihletbe jön, oda a felezés. „Ez, ha igaz — fűzi hozzá Horváth János — azt jelentené, hogy költői ihlettel eposza sorainak csak 20%-át írhatta Zrínyi, a többi 80-at a „jó" sorokat, különös hevület nélkül. De a 20-ból sem volna nehéz oly sorokat kiszemelgetni, melyekben . . . oda a „hullámzás", a 80-ból viszont könnyű volna (s Vargyas is tudna) nagyon is szép, ihletett versszakokat idézni." (50. l.).

Érdekes és meggyőző a fejezetnek az a része, amelyben a hibás és hibátlan cezurájú sorok lélektani hatását igazolja a sorozatosság szempontjából. Joggal teszi fel a kérdést, mi ad inkább határozott ritmusélményt: a 80% és nem egyszer 4—5 strófára kiterjedő hibátlan, vagy a 20% elszórtan előforduló hibás cezurájú sor? „. . .az olvasó számára ama huzamosabb sorozatok adnak kielégítő rimus-élményt, s keltenek fel benne várakozást hasonló folytatásra; viszont a rendszertelenül, de elég sűrűn közéjük ékelődő eltolt metszetűek zökkentik ki, meg-meghökkentő váratlansággal a meg-megszokottból." (56. l.).

Jelentős, korábbi felfogásában némi változást és talán Vargyas álláspontjához való közeledést jelent az, hogy a 7/5 osztású (ún. „cserélő") sorokat, ha a 7-es félsor 4/3-ra oszlik tovább, ritmikailag egyenlőrangúaknak tekinti a 6/6 osztásúakkal. Igy a hibás cezurájú sorok száma 10%-kal csökken. Siet azonban megjegyezni, hogy bár e számadattal Zrínyi verselése nyert valamit, mégsem annyit, hogy a fennmaradó 10% hibás cezurájú sor ne szorulna magyarázatra. Az a magyarázat, amelyet erre nézve fejezete végén ad, valószínűvé teszik azt, hogy Zrínyi ritmikai szándéka a felező 12-es volt, s a cezurátlan sorok nagy száma verselési fogyatékosságnak tekinthető.[20]

A tanulmány utolsó és egyben talán legérdekesebb fejezete (*A hangsúly szerepe jövevény versrendszereinkben*) látszólag kevésbé vitatott kérdéseket tárgyal, vagy olyanokat, amelyeket éppen az ő kutatásai juttattak megoldáshoz. Azért vetődik fel probléma itt is oly bőven, hogy megvitatásuk külön tanulmány keretei közt férhetne csak el. Ezért itt csak egyesek kiragadását és néhány szóban való ismertetését kíséreljük meg.

Vitára való anyag mindjárt az alapprobléma, amelyet Vargyas a vitán így vetett fel: „a jambus kezelésében van-e olyan fejlődés, amelyben egyre több szerepet kapott nyelvünk ösztönösen feltörő eredeti ritmusa a *jambus ellenére?*" (225. l.) Még élesebben fogalmazta meg a kérdést ugyanitt Németh László. Szerinte nálunk a jambus nem került „nyelvünkkel megnyugtató kapcsolatba". Amit mi jambus címén csináltunk, az nem jambus, hanem valami más: „valamit el kellett venni a jambusból, s valamit hozzá kellett adni, hogy jó magyar vers legyen." A legnagyobb magyar költők jambus címen valami ősi magyar verset írtak. Sőt a magyar jambus története során az a jambus sikerült jól, amelyre szerzője az ősi tagoló verset mintázta rá. (229—230. l.). A probléma veleje Horváth Jánosnál is ugyanaz, mint Vargyasnál és Németh Lászlónál: a jambus magyaros jellege, mely egyúttal népszerűségének is egyik oka. Csakhogy Horváth János egészen másképp veti fel a kérdést. A jambusban kezdettől fogva olyan elvek érvényesültek, amelyek nem tették szükségessé a jambus „megmagyarosodását", magyaros jellege volt neki már úgyszólván meghonosodása óta (a rövid és hosszú szótagok folytonos unalmas váltakozása nincs meg nálunk; hangsúlyos szótag a thesisben;

[19] Ez a kifogás Gáldi L. bírálatában is elhangzik (206. és 208.)

[20] Ezt a konklúziót vonja le Elekfi L. is Horváth J. könyvéről írt bírálatában (MNyr. 1950. 256. l.). Gáldi viszont, úgy látszik, a szabad szótagszámú ütemtípusú verselés bizonyos mértékű (de még meg nem állapodott) szelekcióját látja Zrínyi ütemeiben. „. . .a tassói versesztétikán nevelkedett Zrínyi művészete az eddig szeszélyesen váltakozó ritmusképletek közül igen sokat kifejező funkcióval ruházott fel, tehát a ritmika magasabbrendű régiójába emelt." (Recenziója 210.).

az arsisban hosszú szótag helyett hangsúlyos rövid ; a Babitstól legszebbnek nevezett choriambussal induló sorok problémája, általában a hangsúlyos sorkezdés ; csak időmérték, nem pedig hangsúly és időmérték szerint vettük át). A magyaros jelleg tehát szerinte *nem a jambus ellenére,* hanem *a jambus érvényesülése mellett* valósult meg. S ennek a tételnek a fordítottja is igaz : a jambus meghonosodásának ára nem nyelvünk „legázolása", hanem szellemének, és alkatának épségben hagyása volt. „Nincs tehát értelme sopánkodni rendkívüli elterjedésük miatt és folytonos divatjuk ellen — jegyzi meg Horváth János — természetes folyamat volt az, s legnagyobb és legmagyarabb költőinket vádolná elidegenedéssel, aki rosszallja a jövevény rendszer példátlan sikerét" (VVK. 76. l.).

Ez alapvető ellentétből következik egy másik : fejlődéstörténeti jellegű. Vargyas és Németh László újabb jambusi alapritmusú, de a jambus között vagy vele egyidőben magyar ritmust is megszólaltató versekben fejlődést, az ősi magyar ritmus felcsendülését látja, Horváth János pedig „elkorcsosulást", „roncsmaradványokat", amelyeket nem szabad az „elmagyarosodás" szóval illetnünk (VVK. 94. l.). Azt hiszem, éppen Horváth János VVK c. és egyéb korábban megjelent tanulmányai után nem kétséges, hogy nálunk a jambus meggyökeresedése mind e forma ritmikai jellegének megtartásával, mind nyelvünk alkatának sérelme nélkül ment végbe. Nincs tehát igaza Vargyasnak jambus-ellenességével. Van azonban igazság Németh Lászlónak abban a kijelentésében, hogy „valamit el kellett venni a jambusból, valamit hozzá kellett tenni." Mivel ugyanis főképpen csak időmérték szerint szólal meg s ritkábban hangsúly és időmérték találkozásával, s mivel az utolsó láb kivételével bárhol helyettesíthetik más lábak, jellemzőjévé vált az a „rejtett báj", amelyet Vörösmarty nyomán Horváth János is többször emleget, amellyel a jambus díszkrétebb, tompítottabb jellegét jelöli meg. Ami pedig azt illeti, amit „hozzá kellett tenni" a jambushoz, gondolunk itt az újabb verselésünket annyira jellemző ritmus- és rendszerkeveredésre, amely nem feltétlenül jelent „elfajulást, elkorcsosulást". Igaz, hogy a jambus veszített valamit, „elpongyolásodott", viszont a magyar formakincs rengeteg kifejezési, árnyalási lehetőséget nyert vele.

Még egy megjegyzést Németh Lászlónak és Vargyas Lajosnak ama megállapításával kapcsolatosan, hogy a legnagyobb magyar költők valami ősi, ütemes magyar verset írtak. Gyakran a hagyományos, kötelező sormetszetek teszik lehetővé valamilyen magyaros ütem belehallását a versbe, anélkül, hogy a költőnek szándékában lett volna a szimultán ritmus. Ilyen pl. egy Vargyastól említett Tóth Árpád- vers, az Új tavaszig vagy a halálig, amelynek 4—5 tagolása a sormetszet révén áll elő, s aligha azért, mert a költő a jambus mellett a magyar ritmust is meg akarta volna szólaltatni benne. (MVR. 179—181.) Természetesen azért igaza van Vargyasnak, amikor ritmikai elemzéséhez magyarázatul hozzáfűzi : „Az ő művészete inkább abban mutatkozik, hogy mint lehet a tiszta jambust összehangolni a torzítás nélküli magyar beszéddel". (185. l.) Ez összehangolásnak egyik módja az, amit Tóth Árpád a mély metszetekkel ért el.

Már az eddigiek alapján is elmondhatjuk, hogy a VVK-ben kimerítő választ kaptunk arra nézve, miért vált oly népszerűvé nálunk a jambus. Folytassuk most ez okok felsorolását. Helyettesítő lábakkal való keverése, a jambikus lejtés éreztetésének módozatai és fokozatai, a különböző sorfajták alkalmazása a 2 szótagostól egészen a 13-asig, a soroknak periódusokba s ezeknek versszakokba való foglalása már magában véve is tömérdek új változatot jelentett. Ha ehhez hozzávesszük még, hogy „a megszokott nemzeti versidom reminiszcenciái és megmegélénkülő kísérletei" „bizonyos rendszerkeveredéseket, ritmikai kettőséget, szimultaneitást" is létrehoztak : némi fogalmunk lehet a jambusi formáknak sokféleségéről, az árnyalatok kimeríthetetlen gazdagságáról, a formák rugalmasságáról és a tartalomhoz simulás végtelen lehetőségeiről. A kifejezési és árnyalási lehetőségeknek ez a gazdagsága volt egyik főoka a jambus népszerűségének.

Mivel a hangsúlyt ez a forma kezdettől fogva nem kötötte helyhez, lehetővé vált egy kevésbé pattogó, éneklő ritmusú, lazább sorozatosságú verstípus felhasználása, amelynek ritmusképletei „nincsenek oly szigorúan megkötve, s inkább a hétköznapi, kurzívabb ritmus szükségleteit elégítik ki (73. l.).

Igen tanulságos Arany János Tetemrehívás c. balladájának a fejezetet s egyben az egész tanulmányt befejező elemzése. Klasszikus példája a filológiai alaposságú, mégis távlatokat megnyitó verstani analízisnek. Nem mulaszthatjuk el, hogy a belőle leszűrhető tanulságokat, üdvös felhasználás végett is, ne rögzítsük :

Gyakran találkozunk *első olvasásra* bizonytalan ritmusúnak látszó verssel. Ily esetben ne sajnáljuk a fáradságot és a ceruzát, végezzük el a pontos prozódiai elemzést. Bár a versforma, mint akusztikai jelenség, a fülnek szól, mégis hasznos néha szemmel is áttekinteni és a statisztikai adatok pontosságával számbavenni ritmusának elemeit.

Szótagmérő versben vegyük figyelembe a költői gyakorlatban elterjedt licenciákat, és ne minősítsünk bizonytalan ritmusúnak olyan költeményt, amelynek ritmikai alapszövete ezek figyelembevételével határozottan felismerhető.

Nemcsak újabb, régebbi irodalmunkban is vannak lazább sorozatosságú versek az alapképlet variánsainak nagy számával és gyakori szabálytörésekkel. A fenti, ilyen versnek az elemzése azt érezteti velünk, hogy Horváth János számára sem teljesen idegen a gondolatok és érzelmek mozdulatait a szkémák nagyobb fellazításával nyomon követő ritmuselv. A Tetemrehívás egyik sorát kétféleképpen kísérli meg ritmikailag értelmezni. Érdekes a megjegyzése: „Hangoztatásban csekély a különbség köztük. *De a beszéd természetes tagozódásának jobban megfelel a második.*" Figyelemreméltó még tanulmányának utolsó előtti mondata: "Szerette (Arany János) nem kötni magát képletekhez mereven, s élvezte a ritmusnak *lelki mozdulatokkal is együtt lejtő szabad hullámzását.*" (101—102. kiem. tőlem) Nos, Vargyas is ezt figyeli és értékeli a versben. A különbség csak az, hogy Horváth János a sorozatosság ébrentartása mellett, tehát bizonyos határon belül véli megengedhetőnek a ritmusnak ezt a tartalmat követő hullámzását, s elkorcsosult formájú vagy szabad versnek minősíti azt, amely már nem képes fenntartani a sorozatosság érzetét. Ellenkező oldalról elindulva, de végeredményben közelednek egymáshoz. Vargyas a nyelv, az értelem szerint tagozódó szabad szótagszámú ütemek, Horváth János pedig a kötött képletek felől közelíti meg a vers lelkét: mondanivalóját, érzéstartalmát. Igy egyikőjük számára sem idegen a *versformák funkcionális szerepének szemlélete.*

A ritmus és általában a versforma esztétikai funkciójának a problémája — jóval a külföldi, szovjet és francia ilyen irányú kezdeményezések után — Vargyas művének és kívüle Bóka László *A szép magyar vers* c. füzetének[21] megjelenése óta szinte a levegőben van.[22] Érthető, hisz Vargyas ritmuselmélete az értelmi és a formai tagozódás párhuzamosságára, majdnem azonosságára épül fel. Vargyas nem vonta le elméletéből az ilyen vonatkozású konzekvenciákat, — bár sok értékes verstani-esztétikai elemzést olvashatunk könyvében — természetesen tehát művének bírálói (Elekfi, Gáldi) és a vita felszólalói (Gáldi és főképpen Bóka) tették meg ezt.

Ma már nem vitás, hogy verselméletünk és verstani vizsgálódásaink útja csak ebbe az irányba vezethet. Horváth János, bár a funkcionális versforma-szemlélet szükségességének elméleti megfogalmazását egyhelyütt sem adja, gyakorlatilag nem egy példát szolgáltat erre is. Gondoljunk csak a Petőfi-monográfia felejthetetlen szépségű, a tartalom és a forma egységének alapján végzett verstani elemzéseire (pl. Mily szép a világ, Lennék én folyóvíz, Egy gondolat bánt engemet verstani analízisei a 285—288., ill. 374—377. l-on) vagy a Szép napkeletnek. c. Petőfi-vers néhány sorának művészi szépségű verstanesztétikai értelmezésére a *Magyar ritmus, jövevény versidom* c. tanulmányban (103. l.). Ilyen jellegű részletek és utalások nem hiányoznak a VVK.-ből sem. Különösen utolsó fejezete bővelkedik bennük: pl. a hangsúly és iktus találkozása a jambusi szótagmérésű versekben, mely többnyire a mondanivaló nyomósítását is szolgálja („És *még*is, *még*is *fá*radozni kell", „És *fo*lyton, *fo*lyvást *or*ditott a *vész*", „Kik *él*ünk, *já*runk, *bu*san, *szó*tlanul"), azután a közvetlenül egymás mellé eső hangsúlyok funkcionális szerepe (A *föld megő*szült", A. gép *fo*rog, „És *sir ü*völt"), utalásai a szabálytörések esztétikai és eszmei jelentőségére, főképpen pedig Csokonai A magánossághoz c. versének mintaszerű elemzése.

Horváth János verstani munkássága ezen a téren is útbaigazít és további vizsgálódásokra ösztönöz.

Péczely László

SŐTÉR ISTVÁN: ROMANTIKA ÉS REALIZMUS

Válogatott irodalmi tanulmányok. Budapest, 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó. 612 l.

Tizenegy tanulmányt foglal magában Sőtér István könyve; köztük csak egy van (az utolsó, Radnóti Miklós La Fontaine-fordításáról), amely — úgy érezzük — nem illeszkedik szervesen a kötet jól átgondolt egészébe; talán jobban a helyén volna Sőtér István másik tanulmány-kötetében, a *Világtájakban.* A többi tíz, a romantika kezdeteinek és fontos kérdéseinek tisztázásától a romantika „hattyúdaláig", Krúdyig: megannyi lényeges mozzanatokra tapintó, esetleges időszerűségében is általános érvényű eredményekre törekvő fejezete a tizenkilencedik század magyar irodalomtörténetének. A kor egységes rendező szempontja, mely következetesen végigvonul mind a tíz tanulmányon, a magyar romantika sajátos ter-

[21] Szoc. Nevelés Kiskönyvtára, 38. sz. 1952.

[22] Vö. főképpen Gáldi L. idézett tanulmányait, Kiss F. többször említett tanulmányát. József A. ritmikájáról, újabban Rónay Gy.: A felező tizenkettes Gyöngyösitől Csokonaiig. 1 t. 1957. 2. sz. stb.

mészetéből következik : „Ebben a romantikában a nemzeti önállóság eszméje nyer kifejezést — írja Sőtér István — mégpedig oly módon, hogy maga ez az eszme hol a nemesi alkotmány védésében, hol pedig az új, polgári Magyarország megteremtésének vágyában ölt testet". A csúcspont 1848/49 ; a tények és jelenségek szemléletének legfontosabb meghatározó elve pedig az, hogyan viszonylanak ehhez a csúcsponthoz : lendületesen feléje irányítják-e a haladást, mint Vörösmarty és Kölcsey, vagy már csak álomba oldódó emlékét őrzik-e, mint Krúdy. Elve ez nemcsak a szemléletnek, hanem az értékelésnek is ; tipikus példaként idézhetjük erre a *Jókai útja* című tanulmány bevezetésének végső sorait : „Jókai életművében nagynak és maradandónak azt a törekvését érezzük, hogy 48-hoz hű maradjon ; ezt a törekvését annyi téma, annyi hős-alak, epizód, környezet és szenvedély leheli magából. Velük szemben azonban ott áll nem egy engedékenység, ingadozás is — nem egy gyanutlan ábránd és szemethúnyás a tények, a valóság mind sürgetőbb, mind nyugtalanítóbb kérdései fölött".

Hogy ez így van, az aligha vitatható. nem is magával a tétellel kívánok vitába szállni, hanem a tétel bizonyításának, vagy illusztrálásának *mikéntjével* kapcsolatban szeretnék fölvetni egy-két gondolatot ; mégpedig a Jókai-kérdésnek csupán *ürügyén*, s egyáltalán nem azzal a szándékkal, hogy Sőtér István Jókai-képét kétségbe vonjam.

Hogy mit jelentett 48/49 politikailag, „a nemzeti önállóság eszméje" szempontjából : ez mindannyiunk előtt világos. De mit jelentett irodalmilag : az irodalom legsajátabb, a nemzeti élet egyeteméből természetesen ki nem szakítható, de azon belül mégiscsak saját természetű, saját jellegű területén? Úgy gondolom, a nemzeti élet haladó irányát a maga saját területén tükrözve, kifejezve elsősorban *realista igényt* — úgy, ahogyan az Petőfiben (a kötet egyik legszebb tanulmánya éppen erről szól), vagy Arany *Toldi*jában megtestesül. Ahogy *a készület* korának adekvát költői kifejeződése Vörösmarty és Kölcsey romantikája volt ; s ahogy a nemzeti törekvések fokozatos tartalmi konkrétizálódásával ez a romantika is fokról fokra „világosodott", tündéri-hősi kezdetei után — elsősorban Vörösmartyra gondolok — fokozatosan realizálódott és humanizálódott : úgy volt az elközelgő *teljesedés*, megvalósítás korának saját költői nyelve-stílusa a Petőfi, Arany (és részben Tompa)-féle lírai-epikai realizmus. Jókai azonban — legalábbis én így látom — bármennyire együtt haladt is egy ideig Petőfivel, a Petőfi-féle realizmust (s annak eszmei alapját, a Petőfi-féle demokratizmust) alapjában, lényegében sosem értette, helyesebben sosem *élte ;* ha lelkesült is érte, az ő számára ez sokkal inkább csak szép, nemes, buzdító abstrakció maradt, mintsem olyan gyakorlati, konkrét valóság, mint Petőfinél ; s ez aztán sok mindent megvilágít pályája későbbi alakulásából. Én a prózaíró Jókait inkább Vörösmarty „kortársának" látom. Ilyesféleképpen fejezhetném ki a dolgot : Jókait, aki valahol a *Zalán* egy kissé modernizált világában (mondjuk az *És mégis mozog a föld* világában) érzi igazán elemében magát, kézenfogja egy rendkívül szuggesztív, sodró erejű egyéniség, mintegy karmaiba kapja egy nemzeti forradalom viharmadara s viszi, ragadja magával. Amíg húzza, addig Jókai, ha lépést nem is tud tartani vele, legalább követi (vagy próbálja követni, néha bizony el-elfúló lélegzettel). De mikor aztán elengedi a kezét (és amikor 49 után már nincs többé sürgető, vezető kéz) : Jókai elmarad, *egy fokkal hátra :* egy Vörösmarty korába, a készülő nemzeti forradalom korába illő romantikus ő egy realista igényű, vagy legalábbis egy *másfajta romantikát* igénylő korban. Másfajta romantikát — mondom ; olyat, aminő Vajda Jánosé, aminő Arany első balladakorszakáé (erről néhány remek elemzést olvashatunk Sőtér István könyvében), aminő Madáché a maga nemében, s aminőnek *mutatis mutandis* Kemény regény-világának tragikus-zord romantikáját is látom.

Természetesen tudom, nem kis részben Sőtér István alapos, imponáló anyagismeretű elemzéséből is, mennyire *nemesi jellegű* a Petőfi és 48 felé haladó romantika ; ebből a szempontból tekintve a két korszak közt éppen ez a döntő, a minőségi különbség : amaz, a Vörösmartyé (hogy rövidség kedvéért egyetlen névvel jelöljem) nemesi, emez, a Petőfié pedig már *népi* (s éppen ezért realista). 49 után, a megváltozott körülmények és lehetőségek közt a Petőfi-örökségnek, 48 örökségének igazi képviselője — ahogy nemcsak költészetéből, hanem *esztétikájából is* következtethetni vélem — Arany János ; Jókai viszont — nos, Jókai mintha minden lelkes nemzeti érzése mellett is lényegében még *Petőfi előtt* tartana ; egy Petőfi halála utáni korban egy Petőfi előtti kor módján szövi álmait, és szövi be álmainak hősi alakjai közé magát Petőfit is. Ha irodalmunknak megadatott volna, hogy egy-egy nagy korszakának necsak a maga jellegzetes nagy költője legyen meg, hanem a maga nagy prózaírója is, Vörösmarty mellé Jókai illenék, olyasformán, ahogy Ady mellé Móricz illik. De 49 után — ismétlem, minden írói erénye elismerésével ugyan — én Jókait menthetetlenül anakronisztikusnak érzem, és nem tudom véletlennek tartani, hogy éppen a nemességnek, illetve a nemesség „jogutódjának" lett kedvelt (sőt a magyarok közül mondhatni egyetlen) írója.

Bármilyen groteszk ötlet is : képzeljünk el egy *Petőfi rediviv*ust valamikor Jókai virágkorában. Körülnézve a korban, ugyan mit szólna Jókainak még azokhoz a regényeihez is, amelyekben az a maga hite szerint a legodaadóbb hűséggel ragaszkodott 48 hagyományához?

Nem több hitelt, illúziótlanabb realizmust, mélyebbre tapintó emberséget, bátrabb igazságot követelt volna tőle? S ki tudja, nem kérte volna-e számon rajta a maga nyers, őszinte módján a kitérést a reá váró föladat és hivatás elől: azt, hogy nem az lett, akinek lennie kellett volna (vagy legalábbis: aki lehetett volna): Petőfi realista regényíró-párja? Azt, hogy elmulasztott ítélőszéket tartani mind önmaga, mind nemzete fölött? Legalább csak annyira bár, mint Gyulai tette a *Régi udvarház*ban...

Sőtér István abban a gondos áttekintésben, melyet a múlt század legfontosabb Jókai-képeiről nyújt, megjegyzi, hogy Mikszáth „egészen figyelmen kívül hagyja Jókai nem megvetendő agitálását a nemzeti kapitalizmus, az ipar és kereskedelem fejlődése, a nemesség polgárosodása, az önálló nemzeti bank, stb. mellett"... De hol marad, s mily bátortalan és óvatos Jókai agitálása egy Vajda János szenvedélyes szatírájához képest! Ki tagadná, hogy lelkesedik a haladásért? De a haladás romantikus eszményképeit nem *eleve elérhetetlenül* szépeknek festette-e, s magát a haladást is nem problémátlannak-e, illetve olyan problémákkal és küzdelmekkel teljesnek, amelyeknek megoldásához csupa életnagyságnál jóval nagyobb hérosz, csupa varázsszavú félisten kell? Mindezt azért, mert a *par excellence* realista (realista módszert igénylő) föladatnak e föladathoz nem illő romantikus írói magatartással közeledett s módszerrel látott neki.

Sőtér István egy zárójeles mellékmondatában Balzacot s a *Comédie Humaine* Herréra abbéját említi. „A hiperbolikus ábrázolás — írja teljes joggal — nem föltétlenül akadálya, sőt, bizonyos esetekben leghatékonyabb formája a valóság ábrázolásának és a típus-teremtésnek". De úgy gondolom, lényegbevágó különbség van Balzac, meg Jókai hiperbolikus ábrázolása között. Amaz kondenzál, emez mitizál; amaz a legrendkívülibb figurában (Herréra abbéban) is reális jellemvonásokat *sűrít*, emez már eleve idealizáltakat nagyít föl; amannál az *Emberi Komédia* képzelt színpadán is valóságos társadalmi dráma folyik, emennél a valóságos történelmi és társadalmi gyökerű tény is hiperbolikusan idealizálódik. Egy tehetséges virágjában álló Jókai a romantika idején legalább is a Vörösmartyéval egyenrangú szerepet vihetett volna a nemzeti szellem aktivizálásában; 49 után azonban ez a romantika minden ragyogásával, lelkességével és pátoszával már inkább csak „tartotta a lelket a nemzetben", helyesebben *a nemzet egy rétegében*, ahelyett hogy reális benső elmélyedésre, „idő és jellem" viszonyának legalább történelmi keretbe helyezett vizsgálatára, erőink valóságos fölmérésére késztette volna olvasóit. A kor realistát kívánt; Jókai olthatatlanul romantikus volt. Stílusában, módszerében egy fázissal elmaradt a korától, illetve attól az igénytől, ami benne rejlett a korában. A téma, amit a valóság kínált: az ország az elbukott szabadságharc után, egy végzetesen megoldatlanul maradt társadalmi problémával — ez a valóság egy magyar Gogolra várt, egy magyar Gogolt kívánt, olyat, aki meglátja a nemzeti függetlenség problémája mellett — és azzal való reális, szoros összefonódottságában látja meg — a nemzet *szociális problémáját* is; de Jókai ezt nem látta meg, illetve amit látott belőle, paradox módon egy 1830-as romantikus szemével és reményeivel (de 49 után mindinkább puszta illúzióvá kopó-zűllő reményei vel) látta. És távolról sem Petőfi szemével.

Dehát Jókai ilyen volt; s egy bizonyos mértéken túl az író nem tud erőszakot tenni a természetén. S talán ebből: az írói alkatok bemutatásából szeretne az olvasó olykor többet Sőtér István könyvében; a finom és találó utalások, szűkszavú jelzések kissé bőkezűbb kibontását kívánná. Rendkívül érdekes viszont, ahogy Sőtér egy-egy vers egykori politikai aktualitására rátapint; ilyen elemzései egyfelől finom és árnyalatos esztétikai beleélő képességéről tanúskodnak, másfelől meg arról, hogy az egyes verseket, műveket nemcsak a mai vizsgáló, hanem az egykori olvasó szemével is tudja nézni. Egyik legszebb példája ennek a *Szondi két apródja* analízise s mindaz, amit ennek kapcsán Arany balladáinak aktualitásáról mond. De nem titkolhatom el azt a sejtésemet, hogy a *tudós* Sőtér mintegy zsarnokoskodik az *író* Sőtéren, s néhol, ahol az utóbbi az alkotás és a mű még mélyebb rétegeibe és szépségeihez vezetne, az előbbi túlzott szigorral útját állja.

Talán ebből a minden líraibb mozzanatot elhárító magatartásból, a tudósnak az író iránt való túlzott bizalmatlanságából következik az is, hogy Sőtér István olykor mintha több céltudatosságot tulajdonítana az alkotónak a műalkotás létrejöttében, mint amennyi az alkotás mozzanatában *általában* valóban működni szokott (s talán az alkotás-lélektani szempontokat is jobban engedhetné érvényesülni a maga *szemléletének keretein belül*). Így például a Vajda-tanulmányban, vagy a Radnóti La Fontaine-járól szólóban talán többet lát egy-egy versszakban, fordulatban, fordítói megoldásban, mint amennyit a költő, illetve fordító maga „beleadott". Máskor viszont példásan sokrétű és rugalmas a módszere, mint többek között a Mikszáthról szóló esszében, vagy a mintaszerű Madách-tanulmányban, melynek külön érdeme, hogy *Az ember tragédiája* „védelmében" — ami akkor, 1955-ben igen időszerű és fontos dolog volt bizonyos szűkkeblű értékelésekkel szemben — a mű vizsgálatának körébe nagy körültekintéssel Madách egész életművét bevonja, ami sok új szempontot ad és sok mindent megvilágít.

Madách, tudjuk, maga is megpróbálta *utólag* megfogalmazni a *Tragédia* alapeszméjét. 1862-ben írta Erdélyi Jánosnak: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt." S mindig megbuktatja valami gyöngéje, „melyet levetni nem bír": ezért *tragédia* a sorsa. De bár ő maga kétségbeesik, fejlődése mégis mindig előbbre megy, „s azon emberi gyöngét, melyet sajátmaga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, amire az utolsó jelenet *küzdj és bízva bízzál*ja vonatkozik."

Ez a hegelianizmussal párosított gondviselés-hit persze egyáltalán nem meggyőző magyarázat a mű „alapeszméjére". De volt-e Madáchnak egyáltalán ilyen félreérthetetlen világossággal megfogalmazható alapeszméje a mű írása közben? Hadd feleljek a kérdésre egyenes válasz helyett egy idézettel. Schiller mondta, mikor *Az orléansi szűzet* írta: „E darabon dolgozva úgy látom, semmiféle általános fogalomnak sem szabad megkötnie, hanem *mernem kell új formát találni az új anyagnak, s mindig mozgékonyan kezelni a műfaj fogalmát.*" S egy másik, még megfontolandóbb vallomás: amit egy beszélgetésük alkalmával Goethe mondott Eckermannak. „Jönnek hozzám és kérdezik, miféle eszmét igyekeztem megtestesíteni Faustomban. Mint hogyha magam tudnám és kifejezhetném! A mennyországból a földi világon át a pokolba — ez úgy-ahogy megjárná; de ez sem eszme, hanem tartalom és cselekmény. Aztán meg, hogy az ördög elveszti a fogadást, meg hogy egy súlyos tévelygésekből egyre jobb felé törekvő ember rászolgált a megváltásra; ez ugyan hatásos és sok mindent megmagyarázó jó gondolat, de korántsem olyan eszme, mely az egész műnek és minden egyes külön jelenetének alapjául szolgálhatna. *Na hiszen szép dolog lett volna csakugyan, ha azt a gazdag, sokszínű és sokrétű életanyagot, amelyet a Faustban föltártam, egyetlen végighúzódó eszme vékony fonalára akartam volna fűzni!*"

Azt hiszem, Madách igazsága is ilyesféle volt. Volt valamilyen képe, élménye, „ihlete" ember és világ sorsáról; ennek akart művészi kifejezést adni, úgy, hogy élményeiből s olvasmányaiból, „sokszínű, sokszerű, gazdag életanyagából" gyúrni kezdte hatalmas művét. Maga az alapélmény, úgy gondolom (Madách egyénisége, sorsa, a mű születése idején volt hangulata alapján), aligha lehetett optimistának minősíthető. De nem is ez a lényeges. Hanem az, hogy Madách azzal, hogy írta, építette, alkotta s megalkotta művét, vele és benne *a saját esetleges pesszimista hangulatát győzte le* s az alkotáson, teremtésen át szükségszerűen jutott el arra a végső következtetésre, amelyet a sokat emlegetett *küzdj és bízva bízzál*: fogalmazott meg, úgy is, mint a *saját maga vallomását.*

Nem valamiő elvont filozófiai tételt akart végigerőszakolni művén, még ha *utólag* ilyesfélét mond is. Költő volt, életet teremtett, nem pedig tankönyv-illusztrációt rajzolt. Minden jelenetének megvan a maga benső művészi egysége és autonóm élete; s az alkotónak ez az elsőrendűen fontos: a mű épsége.

Az viszont egészen természetes, hogy a mű alkotójának megvan a maga világnézete, s *ez a világnézet kifejeződik a műben*: nem elvont tételességgel ugyan, ami kárára válnék a műnek, hanem olyasformán, ahogyan a gyermek viseli magán a szülő vonásait, örökli alkati tulajdonait, vonásait, hajlamait. Ezt a világnézetet fejti föl, ezeket az átöröklött jegyeket nyomozza ki Sőtér István rendkívül alapos tanulmánya, meggyőző végső konkluziói előtt szerencsés tömörséggel fogalmazva meg ezt a bizonyos fokig módszerét is megvilágító elvet: „A *Tragédia* a drámai költemény lehetőségeivel élve nem utolsó sorban lírai eszközökkel fejezte ki mondanivalóját. Ami azt is jelenti, hogy a *Tragédia* mondanivalójának teljességét nem lehet pusztán a drámai cselekményből kiolvasnunk."

*

„A magyar romantika önálló fejlődéstörvényeit azért kell hangsúlyoznunk, mivel gyakran találkozunk olyan kísérletekkel melyek ezt a romantikát valamely elvont, 'örök' romantika-fogalom jegyében próbálják megítélni" — írja könyve elején Sőtér István. Nem mint esztétikai kategóriával, hanem mint történeti jelenséggel, foglalkozik tíz tanulmányában a romantikával, „vagyis mint olyan iskolával, áramlattal, melynek megvannak az esztétikai ismertetőjelei, témái, sajátos érzés-állapotai, jellem-eszményei stb." Természetes, hogy figyelme elsősorban arra irányult, ami elhanyagoltabb volt: a történeti-társadalmi kapcsolatok, összefüggések fölfejtésére és magyarázatára; de nem csúcs-monográfiák alapján, hanem az elmélyedő kutatás élményi hitelével: innét rendkívüli anyag-gazdagsága. Még csak azt szeretnők, hogy miután a tényeket és alkotókat reális társadalmi-politikai környezetükbe helyezte, kiegészítésül egy-egy további tanulmányban a valóság hasonló érzékével, de talán kevésbé szigorúan a saját írói rezonanciája iránt, többet mutasson meg a kiválóan, részletesen ismert kor irodalmának „esztétikai ismertetőjeleiből" és „sajátos érzés-állapotaiból" is.

Rónay György

KARDOS TIBOR: A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS KORA

Bp. 1955. Akadémiai Kiadó 463 l.

E vaskos kötet, mely tulajdonképpen első része a magyar humanizmus történetét teljes egészében tárgyalandó nagyszabású monográfiának, a magyarországi humanizmus történetét tárgyalja a kezdetektől Mohácsig. Kardos Tibor hatalmas feladatra vállalkozott: a XIV. század második felétől egészen 1526-ig terjedő korszak irodalmának új összefoglalását nyújtja egy sok helyütt szuggesztív erővel és lelkes pátosszal képviselt új koncepció alapján. Művét az a törekvés hatja át, hogy a humanizmust a magyar művelődés és irodalom egy mennél pozitívabb, mennél haladóbb áramlataként mutassa be. Ennek érdekében a humanizmus történeti fogalmát kitágítja és kiterjeszti a tárgyalt kor népi mozgalmaira, illetve azok szellemi produktumaira; másrészt az uralkodó osztályhoz tartozó magyar humanisták legtöbbjét a társadalmi haladás szempontjából is igen magasra értékeli, s munkáikat gyakran valamilyen módon a népi törekvésekkel kapcsolja össze.

E két alapvető újítás közül kétségkívül az előbbi a meglepőbb és problematikusabb. Ennek szemmel láthatóan a szerző is tudatában van: könyve bevezető fejezeteiben ezért igyekszik eljárásának jogosultságát igazolni. Bár e kérdésben nem osztom Kardos Tibor felfogását, ehelyütt még sem óhajtok foglalkozni a patarén-huszitizmusnak, a devotia modernának, a Dózsa-parasztháború ideológiájának stb. „humanizmus"-ával, mivel a tudományos kritika a humanizmus fogalom effajta kitágítását és elasztikus kezelését már szóvá tette.[1] Inkább a másik főkérdésre, a magyar feudális osztály humanistáinak értéklésére szorítkozom s ugyanakkor a könyv tudományos módszerét teszem vizsgálat tárgyává. E kettős célt egy — a recenziókban talán szokatlan — módon próbálom elérni: a kötet különböző fejezeteiből kiemelt vitatható részek bírálata helyett egyetlen fejezet és néhány szorosan ahhoz kapcsolódó rész tüzetes, részletekbe menő vizsgálata útján. Így tudunk a legjobban és legbiztosabban képet alkotni a szerző módszeréről és konkrét tudományos eredményeiről.

Vizsgálódásom tárgyául „A nemzeti irodalmi öntudat jelei és a Janus-filológia" című fejezetet választottam, mely a Jagello-kor humanizmusának s az akkori humanisták értékelésének kulcskérdéseivel foglalkozik. Márcsak azért is a Jagello-korra esett a választásom, mert K. T. a Zsigmond és a Hunyadiak korának rajzánál főként korábbi tanulmányainak nyomán jár, míg a Jagello-kor esetében teljesen újat ad. Eddigi bírálói szerint egyébként ez a könyv egyik legjobb része.

1.

A Jagello-kori Janus-filológiával a korábbi kutatók már bőven foglalkoztak és sok lényegeset elmondtak. Így Huszti József,[2] Trencsényi Waldapfel Imre,[3] Kerecsényi Dezső[4] és mások. (Kár, hogy emez elődmunkálatokra nem történik az adott helyen egzakt utalás. Ezek elhagyása ugyanis a nem szakember érdeklődőt félrevezeti.) Tagadhatatlan, az erőteljesebb filológiai érdeklődés, melynek már a Mátyás-korban is megvoltak az előzményei, a Jagellók idején megnő. Ennek oka: ez időben lendül fel a filológia azokon az egyetemeken (Bologna, Padova, Bécs, Krakkó) is, hol magyar tanulók jártak. Azonban a filológiai érdeklődést a hazai viszonyok közt nem szabad túlbecsülni, főleg a magyaroknak ajánlott, olasz vagy német humanistáktól kiadott könyveket, klasszikus auktorokat szükségképpen nem szabad a magyar filológiai érdeklődés gyümölcseként elkönyvelni. A magyar humanista olvasót elsősorban maga a mű és nem a filológiai teljesítmény érdekelte.

„Nálunk a humanista filológia — írja K. T. — a hazai társadalmi szükségleteknek megfelelően egészen sajátos módon alakult: a Janus hagyomány kidolgozásával polgáriasult, kulturális jellegű nemzeti öntudat gyarapodásának forrása lett. Viszont az osztályellentétek nálunk is kiéleződtek, s ezért a szabad gondolat hívei szívesen említették önmaguk helyett Aristotelést eredeti formájában, Lukretiust, Cicerót és Pliniust. Ha a polgári szabadságjogokat kellett hangsúlyozni, Cicero *Archias költő érdekében* mondott beszédére utaltak. Humanistáink általában akkor szólaltak meg a maguk nevében, amikor akár társadalombírálatuk, akár buzdításuk az egységre, a törökellenes harcra védte őket kétségbevonhatatlanul morális alapjával a reakció gyanusítása ellen." (229.) A Janus-kiadásokról mondottakkal, mint eddig

[1] Bán Imre: Kardos Tibor: A humanizmus kora Magyarországon. Acta Litteraria 1957, 271—6.

[2] Janus Pannonius. Pécs 1931. 295—6.

[3] EPhK 1932, 113; It 1933, 16.

[4] It 1934, 66.

is tudottal, egyetértünk. A további, elvi érdekű mondanivalóval azonban — nem. Egyet ugyanis tisztán kell látnunk: miféle osztályellentétek éleződtek ki nálunk a Jagello-korban? Mert hogy kiéleződtek, az kétségtelen. Kiéleződött az uralkodó nemesi osztály és a parasztság közt. Ugyannyira, hogy 1514-ben véres összecsapásra került a sor. Melyik osztályhoz tartoztak, illetve, melyik osztály érdekeit szolgálták mind 1514 előtt, mind pedig után a magyar humanisták? Vitán felül az uralkodó nemesi osztályét s a Dózsa-féle parasztfelkelést szinte kivétel nélkül ellenséges hangon bélyegezték meg. A „szabad gondolat hívei", amennyiben a magyar humanisták azok voltak, részben a vezető osztály kiemelkedő tagjai közül kerültek ki (pl. Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Bakócz Tamás stb.), részben pedig ezek pártfogoltjai voltak; így nehéz elképzelni, hogy az osztályellentétek kiéleződése miatt „filologizálniok" kellett volna, s hogy valódi haladó voltuk miatt ne támadhassák őket, a klasszikus auktorok mögé bújtak volna; s így fejezték ki igazi mondanivalójukat... Miféle „reakció gyanusítása és támadása ellen" volt szükségük „kétségbevonhatatlanul morális alap"-ra? Jó lett volna, ha ezt K. T. kétségbevonhatatlanul körvonalazza. Bárhogy nézzük, Jagellókori humanistáinkat nehéz a társadalmi haladás gáncsnélküli lovagjaivá ütni.

A filológiai irányzat megindulását K. T. a polgári származású püspök-kancellár, Szatmári György személyéhez köti és a Janus-kultusz megindítását is neki tulajdonítja. Szatmári György, — írja — „titkára, Brodarich István útján 1506-ban próbálja elérni, hogy Aldus Manutius adja ki a magyar humanista költészet mesterének, Janus Pannoniusnak műveit. Azonban nem ér célt, nyilván, mert a kiadó nem látott benne annyi lehetőséget, mint egy klasszikus ókori szerző kiadásában. Szatmári *tehát a nemzeti hagyomány szilárd megalapozására gondolt.*" (230. — Kiemelés tőlem. G. R.)

Elöljáróban csak annyit jegyzünk meg, hogy 1506-ban Brodarich még nem volt Szatmári titkára s ekkor nem is tárgyalt a kancellár nevében J. P. kiadásáról. 1512-ben azonban már az volt, s ekkor kelt Aldushoz írt ama levele, melyre K. T. is hivatkozik. (230. 75. jegyzet.) A „Clarissimo domino Aldo Manucio Romano, Impressorum summo, Fratri et amico optimo" címzésű levél magyarra fordítva így hangzik: „Már idestova hat éve, mikor ugyanis a padovai egyetemről hazatérőben voltam, meghagytam egy Jordanus nevű Velencében dolgozó német könyvkereskedőnek, hogy ama Pannóniai János néhány munkáját, amelyeknek kinyomtatásáról *akkor* én, *azután* pedig az én uram tárgyalt veled, juttassa el kezedhez. Ha ezt ő végrehajtotta, akkor szíveskedjél a könyvecskét magát a nagyságos és főtisztelendő királyi követ úrnak (Csulai Móré Fülöp), aki ezt a levelet hozzád eljuttatja, átadni. Nehogy ilyen nagy férfiú örök szennybe takarva lapuljon, elhatároztam, hogy az ő munkáit feltétlenül kiadatom és ezt uram segítségével és akarata szerint meg is cselekszem..."[5]

„Már idestova hat éve" nem 1506-ban volt, hanem 1505-ben, ekkor tért vissza Itáliából „decretorum doctor"-i címmel Brodarich István. Nem jószántából, hanem bizonyos 300 aranyról kellett elszámolnia a zágrábi püspöknek és tisztáznia magát a sikkasztás vádja alól.[6] Ekkor, hazatérőben tárgyalt az említett Jordanusszal J. P. néhány művének kiadatása ügyében, minden bizonnyal azért, hogy eme kiadvánnyal bizonyítsa itthon tanultságát és humanista műveltségét, mintahogyan ez külföldön tanuló diákjainknál szokásban volt. Tény, hogy eme első próbálkozas mögött nem áll még támogatóként sem Szatmári György. Brodarich patronusa ekkor még nagybátyja, Jalsith János zágrábi őrkanonok, meg a zágrábi püspök. Kellemetlen ügyében a királyhoz fellebbez, Budára jő s itt ügye nemcsak kedvező elintézést nyer, hanem Bakócz Tamás esztergomi érsek veszi pártfogásába és udvarába. Majd kb. 1508 táján lesz Szatmári György titkára.

Eme személyes kapcsolatok ismeretében valószínűnek látszik, hogy ama második kezdeményezés, illetve érdeklődés a J. P. kiadás ügyében, melyet „az én uram" intézett Aldushoz, tulajdonképpen Brodarich intencióri szerint és vállalkozásának támogatására történt. S most, 1512-ben, sem Szatmári akarja kiadatni J. P.-t, hanem Brodarich. S ebben ura jóakaratúlag támogatja titkárát. Aligha gondolt a kassai német polgárfiúból kancellárrá emelkedett pécsi püspök „a nemzeti hagyomány szilárd megalapozására", sokkal inkább híres pécsi püspök elődjeként tarthatta számon J. P.-t[7]

Brodarich nem efféle mecénás volt, hanem alkotó humanista, mint a Mohácsi csatáról írt opusculuma is bizonyítja. S hogy már korábban is számontartották ily minőségben, bizonyítja Pinus Tolosanus 1505-ben megjelentetett Beroaldo-életrajza, hol a szerző külön kiemeli őt a híres mester tanítványainak tömegéből: „... és ha valamennyi tanítványát fel-

[5] Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 30. és Nolhac, Pierre d'Ambroise: Les correspondents d'Alde Manuce. Róma 1888. 94. n. 88.

[6] Kujáni Gábor: Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez. Bp 1913. 20.

[7] Vö. MK 1945, 62—8.

sorolnám, ez maga vaskos kötetet tenne ki, de mégsem hallgathatom el rosszakarat gyanuja nélkül ama zágrábi, Brodarich melléknevű Pannóniai Istvánt, aki nekem előbb lakó-, majd tanulótársam volt. Ez az igen nagy tehetségű és hihetetlen fogékonysággal és emlékező tehetséggel megáldott fiatalember, ámbár hajdan még mint serdülő ifjú Padovában több évig hallgatta Calphurniust, — a mi közös mesterünk vezetése alatt oly nagy előrehaladást tett, hogy hacsak övéinek leveleitől kényszerítve másfelé nem fordította volna tehetségét, a tudományok ezen nemében — úgy látszott — nagy eredményeket ért volna el".[8] „A tudományok ezen neme" elleni árulását azzal követte el, hogy az otthoniak követelésére ideiglenesen hátat fordított az „artes"-nek, s Padovába ment egyházjogot hallgatni. A horvát származású „Pannóniai István", ki maga is poéta hírében állt, sosem mondott búcsút humanista studiumainak. Ezért akarta kiadni földijének, „Pannóniai János"-nak néhány költői darabját. E hosszadalmas kitérőre nemcsak azért volt szükség, hogy bizonyítsuk, ki volt a J. P. kultusz igazi propagátora, hanem azért is, mert K. T. a későbbiekben, hol Brodarich történeti munkáját tárgyalja és portréját igyekszik megrajzolni, eme fontos momentumokat figyelembe sem veszi. (309—15.).

A mondottak után inkább impresszionista rögtönzésnek, mint megalapozott tudományos megállapításnak tünnek fel K. T. alábbi eszmélkedései: „Ami a Janus-kultusz megindítóját, Szatmári Györgyöt illeti, a jelek szerint ha nem is Janus összes műveit, de legalább több művét kívánta kiadni: az epigramma-szerzőt éppen úgy, mint az elégiák és a panegyricusok költőjét... Szatmári György törekvéseiben szerepet játszhatott J. P. világnézete is. A magyar költő hitbeli kételyei, filozófiájának erősen panteisztikus vonásai, alkalmasak voltak arra, hogy a Lucretiust becsülő Szatmári érdeklődését felkeltsék..." (231.) Mindezek a „megállapítások" egy olyan kezdeményezés kapcsán hangzanak el, melyek elsősorban nem is Szatmári, hanem Brodarich személyéhez fűződnek, s különben azt sem tudjuk, hogy ő J. P. költői munkái közül mely darabokat óhajtotta kiadni. Legalább is erre Brodarich „quaedam opuscula Joannis illius Pannonii" kitétele, (hacsak egyéb, eddig ismeretlen adatok nem állnak K. T. rendelkezésére), nem ád elegendő alapot, hisz a Brodarich-féle kézirat — úgy látszik — Jordanus német könyvkereskedő kezén elkallódott. S ha a Jagello-kori J. P. kiadásokat nézzük, egyenesen szembeötlő, hogy a nagy humanista költő minden egyébbel, csak éppen nem „hitbeli kételyei, filozófiájának panteisztikus vonásai"-val hatott és vált becsültté.

A Janus kultusz *megindulását* különben sem lehet a XVI. század első két évtizedére időzíteni. Megindítása Mátyás király nevéhez fűződik, aki megkegyelmezett az ellene lázadt költő hagyatékának s még a hetvenes években megbízta kancellárját, Váradi Péter kalocsai érseket J. P. verseinek összegyűjtésével.

A XV. század utolsó harmadában költeményei még kéziratos másolatokban terjednek, kevesek olvasmánya. Érthető: igen kevés a magyar humanista műveltségű olvasó is. A század utolsó évtizedében azonban egyre többen mennek Itáliába a kor neves humanista mestereihez, s az eddigi sűrűn látogatott bécsi és krakkói egyetem ekkor tárja szélesre kapuit a humanista műveltség előtt, s fejlődik fel a humanizmus tűzhelyévé. A megnőtt igényeket már csak a könyvnyomtatás tudja kielégíteni. Az irodalmi művek elsődleges megjelenési formájává a nyomtatottság válik; ami erre nem méltó, az a kor szemében nem is tartozik szorosan a „magas" irodalomhoz. Ezért mentik át, adják ki az értéknek tartott, a „feledés szennyétől" megmentendő klasszikus auktorokat és humanista műveket. Még az ötödrangú humanista versfaragók sem kéziratban óhajtják terjeszteni elmeművüket, hanem kinyomtatva, több száz példányban. S mivel az előző században J. P. művei kéziratban, sok másolatban terjedtek el, hagyománnyá váltak, most szinte törvényszerűen kerül sor kinyomtatásukra. S erre az első, sikertelen kísérletet Brodarich tette meg.

Az első nyomtatásban megjelenő Janus mű nem is sokáig váratott magára: 1512-ben látott napvilágot a Guarino-panegyricus Syngrenius és Vietor betűivel. Paulus Crosnensis adta ki Perényi Gábor ugocsai főispánnak ajánlva.[9] „A Janus filológia — írja K. T. — a *Guarino-dicsének* kiadásával indul meg, melyet egy krakkói lengyel humanista, Paulus Crosnensis Ruthenus bocsátott közre Bécsben 1512 ben". (232.) (E szerint mégsem Szatmári a Janus filológia megindítója?!) A továbbiakban ennél több pozitívumot alig kapunk. K. T. ugyanis csak az *Analecta Nová*-ban kiadott ajánlólevelet ismeri (232. 78. jegyzet) s ebből emel ki egy-egy neki tetsző szót vagy mondatot s azt interpretálja — szabadon. Így például: „Jellemző mindenekelőtt, hogy Paulus Crosnensis a polyhistort látja Janusban... Amikor a lengyel tudós Janusban a polyhistort látja meg, a kultúra fejlődésének új mozzanatát vezeti

[8] Révész Mária: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. EPhK 1941, 164—6.

[9] RMK III, 177.

be Magyarországra". (232.) Anélkül, hogy vitába szállnánk, vajjon jelentős-e eme adott esetben a „polyhistor" megnevezés, csupán annyit jegyzünk meg: ha a „kultúra fejlődésének" ezt az „új mozzanatát" be kellett vezetni Magyarországra, akkor ez már 1500-ban megtörtént, ugyanis ez év májusában ajánlotta Filippo Beroaldo bolognai humanista tanár Solinus *Polyhistor*-át tanítványának, Kesserü Mihálynak.[10]

Végül idéznünk kell e passzus elvi kicsengésű lezárását: „Úgy látszik azonban, hogy amikor Paulus Crosnensis Perényi Gábornak, tehát egy világi magyar főúrnak ajánlotta Janus első, nyomtatásban kiadott művét, akkor az is érvényre jutott ebben a cselekedetben, hogy Janus a középkori vallásos kultúrával szemben a *világi* kultúrát jelentette, a profán műveltséget, az életöröm s az emberi egyéniség új költészetét". (233.) — Mindezt csak akkor lehet biztosan megállapítani, ha előbb oly kézenfekvő kérdésekre válaszolunk, ki volt, mi köze volt e lengyel humanistának Magyarországhoz, Perényi Gáborhoz s mi vezette J. P. művének kiadásában stb. Eme összefüggések ismerete nélkül kockázatos egy sort is leírni.

Paulus Crosnensis (Pawel z Krosna, †1517) a XVI. század elején fellépő lengyel humanista nemzedék jelentős tagja és költője. 1507-től kevés megszakítással tanít 1517-ig a krakkói egyetemen, klasszikus auktorokat (Persius, Ovidius, Terentius stb.) magyaráz s ad ki nyomtatásban. Magyar kapcsolatai és tanítványai vannak. Így Magyi Sebestyén, kinek távoztára — 1508 február 15-i kelettel verset ír, melyből az tűnik ki, hogy vele akar jönni Magyarországra. S vele is jő a Krakkóban fellépő pestis elől menekülve. Magyi Sebestyén apja, a középnemes Pál, a Perényiek familiárisa, alnádor Perényi Imre mellett. Crosnensis Magyiék révén kerül kapcsolatba a király főkamarásával, Perényi Gábor ugocsai főispánnal és a Perényi-rokonsággal, Báthori Istvánnal és a Thurzókkal. Előttük humanista verselményekkel tiszteleg, ezek egyrészt *vallásos* versek, klasszikus mértékben írva *(Panegricus in laudem divi Ladislai regis et patroni Hungariae; Panegyricus ad divum Stanislaum* stb.), másrészük alkalmi dicsérő, hízelgő költemény. Nagy részük Perényi Gáborhoz címezve. E verseket többnyire Magyi Sebestyén adta elő. Így a Báthorihoz szólót „dominus Sebastianus Maghyus in eiusdem conspectu magna Baronum caterva adstante modulatus" Nagyváradon 1508 október 12-én. Perényihez intézett újévi ódáját Nagyszőllősön szintén „Sebastianus Maghyus discipulus suus carissimus voce camaenali modulatus est anno 1509 ingrediente" Mindezt azért is részleteztem, hogy kitűnjék belőle: a magyar főnemesség a Jagello-korban mily műveltséggel rendelkezik és nem érzéketlen a humanista latin poézis iránt... Sokuk egyetemet végzett, vagy egyetemet végzett nevelők tanítványa. Így érthető, hogy 1509 januárjában Paulus Crosnensis elkíséri Perényi Gábort Bécsbe s ott e verskötetet kiadatja 500 példányban Perényinek ajánlva. A kötet megjelent 1509 júniusában Syngrenius és Vietor kiadásában. (Ez utóbbi később Krakkóban lesz könyvnyomdász.)[11]

E verseskötet túlnyomó részben vallásos anyaga kétségessé teszi K. T. ama kategórikus állítását, mely szerint Crosnensis Perényinek ajánlott másik kiadványa, a J. P. kiadás olyan cselekedet lett volna, melyben érvényre jutott, „hogy Janus a középkori kultúrával szemben a *világi* kultúrát jelentette". Persze, a világi kultúrát jelentette, de az adott esetben és társadalmi környezetben nem a „középkori vallásos kultúrával" szemben. Paulus Crosnensis humanista műveltségével békén megfért vallásossága s szerinte Perényi nagyságát „templa tuis sumptibus erecta, coenobia tuis impensis extructa, muneraque in religiosis assidue collata, liquide testantur".[12]

A J. P. kiadások mögött általában külföldi egyetemeken tanuló magyar ifjak állnak, kik e kiadásokkal egyrészt azt akarják bizonyítani a külföldi humanista közvélemény előtt, hogy a magyar sem műveletlen náció, hisz ily kiváló humanista poétát tud felmutatni, másrészt hazai pártfogóiknak is kedveskedni akarnak és saját humanista képzettségüket és előmenetelüket igazolni. Érthető, hogy elsőnek a *Guarino-panegyricus* jelent meg nyomtatásban, mely a híres olasz iskolamester dicséretét hirdette. Ezt rövidesen követte a második kiadás, melyet Magyi Sebestyén adott ki Bolognában. Már ezekhez is kapcsoltak a kiadók egy-egy más Janus-verset is, amelyik a kezükhöz jutott. Magyi Sebestyén a „Lectori" címzett utószavában írja: „Azt kell most mondanom, amit ama Graeculus hajdan Augustusnak: Többet adnék, ha többem volna. Nagyon is jól tudom, hogy a mi Janusunk ezeknél nagyon sokkal többet írt; ezeket azonban az irigyek — ó, gyalázat — elsikkasztották".[13] A nyom-

[10] App. Hung. 1562. — Ajánlása kiadva: *Veres Endre:* Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221—1864. (Olaszországi Magyar Emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. III.) Bp. 1941. 445—8.

[11] A mű megtalálható a Széchényi Könyvtárban RMK III, 177. koll. 2. jelzet alatt. — Ajánlólevele (nem teljesen) és több vers kiadva AnN 117—27. — Crosnensisről l. Barycz, Henryk: Historja Uniwersytetu Jegiellonskiego w epoce Humanizmu. Krakkó 1935. 24—7.

[12] Teleki: J. P. Opuscula. II, 243.

[13] J. P. Opuscula. II, 258.

tatásban megjelent efféle nyilatkozatok hamarosan visszhangra találtak a XVI. század elején s így szinte természetesnek vehetjük, hogy a bolognai kiadás után egy év múlva Janus elégiáinak egy része is napvilágot lát egy másik, magyarok látogatta egyetemi városban, Bécsben, egy fiatal egyetemi hallgató, illetve tanára sajtó alá rendezésében Verbőczy Istvánnak ajánlva[14]

„Alig egy évvel a bolognai kiadás után — írja K. T. —, mely a nagyobbik kancellária tényleges vezetőjéhez kapcsolódik, 1514-ben Bécsben egy olasz származású humanista: Giovanni Ricuzzi, másként szülőhelyéről Camerinóról nevezve Camers, kiadja J. P. 15 elégiáját, melyek Bekényi Benedek révén jutottak hozzá Werbőczy Istvántól. Tekintve, hogy Bekényi Benedek a kisebbik kancelláriában ítélőmester (protonotarius), tulajdonképpen Thuróczi János szerepét tölti be. Bekényi és Werbőczy révén a kisebbik kancellária nyomul előtérbe, amely Hunyadi Mátyás korában vezetőszerepet vitt a tekintetben, hogy a renaissance eszméit szélesebb körökben terjesztette. Ez a bírói hivatal állott szorosabb kapcsolatban a nemesség nagyobb tömegeivel és a hazai jogi élet itthoni műveltségű deákjaival, akik tanulmányaikat magyarországi egyházi és városi iskolákban végezték. Ebben a kancelláriában vitatkozott Drághi Tamás . . . Bekényi Benedek ajánlásából, mellyel patrónusához, Werbőczyhez fordul, elég világosan kiderül, hogy a kisebbik kancellária hagyományainak tudatos folytatásáról van szó. Viszont, ha ezt a bevezetést összehasonlítjuk Werbőczynek a Hármaskönyvhöz írt általános bevezetőjével, azt kell tapasztalnunk, hogy kettejük között elég élesen megvonható különbség van, sőt folyamatos vita áll fenn." (235.)

K. T. mindezt az *Analecta Nová*-ban kiadott ajánlólevelek felületes átolvasása alapján állapítja meg. (237. 83. jegyzet.) — Ha ugyanis az említett kiadást kézbe veszi vagy figyelmesen olvassa át, akkor csak 10 elégiát (és nem 15-öt!) adat ki Camersszel, hisz a kiadáshoz írt utószava imígy kezdődik: „Relegi diligenter, Stephane humanissime, *decem* Jani Pannonii Quinque ecclesiarum presulis *Elegias* . . ."[15] Ez volna azonban a kisebb hiba. A másik már jóval súlyosabb, hisz mondanivalójának lényegét teszi illuzóriussá: „Tekintve, hogy Bekényi Benedek a kisebb kancelláriában ítélőmester (protonotarius), tulajdonképpen Thuróczi János szerepét tölti be. Bekényi és Werbőczy révén a kiskancellária nyomul előtérbe . . ." Bekényi Benedek ugyanis 1514-ben a bécsi egyetemen tanul, hová 1510-ben iratkozott be s hol ezidőben Camers a „iucundissimus praeceptor"-a, mint ez ajánlóleveléből is kiderül. Kb. húszéves fiatalember lehet. S csak Bécsből való visszatérte után kerül a kiskancelláriára jegyzőnek — 1517-ben.[16] Ítélőmesterré pedig jóval később, tíz év múlva, 1524-ben lesz.[17]

Eme téves alapra alap és adatok nélkül légvár épül. „Az első tény — folytatja K. T. —, amelyet meg kell állapítanunk az, hogy ez a kiadvány versengés eredménye. Szatmári György az úgynevezett „udvari párt" vezető embere, aki szemben állott Werbőczyvel, az úgynevezett „nemzeti párt" vezető emberével. Nehéz volt Werbőczynek és híveinek elviselni, hogy a magyar nemzeti hagyományokat a kassai patricius és egyben az udvari párt gyűlölt vezető alakja fogja pártul . . ." (235.) Már az „első tény"-t is bizonyítani kéne; anélkül nem több merő feltevésnél. A bolognai egyetemen tanuló Magyi Szatmárinak, a nagyhatalmú kancellárnak ajánlotta ugyan J. P. kiadását, de ehhez vajmi kevés köze van a nehezen körülhatárolható, minden egyes esetben konkrétan meghatározandó „udvari pártnak". Ugyanúgy, miként nehéz oly jó hírbe hozni a „nemzeti pártot", hogy valami köze is volna a fiatal egyetemi hallgató és bécsi tanára kiadta Janus-kiadáshoz. Vagy ha igen, akkor ezt konkrétan kell bizonyítani.

K. T. nem ezt az utat választja, hanem a marxizmus tudományos hitelét rontó vulgarizálását: „Jellemző azonban Camers bevezetésében, hogy Janus műveinek tudós**jel**legét emeli ki. Úgy véli, nagy örömet fog okozni a kiadás azok számára, akik „tudós dolgokra" vágynak. Örül neki, hogy ez a kiadás „ahhoz értő emberek kezébe" jut. Ez az irodalmi ambíciójú kisebbik kancelláriai hivatalnokokat, bírákat jelenti, ahol a humanizmus az elérendő cél. Camers meglepően hangsúlyozza Janus tudós jellegét, vagyis költészetének arisztokratikus vonásait. Azt lehetne mondani, hogy a Szatmárinak ajánlott Magyi-féle kiadás tág emberi lélekzetével és polgári célzatával szemben valamiféle osztályelzárkózás jelei mutatkoznak, s éppen a humanizmus arisztokratikus vonásainak kiemelése következik be. Egy nagyon érdekes ellentmondás tárul fel. A főnemesi párt, az udvari párt korifeusának: a polgári származású Szatmárinak irodalmi köre haladóbb. A nagytömegeket számláló köznemesi párt vezetőjének, Werbőczynek irodalmi környezete jobban be van zárkózva a feudális osztály-

[14] RMK III, 188.
[15] AnN 98.
[16] Fógel József: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917. 45. 2. jegyzet.
[17] Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Bp. 1930. 98, 111. 55. jegyzet.

határai közé. Azonban ez az ellentmondás feloldható. Egyrészt a kereskedőtőkés vállalkozó érdekcsoporthoz tartozó Szatmári csakúgy, mint az udvari párt, sokkal közelebb áll a polgári ideológiához, mint az a tömeg, mely az országgyűléseken „tombolt", s amelyről éppen Szatmári mondta, hogy „barbár" és „esztelen". Ezenfelül Szatmárinak, aki patricius volt és az is maradt, szüksége volt arra, hogy a maga egyéniségét ne csak a bőkezű pártfogó, de emberi és demokratikus színben tüntesse fel. Werbőczy ezt még akkor sem tehette volna, ha akarta volna. Annyira ellenkezett egyénisége a humanizmus lényegével" (236.)

K. T. tudományos módszerére felette jellemző, hogy az olasz származású bécsi egyetemi tanár Bécsben írt utószavában (és nem „bevezetésében" !) mondottakat minden fenntartás és aggály nélkül egy kalap alá veszi, azonosítja a nagyrészt műveletlen kis- és középnemesekből álló magyar „nemzeti párt" ideológiájával. S abból, hogy a bécsi professzor „Janus művének tudósjellegét emeli ki", máris azt következteti, hogy e kiadásban a „Szatmárinak ajánlott Magyi-kiadás tág emberi lélekzetével és polgári célzatával szemben valamiféle osztályelzárkózás jelei mutatkoznak", mely a „nemzeti pártra" jellemző, hisz ennek a számára készült.

Egy költői mű „tudósjellegének" hangsúlyozása éppen nem a „nemzeti pártra" jellemző ! Hanem minden valamirevaló humanistára. A humanista poézis katekzohén „tudós költészet" ; a versek tudós jellegét kéri számon a korabeli humanista olvasó s ezt követeli meg a humanista poétika. Ez volt az úzus szerte Európában. Tehát nemcsak Camers és Verbőczy szemében jelentette ez egy költői mű fémjelzését, hanem ugyanúgy Szatmári Györgyében is. Egyébként — magától értetődően — ezt a felfogást vallotta a K. T. által ellenkező előjellel minősített Magyi Sebestyén is Janus-kiadásához írt epigrammájában, hol Janus verseiről írja : „Carmina quae *docti* cupiant imitarier *omnes*..."[18]

E Janus-kiadás egyébként sem készült a „nemzeti párt"-nak, mégha Verbőczy Istvánnak is van ajánlva. E szerint a Verbőczynek dedikált egyéb humanista nyomtatványoknak is a „nemzeti párt" ideológiáját kellene tükrözniök. A kiadás a bécsi Syngreniusnál jelent meg, tehát az ő tulajdona volt, ő hozta — elsősorban Bécsben — forgalomba. Külföldi és magyar *humanisták* számára készült. Bekényi Benedek, illetve Verbőczy intenciója szerint e kiadás elsődlegesen a magyar humanista műveltség és poézis fejlettségét volt hivatva bizonyítani a külföld tudós közvéleménye előtt.

Nincs szándékomban Verbőczyt rehabilitálni (s hiábavaló erőlködés is volna !), azt azonban kár volna elhallgatni, hogy K. T. róla adott sommás megállapítása — „ellenkezett egyénisége a humanizmus lényegével" — az adott összefüggésben félrevezető és hamis. Itt K. T. a humanizmus etikai fogalmát helyezi a humanizmus történeti fogalma helyébe. Az előbbinek értelmében Verbőczy méltán elmarasztalható, hisz ő kanonizálta *Tripartitum*-ában az embertelen jobbágyelnyomó törvényeket. De, kérdés, ha ezt az erkölcsi normát állítjuk mércének Szatmári és általában a Jagello-kor magyar humanistáinak lemérésére, nem találtatnak-e épp oly könnyűnek, mint a tagadhatatlanul humanista műveltségű ítélőmester? Nyugodtan felelhetünk igennel. Jagello-kori humanistáink közül azok, kiktől valamiféle opusz maradt fent és érintik az 1514. évi paraszthábort, kivétel nélkül dühödt hangon ítélik el a parasztságot és jogos felkelését. Ha ez így van, akkor *e* humanisták egyénisége nem ellenkezik a „humanizmus lényegével"? Abban az esetben nem, ha a humanizmust egyfajta műveltségnek, történetileg meghatározott irányzatnak fogjuk fel. S történeti vonatkozásban ennek kell felfognunk. Ezen belül aztán disztingválhatunk reakciós és haladó humanisták között. Verbőczy és Jagello-kori humanistáink zöme az előbbiek kategóriájába sorozandó. Míg K. T. lényegében Verbőczy humanista voltát is tagadja, nyilván rosszul értelmezett napi politikai meggondolásokból, addig a tőle csak árnyalatban különböző, reakciós magyar humanisták sorát avatja a társadalmi haladás bajnokaivá.

Érdemes ideiktatni K. T. korábbi enemű állásfoglalását : „Werbőczy Tripartitumának előszavában arról beszél, hogy a magyarság régente nem annyira irodalomban, hanem tettekben lelte örömét és büszkén utal a humanista megfogalmazású misszióra : a magyarság a kereszténység védőpajzsa s ez a harc nemesi kiválasztásának is alapja. Nagy tévedés lenne a humanista Werbőczy e kitételét úgy értelmezni, mintha azáltal elutasítaná az irodalmat. A tettek elsőbbségének büszke öntudata hatja át, de kitételében sok van az irodalmias magatartásból. Ki nem mondja ugyan, de az idegenebb polgár eszmény áll a magyar hivatás ellentéteként. Éppen úgy, mint Vergilius Aeneisében, a görögök művészeti készsége és irodalmi tehetsége, a keleti népek csillagászati tudománya van szembeállítva a római katonai eszménnyel, uralmi öntudattal. De Vergilius Rómát a nagy egyensúlybahozót, éppen az augustusi „pax Romana" idején magasztalja a római irodalom egyik legnagyobb, mindenesetre a legjellegzetesebb alkotásában. Werbőczy pedig a magyar humanizmus fénykorában maga is humanista létére a keresztény kultúra védelmében, egy olyan hatalmas alkotásban, mely hibái ellenére a magyarság állami géniuszát fekteti le írásban, olyan műben, amely

[18] J. P. Opuscula. II, 256.

éppen a középkori és humanista jogfelfogást olvasztja szintézisbe".[19] Az igazság kedvéért azt sem szabad elhallgatnunk, K. T. ugyanebben a tanulmányban megírta, hogy Verbőczy „súlyos hibákat követett el a jobbágysággal szemben". (18.) Mindazonáltal oly nemzeti hőssza dagasztotta fel a Jagellók demagóg, vagyonharácsoló ítélőmesterét, hogy analógiának sem talál kisebb írót Vergiliusnál. Most meg az ellenkező végletbe esett. Mivel tévesen azt hiszi, hogy Bekényi Benedek a J. P. kiadáskor (1514-ben) már kiskancellárai ítélőmester, tehát eléggé jelentős közéleti személyiség Verbőczy oldalán (holott ekkor mégcsak jelentéktelen, fiatal tanuló a bécsi egyetem artista fakultásán!), a kiadás körüli ténykedései miatt, nem tudni, mi okból, tisztázni törekszik a Verbőczy árnyékában feltételezhető reakciósság gyanúja alól, ezért megteszi a nemzeti párt „jóhiszemű képviselőjé"-nek, aki e párt „gondolatvilágába beleviszi a tudomány fontosságát", és végeredményben „csendes vitában" áll nagyhatalmú patrónusával. (236—7.) Mindez, ha nem tévedek, azt jelenti, hogy e reakciós párton belül bizonyos fokig haladó ideológiai vonalat akar vinni...

Ezt az alapjában téves fikciót aztán K. T. sajátos módszerével valóságként próbálja feltüntetni. Bekényi előszavát, mely jórészt a bécsi humanista körökben dívó közhelyekből van összeróva, szuverén módon interpretálja. S bár abban egy szó sem esik Mátyás királyról, különféle beleolvasásokkal úgy értelmezi, hogy abban — többek között — a „mátyási béke van kiemelve": „Világos dolog, hogy Bekényi Benedek mint a nemzeti párt híve szántszándékkal szegezi szembe Hunyadi Mátyás korát Ulászlóéval. Azonban az ő békeeszményében az is benne van, amit a köznemesi párt és vezetői az udvari párthoz hasonlóan elárultak: Hunyadi Mátyás központosító, társadalmi tekintetben egyensúlyozó politikájának elismerése". (237.)

Mielőtt a „csendes vitára" térne, valószínűleg azért, hogy Bekényi kiskancelláriai protonótáriusi mivoltát és műveltségét érzékeltesse, — az előszó stílusát is taglalja és értékeli: „Különösen értékessé teszi számunkra ezt a lelkes és izgatott előszót írójának stílusa. Megkapó az, hogy a humanista gondolatokat és biztos esztétikai ízlését, amellyel a janusi elégiák mintájára, Ovidiusra utal, minduntalan középkori oklevelek cikornyás arengáinak kifejezéseivel tarkítja. S mennyire jellemző, hogy Janus Pannoniust „Joannes Pannonius"-nak írja, félig humanista módon, félig a magyar oklevelek egyszerű középkorias írásmódjával." (237.)

Teleki Sámuel, ki ezt az előszót is újra kiadta, imígyen jellemezte: „Etsi haec epistola stilo agresti barbaroque prorsus ab idiota nescio quo scripta..."[20] Teleki kritikája azért ily éles, mert nem tudta, hogy egy kezdő, fiatal deák szerkesztette össze ezt az epistola dedicatoria-t, a célból, hogy patrónusának ezzel is bebizonyítsa, mily előrehaladást tett humanista tanulmányaiban Camers mester keze alatt. Szinte minden mondata kezdőre vall, kinek pennáján még botladoznak az iskolás humanista frázisok és közhelyek. Hogy lehet néki „biztos esztétikai ízlése"! Akkoriban minden humanista versfaragót Ovidiushoz hasonlítottak, ha húsz distichont kiizzadt. S hogy Bekényi stílusát „középkori oklevelek cikornyás arengáinak kifejezéseivel tarkítja", — mindaddig puszta feltevésnek, szubjektív magánvéleménynek minősítendő, nem pedig tudományos megállapításnak, míg K. T. azt kielégítő módon, azaz filológiailag nem bizonyítja. Ez annál inkább kívánatos, mert Bekényi „félig humanista módon, félig a magyar oklevelek egyszerű középkorias írásmódjá"-nak igazolására felhozott egyetlen példája nem bizonyító erejű. Hisz K. T.-tól is színvonalasnak tartott humanisták sora titulálja Janus Pannoniust „Joannes Pannonius"-nak, anélkül, hogy a fentebbi módon minősíthetnők őket. Így Váradi Péter már idézett levelében („nuper inter colloquendum, cum de *Joanne Pannonio* sermo incidisset..."), Brodarich István Aldushoz írt, szintén citált levelében („... quaedam opuscula *Joannis* illius *Pannonii*..."), Paulus Crosnensis Perényihez intézett ajánlólevelében („venit, diebus paullo transactis, in manus meas, opusculum *Ioannis Pannonii*..."), különben az ő Janus-kiadásának már a címlapján is „Joannes Pannonius" szerepel.[21] Sőt Sylvester János is így nevezi *Grammatica*-jában. (c2b lev.) — Tehát ez Bekényire és stílusára semmi esetre sem „jellemző". Főként, ha figyelembe vesszük, hogy Bekényi ugyanezen kiadáshoz írt kísérőversében a „Janus Pannonius" elnevezést is használja:

Porge manus igitur poscenti, mente benigna,
Iano, si Iani carmina culta placent.[22]

A fentebb mondottak után nehéz hinni a nemzeti párt vezérének és „jóhiszemű" pártfogoltjának, a protonotáriusnak vélt Bekényinek „csöndes", illetve „folyamatos" vitájában. Látatlanban is nehéz elhinni, hogy a patronus és a familiáris nyilvánosan, írásban vitázzék.

[19] Olasz humanizmus — magyar humanizmus. Bp. 1943. 17.
[20] J. P. Opuscula. II, 260.
[21] RMK III, 177.
[22] J. P. Opuscula. II, 264.

Ez ellentmond a familiaritás egykorú gyakorlatának. Hát mégha azt is tudjuk, hogy a gyöngébb fél fiatal, pályáját el sem kezdett egyetemi hallgató ... Ténynek csak annyit lehet elfogadni, hogy Verbőczy *Tripartitumá*-nak előszavában Bekényiéhez hasonló gondolatokat és közhelyeket pendít meg. Ezeket azonban egymás ellen kijátszani csak egy előre felállított szellemtörténeti konstrukció igézetében lehetséges. Például: „Annál sajátságosabb, ahogy Werbőczy a magyar „barbárságot" védelmébe veszi. Werbőczy büszkén hánytorgatja, hogy amíg más nemzetek a műveltséget ápolták, mi a fegyvert, s hogy ez nagyobb amannál. Bekényi javítani akart a haza sorsán, amikor a virtust támogató, nevelő irodalmat, mint követelményt állítja fel. Werbőczy hízeleg osztálya tudatlanságának, s ez pontosan megfelel annak a módszerének, mely nem a római jog civilizáló erejének ad szerepet elsősorban a *Hármaskönyv*-ben (legfeljebb a római jognak a kánonjogban tükröződő torzképének), hanem a hagyományos magyar jognak, a „jogszokásnak". Bevezetése mintegy válasz Bekényi Benedek szavaira. Bekényinél is a hadi dicsőség az első, de mikor „pusztító háború siralmas nyomorúságát", a „béke kedvező bőségét" emlegeti, lehetetlen nem érezni, hogy egy boldogabb, emberibb életformát szegez szembe amavval. Werbőczy hiába akar a barbárságnak érdemet tulajdonítani és hiába állítja be úgy, mintha az Európát védő bástya hivatása pótolni tudná az emberiesebb életet". (238.) Ezt a K. T. csinálta „vitát", mely szerinte „a Janus-filológiából sarjadt ki", a fölösleges hipotézisek birodalmába kell utalnunk.

Míg K. T. effajta álvitákat sarjaztat ki a Janus-filológiából, addig két igen jelentős Janus-kiadásról említést sem tesz a Janus-filológiának szentelt fejezetében. (Másutt sem!) Ezek elhagyásának oka az lehet, hogy az *Analecta Nová*-ban sem történik említés róluk ... Pedig közülük az egyik igen jelentős, mert a nagy magyar humanista költő nyugateurópai „recepciójának" bizonyítéka. A híres német humanista, Beatus Renanus 1518 júliusában az eddigieknél jóval teljesebb és átfogóbb Janus-kötetet rendez sajtó alá és adat ki Bázelban.[23]

Beatus kiadásának alapjául részben Magyié, részben pedig egy kézirat szolgált. Magyi munkájának felhasználásáról bölcsen hallgat, (miként Magyi az általa kiaknázott bécsi kiadásról!) de a kölcsönzést a szövegek összevetése, a Guarino-panegyricust követő néhány versezet szokványos egymásutánja (De arbore foecunda, De lucta Galeotti, De Frando, Naiadum Italicarum Principi Divae Faeroniae.), valamint Magyi tanárának, Achille Bocchinak a bolognai kiadáshoz írt tetrastichonjának leközlése nyilvánvalóan elárulja. A Magyi-féle korpusz Beatus kiadásában a 48. lapig terjed. Ez után nyomatja le ama kódex anyagát, melyet Jacob Sturm strassburgi humanista iskolamestertől kapott, ki ezt nagybátyjától, Peter Schottól örökölte. Schott hajdan Battista Guarino tanítványa volt Itáliában, Janus verseit innét hozta magával. E kódex Janus elégiáinak nagy részét, sok epigrammáját, a *Pro pacanda Italia*-t, valamint Battista Guarino Janushoz írt két versét tartalmazta (49—110.).

Sturmhoz címzett ajánlólevelében Janus elógiumát adja: megteszi Guarino da Verona leghíresebb tanítványának, Erasmus mellé magasítja, ugyanakkor jólismert germán szívélyességgel és nagylelkűséggel németté honosítja. Ehhez jegyzi kb. egy század múlva Szenczi Molnár Albert alábbi széljegyzetét: „Non germanus erat Janus Pannonius ipse: sed fuit Ungarico iure satus genere. Tudtad inkab hiszem Rhenane, de bántad, hogj nem nemet volt."[24]

A könyvnyomdász, Joannes Frobenius az iskolamesterekhez (Ludi magistris) intézett előszavában Beatus megállapításait fejti ki és visszhangozza: „Ami hajdan a mi Germániánknak Rudolphus Agricola Frisius volt, ami most Erasmus, a tudományok és nyelvek mindennemű ismeretében, a kabbalisztikus misztériumokban Reuchlin; ami a mathematikában hajdan Joannes Regiomontanus; az volt Janus Pannonius a költészetben. Őt olvastassátok a gyermekekkel Vergilius századának költői után, mert a tudósok véleménye szerint a Pontanókon, Marullókon, a Battistákon túl a régiekhez legközelebb áll". (uo. 264—5.).

Janus Pannonius a bázeli kiadással „beérkezett", európai recepciója megtörtént, ugyanakkor iskolai auktorrá is vált. E kiadás mindenüvé eljutott, még Magyarországra is. Például a sárvári „ludimagister", Sylvester János innét (104.) idézi Battista Guarinónak Janushoz írt egyik carmenét.[25] A bázeli kiadás részleges betetőzője a magyar próbálkozásoknak. S hiába igyekszik Janust németté kisajátítani, s hiába hallgatja el egyik fontos előzményét: Magyi Sebestyén bolognai kiadása volt egyik „forrása". Beatus Rhenanus még Janus költői megítélésében is Magyit követi. Ez ugyanis a magyar humanista költőt „optimum, maximum nostrae tempestatis poetam" titulálja, s ezt a megállapítást Beatus nemcsak elfogadja, hanem analógiákkal is bizonygatja.

S hogy Janus mennyire kinőtt a provinciális keretekből s az európai humanizmus élvonalába emelkedett, azt bizonyítja: a bázeli kiadásra közel egy hónap múlva Krakkóból

[23] App. Hung. 126; RMK III, 220. — A nyomdász Frobenius elő- és utószava, valamint Beatus Renanus epistola dedicatoria-ja kiadva: J. P. Opuscula. II, 264—9.

[24] Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzetei. Prot. Sz. 1930. 397.

[25] Grammatica Hungarolatina... Újsziget 1539. c/2b lev. — RMK I, 14.

jő meg a „válasz" egy újabb kiadás alakjában: Iani...epigrammata, antea non impressa.[26] Vietor Jeromos, ki 1517-ben Krakóban nyit nyomdát, pótlólag egy kis kötetnyi epigrammát, ad ki, amelyek a bázeli kiadásból hiányzanak.

S a magyar humanizmus monográfusa e fontos kiadásokat és momentumokat nem említi, pedig a hazai szakirodalomban sem ismeretlenek.

2.

K. T. a Janus-filológia végső eredményét abban összegezi, „hogy ami az irodalom lényegét illeti, ember- és nemzetnevelő szerepét", az többségében a polgárság közt nyilvánul meg a legérettebben. „Jól egészíti ki a Janus-filológiának ezt az ideológiai szerepét egy jellemző irodalmi esemény..." (241.) Ez az „esemény" Cicero egyik beszédének *(Pro. A. Licino Archia poeta)* kiadása Bécsben, melyet Fabri Ulrich bécsi egyetemi tanár Serédi György egri kanonoknak ajánlott 1518-ban. „A kiadványnak — írja K. T. — igen nagy jelentősége van a polgári és humanista gondolat szabadságharca szempontjából éppen a feudális országokban. Ebben nem arról van szó, mint Nagy Vazul írásában, hogy egyáltalán *szabad-e olvasni az antik írókat* vagy sem, hanem arról, hogy a költők, írók, tudósok *egyenrangúak* a nemességgel. Tudjuk, hogy a beszédet Cicero azért mondotta, mert Archiast, a költőt, a római arisztokrácia nem tekintette egyenrangúnak. Cicero azt bizonyítja beszédében, hogy a szellem nemessége felér a tettével. A görög származású, tehát meghódított tartományból való művész emberi jogaiért száll síkra. A humanista tanulmányok himnusza ez a munka és a renaissanceban annak is tekintették. A kiadás pillanatában a kiadó, aki polgári-humanista és a címzett, aki valószínűleg szintén az, az irodalom köntösében érvényesülő polgári osztálytörekvések kifejezői. Ugyanannak a polgárságnak egy másik arculatát mutatja, amely egyezkedik a nemességgel. A polgárság igyekszik kivívni az egyenrangúságot, éspedig olyan úton, ahogy ez akkor lehetséges volt, a műveltség segítségével. Tudjuk, hogy a polgárság ennél sokkal szívesebben alkalmazta a vagyon eszközeit, mely összeköttetést jelentett ahhoz, hogy a nemességet megvásárolja. De a polgári értelmiségnek az útja más volt: a tudomány s az irodalom művelése, egyetemi, illetve papi pálya. Az is lehetséges, hogy Adrianus Vophardusétól eltérő rétegről van szó, és nemcsak Ulrich Fabri, de Serédi György is kézműves származék. Viszont a céhek általában már bezárkóztak ebben az időben, és szemléletük nem tér el élesen a patriciusokétól. Mindenesetre az *Archias poéta érdekében* való beszéd kiadása harci cselekedet, a humanizmus lényege szerint való haladó tett." (241—2.).

Egyebek mellett az is konkréten bizonyítandó volna, hogy Cicero nevezetes beszédének kiadása, mely csak 1500-ig négy nyomtatott kiadásban látott napvilágot, „harci cselekedet" volt és oly nagy szerepet játszott „a polgári és humanista gondolat szabadságharca szempontjából éppen a feudális államokban". Ha általában így is állna a dolog, a jelen konkrét esetben akkor sem mernénk ezt biztosan állítani, mert Fabri rövidke ajánlólevelét tanulmányozva más eredményekre jutunk. Az ajánlás címzése: *Egregio viro, Bonarum artium studioso apprime*, stb. — már jelzi, hogy a címzett bár kanokoki javadalommal rendelkezik, mégsem egyházi személy, hanem világi középnemes.[27] Így titulálja — 1514-ben a J. P. ajánlólevél élén Bekényi Benedek Verbőczyt: *Egregio* Domino Stephano de Werbeucz...[28] illetve 1526-ban Ursinus Velius Bekényit: „Clarissimo et *egregio viro* Benedicto Bekenio Pannonio Protonotario Palatinali..."[29] A feudális társadalomban a címek pontosan kifejezik az illető személy társadalmi állását, Verbőczynek mikor már nádor lett, *magnificus* járt ki! Már e címzésből adódó megfontolások utóán sem lett volna szabad Serédit polgárrá ütni, s főként megtenni „kézműves származéknak", mert a koncepcióba így illett bele legelőnyösebben.

Az ajánlásból figyelmes átolvasás után az is világosan kiderül, hogy Serédi a mű ajánlásakor is tanítványa volt Fabrinak — Bécsben. „Tu iccirco Georgi eo quo coepisti ingredere proposito, perseveraque in bonis studiis" — így nem egy tiszteletreméltó kanonokkal beszélnek, hanem a tanár szól tanítványához. Sőt azt is megtudhatjuk, mit tanult ez a tanítvány a bécsi egyetemen: „Studia inquam tum *eloquentiae* tum *iuris* ipsius", tehát retorikát és jogot.

S hogy ez így van, azt más dokumentumokkal is igazolni lehet. Georgius Scheredi ex Alba regali 1513 tanév második felében iratkozott a bécsi egyetemre, s ott találjuk 1520-ban is: e tanév első felében szerepel a Juristák matrikulájában Georgius Atzil de Schered.

[26] App. Hung. 127. — RMK III, 221.
[27] AnN 194.
[28] AnN 38.
[29] AnN 459.

Eme Serédi György az Alagiak nemesi családjával rokon, pappá soha nem lett, hanem katona. Bátyjával Gáspárral együtt, ki a felvidék főkapitánya is lett.[30]

Az adott könyvajánlást (mint általában a humanista könyvajánlásokat!) komoly és bizonyítható indok nélkül nem szabad túlbecsülnünk, főleg nem szabad messzemenő ideológiai következtetéseket belőle levonni. Az effajta egyetemi tanárok, nem voltak ideálista széplelkek, kinézték maguknak a pénzes, gazdag családdal megáldott tanítványokat, s ezeknek ajánlották kiadványaikat — búsás ajándék reményében. A magyar nemes ifjak általában ezek közé tartoztak. Így ajánlotta Fabri egy másik kiadványát (Locher Judicium Paridis-ének újrakiadását) „Magnifico viro . . . domino Caspari Banffy Pannoni de Thaluncz", azaz a főnemes Bánfi-csemetének, ki az 1519 tanév második felében iratkozott a bécsi egyetemre (Nob. Caspar Bamphi de Talocz). Az ajánlólevél — szintén töredékesen — az AnN-ban van kiadva, közvetlenül megelőzi a Serédihez címzettet. (193—4.). Ebben az ifjú tanítvány „nobilium decus et splendor"-rá eszményiesül, s valamint szó esik — nem valami haladó polgári tartózkodással és antifeudális ellenszenvvel — főnemesi származásáról is . . .

E körülmények ismeretében aligha hihetjük el K. T. végső megállapításait, hogy e Cicero-kiadás „mutatja azt is, hogy a humanizmus eszméi a legkülönfélébb vidéki egyházi központokban is meggyökereznek . . . Cicero ragyogó szónoklatának erejével és példátlan tekintélyével igyekeznek hatni és képviselni a polgárság ügyét". Valamint azt, hogy ez a kiadvány „A hazai irodalmi tudatot mindenütt erősítette, ahova csak eljutott . . ." Mi a biztosíték és bizonyíték annak, hogy ez valóban így is volt?

3.

Míg K. T. egyrészt efféle, jelentékenynek nehezen mondható, külföldiektől magyar diákoknak ajánlott kiadványokat túlértékel, addig igen jelentős, európai színvonalú kezdeményezésekről és eredményekről vagy semmit vagy édeskeveset tud és ír. A jelek szerint ez abból következik, hogy ami az *Analecta Nová*-ba nem került be, az legtöbbször figyelmét is elkerülte . . .

Így Megyericsei Jánosról testes kötetében csupán ennyit tart érdemesnek feljegyezni: „Budai Ulrik működése pedig Janus rokonához, Megyericsei János ugyancsak gyulafehérvári kanonokhoz kapcsolódik, aki ekkor még javában élt. Ő pedig maga készítette sírversében a harmadiknak nevezi magát Janus és Garázda Péter után, aki áthozta a latin lírát Magyarországra." (249.).

Már Taurinus, kire K. T. annyiszor hivatkozik, említést tesz a *Stauromachiá*-jához csatolt „Index ABCDarius"-ban Megyericseiről, mint a dáciai epigráfiák gyűjtőjéről.[31] De ha ez elkerülte is figyelmét, azt már nehéz megérteni, hogy a magyarországi humanizmus monográfusa a szakmában közismert kérdést és szakirodalmát ne ismerje. Hisz Ábel Jenő épp hetvenöt éve írta meg kitűnő tanulmányát, melynek címe is elárulja Megyericsei nemzetközi jelentőségét: „Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik."[32] Balogh Jolán[33] és Gerézdi Rabán írt róla utoljára.[34] Pedig e cikkekből az derül ki, hogy Megyericsei János a Jagello-kor egyik legjelentősebb tudósa volt, ki tervszerűen gyűjtötte az Erdélyben található római feliratokat. E gyűjteményt Megyericsei halála után († 1517) Csulai Móré Fülöp 1521-ben levitte Velencébe, valószínűleg abból a célból, hogy az Aldus-nyomdában kinyomtassa. Ez nem történt meg, de a kézirat fentmaradt, a Vatikán kézirattára őrzi, s innét használta Theodor Momsen is a „Corpus inscriptionum latinarum" III. kötetében. — Ki jelentős magyar humanista filológus a Jagello-korban, ha a dáciai epigráfika tulajdonképpeni megalapítója nem az?[35]

Megyericseinél egy fokkal jobban jár Mathaeus Fortunatus Pannonius: „Nem hanyagolható el az a tény sem, hogy Adrianus Volphardus sorozatos részkiadásai

[30] *Balassa Antal:* A két Serédy. *Hazánk.* 1860. 56—69, 200—11, 453—69. — *Illéssy János:* A mikrófalvi Bekény család leszármazása és története. Bp. 1902. 41—4. — bátyjára, Gáspárra vonatkozólag.

[31] BSMRAe 67. 129. mondat.

[32] Ungarische Revue 1883, 373—83.

[33] Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár 1943. 59, 193—4. található Megyericsei életének rövid összefoglalása és a teljes irodalom. — Különben K. T. Balogh nélkülözhetetlen könyvét művében a felhasznált irodalom sorában egyetlen egyhelyütt sem idézi, tehát nem használta.

[34] MK 1945, 82—4.

[35] A dolognak külön pikantériája, hogy Megyericseiről írt négy sorával kapcsolatban K. T. hivatkozik Horváth János ama munkájára, melyben kevés híján mindaz megtalálható, mit róla fentebb elmondottunk. Csakhogy nem azokon a lapokon, amiket K. T. lapalji jegyzetében (249. 6. jegyzet) feltüntet.

abban az évben jelennek meg, amikor Mathaeus Fortunatus Pannonius Seneca *Természeti kérdései*-hez magyarázatot ír és kiadja a magyar tanuló ifjak másik kedves egyetemi városában, a természettudományáról híres Padovában. Az irodalmi és természettudományi filológia tehát komoly magyar vagy magyarországi művelőkkel jelentkezik". (242.) Fortunatusról K. T. könyvében még háromszor történik említés (225, 227, 248.), de ezeken a helyeken sem kapunk az idézettnél jobbat és többet.

Itt még azt sem vethetjük szemére, hogy a szakirodalomra nem utal. Ebből egyre, Vári (Weiss) Rezső alapvető tanulmányára[36] valóban történik hivatkozás. (225. 67. jegyzet.) Sajnos, csak hivatkozás, mert a kitűnő dolgozat tényleges tanulmányozásának, ismeretének nyomait nem tudjuk felfedezni. Pintér Jenő például — Vári nyomán — jóval többet mond.[37] Nem is szólva Trencsényi-Waldapfel Imréről, aki hasonlóképen Várit kamatoztatva többek között imígy ír: „...az első magyar klasszika filológiai teljesítmény: Fortunatus Máté Seneca-kiadása, mely zászlót hajt ugyan Rotterdami Erasmus, a „princeps bonarum litterarum" előtt, a Mester hét évvel korábban megjelent Seneca-kiadásával szemben a szövegjavítások egész sorát hozza."[38]

Valóban: Fortunatusszal az első, a legmagasabb mércével mérve is európai szintű magyarországi klasszikus filológus jelentkezik teljes tudományos fegyverzetben. Nem neki ajánlanak ajándék reményében többé-kevésbé sikerült kiadványokat idegen humanisták, nem jelentéktelen, sablonos kísérőversezeteket irogat tanárainak munkáihoz, hanem Seneca *Quaestiones naturales*-ének első komoly kritikai kiadását adja, oly alapossággal és felkészültséggel, hogy művét a modern klasszika filológia ma is számontartja. (Velencében jelent meg, nem Padovában, mint K. T. állítja.) Így például Alfred Gercke, Seneca műveinek XX. századi kiadója[39] a Q. N. korai kiadásait kritizálva, az alábbiakat írja: „...non emendati edebantur, unum excipio editorem Mathaeum Fortunatum virum Ungaricum..." Paul Faider[40] is felsorolja a kiadásokat s köztük „édition — remarquable — des Question naturelles, par Matteus (Venise, Alde, 1522)",

Fortunatus a jelek szerint nem magyar származású, valószínűleg dalmata. 1480 táján született és 1528-ban halt meg Egerben. A délvidéki származású Brodarich István pártfogoltjai közé tartozik, ki, midőn 1522-ben követségbe megy Rómába, magával viszi, s közben Padovában hagyja „Graecanicarum Latinarumque literarum professoribus operam dare" arra az időre, míg ő Rómából vissza nem tér. Fortunatus itt újabb magyar pártfogóra talál Batthyány Orbán személyében. Vele együtt lakik a híres humanista tanár, Romolo Amaseo házában. 1523-ban az Aldus nyomdában kiadja Seneca *Quaestiones naturales*-ét, és ezután Plinius *Historia naturalis*-ának kiadására készül. Ez utóbbi terve azonban nem valósult meg. Seneca kiadásával oly munkába fogott, melyet már előtte többen s köztük 1515-ben Erasmus is kiadott. Fortunatus kellő tisztelettel, de határozottan rámutat Erasmus kiadásának súlyos fogyatékosságaira. A „princeps litteratorum" hamarosan értesül e „támadásról" s leveleiben fanyalogva védi magát. Majd méltó választ is ád 1529. évi bázeli Seneca kiadásában, mely ilyen cím alatt jelent meg: „Opera L. Annaei Senecae et ad dicendi facultatem, et ad bene vivendum utilissima, per Des. Erasmum Roterod. et Matthaeum Fortunatum..." Tehát a XVI. század legnagyobb filológusa, kinek egy-egy levelét vagy könyvajánlását fejedelmek is kitüntetésnek vették, maga mellé vette társszerzőnek azt a Mathaeus Fortunatust, akiről még azt sem tudta, hogy már halott. Tomiczki Péterhez intézett ajánlólevelében sem hallgat róla, valóságos elógiumát adja: „Nagyon sokat segített ebben a munkában Mathaeus Fortunatus Pannonius — mint műve bizonyítja —, kiválóan tudós, szorgalmas, józan és éles ítéletű férfiú munkássága. Ő ugyanis a Quaestiones naturales könyveit a lehető legtökéletesebben adta ki. Őt a legtöbb dologban szívesen követtük, csupán néhány helyen tértünk el tőle, gyakrabban ott, ahol a mi értelmezésünket támogatták a kéziratok". Lényegében alig tér el tőle. S bármennyire is feldícséri Fortunatust, ajánlólevelében — a sorok között — ellene hadakozik, az ő kritikájára akar választ adni, hatását elmosni. Az 1515. évi kiadását meg is tagadja: „priorem aeditionem non fuisse meam".[41]

A Jagello-korban filológiai virágkort konstatáló K. T. csodálatos módon minderről nem mond semmit. Nem tudom, nevezhetjük-e a sors iróniájának, hogy Kardos Tibor, ki még ott is erasmusi hatásokat és kapcsolatokat igyekszik kimutatni, ahol ilyenek nincsenek, ezt az egyenrangú és nem csak receptív kapcsolatot egyszerűen nem ismeri. E „baleset"

[36] EPhK 1888, 346—62.
[37] Magyar irodalom története. Bp. 1930. I, 705.
[38] Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. 59. E művet K. T. egyébként más vonatkozásokban több alkalommal idézi. Vö. 31, 249, 251, 262, 268, 297
[39] Lipsiae, Teubner, 1907. p. XLIII.
[40] Études sur Séneque. Gand, 1921. 123. n. 1.
[41] Vö. MK 1945, 84—98.

oka az lehet, hogy Fortunatus ajánlólevele nincs kiadva az *Analecta Nová*-ban . . . Másutt — igen.[42] Mathaeus Fortunatus munkája egyébként mind a Széchényi Könyvtárban[43], mind pedig a MTA könyvtárában megtalálható és minden nehézség nélkül kézbevehető.

Azok a fogyatékosságok, melyek a Janus-filológia fejezetének vizsgálatakor kiderültek, a könyv egészére jellemzőek. A továbbiakban ezért már csak néhány kiragadott részletet veszünk bonckés alá, olyan részeket, melyek az eddig kialakult képet néhány új vonással gazdagítják. Nézzük meg például az Isokrates-fordító Kesserű Mihályról szóló passzust.

Igen jelentős, írja K. T. — „egy magyar humanistának, Kesserű Mihálynak publicisztikai tevékenysége, mellyel a maga módján igyekezett segíteni a hazai politikai eseményeken. 1500 táján mesterének, Filippo Beroaldónak buzdítására a Bolognában tanuló fiatal magyar humanista lefordítja görögből latinra Isokratésnek két röpiratát . . ." (260.) Az egyiket *(De regibus)* II. Ulászlónak, a másikat *(De subditis)* pedig Szatmári György pécsi püspöknek ajánlotta. „Az ajánlás maga 1502 után történt, mert Kesserű Mihály már boszniai püspöknek nevezi magát, már pedig ezt a javadalmat ebben az évben érte el." (uo.).

K. T. a beszédeket elemzi és „alkalmazza". Például: „Az Ulászlóhoz intézett beszéd igen figyelemre méltó abban a tekintetben, hogy az osztályharc egyre élesedő állapotában valóban modernül félreérthető tanácsokat ad . . ." (uo.) Vagy: „. . .Kesserű Mihálynak is tudnia kellett az elnyomatás fokozódásáról és tudta, miért tesz eleget mestere buzdításának . . ." (261.).

Sajnos fel kell tételeznünk, hogy Kesserű munkája aligha fordult meg K. T. kezén. Erre enged következtetni K. T. lapalji jegyzete is. Érdemes közölni, majd elemezni, mert ez tudósi műhelyének zúgaiba is bepillantást enged: „A pármai Nemzeti Könyvtárban (Inc (63/5) levő kézirat első fele tartalmazza a „De regibus" c. művet, a fol. 147. a De subditis" c.-t. Ez utóbbinak ajánlólevele közölve AN 107—108. Mindkettőt említi Fógel: *Quomodo Wladislaus II.* 9, 24. Magukat a beszédeket ld. . . . Isokrates négy beszéde. Kiadta Szabó István. Pest, 1846. II. 51—85, III. 87—129. Ez a kiadvány Isokratés magyarországi történetének becses dokumentuma." (260. 37. jegyzet.)

Az idézett jegyzet első mondatát, ha nem tévedek, úgy kell értelmeznünk, hogy e kéziratot K. T. látta a pármai Nemzeti Könyvtárban, hisz pontosan megállapítja, hogy e kódex első fele (nyilván a fol. 147-ig!) tartalmazza a *De regibus*-t, második fele a fol. 147-től a *De subditis*-t. Már az ominózus kézirat jelzete is — Inc 63/5) — némi gyanut ébreszt. A kéziratok nemzetközi könyvtári jelzése *Ms* (manuscriptum). Ezzel szemben az *Inc* (incunabulum) ősnyomtatványt jelent. E szerint a pármai könyvtár Kesserű munkáját az ősnyomtatványok között *Inc* 63 jelzet alatt őrzi. E kötet pedig különben is egy könyvkötői kolligátum, melyben Kesserűé — a „(5)" tanusága szerint — sorban az ötödik helyet foglalja el.

K. T. e „kéziratot" a jelek szerint aligha látta, hanem Ábel Jenő és Fógel József általa is citált munkáinak alapján rekonstruálta. Fógel ugyanis — egyébként primitív — latinnyelvű dolgozatában ezt írja: „Haec oratio et dedicatio usque ad hunc diem ineditae mihi videntur. Quoddam exemplar bene conservatum in Bibliotheca Parmensi sig. Inc 64/5.) reperitur."[44] Fógel kiadatlannak vélte a *De regibus*-t, valamint a II. Ulászlóhoz intézett ajánlólevelet, ellenben jól tudta, hisz idézi, hogy az *Analecta Nova*-ban a Szatmárinak címzett epistola dedicatoria napvilágot látott. (24. n. l.). Az *Analecta Nová*-t Ábel Jenő halála után ennek kéziratos hagyatékából Hegedűs István állította össze. Ott találta az említett ajánlólevelet, igaz, nem tudott vele mit kezdeni, ezért lelőhely és minden megjegyzés nélkül adta közzé, mivel azonban Ábel kéziratán a címzés után ott állt a „fol. 147.", azt is közölte. K. T. e két adat alapján már az állítólagos kódex belső beosztását is tudja és ismerteti. Ehhez utasítja sajátmagát és az olvasót, valamint Isokratés beszédeinek 1842-ben megjelent magyar fordításához, (mely aligha tekinthető azonosnak Kesserű latinnyelvű Isokratés-fordításával!).

Pedig már Fógelnek is illett volna tudnia, hogy Kesserű Isokratés-fordítása megjelent nyomtatásban. Hisz Hain[45], valamint Fossius[46] nyilvántartják és az ősnyomtatványok közé sorolják. Sőt egy XVIII. századi magyar tudós is ismerteti: *Horányi Elek*, ki e nyomtatvány megjelenési dátumát — tévesen 1524-re teszi.[47] Kesserű nyomtatott művét az újabb szak-

[42] Veress i. m. 467—76.

[43] App. Hung. 166. RMK III, 252.

[44] Fógel, Josephus: Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaque eius de rebus litterariis meriti sint in Hungaria. Bp. 1911. 9. n. 3.

[45] *Hain Ludovicus:* Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab orte typographica inventa usque ad annum MD. Stutgart—Paris 1831. nro. 9313.

[46] —, Ferdinandus: Catalogus codicum saeculo XV. impressorum... Florentiae 1794. II, 21—2.

[47] Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pestini 1792. 644—6.

irodalom szintén számontartja, még Pintér Jenő is.[48] S e ritka, becses nyomtatvány után különben sem kell messze, külföldre mennünk, mert Budapesten is megtalálható : az Országos Széchényi Könyvtár híres „Apponyi gyűjteményében" *App. Hung.* 1957. jelzet alatt. A könnyen hozzáférhető mű és a hasonlóképpen könnyen hozzáférhető szakirodalom ismerete nélkül írt jellemzés és értékelés aligha lehet megbízható, tudományos alaposságú. Pedig Kesserű alakja és munkája nem éppen érdektelen.

Fölfelé törő jómódú abaújmegyei középnemes családból származott. Apja Gibárti Kesserű István értelmiségi, hosszú ideig alnádor, Verbőczy *Tripartitum*-ának bíráló bizottságában is bent volt. Valószínűleg őneki köszönhető az abaújmegyei, addig jelentéktelen nemesi család anyagi és társadalmi felemelkedése. Ő még — minden valószínűség szerint — hazai iskolát járt, fiát azonban már a legjobb helyen taníttatja, Bolognában, a kor egyik leghíresebb, legkapósabb humanista tanáránál, Filippo Beroaldónál. A fiú az olasz mester házában is lakik. Tehetségével hamarosan kitűnik társai közül s neve feltűnik, mint dicsérendő, nagy jövőjű tanítványé az olasz mester műveinek ajánlóleveleiben. Így Apuleius *Aranyszamar*-ának 1500-ban, Váradi Péter kalocsai érseknek ajánlott dedikációjában, [48] valamint az 1503-ban Bakócz Tamásnak ajánlott *Symbola Pythagorae* előszavában.[49] Egyébként Beroaldo egyik kiadványát is neki ajánlotta : Solinus *Polyhistor*-át, 1500 májusában.[50] A mondottak után nem meglepő, hogy K. T. ezt sem ismeri, pedig beleillett volna a Jagelló-korban nagy természettudományos virágzást megállapító koncepciójába. 1502-ben megkapja a boszniai püspökséget,[51] de még 1514-ben is csak „választott püspök", nem szentelteti pappá magát. Egyházi javadalmat húz, de világi értelmiségi marad. A királyi kancellárián dolgozik. 1524 táján le is mond a török elfoglalta, jövedelmet alig adó püspökségről, megnősül s Mohács után a szlavoniai nemesek közt játszik vezető szerepet — Szapolyay János párthíveként. Később a török elől Erdélybe megy, s itt találjuk 1534-ben, mint Radnóth várának urát és Gritti hívét.[52]

Alkotó irodalmi tevékenységének egyetlen terméke maradt fent, melyet *Isocratis orationes duae e Graeca in latinum versu quarum prima reges altera svbditos docet* címen meg is jelentetett Bolognában Joannes Antonius de Benedictis könyvnyomdász betűivel. A kis 4-rétű könyv 26 számozatlan levélből áll. Évszám nélkül jelent meg, de a kinyomtatás idejét úgy hozzávetőlegesen meg tudjuk állapítani. A II. Ulászlóhoz intézett ajánlólevélben ugyanis utalás történik „infanti regio, in regni spem certissimam subolescenti", vagyis II. Lajosra, ki 1506. július 1-én született ; a második ajánlás „Ad reverendissimum dominum Georgium Episcopum Quinqueeclesiensem" szól. Szatmári György 1505 decemberében kerül a pécsi püspöki székbe.[53] Infans-ról beszél, nem pedig újszülöttről, születéséhez sem gratulál, a gyermekágyban elhalálozott királynőről († 1506. július 26-án) sem történik említés, tehát a könyv kiadatásának legalább egy, esetleg két év mulva kellett megtörténnie. S nem sokkal azután, hogy a fiatal boszniai püspök itáliai tanulmányai befejezése után hazatért vagy hazatérőben volt. 1509-ben már királyi titkár.

Fordítmányának létrejöttében — a jelek szerint — aligha tételezhetjük fel, „hogy az osztályharc egyre élesedő állapotában valóban modernül félreérthető tanácsokat" adjon, s az is anakronisztikus beleolvasás, hogy „Kesserű Mihálynak tudnia kellett az elnyomás fokozódásáról és tudta, hogy miért tesz eleget mestere buzdításának". Már az is kétséges, hogy mestere, Beroaldo buzdította volna e mű kiadására! Egyrészt mert Beroaldo iskoláját már 1503-ban elhagyta, s ezután valószínűleg jogot hallgatott négy évig. Különben is mestere buzdításáról Kesserű szót sem ejt, Fógel József fentebb idézett latin nyelvű munkájában azonban igen : „*probabiliter* Beroaldo exhortatu". (9.) Innét veszi át K. T., azonban az ő kezén a „valószínűleg" (probabiliter) a bizonyosság fokára emelkedik.

A hazai elnyomás fokozódásáról mindazonáltal tudhatott, de aligha törődött vele, mert ő ennek nem volt szenvedő alanya, sőt minden törekvése az volt, hogy egyre inkább feljebb kerüljön azok közé, kik ennek az elnyomásnak vámszedői voltak. Tanultsága, humanista műveltsége magától értetődően világiassá tette, az egyházi javadalom kellett neki, de pappá lenni már nem akart. Gazdag feudális egyházi helyett gazdag feudális urrá vált, akiben aligha lappangtak titkos szimpátiák a „szélesebben értelmezett nép", a jobbágyság iránt. A humanista műveltségű gazdag köznemesi származékot az olasz iskola műveltebbé, szélesebb látókörűvé tette, de osztályától nem távolította el. Lényegében megmaradt feudális magyar nemesnek!

[48] I. m. I, 703. App. Hung. 39. — Ajánlólevelét kiadta Veress : i. m. 433—45. A Kesserűre vonatkozó passzus 443.

[49] Előszavát kiadta Veress i. m. 447—50.

[50] App. Hung. 1562. — Az ajánlás kiadva Veress i. m. 445—6.

[51] Gams : Series episcoporum Ecclesiae Catholicae... Ratisbonae 1873. 369.

[52] Kretschmayr Henrik : Adalékok Szapolyai János király történetéhez. TT 1903, 210—1, 228—9.

[53] Tóth-Szabó Pál : Szatmári György prímás. Bp. 1906. 67—8.

Kisded művének létrejötte és kiadatása mögött nem kereshetünk sem társadalmi kritikát, sem valami nemes indítékokat. Az egyszerű valóság, melyet ő maga mond meg humanista virágnyelven, az, hogy eme munkájával be akarja bizonyítani, nem hiába tanult Itáliában, onnét oly műveltséggel tért meg, mely alkalmassá teszi, hogy pártfogolják, jó pozíciókban alkalmazzák.

4.

K. T. szerint „1515-től a kancellár (Szatmári) körül erősen politikai jellegű irodalom támad". (261.) Ebben döntő hatóerőként Erasmust jelöli meg: „Törökellenes röpiratai, s talán még inkább társadalombíráló művei váltottak ki igen mély visszhangot az osztályharc kiéleződésének körülményei között Magyarországon. Jellemző, hogy éppen Erasmus leghaladóbb művének, a *Balgaság dicséret*-ének útjára a magyar társadalomban, magyarországi szerepére nem figyeltek fel, pedig a jelek szerint ez a műve hatott a leggyorsabban és a legmélyebben és váltott ki irodalmi cselekvést" (262.).

E magyar „erasmisták" elsejének Hagymási Bálintnak kéne lennie, ki 1517-ben Hagenauban kinyomtatta deklamációját *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* címen Szatmári Györgynek ajánlva. „A munkát magát — írja K. T. 1516-ban írta *Kesserü Mihály* pécsi püspöki vikárius házában egy asztali beszélgetés során támadt vita után ... *Természettudományi kérdésekről beszélgettek*, s akkor vetette föl Macedóniai László főesperes, a vita egyik résztvevője, vajon helyes-e a borívás, vagy nem? *A vitának eredetileg természettudományos jellegét* az is érezteti, hogy Hagymássy Bálint műve, illetve dedikációja Plinius említésével kezdődik. Ezt is oly formában, mely annyira jellemző a lassanként gyökeret verő, kételkedő kutató szellemre: „Ha hihetünk Pliniusnak" ..." (262.). (A kiemelés tőlem. G. R.).

Már e bevezető passzus is hemzseg a hibáktól és félreértésektől. A vita nem 1516-ban, hanem egy évvel korábban, 1515-ben volt. Új, eddig ismeretlen adata az is, hogy a vita az Isokrátés-fordító Kesserü Mihály házában zajlott le. Nem vesztegetnénk rá szót, egyszerű tollhibának minősítenénk, ha ehhez nem fűzne további reflexiókat (263.). Hagymássy csupán Mihály pécsi vikáriusról beszél. Az amúgy is gyakori Mihály keresztnév nem ád elégséges alapot az azonosításra. Kesserü aligha lehetett pécsi vikárius, mert a vikárius mindig felszentelt pap, a közéletben szereplő püspök helyett ő végzi el az egyházi funkciókat. Kesserűről pedig tudott: nem szenteltette fel magát, sőt világivá vedlett vissza. Állításunkat természetesen adatok, tények felhozása esetén visszavonjuk. K. T. azonban ilyen adatot nem közöl.

A vita természettudományos jellegének meghatározásával végeredményében a Jagellokorról adott koncepciójának egyik alappillérét támasztja alá. Honnét veszi K. T. ezt a meglepő állítását? Hagymássy szövegében erről szó sincs. Ellenben pontosan, részletesen és félreérthetetlenül leírja, hogy „de natura et observatione accentuum ..." folyt a disputa. A latin szöveget K. T. fatálisan félreértette. (Ez annál érthetetlenebb, mert a szakirodalomban — tudtommal — eddig még mindenki helyesen értelmezte!) K. T. figyelmét — mint koncepcióját erősítendő — csak a „de natura" ragadta meg, s ezt úgy értelmezte, hogy a „természetről", azaz természettudományi kérdésekről folyt a diskurzus, pedig a leghitelesebb szem- és fültanú, Hagymássy Bálint szerint az „accentusok *természetéről* ..."

Ezt a „filosz" kérdést aztán maga H. B. oldotta meg Aldus Manutius grammatikájának segítségül hívásával. A jó bor melletti, bor ihlette további vita „irodalmi" jellegét látszik bizonyítani, hogy közvetlenül a fentebb mondottak után így folytatja, Macedóniai Lászlónak címezve: „Egyébként, jóságos istenek, ime eszembe jutott elsőnek felvetett kérdésed a vízés borivókról: vajjon ezek vagy azok a dícséretreméltóbbak-e, és *vajjon akad-e olyan poéta, ki bornemissza volt.*"[54]

A mondottak után Plinius említésének idézett beállításában és érvként való kijátszásában sem hihetünk. Miféle természettudományos jelleget éreztet az alábbi szöveg, melyre K. T. ily messzemenő következtetéseket épít: „Apelles, ama Cos-szigetről származó kiváló piktor, ki, *ha hihetünk Pliniusnak*, a festés mesterségében az összes előtte élteket, sőt az utánakövetkezőket is felülmúlta, soha semmit, ha azt igazán méltónak akarta, adott előbb ki kezéből, hacsak azt nem bocsátotta mások ítélete alá, s hogyha már többen megdícsérték és semmi kivetnivalót nem találtak rajta, végül is csak akkor tartotta azokat befejezettnek".[55] A „si

[54] Coeterum, dii boni, ecce occurrit mihi quaestio a te principio proposita de aquae et vini potoribus, utrum hi aut illi laudabiliores sint et utrum poetarum quispiam repertus sit, qui vino abstinuerit. (BSMRAe 14. 6—7. mondat.)

[55] Apelles ille Cous eximius pictor, qui si Plinio credimus, omnes in arte pingendi ante se genitos et etiam futuros superavit, nihil unquam, quod dignum esse voluit, antea ipse probavit, nisi prius illa aliorum iudicio exponeret, ut si plures laudassent nec aliquid reprehensione dignum invenissent, ea tunc demum absoluta existimarent". (12. l. mondat.)

Plinio credimus" közönséges citáló formula, melyből „a lassanként gyökeret verő, kételkedő kutató szellemre" következtetni, — komolytalan dolog.

Magát a művet elemezve megállapítja, hogy a bor-víz viták műfaja középkori eredetű, de a mód, ahogy H. B. tárgyalja, „egészen más és újabb ihletésű : erasmusi." (262.). E műfaj (a deklamáció és nem a bor-víz vita!) új arculatot kapott Erasmusnál : „Ő a látszólagos tréfás külső alatt véresen komoly bírálatot gyakorol a korabeli feudális társadalmon" (263.). Ez igaz, de hogyan lehet rokonítani e bor-víz vitát a *Balgaság dicséret*-évei? Eléggé súlyos érvek-e, hogy Erasmus műve 1511 óta többször megjelent — külföldön ; vagy, hogy egy Magyarországon szerencsét próbáló olasz humanista Perényi Ferenc váradi püspöknek kölcsönzött egy *Encomion moriae*-példányt — 1518-ban? (Hagymássy műve 1517-ben jelent meg!) Vagy ez perdöntő : „. . .alig van ebben az időben mű, mely magyarországi és humanista eredetű, melyen ne lehetne kimutatni hatását"? Melyek azok a művek? Minderre nem kapunk feleletet — dokumentáltan. Hanem ehelyett a konklúzió : „Erasmus műve előszavában mintegy összefoglalja a műfaj történetét. Ez rendkívül termékenyítő hatással volt hasonló jellegű művek keletkezésére. A magyar humanista deklamációja esetében azonban a *Balgaság dicséreté*-nek konkrét inspiráló hatását tudjuk megfigyelni. Nem annyira abban, hogy az istenek között Erasmus elsőnek a bor istenét nevezte meg, mint a balgaság tisztelőjét, sőt kifejezőjét, hanem a 18. fejezet révén, amidőn az ivás balgaságairól beszél. Éppen az a választóvonal Hagymássy Bálint művében, hogy a kellemes, *mérsékelt* mennyiségben fogyasztott ital boldogít és felfokoz, a *mértéktelen* tönkretesz" (p. 263.).

Mindennemű kommentálás helyett csapjuk fel a *Balgaság dicséreté*-nek 18. fejezetét, és figyeljük meg annak H. B. művére tett „konkrét inspiráló hatását". „Elismerem, — írja Erasmus — akadnak — főként az öregebbek között —, akik jobban kedvelik az italt, mint a nőt s akiknek az ivás okozza a legnagyobb élvezetet. De mondjátok : elképzelhető-e vidám lakoma nő nélkül?" S a továbbiakban azt fejtegeti : „Mit is érne, ha csak finom ételekkel és italokkal töltenők gyomrunkat, de nem gyönyörködtetnők szemünket, fülünket, lelkünket, szívünket nevetéssel, tréfával és vidámsággal? Az efféle gyönyörűségeknek azonban én (t. i. a balgaság) vagyok az atyamestere. A lakomák ledkedvesebb szokásait is én találtam ki : borkirályt választani, kockát vetni, egymás egészségére inni, myrtus dalt énekelni, táncolni, tréfálkozni — bizony mindezt nekem köszönhetitek és nem a hét görög bölcsnek."[56] — Ezzel szemben H. B. görög, latin és keresztény „bölcsek" nyilatkozataival óhajtja lebeszélni a borivókat eme jókedvet adó nedű élvezetéről. Egy világ áll közöttük. S ha valahol — a konkrétséget is félretéve — aligha kereshetjük Erasmus hatását, az éppen H. B. középkori ihletésű, de bizonyos fokig humanista mázzal ellátott pedáns „certamen"-e!

K. T. szerint Erasmus „csak kiindulópont, mert hogy Hagymássy Bálint ezt a témát választotta, abban a kényszerítő erő sem nem a diákkori emlék, sem nem Erasmus tisztelete, hanem hazai gondok. De amiként Erasmus a Balgaság ürügyén az egész feudális társadalom balgaságairól rántja le a leplet, úgy használja fel a borivást, mint a korabeli magyar feudális társadalom leplezőjét. Részéről a mértéktelen ivás nemcsak ürügy, de egy valóban meglévő társadalmi jelenség tükröződése. A korai magyarországi polgárosodás és polgári vagyongyűjtés egyik legfőbb forrása a bortermelés volt. A borkereskedés piaca nem annyira külföld, mint maga az ország. A részegeskedés olyan méretű volt, hogy a végvárak katonáit soha nemlehetett józanon látni. Mindennek persze olyan egyszerű okai is voltak, mint egészséges kutak hiánya. Azonban a borivásban vezetett a nem dolgozó, nem katonáskodó, mások verejtékéből élő földesúri osztály. Az eszem-iszom magyar nemesek hatalmaskodó, gőgös és ostoba gondolkodásmódja a bor hatására szabadult fel a legtermészetesebben és a mérsékelt és takarékos polgárság ebben is tudta felismerni és gyűlölni a legjobban a nemesség arculatát. Hagymássy Bálint nagyon jól tudta, hogy az evés-ivás egész feudális társadalmunk, hogy úgy mondjuk „spontán" megnyilatkozási formája, mégis óvakodik a világi nemességre irányítani nyilait, de egyházi ember lévén, egyháziak között vitatkozva és egyházi emberhez intézve a deklamációt az egyházat veszi célba." (263—4.).

A vulgarizálást leszámítva, nem tudni, mily alapon hordja mindezt össze K. T.? Már maga az is irány- és aránytévesztés, hogy egy szerény, harmadrangú humanista kanonokot a„princeps litteratorum" mellé akar felnöveszteni.

Az Itáliában kitűnő mestereknél végzett magyar paphumanista, ki maga sem vetette meg a borocskát,[57] s kit Macedoniai László boros fővel a vita folyamán alaposan megsértegetett, amellett, hogy humanista erudicióját kívánta fitogtatni, a sértések is ösztökélték a válaszadásra, mint ez művének befejező részéből kiviláglik. „Ime, most láthatod, László uram,

[56] *Erasmus :* A balgaság dicsérete. Latin eredetiből fordította Lányi Margit. Bp: 1944. 37.

[57] Bibi ego tota vita mea aquam quamvis etiam vino, quantum etiam est, utar. (BSMRAe 47, 398.)

— írja Macedoniai Lászlónak — vélekedéseimnek és felhozott argumentumaimnak kifejtését és megvédését, (te,) ki oly hevesen támadtál rám, midőn ama téren ellenkeztem veled, ugyannyira, hogy szerencsétlen (fickónak) és esztelennek állítottál engem, mivel oly meggondolatlanul a bor elé mertem helyezni a víz misztériumát ; azokat pedig nem is tartottad méltónak, hogy az emberek közé soroltassanak, akik véletlenül bornemisszák és a bortól teljességgel tartózkodnak . . ."[58]

Tehát Macedoniai László nem nagyon válogatta a szavakat, másrészt ama fentebbi kérdést, hogy volt-e egyáltalán valamire való poéta, ki bornemissza lett volna, — oldalvágásnak szánta a versfaragó és költeményeit már nyomtatásban kiadott H. B. felé. Ez utóbbi költői hiúságának elevenébe vágott. Ezért nem sajnálva a fáradságot, válaszul — post festa — egész könyvet kompilált össze, s ezt kinyomattatta, mint halhatatlanságra méltó műalkotást. Emellett lehetett bizonyos „társadalmi" hivatástudata is, hogy az iszákosság ellen emelje fel a szavát. Az azonban, hogy ezzel a munkájával a magyar feudális társadalmat tudatosan akarta volna leleplezni, — még beleolvasásnak is sok. Ennek bizonyítása érdekében K. T. kénytelen „kimagyarázni", miért nem kritizálja Hagymássy a feudális nemességet : óvatosságból, mert fél tőlük. „Ezért a meggondolt magyar humanista — folytatja gondolatmenetét K. T. — egy fordulatot tesz a kisebb ellenállás irányában s mintegy önkritikájával a papság ellen fordul. Aki ismeri a humanista bírálat módszereit, az tudja, hogy a szereplők ajkára adott beszédek mellett gyakori módszer, hogy Péterhez szólnak, de Pál is értsen belőle. Ingatag társadalmi helyzetükben gyakran nem nyílott többre." (264.) Mindez konkréten is bizonyítható a jelen esetben? Milyen adatok állnak rendelkezésünkre? Hol történik erre legalább egy halvány célzás H. B. munkájában? Tudtommal sehol. Különben is valóban „ingatag társadalmi helyzetben" volt H. B.? Amennyire két zsíros kanonoki javadalommal rendelkező nemesi származású feudális egyházi, ki amellett az ország kancellárjának pártfogását is élvezi, — ingatag társadalmi helyzetben lehet a feudális társadalmon belül.

Még az is kérdéses, hogy a szó társadalomkritikai értelmében támadja-e a papságot, abból a célból, hogy társadalmilag leleplezze. Erasmus szellemében való csúffátevésről nem is beszélhetünk. Ezért meghökkentő K. T. konklúziója : „Az a rajz, melyet az akkori magyar egyház állapotáról ad, a legélesebb, amit a huszita felkelés óta Csehországban vagy Magyarországon erről a kérdésről egyáltalán felvázoltak". (265.) K. T. szokásos módszere, hogy a kontextusból koncepcióját támogató motivumokat kiragad s ezt túlhangsúlyozza, mitsem törődve, hogy az eredeti egészben kissé más e motívumok akusztikája. Így történt itt is. H. B. végtelen deklamációjában a bor káros voltának bizonyítására a klasszikusok és a szentatyák mellett az egyházi törvényeket is mozgósítja : „Canones etiam ecclesiastici praecipiunt clericis ab ebrietate et crapula penitus abstinendum sub beneficiorum privatione et suspensione officiorum".[59] Majd a „comicus poeta"-ra, illetve Krizosztomuszra hivatkozik, hogy a bor minden bűn és rossz gyökere, „ante omnia autem a clericis vetari deberet". (uo.) Erre jő — hisz magyar paphumanistákhoz szól — ennek bizonyítása magyar példával : „Ah, bárcsak ezt a mi katolikus áldozóraink és papjaink . . . megtartanák". S elmondja, mennyi baj, bűn származik ebből, botrányok, az egyház megvetése, stb. „quae ex hac *nostrae benedictae aetatis*, nescio quali consuetundine pullulare solent". K. T. ezt a részt el is olvasta, ki is idézte, majd a maga extrém módján kommentálva így kiált fel s ugyanakkor komolyan is gondolja : „Ezt sem Wicliff, sem Husz nem mondta keményebben. H. B. nyilván az evangelizmusnak egyik korai képviselője" (265.).

Az általa kiemelt és kommentált passzus idézését azonban nem fejezte be. Pedig érdemes továbbolvasni. Ebben H. B. ugyanis azt fejtegeti, hogy az iszákos papok botrányai és bűnei nagy károkat okoznak az egyháznak : 1. mert a papságot miattuk sokan megvetik. 2. Hinc est, quod pauci etiam iam ex secularibus rectum habeant affectum non modo *in eccelsiae commodum*. . . de még templomba sem járnak. (20. 91. 13.) 3. Hinc est, quod continue fiant inclamationes in clerum, continue *in bona eorum invasiones* . . . (29, 92.) — Ez nem Husz és Wicliff forradalmi hangja, hanem két gazdag javadalmat, ezáltal biztos szinekúrát élvező és féltő magyar kanonoké. Ő fölösen meg volt elégedve sorsával, hisz korát is „a mi boldog korunk"-nak titulálja. Az egyházi élet hanyatlását is egyszerűen az iszákosságnak, tehát akcidenciának tulajdonítja, nem pedig a feudális társadalom törvényszerű, belső válságának. H. B. jelen magatartása nyilvánvalóan feudális papi magatartás, még ha kritizál is, akkor sem újítást akar, hanem a számára kedvező társadalmi statusquo fenntartását.

K. T. előre felállította a Jagello-kor humanizmusának horoszkópját, melynek — e szerint — lehetőleg minden viszonylatban előremutatónak és haladónak kell lennie. Ezért humanistáit „kilakkozza", mégpedig úgy, hogy a bennük és műveikben található pozitív

[58] I. m. 50, 425.
[59] I. m. 20.

vagy pozitívnak is értelmezhető elemeket kiemeli, feldagasztja, a többit — mint kevésbé fontosat vagy elmellőzi vagy pedig — nem egyszer szofisztikai bravúrokkal kimagyarázza. Így ünnepli H. B.-ban is a magyar feudális társadalom leleplezőjét az iszákos papok kapcsán írottak alapján.

A bökkenő csupán az, hogy H. B. mást is nyilatkozott. (Mivé nőtt volna K. T. tollán, ha e meggondolatlanságot nem követi el!) Mikor a bor-víz viták ama szokványos tételéhez ért, hogy a bornemisszák magas kort élnek, megint önként kínálkozott egy hazai példa az öreg Bornemisza János személyében, kinek már neve is beillett a koncepcióba, s amellett — a király nevelője, budai várnagy, az ország tényleges nemes vezetői közé tartozik, — már ezért sem haszontalan kissé körüldícsérni... Mikor már testi és szellemi frissességét jól megdícsérte, H. B. imígy folytatja: „Ha ugyanis ama igen dícséretes öregnek és bornemisszának mértékletességgel párosult józansága, hacsak bátorsággal és vakmerőséggel párosult megfontolt tanácsa nem lett volna a múlt évben, senki előtt sem kétséges, hogy akkor nemcsak *a nemesség pusztult volna* el, de minden bizonnyal a haza is, mikor a keresztesek alvilági fúriái, e nemzetség, melynek a kereszten kívül a kereszténységhez semminemű köze sem volt, borban és vérben eszét vesztve orgiát ült és fenevadak módjára dühöngött vezérét Székely Györgyöt, ezt a bortól tajtékzó otromba állatot és részeges Béliált követve, Krisztust gyalázva és tagadva, a vallás és a becsületesség ürügyén az ártatlanokat kiirtva s a legfőbb erénynek egyedül a kegyetlenséget híva, mint amelynek a királyi pálca és hatalom kijár..." Szerinte a józan Bornemisza mentette meg a királyi családot és a hazát a részeges, borissza keresztesekkel szemben. Míg a papok részegeskedése kapcsán tett exkurzusban H. B. az egyház érdekében és oldaláról, azaz belülről kritizál, s tollát a feudális egyház hatalmának, vagyonának, valamint saját pecsenyéjének féltése vezeti, addig itt a papi talár alól a maga nyers valójában bujik elő a jobbágyságra fenekedő magyar nemes. Itt aztán elemében van: pedáns iskolás stílusa kiszínesedik, tajtékzó gyűlölete invenciózusá teszi, csak úgy röpködnek a humanista szójátékok — Dózsa és a keresztesek rovására. Itt mutatja meg H. B. igazi ábrázatát.

K. T. ezt a passzust már nem idézi. Sőt eltussolni igyekszik: „Az a látszata a dolgoknak, mintha Magyarországon nem lehetett volna a haladást hirdetni és a legcsekélyebb mértékben is bírálni a feudális társadalmat anélkül, hogy a szerző ugyanakkor ne tegyen hűségnyilatkozatot e társadalmi rend mellett oly formában, hogy elítéli a Dózsa-felkelést". (266.) S hogy tereli e „kényes" kérdést mellékvágányra, azt pompasan mutatja (interpretációs módszerét is híven jellemzi) alábbi szövegmagyarázata: „Van azonban ennek a résznek is egy különös pontja. Arról beszél Hagymássy, hogy Dózsa — ez a valóságos (Béliál) — valamiféle „vallásnak és jámborságnak ürügyével" lépett fel. Nos, a Dózsa-felkeléssel foglalkozó rész közvetlenül az előbb idézett súlyos bírálat után következik, ahol kimondja, hogy a papságot a nép elvetemültségéért gyűlöli és üldözi; vagyis határozottan céloz a felkelés erkölcsi jogosságára. Ennél többet egy nemesi származású magyar paphumanistától nem lehet várni. Nyilván a vallás és jámborság „ürügye" a koldus szegény nép felháborodását is jelenti az urak dőzsölésén, nem csupán a török ellen felkelt nép hősi elszántságát, mivel meg volt győződve ügye jogosságáról. Hagymássy Bálintnak ennek a magyar erazmistának és az előreformáció igazi hívének e műve minden korlátja mellett humanizmusunk jelentékeny alkotása". (266.)

Ezek után nincs mit csodálkoznunk a következőkön: „Hagymássy Bálint nem hiába érez felelősséget a magyar társadalomért, a *hazafiság* irodalmi kifejezése terén is egyike az úttörőknek". (266.) — Ehhez a megállapításhoz egy humanista sablonokból összerótt, gyengécske versezete szolgáltatja az alapot, melynek a címe: *Ad Pannoniam*. K. T. szerint ugyanis H. B. „1509 Bolognában Giovanbattista Pio tiszteletére verseskötetet adott ki s ennek negyedik költeménye Magyarországhoz című". (267.)

Mint az eddigiek kapcsán tapasztalhattuk, a *konkrétumok terén* K. T. meglepő bizonytalanságot árul el, még a legközismertebb dolgokról is megfeledkezik. H. B. kiadott egy verset tartalmazó füzetet — 1512-ben Szatmári György tiszteletére, melyben a kapott kanonoki javadalmakat köszöni meg.[60] Azonban azt a kötetet, melyben e „megindítóan gyengéd, honvágytól áthatott költeménye" van, egyrészt nem ő adta ki, másrészt nem tanára, Pio tiszteletére. Hanem: 1509-ben maga Giovanantonio Pio gyűjtötte össze szerelmes verseit s ezt ajánlotta tanítványának, Besztercei Lőrincnek, ki Szatmári György unokaöccse, H. B.-nak pedig patronusa volt.[61] S e kötethez írt H. B. négy szokványos humanista kísérőverset, melyek közül kettő Pio költeményeit dícséri *Ad lectorem*, illetve *Ad invidum* címezve. Az ominózus negyedik (*Ad Pannoniam*) pedig sablonos dícsérete Magyarországnak (s ebben is 15 sor csak

[60] App. Hung. 1956.
[61] App. Hung. 1605.

a magyar borokról szól!), mely olcsó körítésül szolgál, hogy Szatmári Györgynek szertelenül hízelegve jó hírét költse. (Ez maga 35 sort tesz ki!)

K. T. ezt a sablonos iskolai versgyakorlatot lelkendezve ünnepli, mindennel kapcsolatba hozza : szerinte Galeotto Marzio és Ranzano gondolatai ebben összegeződnek, sőt ama híres szállóige (Extra Hungariam non est vita . . .) forrását is ebben jelöli meg. A versezetet pedig úgy tárgyalja, mintha valamelyik nagy magyar költő, mondjuk Balassi Bálint legszebb költeményéről értekezne : „A vers őszinteségében aligha lehet kételkedni, valóban a hazai irodalmi élet tényeiből nőtt ki s a honvágytól felfokozott meleg érzésekből a szelíd és gazdag magyar táj képeivel. H. B. valóságból és illúzióból összeszőve megalkotta az első költeményt, mely Magyarországról, a „hazáról" szól. A táj szépsége, a természet gazdagsága, boldog vigasság, rendíthetetlen erő, szellemi képességek, az ifjúság művelése : ezek együtt H. B. Magyarországa. Megint csak azt mondhatjuk, amit társadalombíráló erasmusi művéről akárhogyan is, de úttörő, amit tett. Egy magyar humanista hazafit, kortársainak nem éppen, legrosszabbját ismertük meg benne." (268.)

Legutolsó félmondatával egyet lehet érteni. Egyébként szinte megdöbbentő, hogy egy irodalomtörténész ennyire függetlenítse magát a történeti valóságtól és a tényektől.

5.

S folytathatnók így tovább : a könyv majd minden részében többé-kevésbé hasonló eredményre jutnánk, hisz egyazon ember egyazon módszerrel írta. E szemszögből nézve a könyv homogén. Minden további szószaporítás fölösleges, hisz a felvetett kérdésekről csak többet tudnánk adni ; minőségileg újat nem. Másrészt már így is túlléptük az effajta recenziók szokványos lapszám keretét.

Az eddig mondottakat röviden summázva : K. T. nagyterjedelmű monográfiája marxista, célkitűzéssel és külsőségek mellett készült, de a tárgyalt anyagot lényeges pontokon semmibe vevő koncepció és az előrekitervelt, erőszakos konstrukciógyártás jellemzi. Eszköze az irodalmi textusokba való önkényes túl- és belemagyarázás a szolid megmagyarázás, illetve kifejtés helyett. Ez annál kétélűbb eszközzé vált K. T. kezén, mert sajnálattal kellett megállapítanunk, hogy humanista irodalmunk emlékeit sem búvárolta át teljes egészükben, hanem elsősorban antológiákra támaszkodott. (Analecta Nova).

Ötleteit, elgondolásait gyakorta nem szembesítette, nem ellenőrizte a valósággal. Másik nagy hibaforrása a szakirodalom sajátos, mostoha kezeléséből fakad. Egy részüket, kiváltképpen a felszabadulás utánit, egyszerűen nem ismeri, másrészüket elhanyagolta, nem tanulmányozta át újabban. Alapvető munkák hiányoznak apparátusából és ezeknek lényeges eredményeit nélkülözzük a feldolgozásból. (Például Balogh Jolán *Erdélyi renaissance*-át, Veres Endre forráskiadványait stb.) Hogy fordulhatott elő, hogy Turóczi-Trostler József nevével sem találkozunk egy olyan monográfiában, mely a magyar erazmistákkal és latin humanizmusunk magyarrá válásával is foglalkozik! Kisebbjelentőségű de mégis elmellőzhetetlen dolgozatok hosszú sorát tudnám idézni, amelyekre halvány utalás sem történik.

A konstatált hibák és hiányok fele is elég ahhoz, hogy egy tudományos mű hitelét megingassa. S bármily fájdalmas, ki kell mondanunk, hogy a további kutatás az ilyen módszerrel elért eredményekre biztonsággal nem támaszkodhatik és általában a könyvet csak kellő óvatossággal használhatja. K.T. monográfiája helyes célkitűzése ellenére sem fogadható el valóban marxista tudományos műnek ; a két világháború közti „szellemtörténeti" módszer kísért mögötte.

Gerézdi Rabán

BÖLÖNI GYÖRGY: ADY AZ ÚJSÁGÍRÓ

Magvető, 1956. 68 l. + 3 Ady-írás fakszimilében

Bölöni György mindössze 68 oldal terjedelmű könyvecskéjének előszavában így fogalmazza meg írása célját : „Ez a kis könyv régi adósság törlesztése arra, hogy Adyra, a publicistára felhívjam a figyelmet." (5. l.) Bölöni „a századeleji magyar közélet legkiválóbb publicistáját" látja Adyban, aki egy fejjel magasodott ki kora újságíró-á rsadalmából. (32. l.) „Kortársai között senki sincs, aki olyan tisztán látott volna, mint ő" (7. l.) — írja, s talán mondanunk sem kell, hogy e tételekkel — ha ezek az Ady-irodalom éppen Bölöni György és Révai József alapvető könyveiből kisugárzó közhelyei is — csak egyet lehet érteni. Amint hogy ugyancsak helyeselni lehet Bölöni ama törekvését is, hogy egységben lássa és láttassa a költő és az újságíró Adyt. (9. l.)

A fenti tételeket a szerző hét fejezetben részletezi — Ady életművét kronológikusan áttekintve. Voltaképpen nem tesz mást, mint Ady ma már közismert eszmei-világnézeti fejlődését Ady újságcikkeiből vett idézetekkel illusztrálja. Bölöni állandóan hangsúlyozza Ady forradalmiságát, ami ma már éppen az ő „Az igazi Adyjának" és Lukács György, valamint Révai József kitűnő Ady tanulmányai gondolatainak szinte közvéleménnyé válása után, önmagában véve, újabb szempontú vagy anyagú elemzés hozzáadása nélkül még nem elég arra, hogy ezt a könyvecskét az irodalomtudományt Bölöni György régebbi műveihez hasonlóan gazdagító írásnak ítéljük. Kivált ebben a formában — mellőzve Révai és Lukács könyveinek a világnézet ellentmondásait is feltáró, ma is helytálló elemzéseit is —, szimplifikáltnak hat az egész fejlődési kép. Hiányzik belőle annak az Adynak a megmutatása, akinek talán a legnagyobb gondolkozói érdeme, hogy *megpróbálta érteni a történelmet a maga teljes bonyolultságában*, a történelem buktatóit csak úgy figyelembe véve, mint előrelendítő tendenciáit, aki világosan látta a kor ellentmondásait, mégis a mellett a világnézet mellett tett hitet, amelyben a legéletképesebb magot látta a jövőnek. (L. mindehhez: Anatole France vallása, Kétmeggyőződésű emberek, Petőfi nem alkuszik c. publicisztikai írásait, valamint „A könnyek haszna" c. versét). Bölöni a bevezető sorokban említett tételeit épp e gondolatok kibontásával tudta volna igazán hihetővé tenni, hiszen Ady éppen ezzel a történelemértésével magasodik ki kortársai közül, ez az iránytű mutatja meg számára végső fokon mindig a helyes utat saját kora buktatókkal teli, hamis megoldásokat oly szép számmal kínáló évtizedeiben is.

Nem tudunk egyetérteni Bölöni következő, általános jellegű megállapításával: „A vezércikk, az újságíró cikke, felelősségteljesebb állásfoglalás, mint a vers, a költészet. Ady vulkanikus, izzó kitörései líraiak maradnak a prózában is, de céltudatosabbakká és nagyobb horderejűekké válnak. Cikkei szókimondóbbak, mint versei." (32. l.) Bölöni első mondatának az egész klasszikus esztétika ellentmond, amely a műfajok primátusát már régen a vers javára kodifikálta. Hogy pedig verseinél szókimondóbbak lennének cikkei, — ez szintén a műfajból következő, közhely.

Ám Ady esetében még ez a közhely sem egészen helytálló. Gondoljunk csak az „Ének aratás előtt" című Ady-ciklusra „A magunk szerelmé"-ben. Hogy pedig Bölöni tétele mennyire nem helytálló Ady esetében, arra éppen az Ő könyvéből hozhatunk fel idézetet „Mondottam, hogy kevés cikke alatt fényeskedett Ady teljes neve. Éppen ezért: nem is lehettek olyan hatásúak ezek a cikkek, mint versei. Nem azért tette ezt Ady, mintha nem tulajdonított volna cikkeinek jelentőséget, hanem mert ezek a cikkek a lap ugyanazon számában novellájával, vagy versével estek össze, és nem lett volna sem ildomos, sem diplomatikus, hogy egyazon lapszám egyszerre egy munkatársát több írással is szerepeltesse. Azt is meg kell mondanom, hogy az Ady cikkeknek ritkán volt az a nagy hatásuk, mint az Ady verseknek. A versek nemcsak a napilapok hasábjain éltek, s nemcsak a folyóiratokban, hanem kötetekben hódították meg az igazi olvasókat, szerezték meg az igazi népszerűséget. Ady cikkeinek, vagyis politikai kiállásainak nem volt meg az a hatása, amit érdemeltek volna s amilyen jelentőségűeknek ma látjuk és ítéljük őket." „Cikkeivel Ady elismert nagy költő korában sem volt az a tekintély, mint a jobboldali cikkírók" (49—50. l.).

Bölöni kis könyvét ellenvetéseink mellett is természetesen *színvonalas népszerűsítő* írásnak tartjuk, amely — egy szépirodalmi kiadó kiadásában — a szakértő olvasó közönségen kívüli olvasók számára újat is mondóan és szépen rajzolja meg Ady fejlődési képét, az Ady publicisztikából való bőséges idézetekkel pedig ízelítőt ad e még ma is oly kevéssé ismert Ady-műfajból. S ezen túlmenően idéznünk kell egy-két olyan megállapítását, amelyek a tudomány számára is értékesek. Igen találó például a következő megfigyelése: „Ady már azzal megfog bennünket, ahogyan témáit felveti és prezentálja" (31. l.). Máshelyütt cikkeinek lírai jellegére, a bennük bujkáló lírai szenvedélyre, Ady páratlan hőfokú szubjektivitására hívja fel a figyelmünket.

S ha mindehhez hozzávesszük, hogy három Ady-írást közöl fakszimilében (Levél helyett Gogának, Távol a csatatértől, Ésaiás könyvének margójára), s hogy a könyvecskét fényképek, rajzok élénkítik s hogy ez a stílusos borítólapú, ízléses kiállítású könyv a Magvető kiadásában jelent meg — amely már önmagában fémjelez egy könyvet, egyébként „Az igazi Ady" is ott jelent meg új kiadásban — akkor még hihetőbb, hogy ez a kis könyv milyen hasznos, fontos és szükséges missziót tölt be az újságíró Ady népszerűsítésében.

S ha bíráló megjegyzéseinket is leírtuk, ezt azért tehettük meg, mert Bölöni kitűnő, az Ady-kutatás számára mindörökre nélkülözhetetlen, a szerző világnézetéről is szenvedélyesen hitet tevő s a maga korában, de ma is a forradalmi gondolat népszerűsítésében oly jelentős könyve, „Az igazi Ady" lebegett szemünk előtt. Ez volt az a mérce, amelyhez ezt az írását mérhettük.

Varga József

LENGYEL GÉZA: ADY A MŰHELYBEN

Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 394 l.

A könyv témaválasztása igen szerencsés. Számos Ady-monográfia és cikk után, amelyek a költő életének egy-egy állomásával foglalkoztak és eközben írtak az újságíró Adyról is, Lengyel Géza elsőnek követi végig Ady életútján — a pályakezdő debreceni évek kivételével — a váradi és pesti redakciókban. Bölöni vázlatát (Ady az újságíró. Magvető, 1956.) leszámítva ez az első könyv, amely együtt veszi számba Ady újságírói éveit és munkásságát. Ha szem előtt tartjuk, hogy Ady életében és költészetének művészetének kialakulásában milyen jelentősége volt az újságírásnak, méginkább értékessé válik előttünk Lengyel Géza munkája. Könyve értékét, „szavahihetőségét" csak növeli, hogy azt kortárs írta. Még hozzá olyan kortárs, aki előbb egy városban, később pedig egy szerkesztőségben dolgozott Adyval.

Lengyel Géza könyve egyszerre tudományos és népszerűsítő, olvasmányos munka. Erénye a könyvnek, hogy sok új adatot hoz felszínre, s ezek segítenek eltüntetni az Ady-biográfia fehér foltjait. Igen jól sikerült a könyv nyitánya, az első fejezet: Lengyel itt érzékeltetni tudta a nagyváradi atmoszférát és meggyőzően megmutatni azt a társadalmi hátteret, amely egyik formálója volt Ady radikális világnézetének; könyvéből az eddiginél pontosabban látjuk a Nagyváradi Napló politikai arcélét is; a Somló Bódog ügyével foglalkozó fejezet frappáns összképet ad erről az Ady fejlődése és további útja szempontjából oly jelentős ügyről; a *„Szürke, sáros ősz Érmindszenten"* című fejezetben Lengyel az Ady-irodalomban elsőnek világítja meg a Nagyváradról való elkerülés és a Párizsba való elutazás között eltelt közel négy hónapot; egy az Ady-irodalomban már könyvből könyvbe vándorló legendát is megcáfol, amikor Ady Brüll Bertához írott levele alapján hitelesen mondja el a Párizsba utazás előtti, Tiszánál való audencia történetét (211—212 l.). A könyv igen jelentős filológiai novuma a *„Párizsi tudósítások"* (1904)' című fejezet, amelyben cím szerint felsorolja Lengyel Adynak a Budapesti Hírlapban 1904-ben megjelent párizsi tudósításait. Lengyel Géza a „Budapesti Napló"-val foglalkozó fejezetekben van igazán elemében; hiszen itt dolgozott együtt Adyval. Ha azt kérdezné az Ady iránt érdeklődő olvasó: mi az a speciálisan új, amit csak Lengyel Géza könyvében talál meg Adyról, akkor mindenekelőtt és elsősorban ezeket a részeket nevezném meg. Ahogy Ady Lajos és Ady Lajosné az Ady-család dolgában, Bölöni a párizsi években illetékesek és a legmegbízhatóbbak, úgy Lengyel Géza a Budapesti Naplónál töltött évek leghitelesebb tanúja. Könyvének ezek a fejezetei Adyt és a kor újságírását is számos új adat fényében világítják meg. Lényeges mondanivalója van itt Lengyelnek Ady újságírói gyakorlatáról, munkamódszeréről. Könyvének ez oly színvonalas, napilappal foglalkozó gazdag anyagából emeljük ki külön is azt az árnyalt, részletező elemzést, ahogy Tisza alakját és ekkori politikai szerepét bemutatja. A gazdag Ady-irodalomban először olvashatunk meggyőző elemzést arról, hogy hogyan és mikor is lepleződött le először és egy életre szólóan Ady Endre előtt Tisza István. A Budapesti Napló, híven főszerkesztőjének, a szabadelvű, tiszapárti Vészi Józsefnek meggyőződéséhez az 1905-ös januári választásokon a szabadelvű pártot támogatta a koalícióval szemben. Közismert, hogy a választásokból a koalíció került ki győztesen. A lap ezután is a szabadelvű párt elveit vallotta és csak akkor tért le erről az útról, amikor a darabont kormány fölvetette a választójogi törvény reformját, azaz kiterjesztését. S Ady előtt a választójoggal kapcsolatos viták során meztelenedett le a „szabadelvű" Tisza István, ugyanis oly hévvel ellenezte a választójog kiterjesztésével kapcsolatos törekvéseket, hogy még ellenfelei — a reformtörekvésekkel szintén szembenálló koalíció — is megdicsérték ezért. — Lengyel az újságíró Adyról írva, megvillantja Ady baráti körének, kortársainak portréit is. Különösen szép és Ady életének sok, eddig ismeretlen mozzanatára derít fényt az Ady—Biró Lajos barátságot taglaló fejezet. Nagy értéke a könyvnek a nagyszámú, eddig ismeretlen, igen jelentős, Biró Lajoshoz írt Ady levél publikálása. Találóan jegyzi meg Lengyel Géza e levelek közlése kapcsán: „Ady prózájának legékesebb és legjellemzőbb darabjai akadnak e levelek között" (378. l.). Biró mellett a kortársak közül különösen Vészi Józsefről — és általában a Vészi családról — és a Budapesti Napló szerkesztőségének több más, jellegzetes alakjáról ad az Ady-irodalomban elsőnek képet Lengyel. Ady leendő és megírandó hiteles életrajza szempontjából igen fontos a varsányi hétvégi kiruccanásokról mozgalmas és hiteles képet adó fejezet *(Varsány* [1907]). Az igazság kedvéért azonban azt is el kell mondanunk, hogy az *Ady és Kosztolányi* című fejezet — ahol pedig újat várna az ember — alig mond valamivel többet, mint amennyit eddig is tudtunk erről a kérdésről.

Az „Ady a műhelyben" szerzője nem csupán biográfiailag dolgozta fel Adynak a szerkesztőségekben töltött éveit, de figyelemmel kísérte Ady állandó világnézeti előrelépését is. A nagyváradi évekkel foglalkozó fejezetekben jó érzékkel emelte ki a káptalannal való pert, Somló Bódog ügyét, valamint Ady, Tisza, — illetve liberalizmusszimpátiáját. Ezek voltak ugyanis azok az alkalmak, amelyekkel vagy amelyekért megküzdve Ady tovább lépett a radikalizmus felé. A Budapesti Naplóval foglalkozó fejezetben is találóan mutat rá a publicista Ady főtémáira. Kár, hogy az orosz forradalomra reagáló Ady-cikkeket nem tárgyalta olyan alapossággal, mint a Somló Bódog ügyet, vagy ahogy Adynak a liberalizmus iránti vonzalmáról, illetve kiábrándulásáról Tisza Kálmán bukása kapcsán szólott.

Lengyel lényegében helyesen válaszolta meg a munkája közben felvetődött elvi problémákat. Egyetlen ponton lett volna szükséges a bővebb kifejtés: az Ady darabontságát tárgyaló fejezetben. Itt nem lett volna felesleges rámutatni arra — amit természetesen csak ma láthatunk ilyen világosan —, hogy Adyt is megtévesztette a darabont-kormány választójogos demagógiája, látszat demokratizmusa. Persze számba kell venni azt is — és ebben igaza van Lengyelnek —, hogy Adynak kenyérkereset szempontjából is egyetlen menedéke a Budapesti Napló volt akkor még (256—257. l.), illetve a számbajöhető Népszava is éppen a választójog gondolatával való kacérkodása miatt támogatta a darabont-kormányt. Ezenkívül talán csak azt lehetne megjegyezni, hogy Lengyel az elvi tanulságokat a legtöbb esetben nem mondja ki tételesen, viszont az egyes fejezetek tény-anyaga, publikációi szuggerálják azt az olvasónak. Bár úgy hiszem, hogy egy nem kifejezetten elemző tudományos munkánál ez a helyesebb megoldás, talán mégis jó lett volna a nagyváradi, párizsi, illetve budapesti fejezetek végén néhány tömör mondatban is summázni azokat.

Lengyel személyes kortársi kapcsolatára Adyval a könyvében néhány helyen történik utalás. Szívesen vettük volna, ha a szerző bőkezűbben bánik a legszemélyesebb Ady emlékeivel és önálló fejezetben, vagy legalább is a nagyváradi és budapesti évekkel foglalkozó részekben részletesen megírta volna Ady emlékeit. Az irodalomtörténet számára ez becses forrás lenne. Azért is olvastuk volna hálásan ezeket az emlékeket, mert néhány mondatában oly kitűnően jellemzi Ady emberi arcát, oly finoman és plasztikusan ábrázolja a különbséget a korai és a későbbi évek Ady-arca között, hogy ez nemcsak jószemű megfigyelőre, de a szerető, féltő barát, vagy legalább is nagyon jó ismerős figyelő pillantásaira is fényt vet. „Ady, az újságíró, szinte kimeríthetetlen téma a kortárs, a csak kevés pár évvel fiatalabb pályatárs számára. S ez az újságíró Ady — a fiatal Adyt jelenti, aki még teljesen benne van a századfordulót követő évek furcsa, zavaros, nemesfémet és szennyet egyaránt bőven termő magyar újságírótársadalmában. A fiatal Ady más, mint akit később, sikerei teljében, a „Három Holló" korszakban s még később, a magyar világ ismert. Ez az Ady még nem tart titkárt, még nem osztogat autogrammot, ez még szívesen tréfálkozik s ha csíp is, még nem mar. Ennek — a váradi években — még humora és jókedélye van, ez még megindítóan érzelmes, naív s fiatalos ellágyulásokra képes. (Lásd például 1903 őszén Biró Lajosnak írt leveleit!)" (8. l.)

*

Lengyel könyvében kronológikus rendben követi Ady újságíróéveit. Mondanunk sem kell talán, hogy ez a helyes módszer. Az egyes fejezetekben azonban állandóan utalás, hivatkozás történik előző, vagy következő fejezetekre, s ez arra figyelmeztet bennünket, hogy a könyv fejezeteinek elhelyezése nem történt a legszerencsésebben.

A magunk részéről például a *„Színek és alakok"* című fejezetet a *„Nagyvárad"* című rész után helyeztük volna el, hiszen szervesen odatartozik. Ezután került volna az *„Ifjú Titán Laci"* című fejezet és *„A század első éve"* című passzus pedig ezt követte volna. Könyve mostani formájában ugyanis a nagyváradi évekre vonatkozó mondanivalóját nem tudta teljesen egységbe fogni Lengyel Géza. A *„Somló Bódog ügye"* című fejezetben publikált leveleknek például kifejezetten a *„Szürke, sáros ősz Érmindszenten"* című fejezetben lett volna a helyük. Ugyancsak ebben a részben lett volna legszerencsésebb elhelyezni az *„Ady és Biró"* című fejezetben publikált, 1903 őszén Biró Lajoshoz küldött Ady-leveleket, hiszen mind a Somló Bódoghoz, mind a Biró Lajoshoz írott levelek inkább Ady e sorsfordító őszi és téli hónapjaira derítenek fényt, mintsem — Somló Bódogra vagy Biró Lajosra vonatkozólag érdekesek. Bár Ady és Biró barátságának bemutatása megérdemel egy külön fejezetet is, mégis éppen a könyv kompozíciója és a tárgyalt téma miatt talán szerencsésebb lett volna azt az előbb említett fejezetben és már előbb, a nagyváradi évek tárgyalásakor bemutatni és jellemezni. Az *„Ady és a színház"* című fejezet is előbbre kívánkozna, hiszen Ady színikritikáit 1906-ig írta (például a *Darabontvilág* (1905—1906) vagy *„Uj versek"* — *új költő* (1906) után). Szeretném hangsúlyozni, hogy ezek a megjegyzések nem kiagyalt konstrukciók, hanem a könyv

olvasása közben támadt impresszióimat rögzítik. Úgy érzem azonban, hogy ezzel a megoldással a könyv anyagának elrendezése logikusabb és így a könyv még olvasmányosabb lehetett volna, mert az együvétartozó részek egymás mellett lennének. S azt hiszem, ezzel a gyakori átfedések és ismétlődések is kiküszöbölődtek volna és így nem kellett volna élni az oly sokszor előforduló s tegyük hozzá: oly zavaró fordulatokkal: „az előző fejezetben már írtam róla, már említettem" stb. (Ilyen ismétlődések például: a Tisza Istvántól való szubvenció-kérés többszöri tárgyalása, az építősztrájk, Várady Zsigmond azonos helyzetekben való többszöri említése stb. Ide írjuk azokat az oldalszámokat is, ahol a könyvönbelüli hivatkozások, utalások különösen szembetűnőek és bántóak: 26., 64., 73., 74., 80., 81., 94. stb.)

Lengyel Géza munkája olvasmányosan, jól megírt könyv. Művének vannak igen szépen megírt fejezetei is (például *Nagyvárad, Színek és alakok, Somló Bódog ügye*), vannak azonban szerkezetileg kuszált, fáradtabban, szürkébben megírt részek is a könyvben. Nagyobbrészt azokat a fejezeteket érzem ilyennek, amelyekben sok a levélpublikálás és kevés az összekötő szöveg. Ezeknek a részeknek további csiszolása csak hasznára vált volna a könyvnek.

*

Végül az egyes fejezetekhez kapcsolódó kisebb jelentőségű megjegyzéseimet teszem meg:

38. l.: „Ez annál figyelemre méltóbb, mert mint mondottam, váradi első éveinek napi és heti versei és cikkei aligha gazdagítanák a későbbi Ady »szótárát«." Túlságos lebecsülése ez Ady korai írásainak. Bóka a nemrég megjelent könyvében — Ady Endre élete és művei I. Ady pályakezdése. Akadémiai Kiadó, 1955 — meggyőzően bizonyította az ellenkezőjét.

72—73. l.: Nem nevezném „félrecsúszott cikk"-nek Ady 1901. szeptember 13-án „A hétről" című rovatában megjelent cikkét. Eszmeileg is, művészileg is igaz és nagyon szép írás: valósággal vers — prózában.

94. l.: Ady levelében olvasható, hogy alig két hónapig kell neki a vasúti jegy. Ez amellett szól, hogy a levelet nem 1903 végén, hanem korábban, még ez év (1903) késő őszén írhatta.

208—209. l.: Tévesen értelmezi Lengyel a „Vörös szekér a tengeren" című Ady-verset. Hiszen, ha a Budapesti Napló a vers megjelenéséig nem is írt, de Ady tudhatott az orcszországi eseményekről.

Jegyezzük ide még azt is, hogy dátumbeli elírások és elég gyakran előbukkanó nyomdahibák szeplősítik a könyvet. S az is sajnálatos, hogy Lengyel mindössze egy Bíróhoz írott Ady-levelet közöl fakszimileben. Kár, hogy aki ennyi új anyagot publikál, megfosztja a szélesebb értelemben vett olvasóközönséget, de a kutatókat is e becses Ady-ereklyék vizuális élményétől.

*

Ha Lengyel könyve helyét az Ady-irodalomban akarjuk kijelölni, azt hiszem, nem túlozunk és a szerző számára sem mondhatunk nagyobb dicséretet, mint azt, hogy ez a gondosan készült, színvonalas könyv értékben és jelentőségben az Ady-filológia olyan fontos darabjai mellé sorakozik, mint Ady Lajos, Ady Lajosné, Bölöni György, nélkülözhetetlen, alapvető művei.

Varga József

DÉNES ZSÓFIA: AKKOR A HÁRSAK ÉPP SZERETTEK...

Magvető, 1957. 296 l.

Dénes Zsófia miután először megírta a saját Ady emlékeit (Élet helyett órák), majd Ady Lajosné és az érmindszenti levelesláda emlékezését és titkát foglalta könyvbe (Ady Lajosné: Az ismeretlen Ady. Amiről a mindszenti levelesláda beszél. — Vö.: Akkor a hársak épp szerettek... 179. l.) — ebben a könyvében Fehér Dezsőné Adyra, Lédára, Csinszkára, valamint Ady váradi és csucsai környezetére vonatkozó memoárjait rögzítette. Könyve tartalmát így foglalja össze: „Ez a könyv tehát megörökíti mindazt, amit már csak Fehérné tudott Adyról, Lédáról és az ő világuk embereiről, *ahogyan* ezt ő — a közvetlen közelükben élő — tudta. Átadom időnkint a szót Adél hugának, Brüll Bertának, aki Fehérné számára jegyezte fel családi emlékeit. Majd azt a sereg mélyen jellemző levelet idézem, melyet Fehérné őrzött meg az éveken át." (9—10. l.) S ezt szakítja, ill. toldja meg egyszer-egyszer a saját kutatásaival, ill. kommentárjaival (vö. 7. l.). „Legendaoszlató emlékezések, kiadatlan levelek, adatok — adalékok és más dokumentumok a költő váradi életéről—" így határozza meg könyve műfaját. Az emlé-

kezéseket 12 fejezetben mondja el — Ady megérkezik, A váradi Ady, Az ismeretlen Léda, A „szófiai ügyvivő", Diósiék Párizsba mennek, Ady találkozik Adéllal, Léda asszony Rue de Lévis 92, Tavasz Váradon, Mariagrüni közjáték, A csucsai tündérkert, Az utolsó hajók — s bár Fehérné emlékezései és Dénes Zsófia kutatásai Ady egész életén átívelnek, könyvének két számottevő része van: a Lédával kapcsolatos fejezetek és a csucsai éveket bemutató rész.

Könyve fő emlékezőjéről, Fehér Dezsőnéről — az emlékezéseket ismerve — találóan jegyzi meg Dénes Zsófia: „...Fehérné szellemi színvonala nem olyan, hogy Ady belső élete kibontakozását valaha is figyelhette volna... Őt elsősorban Ady életének csak külsőségei, úgynevezett „szenzációi érdekelték." (6. l.) Dénes Zsófia jellemzését csak hitelesíti és alátámasztja Fehérné vallomásának ama részlete, ahol elmondja: mennyire megharagudott Adyra, amiért 1903 őszén otthagyta lapjukat, hiszen a legjobb munkatársukat vesztették el. (109. l., 154. l.)

Fehérné emlékezéseinek jelentős része Lédával foglalkozik. Furcsa sors jutott Lédának irodalomtörténet-írásunkban: mindegyik rá emlékező, ill. életrajzírója — Révész Béla, Ady Lajosné — valamilyen szempontból elfogult vele szemben. Fehérnében is van elfogultság, irigykedés, sőt féltékenység is, mégis az ő emlékező pletykáin is áttetszik Léda nagyszerű egyénisége. Örülünk, hogy gyerekkoráról, iskolázásáról, lánykoráról hallunk itt, mert ezekből derül ki, hogy micsoda tartalékai voltak Lédának — műveltségben és élettapasztalatban. Egy ember jellemét mindig „villámfénynél" lehet igazán meglátni, azaz, ha olyan helyzetbe kerül, hogy választania kell az áldozatvállalás vagy a könnyebb megoldás között. Ilyen helyzetbe került Léda, amikor férje Szófiában tönkrement — ám ő habozás nélkül a férje melletti kitartást választotta — pedig várta a kényelmes szülői ház —, mert tudta, hogy annak szüksége van az ő energiájára. Ekkor írta anyjának ezeket a sorokat: „Nem a csapás nagysága teszi a szenvedést naggyá, hanem a fogékonyság annak átérzésére." (134. l.) Aki így tudott érezni, gondolkozni és írni, az minden, csak nem hétköznapi lélek Léda egyéniségében, jellemében persze keveredtek a századelő eltartott polgárasszonyának vonásai az önállóan cselekedni tudó, az életben — ha kell — a maga lábán is megálló tudó nővel. Am Léda így egészében volt az a Valaki, aki Ady érzelmeit felszíthatta és kicsiholhatta azt a szerelmi lírát, amely két ember érzelmének megörökítésén túl az emberi lét kulcsproblémáinak szüntelen vallatója is. Ami Fehérné emlékezéseiben mindezen túl érték — Léda néhány fontos ismeretlen levelén kívül — az: Léda és Ady megismerkedésének hiteles története. Ezt fogadhatjuk el hiteles történetnek, hiszen itt pletyka-témáról esik szó és Fehérné abban mindig kompetens (144—149. l.). Ez valóban legendaoszlató-emlékezés, amennyiben elfújja azt a legendát, hogy Léda Ady kedvéért jött volna Váradra, hogy kézenfogva vezesse Párizsba, azaz: a világhír felé. Léda *tudhatott* Adyról, hisz a Nagyváradi Naplót valószínűleg olvasta, de a megismerkedésük teljesen a véletlen műve volt. Egyébként ezt már így olvashatjuk Ady Lajosné és Hegedüs Nándor könyvében is (Ady Endre Nagyváradon), — ám az „összövegnek" Fehér Dezsőné vallomásait tekinthetjük, hiszen Ady Lajosné könyvét az a Dénes Zsófia írta, aki ismerte Fehérné történetét. Hegedüs Nándor könyve írásakor pedig szintén ismerte azt.

Dénes Zsófa kurzívval szedett beleszólásai, megszakításai tarkítják Fehérné emlékezését. Talán jobb lett volna, ha kommentár nélkül adta volna Fehér Dezsőné szövegét, és a bizonytalan pletyka-színezésű részeket nem fűzte volna tovább. (Az Ady-költészete szempontjából mellőzhető szerelmi viszonyok tárgyalására gondolunk.)

Itt jegyezzük meg azt is, hogy Fehérné emlékezése nyomán „A fiam bölcsőjénél" c. vers születésére vonatkozó rész túl érzelmes és romantikus ahhoz, hogy igaz lehessen. Ti., hogy Ady halva született gyermekük feletti bánatában Váradon egy kávéház márványasztalára írta volna ezt a verset, és a pincér három napig nem merte volna letörülni. A gyermek 1907 nyarán született, a vers pedig csak 1911 nyarán jelent meg a Nyugatban.

Dénes Zsófia megszakításainak, közbeszólásainak hitele akkor a legbizonytalanabb, amikor Brüll Berta emlékezéseit kommentálja. Soha sem tudja az ember, mennyi ezekben a tudományosan helytálló, hiteles hozzátevés a két fő vallomástevő szövegéhez, és mennyi az elfogultságból eredő pletyka.

Dénes Zsófia könyvének — vagy pontosabban: Fehér Dezsőné emlékezéseinek — legjobban, legegységesebben megírt és igen sok új adatot hozó része: „A csucsai tündérkert" című fejezet. Megelevenednek itt a csucsai mindennapok, amelyek Ady háborús mindennapjai, megismerkedünk egy a múltszázadból itt felejtett nagyszerű erdélyi nagyasszonnyal, Töröknével, a „nagymamával". Az ő szókimondó őszintesége — amelyet Fehérnéhez írott leveleiből ismerhetünk meg — sok mindent elárul e két exaltát ember furcsa házasságáról, Ady erőinek lassú megfogyatkozásáról s egyre erősödő ágyszeretetéről, Csinszka levelei viszont a „parádézó" Csinszkáról vallanak, aki élni szeretne e sír felé hajló élet mellett. Fehér Dezsőné emlé-

kezése, valamint Ady, ill. Csinszka és Török nagymama leveleiből megdöbbentően bontakozik ki, hogyan vergődött Ady a háborús hétköznapokban és hogyan féltette, szánta — és ha tudta —, segítette szenvedő, menekülő népét. Külön is húzzuk alá, hogy milyen értékessé teszi ezt a fejezetet és Fehérné vallomásainak értékét is mennyire megnöveli, hogy igen sok eddig ismeretlen — Fehér Dezsőékhez írt — levelet publikálnak Adytól, Csinszkától és Török nagymamától.

Az e két fő emlékezéscsoporton kívül eső fejezetek nem jelentősek, mert vagy közismert tényeket ismételnek (*Ady megérkezik* — e fejezet egyetlen értéke, hogy Ady Váradra érkezését Pásztor Bertalan, a meghívást közvetítő váradi szerkesztő — személyes elbeszélése nyomán mondja el; *A váradi Ady. Tavasz Váradon* — Dénes Zsófia a Holnap születésére és életére vonatkozó ismert dokumentumokat gyűjtötte itt egy csokorba —), vagy pedig lényegtelen, nem értékes emlékezéseket tartalmaznak; *Mariagrüni közjáték*, *Az utolsó hajók* — ez utóbbiban hősei életét kíséri végig: Lédáét, Szüts Dezsőét és másokét.)

Stílusbeli modorosság, affektáltság jellemzi Dénes Zsófia könyvét, csakúgy mint hősei leveleit is. (Ez alól még az Adyéi *sem* mindig kivételek —, ám e különös stílmodorosságban Csinszka levelei és Dénes Zsófia kommentárjai viszik el a pálmát.

Mégis ez a könyv, bár címét sem mondhatjuk szerencsésnek —, elvégre egy Ady-sor sem feltétlenül találó cím, ha azt a vers összefüggéséből kiszakítjuk —, jobb mint a híre és több érték van benne, mint azt „sokat sejtető" címe után elvárná és gondolná az ember.

A könyv szép kiállítása, a gazdag fényképanyag szép kivitelezése a Magvető Kiadó gondos munkájáról vall.

Varga József

AZ „IGAZ SZÓ" ÉS AZ „UTUNK" ADY-EMLÉKSZÁMA

Igaz Szó. 1957. november. (V. évfolyam. Nr. 11.) — Utunk. 1957. november 21. (XII. évfolyam. Nr. 47.)

A romániai magyar nyelvű folyóiratoknak, napilapoknak és iroldami hetilapnak *Ady* nyolcvanadik születésnapja alkalmából kiadott és hozzánk eljutott emlékszámai, irodalmi mellékletei feküsznek előttünk az íróasztalunkon. Milyen imponálóan sokrétű és szép számok! „Örök virágzás sorsa már az enyém," — jut eszünkbe a költő ismert versének sora, és valóban: az előttünk fekvő folyóiratok és újságok azt hirdetik, hogy: Ady él. Él mindenekelőtt műveiben, amelyeknek a mának éppúgy van mondanivalójuk, mint a kései jövőnek. Él a kortársak emlékezetében, akik felidézik ma a vele töltött napokat és megmutatják Adyt, az embert. Élő és izgató probléma az irodalom tudósainak, akik a művek értelmezésével viszik közelebb a költőt az olvasókhoz. Az újabb és újabb kiadásban megjelenő és napok alatt gazdára találó verseskötetek és más Ady-művek mellett a romániai magyar íróknak és irodalomtörténészeknek az évforduló alkalmából megjelent írásai is bizonyítják, hogy mennyire tévednek azok, akik azt állítják, hogy a költő könyveit már a klasszikusoknak — egy idő után — kijáró por borítja könyvespolcainkon, emlékét pedig csak a nagy szellemeinknek hivatalból kijáró protokoll idézteti velünk. Ilyen impozánsan vaskos és gazdag folyóiratszámot és szeretettel, ízléssel összeállított újságoldalakat soha nem hoz össze a protokoll.

Az „Igaz Szó" Ady Endre-emlékszáma

Ez a több mint háromszáz oldalas kötet közel félszáz szerző írását tartalmazza. A folyóirat főrovatában olvashatjuk a kortársi emlékezéseket, valamint esztétikai elemzést, publicisztikus jellegű írásokat és a költőt köszöntő verseket. A „Fórum" keretében kaptak helyet az Ady-műveket elemző írások; elfelejtett, ill. ismeretlen Ady-írásokat zömben az „Anyag és adat" c. rovatban helyezték el, bár a főrovatban is helyet kaptak ezek; s végül a „Szemlében" áttekintést kapunk az Ady-versek fordításairól, érdekes összefoglalást olvashatunk arról, hogyan inspirálta Ady a zeneszerzőket és ebben a rovatban olvashatjuk az utolsó évtized legfontosabb Adyval foglalkozó könyveiről, valamint az Ady-kiadásokról írott recenziókat is. Irodalomtörténeti értékelő, elemző, filológiai adatokat feltáró cikkek váltakoznak tehát itt a kortársak visszaemlékezéseivel.

A hazai és az erdélyi kortársak színe-java megszólalt e kötetben. Míg a magyarországi Ady ismerők már megírt, elmondott emlé-

keiket elevenitették fel — *Bölöni György:* Ady-ismerkedése Erdéllyel (Ady 1915-ös brassói és székelyföldi körútjáról számol be a résztvevő hitelességével — ám írásának lényege elolvasható „Az igazi Ady" c. könyvében is. Magvető, 1955. 273—274. l.) — és *Gellért Oszkár:* „Találkozások Adyval" c. írása is megtalálható a „Kortársaim"-ban (Művelt Nép, 1954. 66—90. l.) — addig az erdélyi kortársak inkább törekedtek arra, hogy újat mondjanak. *Ötvös Béla* nagyváradi újságíró „Emlékek Adyról, az emberről" című visszaemlékezésének megemlítése után — aki Ady debreceni, váradi és pesti újságíró éveiből elevenít fel érdekes, jellemző kis apróságokat — a folyóirat négy legjelentősebb emlékezését mutatjuk be.

Nemcsak időrendben, de értékben, jelentőségben, újatmondásban is első helyre kell tenni *Papp Aurél:* „Otthon, Érmindszenten" című írását. A szerző — aki Románia legjelesebb festői közé tartozik — gyermekkori ismerőse volt a költőnek. „Mert ismeretség volt a mi viszonyunk csak s nem barátság." (756. l.) — írja Papp Aurél. S valljuk meg, hogy az „ÉN és ady endre", s az „ÉN tartottam a gyertyát Mihályi Rozália csókja alkalmából" jellegű Ady-emlékezésekre gondolva — nagyon rokonszenvesnek érezzük ezt az attitüdöt még akkor is, ha sejtjük a mögötte megbúvó nagy-nagy szerénységet. Két részre tagolódik Papp Aurél emlékezése. A gyerekkor; Ady Endre szülei. „Élete körülményeit, fiatalságát, gyermekkorát, a valóság köntösében, — mint ő mondaná: pendelyében — még senki sem írta meg. Pedig ezen át lehet majd meglátni és megérteni csodálatosan komor színekbe borított férfilelkét, életét." (752. l.) Papp Aurél a „valóság köntösében" mutatja be a költő gyermekkorát s bizony e közben legendákat is szét kell oszlatnia. Ady „Gyermekkorában pedig az Ady család jelentéktelen és szegény volt, szegény, mint minden földettúró kurtanemes család ott a hepehupás Szilágyságban. Kicsiny, nádfödeles házukon kívül, alig egy-két hold földjük az Ér jobb partján arra Érszentkirály felé, ahol majdnem olyan rosszak a földek, mint Tasnád felől: szikesek, kiöntésesek..." (753. l.) Ez bizony minden szépítés nélküli igazmondás, ám csakis így sikerülhetett Papp Aurélnak minden eddiginél igazabb és hűbb képet adni Ady gyermek- és ifjúkori körülményeiről és a későbbi évtizedek „szerzései" után valóban jómódba jutott család képét elválasztani a korábbi évtizedek valóságos körülményeitől. Ez a családi kép Ady Lajos és Ady Lajosné megszépíteni törekvő könyveiből jutott be a köztudatba, úgyhogy Papp Aurél írása — ha nem is szándékosan — voltaképpen az Ady-irodalom e két alapvető s családi kapcsolatok által hitelesített művével polemizál. Sok apró mozaikból állítja össze, idézi fel Papp Aurél a gyermek és az ifjú Ady egyéniségét, jellemét is. Milyen sokat mondó — s a gyermek Adyról mennyi statisztikai adatnál többet eláruló Adyék igazi helyzetéről — az a jelenet, amelyet az egyik úri család kuglipályájának felavatásáról őrzött meg Papp Aurél memóriája: „Egyszer Récseyék, az érkávási oldalon lakók, az udvarukban kuglipályát építettek. Felavatásán ott volt mindenki a megszokott társaságból. A fiatal Szilágyi, aki a leghangosabb volt mindig, aztán a Csighyek Királydaróczról s sokan Érkávásról, férfiak s asszonyok vegyesen. Mi gyermekek is ott ólálkodtunk a mindig nyitott udvaron, persze a társaság körül. A megnyitást sörözés előzte meg s inkább egymással foglalkoztak a vendégek, mint a kuglizókkal, hiszen ez csak alkalom volt az összejövetelre. A kuglipályán még egy-két őregember javítgatott egyet-mást. Mi gyermekek pedig ott, közel a társasághoz szinte kéznél voltunk. Ott volt Endre is, épp mellettem állott. Egyszer az egyik fiatal földbirtokos hirtelen odafordul hozzánk s Endrére mutatva mondja: — Te fiú, menj csak állítani!

A fiú elsápadt, nagy szemei égtek s lobot vetettek.

— Nem megyek — mondotta keményen. Felvetette fejét, mint később, amikor nagyon érezte igazát vitázó ellenfeleivel szemben..." (756. l.) — Említsük meg, hogy a fiatal Ady ürügyén Papp Aurél a saját ifjúságáról és általában az ifjúi lélekről is hű képet ad. (Papp Aurél „diák szerelmeire" gondolok, kik voltaképpen nem mások, mint az ideállá emelkedett diák társai.) — Ahogy a költő gyermekkorát, jellemét, egyéniségét, úgy szülei portréját is sok apró mozzanatból állítja össze. Így bontakozik ki előttünk a „szerző" Ady Lőrinc képe, aki „olyan volt, amilyenek csak azok a lelkek lehetnek, akik nagy hivatásra születtek, de a hivatásukról vajmi keveset tudnak, vagy tudhatnak." (759. l.), akinek „szilajságra hajlamos" természete volt, amelyet a szerzés küzdelmei még csak elkeserítettek, aki „szerette segíteni az özvegyeket, de ki tudná azt megmondani, hogy amit egyik vagy másikért tett, miért tette?" (760. l.) és aki „jellemzésül rovom ide, hogy azt is megtette, hogy egy alkalommal, amikor Lajos fia, mint a debreceni tankerület főigazgatója, a karácsonyi ünnepekre szülei látogatására hazament, bizony számonkérte, sőt követelte tőle, hogy fizesse vissza néki neveltetési költségeit." (761. l.) Ám ugyanerről az Ady Lőrincről tudjuk azt is — máshonnan —, hogy ez a nagyerős ember összeroskadt és két embernek kellett támogatnia, amikor 1919 januárjában meghallotta nagyobbik fiának halálhírét... És anyjáról, „a végtelenül szelid és ábrándozó

hajlamú" Pásztor Máriáról — aki, Papp Aurél szavaival szólva — „Mari néni, bár Pásztor Dánielnek, a házsártos és katolikussá vedlett református papnak volt a leánya, éppúgy nem olvasott könyveket, amint férje, Ady Lőrinc sem — lehet-e a lényeget jobban elmondani, mint Papp Aurél teszi: „Virágos udvarában, mely egészen más volt, mint a falu többi udvara, s szebb, mint a jobbmódúaké és az uraké, lehetett meglátni az ő lelkét, az ő valódi lényét (762. l.). A művész plasztikus látása és megeleveníteni tudása és a költő és műve iránti rajongó szeretet érződik e sorokból. Az idézetek után nem kell bizonyítani, hogy a művész írása ez az emlékezés művészi szinten a művészről.

Franyó Zoltán, aki Ady irodalmi forradalmának közvetlen tanúja, sőt cselekvő részese volt,a harcokban személyesen részt vett ember forró vallomását mondja el: „Az volt az ősz! Egy bátor, új nemzedék a verhetetlenség hitével rohant diadalra. Előttünk az élen, — akkor még nem a »halottak élén« — Ady versei világították meg az utat; tudtuk, hogy merre suhint a rím és merre gyújt a szó, tudtuk, hogy nem szellemes poen csilingel, hanem egy egész világ kataklizmája recseg és ropog a vers végén, mely a magyar néplélek mélységeiből jött és a végtelen felé cikkázott"... „Emlék? Silány a szó. Mit tudjátok ti, milyen érzés ez, melyre a szókincs csak ilyen sápadt szavakat kínál? Mit tudjátok, milyen hamuba roskadt világok támadnak fel egyetlen visszacsengő jelző mögül? Mit tudjátok, hogyan lett szebbé a háború szennyétől és gennyétől bemocskolt emberi élet két régi rím tragikus feszültségében?" (768. l.) — Ezek az élmény ma is élő voltáról tanúskodó mondatok Ady, ill. a Nyugat 1909-es temesvári felolvasó ülésére emlékezve buktak ki Franyóból. Emlékei ezen az eseten kívül, Lédára, Csinszkára, és Ady utolsó hónapjaira, illetve halálára terjednek ki. A Papp Aurélé mellett nemcsak azért a Franyóé a legértékesebb emlékezés az Igaz Szó Ady-emlékszámában, mert az előző szerzőéhez hasonlóan magas művészi színvonalon íródott, hanem mert a legtöbb új adatot hozza felszínre Papp Aurélé után. Így például egy lényeges adattal még érthetőbbé teszi Ady és Léda szakítását (l. 772. l.), egy csucsai beszélgetést felidézve finoman sejteti Csinszka emberi drámáját e házasságban (l. 777. l.), sok lényegeset tud mondani Ady utolsó hónapjairól is, s a temesvári Nyugat matiné kapcsán elmondja a „Másokért halunk meg" című Ady vers keletkezését is, amelynek szemtanúja volt (769. l.).

Az Igaz Szó emlékszáma megjelenése óta — s oly korán — meghalt *Tabéry Géza:* Lidérces, messze fény" című írásában néhány személyes emlékét írta meg a költő korabeli visszhangjáról, Adyval való személyes találkozásáról, és Ady utóéletéről. A „Levelek a költő feleségéről" című másik írásában Csinszka férjhez menetele előtti életéről, jelleméről, második házasságáról, verseiről, prózaírói terveiről" rejtélyes haláláról olvashatunk. Ami a rejtélyes halált illeti, megemlítem, hogy az Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárának archívumában őrizzük Vajda Sándor: Csinszka halála. Márffy Ödön festőművész és huga, Pachler Károlyné elbeszélése — című írását (Arch.: III. Nr. 46.), amely hiteles vallomásnak fogadható el Csinszka rejtélyes haláláról.

A legfontosabb emlékezések között kell szólanunk *Todor Manojlovits* szerb költő „Ady Endrével az elillant évek szőlőhegyén" című írásáról. Az emlékszám román szerzői mellett ő a jugoszláv kultúrát képviseli és memoárjával egyben azt is példázza, hogy Ady szelleme milyen maradandóan érintette meg a Dunatáj legjobb, legfogékonyabb lelkeit. Todor Manojlovits Váradon jogászoskodott, amikor „A Holnap" tervezgetései folytak, sőt szemtanúja lehetett az antológia megjelenésének, átélhette az azt követő irodalmi forrongást, így hát az ő emlékezete „A Holnap" születésének és megjelenésének éveire, a nagyváradi Holnaposokra, a váradi és az aradi „A Holnap" és az 1909-es váradi Nyugat matinéra, valamint a „Hiába hideg a Hold" c. vers keletkezésére (a váradi Ady matiné előtt: 1909) őriz becses emlékeket. Todor Manojlovits emlékezésének is értéke, ami egyébként a kiemelt négy emlékezésben közös, hogy ti. az ember Adyról, Ady emberi arcáról sokféle szituációban kapunk változatos képet.

Az emlékezések másik csoportjában „a költő gimnazista, avagy főiskolás egyetemista serege" vall még ma is az élmény forróságával az Adyval való személyes találkozás, illetve a költészetével való megismerkedés nagy élményéről. *Turnowski Sándor* Ady és a Galilei-Kör kapcsolatát mondja el „Szívemnek ifjú testvérei..." című írásában; *Molter Károly:* „Ifjú szívekben él" című emlékezésében arról vall, hogyan hatott Ady a századelő protestáns értelmiségi ifjúságára s eközben említést tesz két eddig ismeretlen Ady-levélről is, amelyet a költő írt neki; *Tompa László:* „Az a csodálatos Ady uraság", és *Kacsó Sándor:* „Cirill páter, mint tilalomfa" című írásaikban Ady korabeli visszhangját veszik számba két erdélyi városban, s azt, hogy mit jelentett egy nemzedék fejlődésére, szellemi arculatának kiformálódására Ady lírája, s hogy hogyan kellett megharcolni Adyért egy egyházi iskolában.

*

Az erdélyi Ady-kutatók azzal is ünnepelték a költő születési évfordulóját, hogy a kiadat-

lan, ill. elfelejtett írásait igyekeztek összegyűjteni és Ady olvasóinak átnyújtani. E kiadatlan, avagy ismeretlen Ady-írásoknak a felkutatása nagyobbrészt Bustya Endre jó filológiai érzékét és szorgalmát dicséri: Ady kiadatlan újságcikkeiből hetet közölnek: ezek közül hat A. szignóval a Népszavában, egy pedig A. E. szignóval a Pesti Naplóban jelent meg. Kilenc eddig kiadatlan — és két ismeretlen — novellát közöl a folyóirat az időközben megjelent Bustyaféle két kötetes Ady novellás kötet második kötetéből: egy kivételével 1906 és 1908 között születtek ezek az írások és a Budapesti Naplóban és a Népszavában jelentek meg. Ady ismeretlen bökversét és kiadatlan műfordítását szintén Bustya Endre publikálja. Ady ismeretlen bök-verséről —„Dal az anyósról, a piripócsi kalapról és a sorsról" — mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy a vers nem ismeretlen, hiszen megjelent a Literaturában és valószínűleg a Magyar Hírlapban is. És itt tegyünk egyúttal egy elvi természetű megjegyzést: bánjunk csinján az *ismeretlen, kiadatlan* jelzőkkel, — legtöbbször ugyanis csak *elfelejtett* írásokról van szó. Bár az előbb említett vers sem ismeretlen, mégis érdemes volt közölni, mert sikerült darabja Ady későbbi sanzon költészetének. A párizsi orfeumok sanzon költészetének ismerete nélkül nem igen született volna meg, az hathatott Adyra. Bustya eredményes kutatásai egyébként azt is sejtetik, hogy milyen lehetőségek vannak az erdélyi Ady-kutatók előtt az Ady-filológia művelése terén. *Pauliny László:* Ady: Egy gyönge kürtszó című cikkének a váradi Ady-Múzeumban őrzött kéziratát elemzi és igen finom pszichológiai magyarázatot is ad e cikk kapcsán. A cikk közlése azért is helyes volt, mert a „Vallomások és tanulmányok"-ban nem található. Ady tehetsége sokoldalú bemutatásának bizonyítéka, hogy közölték Ady Endre rajzát is, amelyet nagyváradi törvényszéki tudósító korában készített. S újra közlik *Emil Isac:* Kolozsvári levél Ady Endrének és *Juhász Gyula:* Találkozások az üstökössel című írásait.

*

Az emlékező és adatfeltáró írások mellett megtalálhatjuk a kötetben a romániai magyar irodalomtörténészek irodalomtörténeti elemzéseit is. *Jancsó Elemér:* „Ady és irodalmunk haladó hagyományai" c. tanulmánya jó összefoglalása e problémának. Jó érzékkel és helyesen mutat rá, hogy a Partium és Erdély milyen szerepet játszott Ady múlt iránti érdeklődésében. A kötet legnagyobbszabású írása: *Bustya Endre:* Ady Endre novelláival foglalkozó tanulmánya. A tanulmánnyal a novelláskötet ismertetése kapcsán ugyanebben a folyóiratban foglalkozunk. *Izsák József:* Ady, a kritikus című írása témájában és részben gondolatilag is Jancsó Elemér írásához kapcsolódik. Igen finom megfigyeléseket, okos megállapításokat olvashatunk itt Ady kritikáiról. *Gálfalvi Zsolt:* A Szerelem eposzából-ról szólván voltaképpen Révai József nyomán jár. Az ő Ady könyvének Ady szerelmi költészetére vonatkozó gondolatait bontja ki — sok helyes egyéni — részletszerű — megfigyeléssel. Örömmel kell üdvözölnünk *Ficzay Dénes:* „Ady Endre Aradon" című írását is, amely a már Todor Manojlovits által is említett aradi irodalmi matiné történetét, ill. Ady akkori néhány napos ott tartózkodását deríti fel hitelesen. Igen értékesen gazdagítják az Ady-filológiát azok a szerzők, akik az Ady-versek fordításairól adnak képet. *Jánosházi György:* „Az Értől az Óceánig" c. írása jelentős tájékozottsággal ír a témáról és különösen a magyar fordítók francia és német nyelvű Ady fordításairól mond találó ítéletet. *Dán Endre:* Ady versek románul, *Franyó Zoltán:* Ady szerb nyelven, és *Schmidt Hugó:* Ady németül című írásait ugyanez a tájékozottság és az adatokban való gazdagság jellemzi. *Corneliu Codarcea:* „A korabeli román sajtó Ady Endréről" és *Jászai Andor:* „Adatok a romániai Ady-kultusz történetéhez" — igen jelentős tényanyaggal dokumentált írások, s az első különösen az Ady—Goga, Ady—Isac kapcsolatról árul el becses adatokat. *Szegő Júlia:* A megzenésített Ady verseket veszi számba. A Szemle rovat végén Bölöni, Bóka, Földessy, Lengyel Géza, Dutka Ákos könyvét és az Ady Endre válogatott levelei című kiadványt recenzálják.

Az elemző írások társai azok a publicisztikus cikkek, amelyeknek szerzői nem új tudományos igazságok megállapítására törekedtek, hanem jó íráskészséggel, színesen foglaltak össze egy-egy problémát. A folyóirat főszerkesztője, *Hajdu Győző:* „Szíveteket megérdemeltem" című írásában jellemzi Ady világnézetét, költészetét és helyesen jelöli ki helyét a XX. század európai polgári lírájában. *V. Porumbacu* néhány sorában Ady és Emil Isac nemes barátságának példáját idézi. *Gagyi László:* „Barangolás Ady nyomában" címmel lírai jegyzetekben számol be az Adyt formáló erdélyi tájakról, falvakról, városokról (Zilah, Nagykároly, Érmindszent, Arad, Nagyvárad, Temesvár). Voltaképpen semmi újat nem mond, de éles szeműen tudja kiemelni a látott tájból, vidékből az Adyra ható leglényegesebb mozzanatokat. Egy komikus tévedését azonban ki kell igazítanunk: Aradról szólva írja, hogy: „tudta, hogy a nagy időkben itt volt nemzetőr Arany János, akihez viaskodva és »szégyenkezve« dedikált verset; ismerte a szerkesztőket." (669. l.) Nos, az

az *Arany*, akihez Ady verset dedikált a Léda és Csinszka korszak közötti „kis női csukák" egyike, nem pedig Arany János. Az „Ifjú karok kikötőjében" című versét dedikálta neki ezzel a szöveggel: Aranynak küldöm szégyenkezve. *Horváth Imre* egy kihagyásra ítélt — Adyról szóló — sorának történetét mondja el, *Dénes Zsófia* pedig lírai színezetű összefoglalást ad Erdély szerepéről Ady életében. („Ady üzeni.") *Simon Magda:* Az újságíró Adyról ad szuggesztív képet. Nem mehetünk el azonban szó nélkül idézési módszere mellett: „Ugyanebben írja, hogy Petőfinek ...a történelmi materializmus már vérében volt s idegeiben dolgozott tudatosan" (448. l.) — s most idézzük Adyt: „Nem skatulyázzuk őt, nem fogjuk ráfogni, hogy a történelmi materializmus már vérében volt s idegeiben dolgozott tudatosan." (Piros és fekete. Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1954. 296. l.) Ehhez azt hiszem, nem kell kommentár... S tegyünk egy általános megjegyzést, ami az irodalomtörténeti és a publicisztikus írásokra egyaránt vonatkozik: sok a közhely bennük, ami bizony alaposan lerontja az értéküket, s fárasztóvá teszi az olvasásukat. — Román, valamint itthoni és erdélyi magyar költők Adyt köszöntő verseit olvashatjuk még az Igaz Szó jubileumi számában. Adyról, a szülőkről és az Ady-relikviákról (az újjáépített szülőház, érmindszenti utcarészlet stb.) készített fényképek, valamint Nagy Pál festőművész Gagyi László lírai jegyzeteit kísérő és a lényeget megragadó rajzai teszik teljessé a kötetet.

*

Ha a teljes igazságot akarjuk mondani, valljuk meg őszintén, hogy a szándék, a mozdulat szebb ebben a vaskos kötetben, mint a megvalósulás. Kevés az igazán új anyagot felszínrehozó emlékezés, s az irodalomtörténeti értékelések is inkább új tálalásban adják a már megoldott problémákat, hogysem a fehérfoltokat tüntetnék el. Hadd tegyem ugyan azonnal hozzá, hogy ez elsősorban az alkotó irodalomtörténész kifogása, hiányérzete. Hiszen, ha a mindig újat kereső, a fehérfoltokat eltüntetni akaró tudományos érdeklődés és kutatás számára keveset is ad az Igaz Szó Ady-száma, mégsem mondhatjuk feleslegesenek az emlékek felmelegítését, avagy még az újra kiadását sem, hiszen egy „szépirodalmi folyóirat" Ady-számát tartjuk a kezünkben, tehát nem kifejezetten irodalomtörténeti folyóiratról van szó. És ebben a tényben implicite az is benne foglaltatik, hogy a legszélesebb értelemben vett olvasóközönség kezébe is elkerülnek ezek az írások. Már pedig Ady halála óta három nemzedék lépett be az életbe, amely Adyt márcsak hírből ismeri. Ismeretterjesztő szerepe is van hát ennek a nagy szeretettel és lelkesedéssel összeállított, értékes és érdekes emlékszámnak.

Az Utunk Ady-száma, a Korunk Ady vonatkozásai (Nr. 11.) és a romániai magyar napilapok megemlékezései az évforduló alkalmából

A most bemutatásra kerülő lapokban — jellegüknél fogva — túlteng a publicisztika. E lapok extenzív bemutatását nem is tekinthetjük feladatunknak, inkább csak azt emeljük ki, ami tudományos érdeklődésre számot tarthat. Az UTUNK-ban *Franyó Zoltán:* Kelettől—Nyugatig veszi számba az Ady versek fordításait. Lexikális jellegű írás, tömör értékelő jellemzésekkel. *Fábry Zoltán:* Ady és Szlovákia c. esszéjében a szlovákiai magyarság Ady kultuszáról szól s mellesleg értékes adatokat mond el Ady tátrai üdüléséről. *Csiky Gábor* egy kitűnő bibliográfiára hívja fel a figyelmünket, amely a románul megjelent Ady műveket veszi számba: Rodica Sălăgianu állította össze. *Jakó Elemér:* Ady modellt ül. (A költő ismeretlen portréja.) és *Simon Magda:* Egy nyomdász visszaemlékezései c. írása értékes adattörmelékek Ady majdan megírandó életrajzához. *Jancsó Elemér:* Ady és a hazai magyar irodalom kialakulása c. három folytatásban közölt dolgozata hasznos elemzés arról, milyen szerepet játszott Ady életműve a romániai magyar irodalom kialakulásában. A legértékesebb és legjobb Adyról szóló írást azonban nem az évforduló alkalmából, hanem néhány héttel később (1957. XII. 12. Nr. 50.) közölte az Útunk. *Sinkó Ervin:* Ady Endre kenyerén című esszéjére gondolunk. „Ady Endre kenyerén ért meg egy egész nemzedék az elszánt, a nagy reményeket nagy tettel beváltani akaró forradalmi harcra, egy életre, mely nem akar más lenni, mint az emberhez való *tevékeny* hűség." (Útunk, 1957. XII. 12. Nr. 50. 4. l.) Szavait az hitelesíti, hogy elmondja: egy bácskai fiút a század elején hogyan igazított el a magyar világban Ady lírája és a megtalált hitet hogyan akarta megvalósítani a forradalomban és hogyan maradt hű hozzá az emigráció idején is. Esszéje értékét csak növeli, hogy közli abban Adynak egy hozzáírt üdvözlőlapját. (1914. I. 2.-i keltezés.)

A KORUNK-ban *Bustya Endre:* Az Ady-kutatás távlatai c. programadó írása a legfontosabb az évforduló alkalmából megjelentek között, az itt mondottakra közvetve már előbb utaltam, amikor az Igaz Szó-beli

Bustya-publikációkat ismertettem. *Szentimrei Jenő:* Virágok Ady koszorújához címmel mondja el Adyval kapcsolatos személyes emlékeit, amelyek a világháború éveire esnek. Ezenkívül Ady egy újságokban porladó cikkét közlik és Emil Isac — tévesen ismeretlennek jelzett — Adyhoz írott leveleiből publikálnak néhány részletet.

Eljutottak még hozzánk a bukaresti ELŐRE, a kolozsvári IGAZSÁG, és az aradi VÖRÖS LOBOGÓ című ujságoknak az évforduló napjaiban megjelent számai. Ezekből figyelemmel kísérhetjük a Romániában rendezett Ady-ünnepségeket. Az ELŐRE kétoldalas mellékletet adott ki az évforduló alkalmából. Ebben igen érdekes *Tabéry Géza:* „Legendák születnek" című cikke, amelyből az derül ki, hogy Ady körül is egy aféle legendakör kezd kialakulni, mint amilyet Petőfi kapcsán ismerünk. Az IGAZSÁG egy oldalt szentelt Ady emlékének. A VÖRÖS LOBOGÓ-ban *Seidner Imre:* „Aradi hagyományok" címmel foglalta össze a költő és a város kapcsolatát. Ebből tudtuk meg, hogy itt él Halmágyi Samu, aki a háború idején cikksorozatban védte meg Adyt és akinek a verseskötetét Ady ismertette a Nyugatban. Az idős költő lapot is őriz Adytól.

*

E nem egészen teljes áttekintés után is, azt hiszem jogosan mondhatjuk el, hogy a romániai magyar írók, irodalomtörténészek, publicisták az itthoniak elé is példaképül állíthatóan ünnepelték meg Ady Endre születésének nyolcvanadik évfordulóját.

Varga József

ADY ENDRE 1877—1919

Szerkesztették: Sára Péter és Pölöskei Ferencné. Magyar Helikon. 1957. 169 l. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai. II.

Ez az ízléses, szürke fedőlapú könyv a Magyar Helikontól már megszokott gondos kiállításban — famentes papíron — a Petőfi Múzeum Kiadványai c. sorozatban jelent meg. A sorozat nyitó kötetét az Arany-évforduló alkalmából adták ki.

Bóka László „Ady Endre" című, másfél íves bevezetője messze túlszárnyalja az ilyenféle, népszerűsítő kiadványok elé írott szokásos bevezetőket. Nemcsupán „ünnepi köszöntő" ez az Ady képeskönyv elé írott esszé, hanem gondolati gazdagságával jelentősen gyarapítja az Ady-irodalmat is. Bóka három kérdést boncol írásában: „Mi tartja olyan elevenen ezt a költőt, kit létének gyökerei a XIX. századhoz kötnek, ki legnagyobb harcait olyan erők ellen vívta, melyeket 1789 és 1848 között világszerte lebírtak a boldogabb népek s kinek éppen akkor csukódott le örök álomra szeme, amikor egy új világ fényeit lobbantotta fel kioltha tatlanul a forradalmak tüze?" (6. l.) — teszi fel az első kérdést és miután Ady életében és a halála óta eltelt évtizedekben történetileg elemzi és vitatkozik az egyes nemzedékeknek e kérdésre adott feleletével — ő maga így válaszolja azt meg: „Semmiféle egyoldalú magyarázat nem tud feleletet adni arra, mi élteti Ady életművét, mi teszi hatóerővé ma is... Ám aki Ady verseskötetei kezébe veszi s enged versei sodrának, azt ma is lenyűgözi Ady költői emberi nagysága, s a mű *egészét* időszerűbbnek érzi, mint valaha." (8. l.) Bóka válaszában már benne van a bevezetőben elemzett második fő gondolat is: „Ha nagyságáról csak műve egésze adhat magyarázatot, ez azt jelenti, hogy Ady életművének, e művek leltári teljességén túl, van valami belső egysége, minden művét egybefogó s magyarázó végső értelme, van egy olyan értéke, mely több és más, mint legjelentősebb, legszebb, leghibátlanabb verseinek értéke." (8. l.) S a továbbiakban Bóka ezt a belső egységet mutatja ki az Ady-líra legkülönbözőbb életszférákat tükröző vonulataiban. A gondolat nem új, már Földessy Gyula felvetette az Adyt bemutató első nagy tanulmányában (H. Sz. 1919.) Bóka elemző válasza azonban oly annyira bővelkedik a találóbbnál-találóbb, epigrammatikus tömörséggel megfogalmazott helytálló gondolatokban, hogy nem lehet nem ideírnunk néhányat közülük: „...költészete ellentétek, elsősorban egy tragikus életérzés s egy forradalmi valóságérzés egysége." ... „Adyt az tette forradalmárrá, hogy olyan mélyen átélte kora tragikus válságát, s Ady életérzése azért lett olyan tragikus mélységű, mert a valóságot egy forradalmi változás lehetőségéhez mérte." ... „Ady a tragikus valóság talaján maradva prófétál forradalmat s ehhez nemcsak az ellentétek teljes átélése, hanem roppant morális erő kell, az őszinteség erkölcsi bátorsága." ... „Ha van egység művében, az a valóság egysége." (14. l.) E találó megfogalmazásban gazdag elemzés mellé írjuk még ide Bóka igen finom megfigyelését a tehetség természetéről: „A tehetséges emberek, ha jó sáfárai tehetségüknek, megalkotják a maguk

remekművét. A lángelme nem egy vagy több remekművet alkot, hanem életének és művének, jó s rossz alkotásainak ezt a megbonthatatlan egységét alkotja meg." ... „Ady is azok közé a lángelmék közé tartozik, kik nem egy vagy több szektorát vonták a világnak tehetségük megvilágító fényébe, hanem egész életművükkel mondtak valamit világuk egészéről." (9. l.) Esszéjének harmadik kérdése: „...milyen költő volt Ady, ... *hogyan* fejezte ki azt, amit átélt és megismert." Ady sajátos kifejezési módjával, a szimbolizmussal foglalkozik itt Bóka és úgy érezzük, hogy a legsokoldalúbban sikerült megvilágítania Ady egyéniségét csak úgy számbavéve mint azt az irodalmi örökséget, *amellyel szemben* bontakozott ki Ady költészete, hogy miért lett a szimbolizmus Ady lírájának uralkodó művészi sajátossága. Azt a hatást, amit Ady új dalai a begyepesedett, konzervatív ízlésű olvasókra tehettek, Bóka „A Magyar Ugaron" c. vers elemzése közben mutatja be. Remekel ebben az elemzésben, miként kitűnő az a plasztikusan tömör kép is, amelyet a kortárs irodalomról és irodalmi légkörről ad. — Ady művészi kifejezési formáinak vizsgálata közben helyes megfigyelést tesz Bóka a lírai dal, a tiszta, dalszerű líraiság Ady költészetében felfedezhető jelentős eréről. S csak egyetérteni lehet azzal a gondolattal, amelyet írása befejező passzusában mond: „Adyt mindig a magyar irodalom belső arányai szerint értékeljük s ezért elhomályosul előttünk valóságos, világirodalmi rangja." ... „A szűkös hazai perspektíva falai közt nem látjuk, hogy van a világirodalomnak egy olyan szakasza, melyben övé a legtisztább emberi hang." (28. l.) Az árnyaltabb és így igazabb Ady-kép megrajzolása közben Bóka saját régebbi nézeteivel is vitatkozik és az időt nem álló érveit félredobja. Ady szimbolizmusát például most sokkal több oldalról világítja meg, mint 1954-es akadémiai székfoglalójában. Akkor még arra a kérdésre keresve a feleletet, miért választotta Ady a szimbolizmust fő művészi eszközeként — többek között azt írta: „...a kapitalista társadalmi rend urai... nem tűrik el megbosszulatlanul, ha valaki kimondja az igazat. (ItK. 1954. 2. 131. l.) Most maga veti el ezt a gondolatot érvei közül.

Bóka László bevezetője után következik a voltaképpeni Ady képeskönyv. Adyról, az Ady családról, és az Ady-relikviákról készített fényképek, ill. fakszimilék mutatják itt be kronológikus rendben Ady életét. A szerkesztők szeme előtt — eléggé nem dicsérhetően és helyeselhetően — a *költő* Ady bemutatása állott. Olyan Ady versek kéziratait láthatjuk itt fakszimilében, mint a még diákkorában írt és jegyzőkönyvi felvételre érdemesített „Markó király", „Ének a porban", „A lelkek temetője", az Új Versek prológja, „Harc a Nagyúrral", „Párizsban járt az ősz", „Léda a kertben", „Emlékezés Táncsics Mihályra", „A paraszt nyár", „Néhai Vajda János", „A nagy Cethalhoz", „Északi ember vagyok", „Elbocsátó szép üzenet", „Barangolás az országban", „Véres panorámák tavaszán", „A tábortűz mellett", „Beteg szívemet hallgatod", „E nagy tivárnyán", „Krónikás ének 1918-ból". Reinitz kottájával együtt közlik az „Örök harc és nász" című Ady verset. Fakszimilében bemutatják a verseskötete megjelenése előtti verscím változtatásait. Prózai írásai közül megtalálhatjuk a kötetben első önéletrajzát, amelyet a Nyugat 1909-es Ady-számába adott, a híres „Egy kis séta" kéziratát, valamint két levelét. Ezek a kéziratok természetesen elsősorban a nagyközönségnek adnak alkalmat bepillantani Ady alkotó műhelyébe, de az Adyval évek óta foglalkozó kutató számára is van tanulságuk: mennyire készen, végleges formájukban buktak ki Adyból a művek sok esetben — erre döbbentik rá a figyelmes szemlélőt: néhány szót törölt, ill. változtatott csak a kéziraton. A fényképek sokoldalúan mutatják be Adyt: majdnem minden korszakából közlik fényképét, bemutatják szülőfaluját, valamint későbbi tartózkodási helyeit, láthatjuk szülei, és jelentősebb kortársai képeit, néhány fontosabb okmányát (pl. érettségi bizonyítványa, újságírói igazolványa), az újságok és folyóiratok címlapját, amelyekbe írt, természetesen láthatjuk a két nagy inspirálónak, Lédának és Csinszkának a képeit is; rendkívüli kor idéző ereje van „A magyar Ugaron" motívumot felidéző fényképnek: az előtérben két csendőr, a kép közepén az ispán és a háttérben: aratók. Bemutatják az Új Versek egyik igen sikerült, Nagy Sándortól származó illusztrációját, valamint néhány kortárs festő — Czigány Dezső, Rippl-Rónai — rajzait Adyról. A kort néhány korabeli újságból kiragadott kép idézi: Aratósztrájk a század elején, Munkások tüntetése 1907-ben. Láthatjuk itt Ady szállodai szobáját csakúgy, mint utolsó pesti lakását. Csorba Géza Ady síremléke zárja a kötetet, amely több mint száz képet és kéziratot mutat be. A kéziratokat és képeket a kitűnően kiválasztott Ady-vers, ill. próza idézetek csak közelebb viszik az olvasóhoz. Kár azonban, hogy egy tartalomjegyzék nem teszi még használhatóbbá a kötetet.

Bár a képes-könyv anyagának felsorolása önmagáért beszél, mégsem árt talán megemlíteni, hogy a kötet szerkesztőinek sikerült a *teljes* Adyt érzékeltetniük és bemutatniuk fényképek és fakszimilék segítségével. Munkájuk jelentőségét akkor mérhetjük fel igazán, ha az 1937-ben Pozsonyban kiadott

„Ady-dokumentumok könyvé"-vel vetjük össze azt. Az is képekkel és fakszimilékkel akarta megeleveníteni a költő életét, azonban mivel csupán Ady privát életét mutatta be — voltaképpen elszegényítette azt.

A kezünkben levő kiadvány mutatja hát be képszerűen eddig a legsokoldalúbban és a leghívebben Ady Endrét és ez a kötet két szerkesztőjének — Sára Péternek és Pölöskei Ferencnének — az Ady műben és irodalomban való jól tájékozottságáról, valamint biztos arányérzékéről és ízléséről tanúskodik.

*

Nem fejezhetjük be e kis kötet annotálást anélkül, hogy — ha csak pár sorban is — meg ne említsük a Petőfi Múzeum *Ady kiállítását*, amely voltaképpen e kis kötet „Hinterland"-ja is egyúttal. A volt Károlyi palota öt kiállítási termében mutatják be Ady Endrét. Dicséretes ötlet volt úgy megrendezni a kiállítást, hogy az életrajzi mozzanatok mellett egy-egy tabló bemutatja Ady nagy témáinak (A magyar Ugaron, Vér és Arany, Ember az embertelenségben stb.) kikristályosodását is. A sárga háttérben a tablók kék színe nagyszerűen érvényesül. Gazdagon mutatják be Ady korát és kortársait. *S ez a kiállítás fő érdeme, hogy nem retusál.* Csak úgy árad a falakról annak a Magyarországnak az atmoszférája, amely Ady líráját megérlelte. A néző egy életre megjegyzi Tisza István szűk tatár koponyáját, csakúgy mint Szabolcska Mihály arcára vésett provincializmusát. Ám ott látjuk Adynak azokat a kortársait is, akiket ma — későbbi magatartásuk miatt — elítélünk, akikben azonban Ady joggal látta élete egy korszakában fegyvertársait: Fenyő Miksa, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond neveit említhetnénk. Egy szakfolyóirat olvasóinak felesleges bemutatni extenzív teljességében ezt a kiállítást, amelynek megrendezői a modern kiállítási technika — majdnem azt írtam: tudomány — minden vívmányát felhasználták, hogy költőnket közelebb vigyék a mához. Ez a kiállítás, amelyet Sára Péter rendezett, jelentős tudományos tett is, hiszen nemcsak a közönség számára nagy vizuális élmény, de Ady életműve kutatóját is új összefüggések meglátására, felfedezésére inspirálhatja. Egyetlen kritikai megjegyzésünk — hogy ti. kissé zsúfoltak a termek — sem a rendező hibájául rovandó fel, hanem az Ady életmű gazdagságából és a kiállítási helyiségek szűkösségéből érthetően következő tény.

Varga József

ADY ENDRE NOVELLÁK

Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Bustya Endre. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely, 1957. I: 432 l. II: 408 l.

Ady Endrének életében öt novelláskötete jelent meg. Halála után Földessy Gyula adta ki együtt újra az öt kötetet, majd a harmincas évek végén ezt kiegészítette a hírlapokban lappangó Ady-novellák körülbelül kétharmadrésznyi anyagával. (Ady Endre összegyűjtött novellái, Athenaeum é. n. — 1939). Ez a kötet részben művészi gyöngeségei, részben pedig az akkori viszonyok között „túlzottan irányzatosnak" tekintett állásfoglalása miatt az egykorú folyóiratokban megjelent Ady-novellák közül mintegy százat nem tartalmazott. A kihagyott novellák közül néhány éve Erdélyben „Földrengés előtt" címmel kiadtak egy kis kötetnyi válogatást.

Ady novellái kiadásának e vázlatos, csak utalásszerű áttekintéséből is láthatjuk, hogy sem teljes kiadás, sem pedig egy igazán reprezentatív válogatás nem készült még a költő novelláiból. A kezünkben levő köteteket tehát nem utolsó sorban abból a szempontból kell mérlegre tennünk, hogy Ady életművének ez eddig meglehetősen elhanyagolt részéből, ha már nem is az összest, de legalább a legjobbat, a legértékesebbet és az összes kiadatlant adja-e az olvasók kezébe Azért is fontos ez, mert a költő életművével foglalkozók előtt egyre nyilvánvalóbb e hatalmas életmű belső, lényegi egysége. Magam például ahányszor újra olvasom Ady novelláit, egyre világosabban látom a nagy költő e műfajú írásai jelentős részének is a nagyságát, az Ady életműben való jelentőségét. A Bustya-féle kiadásnak tehát egyszerre kell a legszélesebb értelemben vett olvasóközönséggel megismertetni Ady novelláit, a céhbeliek figyelmét pedig felhívni ez írások nagy tudományos jelentőségére, fontosságára.

*

Ez a csaknem ezer oldalas, két kötetes kiadás kétszáz Ady-novellát, valamint *„A műhelyben"* című egyfelvonásosát és *„Urak — fölperzselt várban"* című színmű részletét tartalmazza. Az első kötetbe a Földessy-féle összegyűjtött novellákból válogatott száz Ady-írást, a második kötetbe

pedig az eddig túlnyomó többségükben kiadatlan és elfelejtett Ady-novellák kerültek be: a Földessy-féle Összegyűjtött kötetbe fel nem vett 84 írás, továbbá a Gulyás-féle bibliográfia és Bustya kutatásai nyomán előkerült 14 novella és a jogosan novellának nyilvánított két más Ady-írás. Bustya tehát lelkiismeretes, alapos munkát végzett. Nem elégedett meg a már ismert, kéznél levő anyagból való válogatással, hanem új kutatásokat végzett és e közben néhány eddig lappangó Ady-novellára is sikerült rábukkannia.

Ami az első kötetet illeti, Bustya jó érzékkel válogatott. A kötet jellemzője a válogatás sok szempontúsága, izgalmasan érdekes, olvasmányos volta. Csak helyeselni lehet például, hogy ilyen bőségesen válogatott Ady önvallomásos, autobiografikus jellegű novelláiból, mert ezek között olvashatjuk a legtöbb szép és nagy Ady-írást. Szerencsés ötlet volt az „Így is történhetik" című novellás kötet előszavát az első kötet élén elhelyezni, hiszen ebben vallott a költő novelláiról.

A tudományos szempontból is kifogástalanul sajtó alá rendezett II. kötet szinte egy kritikai kiadás igényének is megfelelően tartalmazza Ady összes — a sajtó alá rendezés befejezéséig előkerült — eddig kiadatlan novelláját. S milyen jelentős Ady-írások vannak közöttük: *Takács tanár úr, Alfa és Omega, A púpos, Bizánci történet, Simeon és egy úr, Pünkösd hiteles története, Balajthy Kamill asszonya, Balajthy Kamill naplójából, A Dóm körül, Szép papunk története, Klára és fia, A gazdag ember házai, Ő méltóságáék üdülnek, A Szultán halála, Nem, A vidámság küldöttje, Ruben úr, a rendőr, Reich Jeremiás története, Turi Sándor, Timót pap lemondása, Az Óhidyak igazsága, Az automobil, Mielőtt lecsuknák a férjet, Sándor Balázs története, A Lázár gyarmat, A gróf visszatér, A Jóna-kút, A föltámadt leányság, Judit és Holofornes, Hedvig második halála, Borz báró esete, Haldoklik a lap, A bolond Salytélyi.* A félfeudális magyar világ társadalmának bátor kritikája, a polgári világ hipokrata voltának a megmutatása, az arisztokrácia kendőzetlenül őszinte bemutatása, antiklerikalizmus, a társadalomban érlelődő új embertípus meglátni tudása jellemzi a felsorolt írásokat. Csak néhány versére és cikkére emlékeztető bátorsággal beszél ezekben koráról: nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a Horthy-korszakban ezeket nem lehetett kiadni hírlaptári sírjukból. Igaz, hogy az eddig kiadatlan novellák között sok a gyenge írás, az ifjúkori próbálkozás, a „tíz forint vőlegénye" ihletében született mű, de egészükben e bátor írásai is ember megfigyeléséről és hiteles emberábrázolásáról tanúskodnak és az is igaz, hogy Ady életművének ez eddig betemetett vonulatában néhány egészen nagy önvallomásos írást is találunk.

Szándékosan tettük a II. kötet bemutatására a hangsúlyt. Az I. kötetről még azt jegyezzük meg, hogy sajnos néhány jelentős Ady-írás kimaradt belőle s így nem tekinthetjük igazán annak a reprezentatív, a költő novella-író művészetét bemutató válogatásnak, amit oly szívesen láttunk volna. Bár mint a kiadás lektora, tisztában vagyok, hogy nem Bustya Endrén múlott ez, mégis — legalább egy jövendő válogatás készítője számára ide írom annak a néhány novellának a címét, amelynek egy Ady válogatott novelláskötetből nem szabad hiányoznia: *„Az Este szomszédjai"* a legvallomásosabb s művészileg legtökéletesebb szimbolista prózai írásai közé tartozik Adynak. *„Szaffó a vonaton"* egy öregedő polgári művésznőnek remek rajza: *„A Halál kis négyesfogatja"*: személyes mondanivalójú Ady-írás — amely Ady szerelmeit veszi sorra —, az egész történetet mély filozófiai keretbe ágyazva. Rokon Ady e korbeli Halál-verseivel; A Halál kocsisa szerepel a novellában, de egy valamikori válogatottból nem lehet kihagyni *„A kék álom"* című Ady-írást sem, ezt a csodálatosan mély, lírával átszőtt prózai balladát, avagy egy olyan remekül motivált, lélektanilag pontosan, hitelesen fölépített Ady-írást, mint *„A Cirle szemei"*; s nem hiányozhat majd Ady írásművészetének és ember megfigyelésének olyan remeke sem, mint *„Az asszonytalan Pándyak"*, de lehetetlen kihagyni a *„Gyellei Farkas butykosa"* című Ady-novellát is, éspedig nemcsak a kitűnő címe miatt, de a címben szereplő pompás figura hiteles ábrázolása miatt sem; az *„Eszterkuthy Éva huga"* című írás Ady nagy autobiografikus novelláiközül való: helye lesz egy reprezentatív válogatottban; s be kell majd venni a *„Lecsky Tóni"*-t, amely a gentry sorsa tragikus látására vall és Ady 1903-as őszisors- és pályafordulatáról és akkori önmarcangoló vívódásairól, önmagában való kételyeiről is megrázó vallomás; *„A Vadághyak átka"* pedig egy család különböző generációinál mutatja be a gentry útját, az egyes nemzedékek között folyó harcot; *„Nini szemei"* című novellájában fölényes művészettel egyesíti a polgári erkölcs bírálatát „a gyermekség elégiája" írásaiban oly gyakran felbukkanó témájával; a *„Gisapov Péter könyve"*-ben — bulgár környezetbe helyezve — benne van „a Magyar Messiások", a „fajukból kinőtt magyarok" témája. *„A százezer forint"* viszont a pénz emberaljasító hatásának igen sikerült ábrázolása amelyen mellesleg finom szimbolika — a fátum — is átsejlik. Az *„Egy keresztvetés*

története" című Ady-írás pedig pszichológiailag kitűnően motivált novella ; de meg lehet-e fosztani az olvasót *„A Torony-ember gyilkossága"* című Ady-írástól, amely már címével felkelti érdeklődésünket, és amely voltaképpen Ady gyermekkoráról való írásainak — például *„A Titala-tó titka"*, *„Mikor Bodrit legyőzték"* stb., stb. — egyenrangú, méltó társa ; a szintén kimaradt *„Lápossy Ruben megvénülése"*-t pedig már csak a címe miatt is fel kell venni, bár sokkal több ennél : vallomás szülőföldje, a Szilágyság szeretete mellett, ezen túl Ady kedvenc történelmi témájának egy változata és mellesleg Adyra is vonatkoztatható nagyon is emberi történet. S szintén egy későbbi válogatott kötet sajtó alá rendezője számára ötletként vetem fel, hogy az Ady által kötetben kiadásra érdemesített novellákat — természetesen az időrendbe beépítve — nem kellene-e mindet bevenni egy válogatottba. Összesen huszonhét novelláról van szó — a Bustya által felvetteken kívül — és ezek jó részét az előbb úgyis kiadásra javasoltam. Javaslatom mellett szól az is, hogy Ady is *válogatott* a novelláiból és az ő szándékát, ízlését feltétlenül iránymutatónak foghatjuk fel.

Talán az eddigi fejtegetéseimből is kiderül, hogy ez a nagyon értékes kiadás kissé felemásan sikerült : a tudományos érdeklődés számára nagy jelentőségű ugyan, hogy az eddig kiadatlan novellákat együtt kapja a II. kötetben, ám számára az I. kötet tudományosan kevés értéket jelent, hiszen válogatott. Az érdeklődő nagy közönség viszont nem kap egy igazán reprezentatív válogatást, mert a II. kötetben sok csak tudományos szempontból értékes írást talál. Ha viszont Bustya még azt a fent felsorolt 16 novellát beveheti a Földessy-féle összegyűjtöttből, úgy az I. kötet reprezentatív válogatott novellás kötet lett volna. Tudom, hogy Bustya Endre milyen nehéz szívvel mondott le a fent felsorolt novellákról és hogy az ő szíve szerinti megoldás is Ady kötetbe gyűjtött novelláinak teljes együttes kiadása lett volna. És azzal is tisztában vagyok, hogy bár néhány különösen gyenge I. kötetbeli novella helyett *(Leányok András nap éjszakáján, Lőrincz a nevelő, Lacika békét csinál, Kis Vince Sándor* — ez utolsó egy más változatban egyébként *„Bondor Sándor és a halál"* címmel a II. kötetben is olvasható — lehetett volna valamit bevenni az előbb javasoltak közül, az összképen mégsem változtatott volna lényegesen. Néhány ív „plusz" papír viszont sokat segíthetett volna és mindezt azért írtuk le, hátha egy elkövetkező sajtó alá rendező ezt megkapja és akkor Ady novelláiból kiválasztja azt a 140—150-et, amely méltóan reprezentálja novella-író művészetét.

A köteteket Bustya Endre : Ady Endre novellái című tanulmánya vezeti be. Egy ilyen jellegű kiadás előszava nem lehet tudományos értekezés és helyes, hogy Bustya írása nem is az. Bevezetőjének alapgondolatait az alábbiakban jelölhetjük meg : „...igenis kötelességünk Ady prózai műveit a megbonthatatlan Ady-oeuvre elválaszthatatlan és ki nem tagadható részének elismernünk, s az őket megillető helyre, Ady versei *mellé* helyeznünk." (6. l.) „A novellaíró Adyról beszélni helytelen volna. Ady novelláinak igazi helyét csak akkor fog sikerülni kijelölnünk, ha úgy nézzük őket, mint a »versíró Ady«, a költő Ady novelláit." — írja találóan másutt (9. l.). A bevezető tanulmány legjobb része az, ahol az alábbi gondolatát bontja ki : „Úgy hiszem, nincs költő, akinek prózája versszerűbb volna, erősebben éreztetné szerzőjének a versformára berendezett voltát, mint az övé." (9. l.) Mindezen tételeivel Bustya helyesen hangsúlyozza és tanulmányában meggyőzően bontja ki az Ady-életmű egysége gondolatát. Igen jól elemzi Ady novelláinak életességét és pontosan megfigyelt alakok sokaságát. A nemzetiségi kérdés tárgyalása, a román alakok elemzése a novellákban igen jó. Említsük meg még, hogy a *„Mihályi Rozália csókja"* elemzése kiemelkedően sikerült. Ez egészében tartalmas bevezető tanulmánnyal kapcsolatos kifogásainkat az alábbiakban foglalhatjuk össze : a bevezető tanulmány írója nem ágyazta be eléggé Ady novelláit a kortárs irodalomba. Legalább néhány mondatban össze lehetett volna vetni Ady művészi egyéniségét, módszerét a legjelentősebb kortárs tárcanovella írókával (pl. Thury, Bródy, Biró Lajos, Révész Béla) : szívesen olvastunk volna a novella helyzetével, szerepével a század első évtizedének irodalmában foglalkozó bekezdést. S talán e távlat hiánnyal magyarázható az a másik észrevételünk, hogy a bevezető tanulmány egészében is, főleg azonban utolsó mondataiban egy fokkal feljebb emeli a novellák jelentőségét Ady életművében és a századeleji magyar prózában azok valóságos értékénél és helyénél. Ugyanakkor szemethúny Ady novella-író művészetének néhány komoly fogyatékossága fölött. Nem említi például e novellák bizonyos egyhangúságát, azt ugyanis, hogy Ady tulajdonképpen csak néhány nagy témát „jár körül".

Ismertetésünket nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne szólnánk a gondos sajtó alá rendezésről. Csak helyeselhető a novellák szigorú kronológikus rendben való csoportosítása. (S csak zárójelben jegyzem meg, hogy el tudnék képzelni egy izgalmasabb, *témakörök* szerinti csoportosítást is : gyermekkor, Érmindszent, Nagykároly, legációs utak, történelmi témák, a polgári morál kérdései

stb. stb.) Szerencsés megoldásnak tartom, hogy Bustya nem ad külön szavak és nevek magyarázatát, hanem minden magyarázatra szoruló kérdést a *jegyzetek*ben világít meg. Adynál jegyzetre feltétlenül szükség van, mert sokféle műveltségi anyagot hordoznak az írásai. Bustya jegyzetei már-már a kritikai kiadás igényeit is kielégítik, úgyhogy felmerül a kérdés: nem túlsok e még Adyt tekintve is ez egy mégiscsak népszerű kiadás számára. Mindezeket az aggályokat azonban ellensúlyozza, és esetleg semlegesíti, hogy a kötet Erdélyben jelent meg, ahol egy népszerű kiadást néha tudományos kiadványként is kell használni. Különben Bustya jegyzetei tömörek, a lényegre utalók. Kitűnő ötlete volt a kötetek jegyzetelőjének, hogy Ady párizsi noteszeit, mint a novella-csírák lelőhelyét felhasználta. A kitűnő jegyzet-apparátusból csak Bustyának azt a finom megfigyelését említjük meg példaként, hogy az *„Olga pofont kap"* című novellában *„A tízmilliós Kleopatra"* hősnőjének a sorsa folytatódik. Bustya a II. kötet végén közli Ady Endre összes novelláinak bibliográfiáját — időrendbe és betűrendbe csoportosítva.

Ady Endre arcképét és a sikerült borítólapot Abódy Nagy Béla rajzolta. Kár azonban, hogy csak ennyi kép díszíti a kötetet. Adynak néhány nagykárolyi, illetve más, a gyermekkorára emlékező, vagy a szülőföldjén játszódó novellája valósággal kiált a grafikus ceruzája után. Pl. Vig Avay Ábris, A Zenóbia faluja, Az öreg Borkonyi, Régi tavaszi háború, Egy lóhősnő, Mikor Bodrit legyőzték, A csárda elégiája és a nem szorosan idekapcsolódó témájúak közül: Abd el Kader. Csak sajnálhatjuk, hogy nem használták ki ezt a lehetőséget.

*

Ady Endre novelláinak két kötete születésének nyolcvanadik évfordulójára jelent meg Erdélyben, kapcsolódva azokhoz a kötetben, folyóiratokban, heti és napilapokban publikált írásokhoz, amelyekben a romániai magyarság fejezte ki tiszteletét Ady Endre emléke előtt.

Varga József

GÁLOS REZSŐ: KÁRMÁN JÓZSEF

Művelt Nép könyvkiadó, 1954. 193 l.

Ez az ismertetés jóvátehetetlenül elkésett, és nemcsak dátum szerint. Gálos Rezső, irodalomtörténetírásunknak fél évszázad óta érdemes munkása 1955-ben elhúnyt. Művéről — fájdalom — már nem írhatunk *segítő* bírálatot. De Kármánról írt kismonográfiája, mint egyike utolsó éveiben alkotott összefoglaló műveinek, mindenképpen érdemes arra, hogy — ha késve is — megemlékezzünk róla.

Gálos Rezső kiváló ismerője, fáradhatatlan és eredményekben gazdag búvára volt 18. századi irodalmunknak. A folyóiratokban megjelent publikációi magasan kiemelkednek az egyszerű adatközlések sorából. Nem adalékot adott, hanem lényeges új anyagot, lappangó kéziratok felkutatásának és ismert szövegek alapos elemzésének eredményeképpen. Értékes szövegkiadásai mellett neki köszönhetjük a felvilágosodás irodalmának néhány igen fontos kronológia- és forrásmeghatározását. Bessenyei-, Kármán- és Mikes-monográfiája, melyeket sajnos már nem követett újabb összefoglaló mű, tehetségének új oldalai mellett a határait is megmutatta. Az életrajz, társadalmi környezet, olvasmányélmény felrajzolását mindig biztos kézzel végezte, helyesen és újszerűen fejtegetett lélektani motívumokat is, de a művek elemzésében néha korlátjává vált filológuserénye: az óvatosság.

Kármánról írt könyve kétségtelenül legsikerültebb az életművét lezáró három monográfia közül. Az Uránia fiatalon elhúnyt szerkesztőjét „vezetésre termett igazi nagyembernek" (4. l.) ábrázolja, akinek képességeit néhány esztendőre terjedő irodalmi pályája fényesen bebizonyította. Az elveszett reményeknek és derékbatört írói életműveknek ebben a gyászkorszakában Szentjóbi és Kármán sorsa a legtragikusabb: ők már nem kezdhették újra a szörnyű *cezura* után.

A Kármánról értekező irodalomtörténészek Toldy Ferenc óta azon fáradoztak, hogy művét kiássák a félejtés, névtelenség és titokzatosság temetőjéből. Ezzel a helyes s Gálosnál is teljes mértékben érvényesülő irányzattal egyedül Pintér Jenő helyezkedett szembe, mikor az Uránia „névtelenjeinek" tulajdonította azokat a cikkeket, amelyek már Toldy kiadásában Kármán műveiként szerepeltek.

Gálos határozottan megállapítja, nem mellőzve a filológiai érvelést sem, hogy az Uránia cikkei többségükben Kármántól származnak. Csak egy elbeszéléssel, a *Fejvesztéssel* tesz kivételt, a stílus gyarlóságára hivatkozva.

Némedi Lajos 1955-ben megjelent tanulmánya *(Kármán műve-e a Fejvesztés?* Megjegyzések a XVIII. századi magyar

stíluskutatás módszertani kérdéseihez. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvében és klny-ban is) újabb érveket sorakoztat fel Kármán szerzősége mellett, ráirányítva a figyelmet az elbeszélés archaikus stilizálására. A stilisztikai bizonyítás mellett lényegesnek tartom Némedinek azt az érvét is, hogy Kazinczy röviddel azelőtt adott példát az archaizálásra az Orpheusban: *Keresztes Bálint* című versének régies helyesírású, gótbetűs közlésével. A középkoriasság tehát nemcsak tematikában, hanem stílusban és tipográfiában is megjelent a romantikát előkészítő „ossziánista" kezdeményezések között. A *Fejvesztettség* darabosságait a féligmeddig sikerült archaizálás jól megmagyarázza, így ez nem lehet döntő érv Kármán szerzősége ellen.

Aki az Uránia közleményeinek többségét Kármánnak tulajdonítja, annak vállalnia kell a magyarázatot a cikkek igen eltérő tematikájáról és színvonaláról. S meg kell kísérelnie emellett annak az ellentmondásnak feloldását is, hogy az eredetiség mellett oly szenvedélyesen állást foglaló Kármán József számos fordítással, s elég jelentéktelenekkel terheli meg folyóiratának lapjait.

A Gálos és Némedi között indult, de le nem zárt vita egyik tanulsága, hogy a részletvizsgálatoknak, stíluskritikai elemzésnek még tág tere van e korszak irodalmában, főként a prózai műveknél. Az Uránia problémát sem tekinthetjük véglegesen elintézettnek, de nyilvánvalóan nem kell már visszatérnünk Pintér kényelmes negatív felfogásához.

Gálos Rezső könyve igen találóan fejtegeti Kármán kapcsolatát a szabadkőművességgel, előrehaladását a szervezet ranglétráján. Megismertet baráti körével, amely egyebek közt a szabadkőműves mozgalomba is eljuttatta. Egy ponton nem érezzük meggyőzőnek fejtegetését: a pietista és szabadkőműves misztikus összekapcsolásában.

A Kármán-családban kétségtelenül érvényesült német pietista hatás, de ez semmiképpen nem volt misztikus színezetű. Id. Kármán József, mint a többi korabeli protestáns egyházi vezetőemberek, inkább racionalista felfogású volt. Amit Kármán az „Ahndungen eines jüngeren Bruders über den Zweck des Ordens" című kéziratának töredékesen fennmaradt részleteiben titkokról és szellemekről ír, aligha vonatkozhatik a losonci családi kör emlékeire.

A *Fanni hagyományai* méltatása során indokoltan emeli ki Gálos az elbeszélés eredetiségét, szemben azokkal az elavult vélekedésekkel, hogy — a Bácsmegyeihez hasonlóan — egyik német Werther-utánzat átdolgozása. A műfaj természetesen nem eredeti, de a mese, a szerkezet, az egész megformálás Kármáné. Nehezen érthető viszont, hogy miért utasítja el Gálos a személyes élmény lehetőségét a Fanni keletkezésében. Nem a Markovics grófnéval szövődött szerelmi viszonyra gondolunk; a közkedvelt szépasszony alakja valóban nem egyeztethető az epekedésben elhervadt lánykáéval. De — mint Gálos is írja (76. l.) — „Hét-nyolc esztendő történetében Markovicsné csak egy volt a több eset közül." Miért ne lehetne feltenni, hogy az „esetek" között nemcsak olyan egyértelmű szerelmi viszonyok voltak, mint ez, hanem olyan is, amely indítékot adhatott a szentimentális elbeszélésre.

Ha le kell is mondanunk arról, hogy bármilyen adatnak nyomára jussunk Kármán más szerelmeiről, az élmény lehetőségét nem szabad ab ovo kizárnunk a *Fanni* genezisének motívumai közül.

Sok új adat felhasználásával mutatja be Gálos Rezső könyve a Kármán és a Ráday-család kapcsolatát, amelyben termékeny irodalmi ösztönzések éppúgy közrejátszottak, mint csábítások a könnyelmű életre. Azokat a dokumentumait, amelyek nem fértek a kismonográfia keretébe, a függelékben ismerteti a Ráday-családról. Növeli a könyv értékét Kármán eddig kötetbe nem gyűjtött írásainak közlése.

Vargha Balázs

TINÓDI-KIADVÁNYOK

Tinódi-emlékkönyv

Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Horváth István Károly és Naszádos István. A Sárvári Községi Tanács kiadványa. Szombathely, 1956, 207 l.

Tinódi Sebestyén halálának négyszázados fordulója alkalmával Sárváron Tinódi-napokat rendeztek és az ősi vár művészettörténeti emlékekben gazdag lovagtermében ünnepi előadásokon idézték Tinódit és irodalmunk történetének Sárvárhoz kapcsolódó emlékeit. Az elhangzott előadásokból és Tinódi műveiből válogatva emlékkönyvet szerkesztettek és azt a Sárvári Községi Tanács bizonyságául annak, „hogy népünk, ez a sok próbát kiállt, hős nép kész arra, hogy akár áldozatok árán is féltve őrizze, ápolja és szeresse ősei gazdag, szép hagyatékát" — szépen kiállított kötetben kiadta. A kötet négy tanulmányt foglal magában. Klaniczay Tibor *Tinódi Sebestyén emlékezete* című tanulmánya nem *emlékbeszéd*, hanem adatokban és szempontokban gazdag kifejtése annak a fogalomnak, amit irodalmunkban deák-énekmondónak nevezünk. Tinódiban annak leg-

magasabbra nőtt alakját jelöli meg, akinek fontos szerep jutott irodalmunk és a magyar politikai gondolkozás kialakításában is. Ugyanilyen széles keretbe fogja Tinódit Legányi Dezső *A magyar zene Tinódiig* című írásában. Tinódi nem egyedülálló jelenség, nem is névtelenek seregéből emelkedik ki, hanem az ősi magyar énekmondók hagyományain nevelődött kiváló muzsikus. Az első magyar műzene, a históriás ének mestere volt, aki korának magyar népzenéjéből külföldi minták szemmeltartásával kimagasló értékűt alkotott. Horváth István Károly a hely történetébe, irodalomtörténeti emlékei közé állítja Tinódit, mikor felvázolja *Sárvár szerepe a XVII. század magyar kultúrájában* című tanulmányában Sylvester János, Dévai Biró Mátyás, Pesti Mátyás a sárvári nyomda, Abádi Benedek és Magyari István sárvári működésének tömör történetét. Végül Naszádos István *Tinódi rövid életrajza és énekeinek történeti hátteré*-ben Tinódi korának történeti viszonyait és az eseményekben gazdag kor történéseibe kapcsolva Tinódi életútját mutatta be. — A tanulmányokat több mint 120 lapos válogatás követi Tinódi műveiből. A gazdag anyagú antológia Tinódi legjelentősebb műveiből veszi anyagát, a hangsúlyt azonban a kor eredményeit, a török háború epizódjait bemutató énekekre helyezi. A szemelvényeket három csoportra osztja, melyeknek *A múlt idők és messze történt dolgok krónikása, A kortárs és szemtanú* és végül *Boroskancsó mellett* az összefoglaló címe, s már önmagukban is alkalmasak arra, hogy Tinódi költészetének tematikáját sommásan megadják. A szemelvények előtt tömör tájékoztató áll az énekek történeti és irodalomtörténeti hátteréről és közlik azok dallamát is. A szemelvények hű és hiteles képét adják Tinódi költészetének, alkalmasak arra, hogy Tinódit közelebb hozzák a ma emberéhez. Ez volt a célja a kötet szerkesztőinek és kiadóinak is. És a sárvári vár lovagtermének képeivel díszített kötettel el is érték céljukat. S e törekvésükben mindenképpen példát mutattak. Irodalmunk hagyományainak, értékei megismertetésének egyik helyes módja, ha azokat azokhoz a helyekhez rögzítjük, melyek írójuk életében, vagy a művek keletkezésében szerepet játszottak és ezzel egy-egy táj, vidék lakossága nemzeti öntudatának részévé tesszük. Ennek helyes módszerére kiváló példát adtak a sárvári Tinódi napok és ezért kell — egyéb értékén felül — nagyrabecsülnünk a Tinódi Emlékkönyvet is.

Tinódi Lantos Sebestyén válogatott munkái

Összeállította és a jegyzeteket írta Bóta László. Magyar Könyvtár. Magvető könyvkiadó. Bp. 1956. 259 l.

A régi magyar irodalmunk értékeinek újraismertetésében nagy és igen megbecsülendő szerepet játszó Magyar Könyvtár Tinódi műveit is az olvasók kezébe adta. A kötetet összeállító Bóta László függetlenítette magát a *Cronica* közlési rendjétől és Sziládyval ellentétben az énekeket keletkezésük szerint szedte rendbe, így már a Tinódi művek egymásutánjában érzékeltette a költő fejlődését. A mitológiából merített ó-görög széphistóriából és a bibliai tárgyat feldolgozó énekből indul Tinódi költészete, melyet Buda veszésének, Török Bálint fogságának tragikus fordulata, hirtelen kimozdított, a csupán szórakoztató, vagy a múlt eseményein példázgatva moralizáló költészetből. Tinódi ekkor magára talált, arra az énekszerzőre, aki rádöbbent a török veszedelem nagyságára, melyet a magyarság érzése, szerint még nem ismert fel eléggé és ezért nagyszabású agitatív munkát kezdve, az eseményeket azonnal megvizsgálva és a hibákat megmutatva hívta fel a nemzetet a török elleni összefogásra. Költészetének nagyobb fele ez a rendkívül mozgalmas, sokszínű énekanyag, amelynek összeállítása, adataiban hitelességre törekvő összegyűjtése, Tinóditól sok törődést és utánjárást követelt meg. Az öregedés felé haladva utolsó éveiben már nem is bírta ezt a sok bajjal-gonddal járó mozgékony életet és ekkor születnek nagy, hosszú énekei, mint az Erdélyi história, vagy a Zsigmond krónika, melyekben, az énekformát megőrizve, voltaképpen a napi eseményektől független, szélesebb keretet megmutató és még forráskutatás alapján is álló történelmet akart írni. E fejlődést érezzük a válogatásban, amelyet Bóta gondos jegyzetekkel és szójegyzékekkel magyarázott. — Nagyjából egyetértünk Bótának a versek után írt utószavával, de hangsúlyoztuk volna, hogy Török Bálint fogságbaesése nemcsak egyszerű existenciális probléma Tinódi életében, nemcsak egyszerűen arról volt szó, hogy ekkor a Török-családtól továbbállva egy másik főúr udvarába szegődött, hanem arról, hogy költészete ekkor kapott tudatos politikai tartalmat, mint, ahogy Buda elvesztése az egész magyarság politikai gondolkozásában is új fordulatot jelentett. — A szépen kiállított és képekkel gazdagított kötetben hiába kerestük a képek magyarázatát. Kár, mert nem mindegyikről tudjuk azonnal megállapítani, hogy mit is ábrázol.

H. Takács Marianna : A sárvári vár

Műemlékeink. Képzőművészeti Alap Kiadó vállalata. Bp. 1957. 46 l.

Tinódival foglalkozva terelődött figyelmem a legszélesebb olvasó rétegek előtt is népszerű *Műemlékeink* című sorozatnak a sárvári várat ismertető füzetére. H. Takács Marianna mielőtt a vár műemléki ismertetéséhez fogna, kitűnő összefoglalásban Sárvár irodalomtörténetével vezeti be tanulmányát. Beszél a Nádasdyak irodalompártolásáról. Nádasdy Tamásról a humanista műveltségű főúrról, Melanchtonhoz való kapcsolatáról, a Sárváron működő Sylvester Jánosról, az itt menedéket talált Dévai Bíró Mátyásról, Tinódiról, a sárvári iskoláról és nyomdáról. Az apja művét továbbépítő fekete bég, Nádasdy Ferenc támogatja Magyari Istvánt. Művészettörténeti munkáról lévén szó, természetes az, hogy az irodalompártoló Nádasdyak arcképét a műgyűjtőkével gazdagítja és a nádortól a lefejezett országbíróig, négy nemzedéken át mutatja be, mint válik Sárvár a minden ízében barokk mecénás és műgyűjtő Nádasdy Ferenc országbíró otthonává.

Irodalomtörténet-íróinknak fel kell figyelniük a *Műemlékeink* füzeteire, nemcsak azért, hogy számontartsák az azokban található irodalomtörténeti adalékokat, hanem azért is, hogy a művészettörténeti, műemléki tanulságokat szaktudományunk számára is hasznosítsák. A 16. század kutatója bizonyosan haszonnal olvashatja Visegrád, Sárospatak, Tata, Siklós, Eger, és a közeljövőben megjelenő Szigetvár műemléki leírását, vagy a későbbi koroké, az egri líceum, a sárospataki kollégium, Nagytétény, vagy a Balaton melléki présházak művészetét ismertető füzeteket. Az irodalmi alkotások megértéséhez visznek közelebb ezek a füzetek, melyeknek szerzői rendesen maguk is felhívják az irodalomtörténeti vonatkozásokra a figyelmet, nagy szolgálatot téve ezzel nemcsak szakirodalmunknak, hanem irodalmunk története népszerűsítése ügyének is.

Jenei Ferenc

BALASSI VERSEINEK ÚJABB KIADÁSAI

Balassi Bálint összes versei. Sajtó alá rendezte Bóta László. (Bevezette Fekete Sándor) Bp. 1954, Szépirodalmi könyvkiadó. — Balassi Bálint összes versei és levelei. (Sajtó alá rendezte Eckhardt Sándor) Bp. 1955, Szépirodalmi Könyvkiadó. — Balassi Bálint összes versei. (Az Utószó Székely János munkája.) Bukarest [1958], Állami irodalmi és művészeti kiadó. — Két válogatott kiadás is megjelent: Balassi Bálint válogatott költeményei. Összeállította és bevezette Fekete Sándor. Bp. 1952, Szépirodalmi Könyvkiadó. (Szépirodalmi kiskönyvtár.) — Balassi Bálint válogatott versei. Válogatta és az előszót írta Nagy László. Bp. 1957, Móra Ferenc Könyvkiadó. (A magyar költészet gyöngyszemei.)

Eckhardt Sándor kritikai kiadása első nagy klasszikusunk népszerűsítésében is fordulópontot jelentett. Könyvkiadásunk általános fellendülésén belül elsősorban Eckhardt szövegkritikai munkásságának köszönhető, hogy Balassi összes versei újabban három népszerűsítő kiadványban is napvilágot láttak:

E kiadványok népszerűsítő jellegével itt nem foglalkozunk. Fekete Sándor igényes bevezető tanulmánya (lásd Pirnát Antal méltatását, It 1955, 363—70.) vagy Székely János szellemes és meghökkentő paradoxonokkal teli utószava minden bizonnyal alkalmasak arra, hogy az olvasók bizonyos rétegeinek érdeklődését felkeltsék a nagy költő életműve iránt, ám az 1955-i kiadás nagy sikere azt mutatja, hogy pontos szöveg, szép papír, ízléses kiállítás önmagukban is elegendőek Balassi népszerűsítéséhez.

A kritikai kiadás két kötete számos ponton végleges eredményt ért el a Balassi-filológia területén, de ugyanakkor a további szövegkritikai munka nagy fellendülését is eredményezte. A népszerű kiadások szerkesztői nem elégedtek meg a kritikai kiadás szövegének egyszerű újranyomásával, hanem figyelembe vették a legújabb kutatásokat is. Különösen Eckhardt 1955-i kötete ad sok újat. Itt annyi kisebb-nagyobb jelentőségű változtatással találkozunk, hogy ez a kiadás joggal tekinthető a kritikai kiadás I. kötete második, javított kiadásának. (A bukaresti kiadás — nagyon helyesen — ennek a szövegét vette át változtatás nélkül.) Ezért ennek a kiadásnak a főbb eredményeit tekintjük át vázlatosan.

Balassi verseinek szövegállománya változatlan maradt, mindössze a „Megsértett szívemnek sok fohászkodási..." kezdetű töredék (98. sz.) maradt ki ItK 1955, 463. alapján. (Mindig a kritikai kiadás éneksorszámait idézem.) A levelek közé már bekerült egy újdonság is: az Ernő főherceghez 1578-ban írt levél (235—9. l.), mely néhány új vonást ad Balassi pereskedéseihez és a

bányavárosokkal való ellentétéhez. Azóta egyébként maga Eckhardt újabb szövegrészekkel és egy teljesen ismeretlen magyar nyelvű levéllel gyarapította Balassi írásait. (Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957.)

Már kevésbé adott végleges megoldást a kritikai kiadás Balassi istenes énekeinek kronológiájában. A perújrafelvételt e kérdésben Bóta László kezdte el, aki 1954-i kiadásában alaposan felforgatta az istenes énekek kritikai kiadásbeli sorrendjét. Eljárását külön cikkben is indokolta. (ItK 1954, 420—9.) Javaslatai közül Eckhardt az „Ó szent Isten kit kedvedben..." kezdetű ének (7. sz.) valamivel későbbre keltezését és a Szentháromságról szóló himnuszok (8, 41, és 70. sz.) egymás mellé helyezését fogadta el 1955-i kiadásában. A kérdéssel azóta Klaniczay Tibor foglalkozott egy igen alapos dolgozatban. (Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. I. OK XI, 265—338.)

Számos változtatás történt a versek szövegében is. Az 1955-i kiadásban Eckhardt mindenekelőtt kiigazítja azokat a hibás helyeket, melyeket a kritikai kiadás II. kötetének 153. lapján sorolt fel. Ezeken kívül egy, a szöveg értelmén is változtató javítást tett: az 54. sz. ének 9. sorában *vételtlen* helyett *vételen*-t ír Nyr 1955, 110. alapján. Annál számosabbak hangtani értékű változtatásai, így pl. a *szív* különböző eseteit ü-ző változatban adja (szüvemnek, szüvemet) nyilván a sajátkezű verskézirat alapján, a második személyű felszólító módnál elhagyja a *j*-t (könyörüll, segéll), és néhány helyen visszatér a kódex változatához. (34,27: *aval* h. *azzal*; 35,28: *gyönyőrű* h. *gyönyörő.*) Kár, hogy a „Szit Zsuzsánna tűzet..." kezdetű ének (86. sz.) 12. sorában nem fogadta el Győry János javítását: *Citerája szózatja* helyett *Citeraszózatja*, mely egészen nyilvánvaló és helyreállítja a vers pompás ritmusát. (ItK 1954, 418.) Ugyancsak el kellett volna fogadnia Bóta László javítását is a sokat idézett „Katonaének" (68. sz.) 7. sorában: *Véres zászlók* helyett *Veres zászlók* (= vörös színű zászlók) a helyes szöveg. Ezt Takáts Sándor fejtegetései is alátámasztják. (Hangok a múltból. Bp. é. n. 52. l.) Egyébként ez az ének is azok csoportjába tartozik, melyekről újabban Klaniczay idézett tanulmányában meggyőző módon bizonyította, hogy kiadásuk csakis a lőcsei rendezett kiadás szövegén alapulhat, ebben pedig szintén *veres* olvasható.

Az ilyesféle kisebb javítások természetesen nem változtatnak Balassi költészetének alapvető értékelésén. Néha azonban egyetlen tévesen olvasott vagy értelmezett szó is alkalmat adhat történetileg nem igaz fejtegetésekre. Ilyen eset volt, mikor Kardos Tibor a Búcsúének (75. sz.) *bővös* (= bő, bővelkedő) szavát a korábbi kiadások alapján *bűvös*-nek írta és 'bűbájos'-nak értelmezte (lásd: MNy 1955, 251.); újabban a hamisan romantikus „véres zászlók" Nagy Lászlót ihlették poétikus elmélkedésre idézett válogatásának előszavában. A csak hangtani értékű változtatások pedig Balassi költészetének akusztikáját helyesbítik; a régebbi Balassi-szövegek például, amikor a kiadók még tévesen a kódex i-ző változatát fogadták el, egészen más zenei hatást eredményeztek. Ezért a legkisebb helyesbítés is hozzájárulhat Balassi egyre igazabb, helyesebb költői képének kialakulásához.

Stoll Béla

A ROKONTUDOMÁNYOK FOLYÓIRATAINAK IRODALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ ÍRÁSAI 1957-BEN

(Bibliográfia)

Régóta esedékes már azoknak a folyóiratoknak rendszeres feldolgozása, melyekben gyakran találhat nemcsak érdekes adalékot, de terjedelmes tanulmányt is az irodalom történetét kutató. Más szakterületeken (így pl. a történettudományban) már történtek kísérletek arra, hogy komplex bibliográfiai módszerekkel tájékozódást szerezzenek többek között az irodalomtudomány fontosabb és felhasználható eredményeiről is. Most, jelen bibliográfiai kísérletünkben — mely gyűjtőkörét illetően a lehetőség szerinti teljességre törekszik és mint kezdeményezés, töretlen úton indul el — megkíséreltük az elmúlt, 1957-es év folyóiratterméséből összegyűjteni mindazt, ami *más* tudományok folyóirataiban *irodalomtörténeti* vonatkozású.

Bibliográfiánk jellegének körvonalazása miatt külön is hangsúlyozni kívánjuk azt a nyilvánvaló körülményt, hogy korántsem tekintjük ezt a válogatást egyenértékűnek azzal a gazdag anyaggal, melyet a nyelvtudomány, történettudomány, művészettörténet, filozófia stb., stb. folyóiratainak *egésze* nyújthat a kutató számára. Összeállításunk nem helyettesítheti azt az elmélyült tanulmányozást, mely mindenképpen szükséges a kor színvonalán álló irodalomtörténetíráshoz: a „rokontudományok" legújabb tudományos eredményeinek állandó és rendszeres tudomásul vétele számos kérdésben segítséget nyújt akkor is, ha az illető tudományág valamely folyóiratszáma történetesen egyetlen olyan tanulmányt sem közöl, mely kifejezetten irodalomtörténeti vonatkozású lenne. Mivel azonban a „rokontudományok" folyóiratainak anyaga igen sok adalékkal szolgál kifejezetten a mi tudományterületünk részére is és mert szinte valamennyi számban értékes vizsgálódásokat, eredményeket találunk (bizonyíték erre az itt következő 155 címfelvétel, egyetlen esztendő termése), emlékeztetőül és figyelmeztetőül ezeket külön is összegyűjtöttük. Bibliográfiánk így a címfelvételek címe szerint is gyűjtőkörileg idevágó írásokat rendszerezi s ha hellyel-közzel a repertorizálásban — tehát a szövegben jelentkező irodalomtörténeti vonatkozások feltüntetésében — tovább is megy ennél, kétségtelen, hogy e tekintetben a jövőben még tovább kell haladnunk.

A különféle folyóiratok változatos szempontú tanulmányaiból összeállított válogatás az önként adódó rendszert fogadta el: tudományágakonként (mint fejezetenként) soroltuk egymás alá az egyes periodikákat; ezeken belül a szerzői betűrendet alkalmaztuk. Valamennyi adat 1957-ből való; egy esetben tettünk csak kivételt. (Az *Acta Archeologica* 1956. évi tanulmányát is felvettük, tekintve, hogy a folyóirat megkésve, 1957-ben jelent meg.) A legtöbb esetben a címfelvételeket annotációval láttuk el; ezekben lehetőség nyílt az irodalomtörténeti vonatkozások pontosabb megjelölésére, terjedelmes írásoknál sokszor az egyes fontosabb lapszámok feltüntetésére is. A gyűjtést 1958. április 15-én zártuk le.

Magyar Tudomány

1. Beke Ödön: Budenz József. [Emlékezés.] 1—4. sz., 53—57. p.
2. Gergely Pál: Arany János akadémiai titoknoki és főtitkári működése. 1—4. sz., 31—52. p.
3. Kovács Máté: A Magyar Enciklopédia és a korszerű magyar lexikonok előkészítésének irányelvei és eddigi eredményei. 5—6. sz., 175—196. p.
4. Lutter Tibor: Henry Wadsworth Longfellow. [Tan.] 5—6. sz., 169—174. p.

Nyelvtudomány, szlavisztika

Acta Linguistica

5. Balázs [János]: Les vestiges de la goliardise dans le vocabulaire hongrois. VII. tom. 1—2. fasc., 169—187. p. [A jokulátorokról.]

6. Gáldi [László]: Contributions hongroises à la découverte de la langue roumaine. VII. tom. 1—2. fasc., 1—39. p. [2. o.: Sajnovits Jánosról, — 17—22. p. Kazinczy Ferencről, aki a román nyelvről ír Virág Benedeknek (1804. máj. 26.) és Halits Mihály román verséről, melyet Páriz-Pápai Ferenc doktorráavatásakor írt (Bázel 1674.)]

Acta Orientalia

7. Balázs [János], Jean: Une adaptation humaniste du vocalisme hébraïque. VII. tom. 1. fasc., 65—75. p. [65—68., 72—75. p. Sylvester János: Grammatica hungaro-latina c. művéről.]

Magyar Nyelv

8. Balogh Albin: A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. 35—42. p. [Francia eredetű liturgikus könyveinkről.]
9. Bárczi Géza: Makaronikus versek. 187—188. p. [Szórványos makaronikus emlékeinkhez a XVIII. sz. végére vagy a XIX. sz. elejére való írással. 3 makaronikus versike ismertetése.]
10. Berrár Jolán: Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában. 396—403. p. [A Huszita Biblia mondattanához.]
11. Bisztray Gyula: Egy Bocskai-kori vers két soráról. 193—197. p. [Debreceni S. János: Militaris Congratulatio c. verséről.]
12. Bóka László—Lakó György—Kálmán Béla: Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 317—335. p. [Születésének 100. évfordulóján.]
13. Gaál László: Dentü-mogyer. 27—35. p. [Anonymus Gestájának földrajzi megállapításairól.]
14. Horváth Mária: Kosztolányi és az elbeszélő múlt. 458—459. p.
15. R. Hutás Magdolna: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest 1955, Akad. K. 447 p. — 307—309. p. [Ism.]
16. Imre Samu—Pais Dezső: Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala kwtez és vetez szava? 148—153. p. [A Szabács Viadala értelmezéséhez.]
17. Kovalovszky Miklós: A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői. Ady Endre születésének nyolcvanadik évfordulójára. [Tan.] 351—368. p.
18. Papp László: Adatok XVI. századi literátusaink működéséhez. Maróti Nagy Mihály végrendelete 1587-ből. 165—175. p.
19. Peéry Rezső: Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz. 274—278. p. [Levélváltás egy tervezett magyar nyelvtan előmunkálatai során.]
20. Rubinyi Mózes: Mikszáth szóalkotásaihoz. 216—220. p.
21. Ruzsiczky Éva: Kazinczy és a „nyelvszokás". 1—7. p.
22. Scheiber Sándor: Szabó nem szabadul mekegő hang nélkül. 220. p. [Arany János: Toldi Szerelme c. művének népdalidézet-soráról.]
23. J. Soltész Katalin: Az elbeszélő múlt kihalása. [Tan.] 127—138. p. [Az igealak végigkísérése XIX—XX. századi szépíróink műveiben.]
24. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 335—351. p. [A nyelvemlék ismertetése.]
25. Szende Aladár: A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél. [Tan.] 382—396. p. [Sylvester János]
26. Terestyéni Ferenc: Verseghy Ferenc, a nyelvtudós. 1757—1957. 19—27. p.

Magyar Nyelvőr

27. Balassa László: A hajnalodik ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása. [Tan.] 205—222. p.
28. Balázs János: Az első magyar nyelvművelők. [Tan.] 145—158. p. [Pesti Gáborról és Sylvester Jánosról.]
29. Benkő Loránd: Két Számadás. [Tan.] 45—58. p. [Veres Péter: Számadás c. regényének 1937. és 1955. kiadásai közötti nyelvi eltérésekről.]
30. Dénes Szilárd: Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága. 402—407. p.
31. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk búvára és művelője. [Tan.] 387—402. p.
32. Gáldi László: Verseghy, a szótáríró. [Tan.] 261—275. p.
33. Grétsy László: Megjegyzések Szabédi László verseiről. 285—290. p.
34. Herczeg Gyula: Goldoni magyarul. [Tan.] 66—75. p.
35. Károly Sándor: „Erdei vadak, égi madarak." Csanádi Imre verseinek nyelvéről. [Tan.] 194—204. p.
36. Kovalovszky Miklós: Ifjúsági irodalmunk nyelvéről és stílusáról. [Tan.] 59—66. p.
37. Kovalovszky Miklós: A nyelvi régiesítés ifjúsági irodalmunkban. 434—439. p.
38. T. Lovas Rózsa: Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság. 291—294. p. [Verselemzés.]
39. Némedi Lajos: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest 1955, Akad. K. — 337—342. p. [Ism.]
40. Németh G. Béla: Néhány fordítói stílusprobléma. 428—434. p.
41. Rubinyi Mózes: Révai Miklós. 257—261. p.

42. Rubinyi Mózes : Németh Imre : Az ősi szó nyomában. Reguly Antal regényes életrajza. Bp. 1956, Ifjúsági K. 329 p. 2 tk. — 130—132. p. [Ism.]
43. Szende Aladár : Némedi Lajos : Bessenyei György és a magyar nyelv. Eger 1956. Kny. a pedagógiai főiskola II. kötetéből. 137—138. p. [Ism.]
44. Terestyéni Ferenc : Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében. [Tan.] 91—101. p.
45. Terestyéni Ferenc : Irodalmi nyelvünknek egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében. 479—485. p.
46. Tőrös László : Arany János dolgozatjavítása. 440—446. p.
47. Ujváry Lajos : Írásművészet és helyesírás. [Tan.] 158—164. p. [Mai irodalmi nyelvünk fogyatékosságairól.]

Nyelvtudományi Közlemények

48. Korompay Bertalan : Széljegyzetek a Kalevala összeállításának problémájához. 35—45. p. [Lönnrot Illés munkásságáról.]

Studia Slavica

49. Király P[éter] : Latsny Adamus : Dictionarium saec.[uli] XVIII. III. tom. 1—4. fasc., 59—111. p. [71—73. p. Párizi-Pápai Ferenc szótáráról.] [77—79. p. Bél p.: Mátyásról.]
50. Póth I[stván]: Skroman doprinos k Sterijinom jubileju. III. tom 1—4. fasc., 433—435. [435. p. Eötvös József és Popovič, Jovan Sterija szerb drámaíró ismeretsége Pesten az 1830—1840-es évek fordulóján.]
51. Póth I[stván] : Szigligeti's Schauspiele auf den serbischen Bühnen. III. tom. 1—4. fasc., 363—378. p. [Szigligeti színdarabjai a szerb színpadokon.]
52. Zöldhelyi Zsuzsanna : K voproszu o raszprosztranyenii sztyihotvorenii Sandora Petőfi v russzkoj gyemokratyicseszkoj pecsati XIX. v[jeka]. III. tom. 1—4. fasc., 349—361. p. [Petőfi verseinek XIX. századi orosz megjelenéséről.]

Filozófia

Magyar Filozófiai Szemle

53. Almási Miklós : Lessing drámai epilógusa : a Bölcs Náthán. [Tan.] 1. sz., 111—123. p.
54. Katona Katalin : Szabó Dezső világnézete. [Tan.] 1. sz., 85—110. p.
55. Makái Mária : Kritikai megjegyzések egy marxista munkához. 1. sz. 169—178. p. [Ism. Heller Ágnes : Csernisevszkij etikai nézetei. (Az értelmes önzés problémája.) Bp. 1956. (Szikra) c. munkájáról.]
56. Mészáros Vilma : Lukács György : Német realisták. Bp. 1955, Szépirod. K. — 1. sz., 151—159. p. [Ism.]

Társadalmi Szemle

57. Forgács László : Eszmetörténet és történelem. [Cikk.] 72—87. p. [Németh László „Égető Eszter" c. művéről.]

Történettudomány

Acta Archeologica

58. Dienes I.: Un cimetière de hongrois conquérants a Bashalom. 1956. VII. tom. 1—4. fasc., 245—248. p. [245. p. Az Anonymusnál említett „ládi rév"-ről.]

Acta Universitatis Szegediensis

59. Barta István : Both Ödön : Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban.) Szeged 1956. Sectio Politica-Juridica. Tom. I. Fasc. 4. — vö.: Századok 473. p. [Ism.]

Antik Tanulmányok

60. Scheiber Sándor : Sagittare in cadever patris. IV. köt. 1—2. sz., 123. p. [123. p. Utalással Temesvári Pelbárt példáira.]
61. Stoll Béla : Ovidius egyik helye a magyar népköltészetben. IV. köt. 1—2. sz., 124—126. p.

Archeológiai Értesítő

62. Horváth Tibor : Supka Géza. 1883. április 8. — 1956. május 25. [Nekr.] 1. sz., 74—75. p. [Supka régészeti és muzeológiai tevékenységének méltatása.]

Hadtörténeti Közlemények

63. Dienes András : A bronzszobor, vagy a költő? 223—250. p. [Vita Mezősi Károly, a Hadtört. Közl. 1957. 187—222. p. a. megjelent „Petőfi utolsó napja és halála" c. cikkével.]
64. Horváth Miklós, dr.: Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI—XII.

században. 120—178. p. [121. p. Virág Benedek: „Magyar Századai" c. történelmi munkájáról.]
65. Mezősi Károly: Petőfi utolsó napja és halála. 187—222. p.
66. Molnár Pál: Kemény G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. [Mon.] 262—270. p. [Ism.]

Párttörténeti Közlemények

67. József Farkas: Lengyel József két könyvéről. 175—179. p. [Lengyel József: „Visegrádi utca" és „Kulcs" című riport- és emlékirat-kötetéről.]

Soproni Szemle

68. Berecz Dezső: A soproni magyar színjátszás kialakulása. 3—4. sz., 291—294. p. [Az önálló magyar színház megalakulása 1885-ben és ennek előzményei.]
69. Csatkai Endre: Dobner Ferdinánd, a könyvbarát. 3—4. sz., 300—301. p. [Sopron XVIII. századeleji polgármesterének könyvtáráról.]
70. Csatkai Endre: Soproni bonyodalmak egy gúnyirat körül 1847-ben. 3—4. sz., 267—271. p. [A soproni közigazgatással elégedetlenkedő röpirat szerzője utáni nyomozásról.]
71. Erdei László: Sopron magyar irodalma és egy ismeretlen költő a Bach-korszakban, 1—2. sz., 127—129. p. [Ormódy Bertalan.]
72. Németh Sámuel: A soproni evangélikus liceum tanuló ifjúsága a XVIII. században. 1—2. sz., 65—78. p. [A Berzsenyi Gimnázium 400 éves történetéről.]
73. Péczely Béla: A fertődi (eszterházi) kastély ismeretlen magyar verses leírása 1781-ből. 3—4. sz., 215—230. p. [Dallos Márton könyvéről.]
74. Simkovics Gyula: Dienes András: A legendák Petőfije. Bp. 1957, Magvető. 279. p. [Ism.]

Századok

75. Barta István: Both Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban.) Szeged 1956, 65 l. — 473. p. [Ism.]
76. Barta István: Fenyő István: Az Auróra, egy irodalmi zsebkönyv életrajza. Bp. 1955, Irodalomtörténeti Füzetek 4. sz. 154 p. — 873. p. [Ism.]
77. Benda Kálmán: Hozzászólás a Balugyánszky vitához. 799. l. [Balugyánszky Mihály forradalmi magatartásáról az 1790-es években.]
78. Benda Kálmán: Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi Kollégium történetéhez. 1831—1841. Bp, 1957, Akad. K. 87 p. (Irodalomtörténeti Füzetek 9.) 470. p. [Ism.]
79. Biró Sándor: A bonyhádi Petőfi Sándor gimnázium története. 1806—1956. Pécs 1956. 474—475. p. [Ism.]
80. Csekey István: Balugyánszky Mihály élete és munkássága. 326—350. p. [Irodalmi mecénás, magyar—orosz irodalmi és kulturális kapcsolatokkal.]
81. Kovács Endre: Az 1846. évi galíciai parasztfelkelés magyarországi hatásához. 625—653. p. [652—653. p. Tükröződése Vörösmarty és Petőfi költészetében.]
82. A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1957. január 1—június 30) [Bibliográfia.] — 919—931. p.
83. Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi [János] korában. 46—123., 529—602. p. [579—584., p. 596—600. p. Vitéz Jánosról.]
84. Markó Árpád: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp. 1957, Zrínyi Kiadó. 494. p. — 818—822. p. [Ism.]
85. Mátrai László: Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában. 145—162. p. [150—160. p. Apáczai Csere: Enciklopédiájáról, Pósaházi János, Bayer János, Czabán Izsák, Szentiványi Márton művei alapján.]
86. Niederhauser Emil: „Deutsch-slawische wechselseitigkeit in sieben jahrhunderten." (Német—szláv kölcsönösség hét évszázadon át.) [Tanulmánykötet] Berlin 1956, Akademie Verlag. 709 p. — 853—856. p. [853—854.: A délszláv felvilágosodásról, a szláv és német romantikáról. — Ism.]
87. [Niederhauser Emil] N. E.: Jozef Kuzmik: A szlovák bibliográfia múltja és jelenlegi állása. [Cikk.] Martin 1955, 9 p. — 867—868. p. [Ism.]
88. Rácz István: Székely Sándor: Herman Ottó. Bp. 1955, Művelt Nép. 139 p. — 872—873. p. [Ism.]
89. Ravasz János: Wellmann Imre: Tessedik Sámuel. [Mon.] Bp. 1954, Művelt Nép. 136 p. — 470—472. p. [Ism.]
90. Szabad György: Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa. I—III. köt. Bp. 1956, 1187 p. — 870—872. p. [Ism.]
91. Székely György: Eckhart Ferenc. (1885—1957). 883—885. p. [Nekrológ.]
92. Varga István: Dezsényi Béla—Falvy Zoltán—Fejér Judit: A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954. Bp. 1956,

Művelt Nép. 159, p. — 476—478. p. [Ism.]

93. Vörös Károly: Pais Dezső [szerk.]: Nyelvünk a reformkorban. [Tanulmánygyűjtemény.] Bp. 1955, 624 p. — 830—834. p. [Ism.]
94. V. Windisch Éva: Jékely Zoltán [s. a. rend.]: Ujfalvy Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről. Bp. 1955, Magvető. 330 p. — 875. p. [Ism.]
95. V. Windisch Éva: Julow Viktor: Fazekas Mihály. [Mon.] Bp. 1955, Művelt Nép. 222 p. — 874. p. [Ism.]
96. V. Windisch Éva: Julow Viktor — Kéry László [s. a. rend.]: Fazekas Mihály összes művei I—II. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó. — 874. p. [Ism.]

Néprajztudomány

Acta Ethnographica

97. Bodrog T.: Sz. Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. (Women in the Joint Family.) Bp. 1956, Magvető. 258 p. — VI. tom. 1—2. fasc., 257—258. p. [Ism.]
98. Dégh Linda: Some questions of the social function of storytelling. VI. tom. 1—2. fasc., 91—147. p. [95.: Galeotto Marzio történeteiről. — 114. p. Tömörkény Istvánról. — 129. p. Arany László a népmeséről.]
99. Katona I[mre]: Ortutay Gyula [szerk.]: Magyar népköltészet. (Poésie Populaire Hongroise.) I—III. Bp. 1955, Szépirodalmi. 503; 352; 646 p. — VI. tom. 1—2. fasc., 250—253. p. [Ism.]
100. Takács L.: Csanádi Imre — Vargyas Lajos [szerk.]: „Röpülj páva, röpülj." — Magyar népballadák és balladás dalok. (Ungarische Volksballaden und Balladen-lieder.) Bp. 1954, Szépirodalmi. — VI. tom. 1—2. fasc., 254—256. p. [Ism.]

Ethnographia

101. Balogh István: A gabona betakarítása a XVI—XVII. században. 270—289. p. [285.: Palocsay György kuruc tábornok 1701-ben kiadott verses kalendáriumáról.]
102. Dömötör Tekla: Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban. 253—269. p. [A XVII. — XVIII századi népi játékok történetéről.]
103. Nagy Gusztáv: A csökmői sárkány története a korabeli okiratok tükrében. 292—304. p. [293. p. a Tóth Béla által a XVIII. század közepére helyezett hexameteres história keletkezéséről.]

Művészettörténet

Acta Historiae Artium

104. Cenner-Wilhelmb Gizella: Über die ungarischen porträtfolgen von Elias Widemann. IV. tom. 3—4. fasc., 325—347. p. [326. p. Pázmány Péter Krisztus követése c. könyvének címlaprajzáról. — 329—331, 343. p. Zrínyi Miklós 1647-ből származó portréjáról. — 331. p. Forgách Ferenc arcképéről (1647.)]

Művészettörténeti Értesítő

105. Csemegi József: A művészetről. 2—3. sz., 209—218. p. [Tanulmány a tudományos és művészi alkotó munka közös vonásairól és különbségeikről, a tartalom és a forma összefüggéseiről stb.]
106. Gerevich Lászlóné: Vásári Miklós két kódexe. 2—3. sz., 133—137. l. [Az 1349 táján Olaszországban készült kódexek történetéről és díszítésükről.]
107. Gönczi Éva—B. Szabó Erzsébet: Az 1956. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. 4. sz., 335—353. p.
108. Keresztury Dezső: Bernáth Aurél: Így éltünk Pannóniában. Bp. 1956, Szépirodalmi Könyvkiadó. 464 p. — 1. sz., 98—101. p. [Önéletrajzi regény.]
109. Radocsay Dénes: Gótikus magyar címereslevelek. 4. sz., 271—294. p. [A középkori oklevelek díszítéséről, 1392-től a XVI. századig.]
110. Rózsa György: Kazinczy Ferenc a művészetben. 2—3. sz., 174—192. p. [Kazinczy műpártolásáról, a képzőművészet iránti érdeklődéséről, a róla készült egykorú arcképek jegyzékével.]
111. Soltész Zoltánné: A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek. 2—3. sz., 141—160. p. [A kolozsvári Heltai-nyomdában készült könyvekről; a nyomda fennállásának történetéről.]
112. Soós Gyula: A szegedi Dugonics-szobor. 203. p. [Dugonics András 1874-ben készült szobrának története.]
113. Zakariás G. Sándor: Ybl Ervin: Ybl Miklós. Bp. 1956, Képzőművészeti Alap. 240. p. 2—3. sz., 262—263. p. [Életrajzi tanulmány.]

Pedagógia

Felsőoktatási Szemle

114. Barta János: Acta Universitatis Szegediensis. 177—179. p. [177. p. Nacsády József Mikszáth-adalékairól.]
115. Nyiri Antal: A debreceni Társadalomtudományi Acta 1956. évi kötete. 63—

66. p. [65. p. Barta János: A romantika esztétikai problémáiról c. cikkéről.]
116. Szabó György: Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára. 111—113. p. [A budapesti Egyetemi Könyvtár sorozatáról.]

Köznevelés

117. Balogh László: Németh László. [Cikk.] 123. p. [Németh László történeti drámáiról és az „Égető Eszter"-ről.]
118. Berencz János: Pedagógiai irodalmunkról. [Cikk.] 262. p.
119. Csertői: Fekete István: Tüskevár. [Könyvism.] 509. p.
120. Fényi András: D. Szemző Piroska: Arany János napjai. [Könyvism.] 411. p.
121. Gyárfás Endre: Ignácz Rózsa: Tegnapelőtt. [Könyvism.] 461. p.
122. G. R.: József Attila. [Cikk.] 465. p. [József Attila jelentőségéről.]
123. Harsányi Zoltán: Riedl Frigyes: Arany János. [Könyvism.] 485. p.
124. Harsányi Zoltán: Trisztán. 363. p. [Illés Endre és Vas István drámájáról.]
125. Hársing Lajos: Tiszta szívvel. [Könyvism.] 362—363. p. [A „Tiszta szívvel" c. verses antológiáról.]
126. Hársing Lajos: Zrínyi-énekek. 23. p. [A szigetvári hős alakja a horvát népköltészetben.]
127. Horváth Zsigmond: Pap Károly: Szerencse. [Könyvism.] 461. p.
128. J. D.: Palotai Boris: Szép ifjúság. [Könyvism.] 362. p.
129. K[anizsai] N[agy] A[ntal]: Kosztolányi Dezső: Ábécé. [Könyvism.] 99. p.
130. Megyer Szabolcs: Móra Ferenc. [Cikk.] május h. mell. III—IV. p.
131. M. G.: Hunyadi énekek. [Ism.] 75. p. [Hunyadi János harcát megörökítő népballadákról, népdalokról.]
132. Nánási Miklós: Arany János gondolkodásának nevelő vonásai. [Cikk.] 425—426. p.
133. Nemeskürty István: Nagy Piroska: Katinka, szállj el! [Könyvism.] 243. p.
134. Pálmai Kálmán: Galilei. 25. p. [Németh László drámájáról.]
135. Pálmai Kálmán: Magyar költők. [Könyvism.] 306. p. [Rimay János, Wathay Ferenc, Koháry István stb. műveiről.]
136. Pataky László: Ady Endre ünnepi évfordulójára. [Cikk.] 437—438. p. [Ady Endre népszerűségéről.]
137. Pécsi György: Bartók tanár úr. [Könyvism.] 243. p.
138. Pécsi György: Szép Ernő: Uriemberek vagyunk. [Könyvism.] 411. p.
139. Ravasz János: Eötvös József válogatott művei. [Ism.] 485. p.
140. Somos Lajos: Gárdonyi Géza a népművelő. [Cikk.] 201—202. p.
141. (T): Kónya Lajos: Hej, búra termett idő. [Könyvismertetés.] 99. p.
142. Tedeschi Mária: Lovik Károly: A néma bűn. [Könyvism.] 147. p.
143. T. Gy.: Két új könyv Petőfiről. [Könyvism.] 307. p. [Várkonyi Nándor „Az üstökös csóvája" és Dienes András „A legendák Petőfije" c. művéről.]
144. Timár György: Arany János iskolájában. 59—61. p. [Arany János nagykőrösi tanáréveiről.]
145. — —: Földes Péter: Százezer. [Könyvism.] 509. p.
146. — —: Móra Ferenc: Királyasszony macskái. [Könyvism.] szept. mell. XI—XII. p.
147. — —: Révai József: Aranygyűrű. [Könyvism.] 509. p.
148. — —: Rideg Sándor: A szegényember és az ördög. [Könyvism.] szept. mell. XII. p.

Pedagógiai Szemle

149. Antall József: Eötvös József ismeretlen írása. 1. sz., 37—41. p. [Eötvös 1848-ban írt levele a császárhoz, a népiskolai oktatás reformálásáról.]
150. Bajkó Mátyás: Kerekes Ferenc felsőoktatási systémája. — 1817. 5. sz., 18—62. p. [A reformkori tudós tanári működéséről a debreceni egyetemen.]
151. Balogh László: Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei. Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 217 p. 4. sz., 66—70. p. [Ism.]
152. Bogdány Ferenc: J. J. Rousseau: Emil, vagy a nevelésről. [Ford.: Győri János.] Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 601 l. 5. sz. 81—84. p. [Ism.]
153. Kertész Ödön: Pedagógiai gondolatok Ady Endre prózájában. [Tan.] 6. sz., 52—58. p.
154. Nánási Miklós: Arany János és a nevelés gondolata. [Tan.] 4. sz., 39—50. p. [A költő művei alapján következtetés nevelési elveire.]
155. Paragh László: A debreceni kollégium professzorainak tankönyvírói munkássága a XIX. század első felében. 3. sz., 43—56. p.

Az Irodalomtörténeti Intézet bibliográfiai osztályának munkaközössége gyűjtéséből szerkesztette:

Szabó György

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IRODALMÁNAK KUTATÁSA AZ IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETBEN

Az Irodalomtörténeti Intézet huszadik századi osztályán — tágabb értelemben — csaknem minden kutató foglalkozik az 1919-es Tanácsköztársaság irodalmának problematikájával vagy legalábbis érinti azt. Hiszen modern irodalmunk fejlődésének s az egyes írók életművének *teljes* megértése ma már elképzelhetetlen e forradalmi hónapok irodalmának tanulmányozása, feldolgozása nélkül. De közvetlenebbül, konkrét formában is többen foglalkoznak a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság irodalmának egyes részkérdéseivel, így *Nagy Péter*, a fiatal Szabó Dezsőről írott monográfiájában (sajtó alatt), *Czine Mihály* Móricz Zsigmond-monográfiája első részében — amelyben Móricznak a forradalmak alatti munkásságát és irodalmi vezetőszerepét elemzi — *Ungvári Tamás* Babits költészetének első szakaszáról írva ad képet Babits Mihálynak a forradalmak alatti költői-emberi magatartásáról, *Szabó György* pedig a Kassák Lajosról és a Komjáth Aladárról készülő tanulmányaiban (az utóbbi megjelent az ItK 1958. évi 2—3. számában) rajzolja meg e két költő aktív, igen tevékeny részvételét a Tanácsköztársaság irodalmi életében. Az Intézet huszadik-századi osztályán megtartott viták igazolták azokat a nézeteket, amelyek a Tanácsköztársaság uralmát irodalmukban is korszakhatárnak látják. Móricz Zsigmond, Kassák és Komjáth életművében ez természetesnek tűnik, valamint — ellenkező előjellel — Szabó Dezsőnél is, de a vitákban kiderült, hogy Babits költészetében is szakaszváltó jelentősége volt a proletárdiktatúrának.

A Tanácsköztársaság korszakhatár voltát irodalmunkban *József Farkas* készülő monográfiája kívánja elsősorban bizonyítani. E munka az 1918—19-es forradalmak irodalmi vetületének *egészéről* kíván képet adni. Középpontjában — természetszerűleg — az egyes irodalmi irányzatoknak a forradalmak alatt megtett fejlődésútja áll, emellett a Tanácsköztársaságnak egész modern irodalmunkra gyakorolt sokoldalú hatását is fel kívánja mérni. S a Tanácsköztársaság korszakhatár voltát azzal is bizonyítani kívánja, hogy — bevezetésként — röviden felvázolja, a tizes évek modern irodalmának főtendenciái hogyan lelték meg céljukat a proletárforradalomban, másrészt pedig — kipillantásként — a Tanácsköztársaság bukása után hogyan ismerhető fel e rövid időszak hatása mind a Nyugat íróinál, mind az új irodalmi mozgalmakban; hazai- és emigrációs proletárirodalmunk hogyan válik nemzeti irodalmunk szerves részévé, legforradalmibb irodalmi hagyományaink folytatójává.

Fontos, csakugyan hézagpótló szerepet tölt be az 1918—19-es forradalmak magyar irodalmának többkötetes szöveggyűjteménye, amely az intézet „Uj Magyar Múzeum" sorozatában — *József Farkas* gyűjtésében és szerkesztésében — a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára jelenik meg. A gyűjtemény első fele az 1918. október 31. és 1919. március 20. közötti irodalmat, második fele a Tanácsköztársaság (1919 március 21 és augusztus 1 közötti) irodalmát foglalja magába. A gyűjtemény a lehető teljességgel felölel minden olyan szépirodalmi anyagot, irodalmi riportot és publicisztikát, amely a forradalmak idején jelent meg s annak világát tükrözi, illetve amelyben bármilyen vonatkozásban a forradalmak levegője érződik. Helyet kapnak e kötetekben az irodalmi folyóiratok, írócsoportok elvi megnyilatkozásai, programjai, az új irodalomról írott cikkek, az irodalmi viták anyaga, irodalmi és színi kritikák, ezenkívül az irodalom szervezeti életére s az egyes írókra vonatkozó hírek, sajtómegnyilatkozások, levéltári és egyéb dokumentumok. A Tanácsköztársaság irodalmi gyűjteményes kötetéből nem hiányoznak majd az Írói Direktórium munkásságát bemutató anyagok, a Sajtódirektórium irodalmat érintő jegyzőkönyv-részletei, az irodalomra vonatkozó kormányrendeletek, valamint a vezető politikusok megnyilatkozásai (a Kun Béla és Kassák vita például), a folyóiratokra, könyvkiadásra, színházra vonatkozó rendeletek és tervezetek. Végül, gazdag bibliográfia zárja a köteteket, amely a kötetbe — tárgyánál fogva — fel nem

vett, de a forradalmak idején napvilágot látott írásokat — másodközléseket s a fordításokat is, — a kötetekben feldolgozott anyaggal együtt szoros időrendben veszi sorra.

Ez a munka nemcsak a tudományos igényű kutatót segíti a meglehetősen szétszórt irodalmi anyag összegyűjtésével, hanem egyben az irodalom iránt érdeklődő olvasónak is érdekes olvasmányt nyújt. S ami a legfontosabb : e kötetek megjelenése a történelmi tények erejével bizonyítja majd, hogy java íróink nem valami terrornak engedve, sőt nem is egy forradalmi pillanat fellobbanó hevében csatlakoztak a proletárforradalomhoz, hanem törekvéseik sikerét, vágyaik teljesedését látták e rövid időszakban s hogy a Tanácsköztársaság — rövid néhány hónap alatt is — egy új, magasabb szintű irodalom *lehetőségét* nyitotta meg

J. F.

INTÉZETI VITÁK

Komlós Aladár Arany-tanulmányának vitája.

A XIX. század második felének költészetét Petőfitől Adyig tárgyalja *Komlós Aladár* készülő monográfiája. Könyvének Aranyról szóló fejezetét vitatta meg 1958. május 3-án a XIX. Századi Osztály. Azért került éppen ennek a fejezetnek a megvitatására sor, mert Komlós ezt a részt érezte könyvében a legproblematikusabbnak, itt tekintette eredményeit a leginkább vitathatóaknak s így kézirata lezárása előtt ezen a ponton kívánta hasznosítani egy termékeny vita gondolatait.

Komlós szerint Arany társadalomszemlélete pusztán „paraszti" származásából nem érthető meg. Tudnunk kell, hogy a nemesség és parasztság közt számos átmeneti kategória helyezkedett el, így az ún. armalisták, akik személyükben nemesek voltak, de jószágukban nem s így adózni tartoztak. Az ide tartozók a paraszti életforma részesei voltak, de a nemesi tudat többé-kevésbé elválasztotta őket a parasztságtól. Arany családja is eféle átmenetet képezett. Ez a magyarázata, hogy nem egy osztály, hanem az egész nemzet költője kívánt lenni, hogy a forradalom előtt, mikor családja a jobbágyi adózás terhét szenvedte, felháborodással nézte a nemesi kiváltságokat s a forradalom híve lett, hogy 49 után, ill. 53-tól azonban, mikor a jobbágy és nemes a törvény előtt egyenlővé vált, közeledni tudott a haladó nemességhez s ellenzékisége csak az elnyomó idegen hatalommal szemben égett tovább.

A rendkívül élénk vita résztvevői egyöntetűen igen értékes munkának tartották Komlós Arany-fejezetét, de ugyanakkor számos megállapítása határozott ellentmondást váltott ki. Komlós az ellenvetésekkel — bár közülök több, szerinte félreértésen alapul — nem szállt vitába, mert ezúttal csak nézetei teherbírását kívánta megismerni. Hangsúlyozta azonban, hogy fontolóra fogja venni a vitán hallottakat. A hozzászólásokban felmerült fontosabb gondolatokat az alábbiakban ismertetjük.

Szauder József hangsúlyozta, hogy Lukács tanulmányával Komlós nem foglalkozik érdemben, sőt beleesik ugyanabba a hibába, amely Lukácsot is fenyegeti : a parasztsorban élő armalista nemesi-nemzeti öntudatát a származáshoz köti. A parasztságtól elválasztó nemesi tudatot és politikai szemléletet túlzottan hangsúlyozza. Komlós tanulmánya szerinte összefogottabb, következetesebb, tömörebb és lebilincselőbb majd mindegyik mai Arany-tanulmánynál, de a haladás elvét valamiképpen makacsul történelmietlenül alkalmazza. Dialektikában mögötte marad Sőtér és Barta tanulmányainak, elemzéseiben pedig néha Baránszky—Jób munkájának. Inkább Arany-interpretáció, mint fejlődéstörténeti tanulmány.

Tóth Dezső szerint Komlós koncepciója — a dolgozat kitűnő részletei ellenére — Aranyt lényegében attól a népi talajtól akarja megfosztani, amelyből egész műve sarjadt, attól az eszmeiségtől és esztétikumtól, amely — mint igény és ideál — akkor is befolyásolta Arany művét, mikor közvetlenül nem valósíthatta meg. — Ennek a koncepciónak keresztül erőszakolása érdekében Komlós „megnemesíti" osztályhelyzet, mentalitás szempontjából Aranyt ; a Petőfi-barátságnak nemcsak eszmei, de lélektani tanulságait is mellőzi az Arany-karakter megrajzolásánál ; teljesen figyelmen kívül hagyja 49 utáni művészi küszködéseinek mély összefüggését 48 előtti hivatásbeli, esztétikai felfogásával.

Németh G. Béla Komlós legfőbb érdemét az 50-es évek lírájának a hagyományosnál hangsúlyozottabb kiemelésében s értékben az Őszikék elé helyezésében látja. Az utolsó évtized Arany-képének fölülvizsgálása szerinte helyes; a Komlós által kialakított képet azonban, amely lényegében az 50-es évek második felében megmutatkozó Arany-arcot vetíti az egész pályára, nem lehet elfogadni. E koncepció ellen nemcsak a 48 előtti Arannyal kell érvelni, Arany legsajátabb termése az 50—51—52-es évé. Plebejusságának talán itt találhatók a legfőbb jellegzetességei és bizonyítékai, soha annyira nem állt közel a nép életéhez, mint

50-es útkereső kísérleteiben (*Furkó Tamás, Lacikonyha, Falu bolondja, Bolond Istók*). Annál inkább fontos ezeknek az éveknek sokkal alaposabb vizsgálata, mert hiszen Komlós elsősorban nem Arany-portrét akart adni, hanem líra-történetet s abban Arany helyét. Ennek a szakasznak az elhanyagolásával kellő fejlődéstörténeti elemzés híján félő, hogy az eddig Petőfihez hasonlított Arany-arcot most Csengeryhez és Gyulaihoz hasonítjuk vissza.

Horlai Györgyné kiemelte, hogy Aranynál a nemzet ideális képe: az egységes patriarchális keretben élő nemzet. Összefügg ez a romantikának a nép őskorához való visszafordulásával, Arany is ezen az alapon követeli, hogy vissza kell adni a jogokat a népnek, az alul levőket be kell fogadni a nemzet családjába, amelybe a történelem egy szakaszán csak a felsők tartoztak. Mivel Arany oly következetes ebben a gondolatban (pl. az *Őszszel*-ben a görög patriarchális demokráciához való hűség és annak eleste fölött érzett szomorúság nyilatkozik meg), ez teszi magányossá. Az ő eszménye osztálykülönbségek nélküli demokrácia. A modern időkkel szinte kezdettől nem tudott egyetérteni.

Rejtő István hangsúlyozta, Komlós nem veszi eléggé figyelembe, hogy Aranyból vezért csináltak, jóllehet magából a dolgozatból, a dolgozat tényeiből is ez következik. Nagy hiba volna Aranyt Gyulaival és Salamonnal azonos esztétikai s politikai platformra helyezni. Aranyt ők fegyverré s zászlóvá tették a maguk érdekében és éppen Komlós korábbi tanulmányai bizonyítják, hogy nem egyszer a felhasznált bábú szerepét töltötte be.

Nagy Miklós szerint az elnépietlenítés problémája kétségtelenül fennáll az Arany-életműben, de a középnemesi nemzet-koncepcióval mégsem azonos az Aranyé, amely dúsítva van plebejus érzelmeivel, múltjának emlékeivel; így a Gyulaival való látszólagos egység mögött tulajdonképpen különbözőség húzódik meg. A líra megítélésében nem ért egyet Komlóssal, aki Vajda-szerű romantikából indul ki s ezért becsüli le méltánytalanul az Őszikéket. Aranyban, szemben Komlós állításával, a 60-as évek elején sem sorvadt el a költő. Komlós tanulmánya szerinte Ignotus és Schöpflin Arany-képéhez áll legközelebb.

Horváth Károly főképp a Petőfi elvesztéséről szóló költeményeket hiányolta. *A nagyidai cigányok*kal kapcsolatban azt mondja Komlós, hogy ez vitte közel Aranyt a Deák-párthoz. Azt azonban nem mondja meg, hogy melyik vonása. A Deák-párt nem valami nemesi szemléletet érzett benne, hanem a nemesi illuziók leleplezését, hangsúlyozta Horváth Károly. Az 53 utáni időszakot illetően igaza van Komlósnak, ott kevéssé találkozunk a népies hanggal, de a nemesi szemlélettel való azonosulás még a 60-as években sem olyan erős, mint a tanulmány mutatja, s mindenkor ellentmondást, feszültséget is rejt magában.

Oltványi Ambrus azt hangsúlyozta, hogy Komlósnál is kísért az a hiba, amely az Arany-irodalomban annyiszor mutatkozik: vagy csak nemzeti, vagy csak népi költővé akarják megtenni, mintha a népi és nemzeti eleve ellentmondásban állna egymással. Arany szerinte szükségszerűen jut el a Deák-párt útjára, hiszen plebejus háttere, szövetségese az 50-es években nem akad.

Dienes András szóvá tette: Komlós szerint a hagyományos Arany-irodalom azt állítja, hogy Arany csak úgy belesodródott a szabadságharcba. Dienes szerint ilyenféle állítások a hagyományos Arany-irodalomban nincsenek.

NAGY PÉTER SZABÓ DEZSŐ — TANULMÁNYÁNAK VITÁJA

1958. június 18-án a XX. Századi Osztály vitára bocsátotta *Nagy Péter* készülő Szabó Dezső-monográfiájának második fejezetét, mely Szabó D. tanulmányírói tevékenységével foglalkozik 1919-ig. Az értekezés a tanulmányok kronológiai sorrendben való vizsgálatával igyekszik megállapítani Szabó Dezső szellemi, ideológiai fejlődésének, eszméi kialakulásának menetét, kereteit; felkutatja szellemi forrásait s ezeket elsősorban Nietzschében, illetve a francia idealizmus és antiracionalizmus mestereiben találja meg: A. Comte-ban, J. M. Guyauban s nem utolsó sorban M. Barrèsben. Részletesen foglalkozik Szabó Dezső faj-koncepciójának kialakulásával, gyökereivel. Megmutatja, látszólagos ellentmondásain keresztül a mélyükben rejlő következetességet; hangsúlyozza azt a nagy hatást, amelyet Ady gyakorolt Szabóra, de egyben kimutatja, hogy mennyire más úton futnak már kezdetben is. Szabó Dezső tanulmányai között centrális jelentőséget tulajdonít *Az individualizmus csődje* c. művének, amelynek alapján Szabó Dezsőt mint a totalitarianizmus első magyar elméleti megfogalmazóját mutatja be.

Az élénk vitában, melyhez az osztálynak minden jelenlevő tagja hozzászólt, a felszólalók egyöntetűen elismerték a tanulmány úttörő érdemét és meggyőző erejét. A vitaindító *Bodnár György* különösen kiemelte a szerző véleményének árnyaltságát, azt a törekvését, hogy Szabó Dezső életművében, gondolataiban elválassza az értékest az értéktelentől; kifogásolta, hogy anyagát kissé belterjesen kezeli, nem teremti meg eléggé a nagyobb össze-

függéseket, a társadalmi problémákat inkább leíró, mint elemző módon tárgyalja. Felvetett a művel kapcsolatosan szerkezeti problémákat is és kiemelte a szerzőnek azt az érdemét, hogy Szabó Dezsőről írva is meg tudta őrizni stílusának racionális egységét.

Ungvári Tamás arról beszélt felszólalásában, hogy ha Szabó Dezső progresszív korszakában kifejtett elméletei a saját korábbi és későbbi ideológiai álláspontjához képest rendkívül újak és előremutatóak is, azok közlési helyéhez, a *Huszadik Század* többi cikkírójának munkásságához képest nem azok ; Szabó nem élen jár itt, inkább csak az árral úszik.

Ehhez kapcsolódva *Czine Mihály* viszont arra mutatott rá, hogy ami a *Huszadik Század*ban szinte általánosan elfogadott, az a *Nyugat*ban (tehát Szabó nyugatbeli tanulmányaiban) lehet új : itt politikailag, ideológiailag sokáig valóban az élen jár Szabó Dezső tanulmányával, lírai hangvételű elméleti cikkeivel. Felhívta a figyelmet a protestántizmussal kapcsolatos problematika alaposabb kidolgozására és a vita részletesebb bemutatásának szükségére, valamint arról beszélt, hogy a faj-fogalom ekkori elterjedtségéről részletesebben és árnyaltabban kellene szólnia a tanulmánynak : a szó a század első évtizedeiben a levegőben volt, mindenki használta, mindenki mást értett alatta ; s Szabó Dezső sosem ment olyan végletekig, mint pl. Csolnoky a turánizmusról szóló cikkében.

József Farkas Szabó Dezső 1919-es szerepléséről beszélt és azt vonta kétségbe, hogy ebben az időben Szabó Dezső „szubjektív becsületességéről" lehetne beszélni : ugyanakkor, amikor már nyiltan szembefordult a proletárdiktatúrával, még aug. 1-én hatalmas összeget vett fel. Azután a fiatalokhoz, Kassákhoz és köréhez való viszonyáról : közeledéséről és mégis különállásáról beszélt.

Diószegi András az előzményekre : a nyolcvanas-kilencvenes évekre s ezek jelentőségére irányította a figyelmet : ezekben az évtizedekben alakul át sokaknál a polgári radikalizmus nacionalizmussá (Herman Ottó pályája jellemző példája ennek) ; ezekben az évtizedekben alakul ki az a fajtafogalom, mely azután Szabó Dezsőnél is uralkodik.

Felszólalt még *Kispéter András* a tanulmány szerkezeti problémái kapcsán és *Szabó György*, aki „A falu jegyzője" elemzésének kiválóságát méltatta.

A vitát az osztályvezető, *Szabolcsi Miklós* foglalta össze s egy pár további problematikus kérdést is felvetett. Különösen annak a tüzetesebb vizsgálatát hiányolta, hogy saját kora hogyan tekinti, hogy szerepelteti Szabó Dezsőt ebben a periódusban ; egyben arra irányította a figyelmet, hogy Szabó Dezső esetében csakúgy, mint némely német író, költő esetében érdemes lenne annak a tüzetes vizsgálatára is kitérni, hogyan lesz a tízes évek szellemi játékaiból a harmincas évekre már véres, sőt gyilkos valóság. *N. P.*

VITA A BAROKK-KORI SZLOVÁK IRODALOMRÓL

1958. május 15-én a Régi Magyar Osztály, a Világirodalmi Osztály több tagjának részvételével, megvitatta a Szlovák Tudományos Akadémia kiadásában megjelent „Dejiny staršej slovenskej literatúry" (A régibb szlovák irodalom története) című összefoglaló mű barokk-fejezetét, melyet *Ján Mišianik*, *Jozef Minárik*, *Milena Michalcová* és *Jozef Melichercik* írt. A vita színvonalát emelte és eredményeit is hitelesebbé tette, hogy a szerzők közül ketten, Milena Michalcová és Jozef Minárik jelen voltak és a beszélgetésben aktívan részt vettek.

Gerézdi Rabán üdvözlő szavai után *Jozef Minárik* előljáróban közölte, hogy a most megjelent kötetet eredetileg 3—4 évvel ezelőtt készítették, s ezért nem tartalmaz sok olyan anyagot, melyet azóta fedezett fel az irodalomtörténeti kutatás ; másrészt néha felfedezhetők benne annak a vulgarizáló tendenciának a nyomai, amely akkor általában tapasztalható volt a marxista irodalomtörténetírásban. A hosszú és élénk vita résztvevői ezután egyöntetűen hangsúlyozták a könyv úttörő voltát, megállapítva, hogy nagy segítséget fog nyújtani a régi magyar irodalom kutatóinak is. A magyar irodalomtörténészek most első ízben támaszkodhatnak egy olyan kézikönyvre, amely a marxista szemlélet alapján részletesen áttekinti a velünk egy hazában élt szlovák nép irodalmának fejlődését egészen a XVIII. század végéig. A hozzászólások e mellett érdekes problémákat vetettek fel a könyvvel, illetve a szlovák barokk irodalommal kapcsolatban, és vitába szálltak annak egyes megállapításaival.

Hopp Lajos a könyv barokk-fogalmához szólt hozzá, kifogásolva, hogy a szlovák szerzők nem tesznek különbséget a katolikus és protestáns szerzők karaktere között, ami pedig a barokk korban oly eltérő. *Klaniczay Tibor* ezzel szemben arra mutatott rá, hogy a szlovák irodalomban, nem katolikus-kálvinista, hanem katolikus-luteránus kettősséggel kell számolni s ezért a különböző felekezetű írók között a barokk szempontjából nincsenek akkora különbségek, mint amilyenekkel a magyar irodalomban számolni kell. Felvetette és hangsúlyozta a régi magyar és szlovák irodalom közös íróinak a problémáját, akiknél még nem lehet számolni különleges nemzeti öntudattal, patriotizmusuk a közös hazához köti őket s ez vagy

latinitásukban, vagy többnyelvűségükben nyilvánul meg. Egyáltalában korai még ebben a korban különleges nemzeti öntudatról beszélni. Feltette a kérdést: helyes-e, hogy a könyv a barokk korban egyértelműen csak hanyatlásról beszél? Ezt a szlovák irodalomnak e korszakbeli fellendülése sem indokolja. *Tarnai Andor* is a közös írókkal foglalkozott s kifejtette, hogy ha a kötet számba veszi a jelenlegi Szlovákia területén élt nem szlovák nyelven működő írókat, akkor szólnia kellett volna a szepességi írók igen jelentékeny csoportjáról. *Varjas Béla* szerint a közös írókat minden oldalról meg kell világítani, az eddigi magyar és szlovák irodalomtörténetírásnak az volt a hibája, hogy csak az egyik nemzet felől vizsgálta őket s így végeredményképpen torzított. Felvetette egy közös keletközép-európai barokk-kutatásnak a lehetőségét és szükségességét, amely az itteni barokk jelenségeket meg tudja különböztetni Európa többi részeinek barokkjától. *Jenei Ferenc* a kérdés társadalmi hátteréhez szólt hozzá s hangsúlyozta, hogy a nemesség mellett a városi lakosság egy jelentős rétege is a barokkkultúra hordozója volt az egykori Magyarországon. *Dömötör Tekla* az iskoladráma vonalán mutatta be a barokk felekezeti különválásának kérdését s megállapította, hogy a luteránus iskoladrámák teljesen a jezsuita-drámát követték. Csak a református iskoladráma különül el világnézetileg és művészileg egyaránt. *Sziklay László* a könyv szerkezeti kérdéséhez szólt hozzá és felvetette a kor irodalmi nyelvének kérdését, amelyet a szerzők csak másodlagos problémaként és csak elszórtan tárgyalnak. Javasolta, hogy egy-egy közös írót az érdekelt szlovák és magyar kutatók közösen dolgozzanak fel.

A szlovák kutatók részéről *Milena Cesnaková-Michalcová* elsősorban azt fejtegette, hogy az iskoladrámák valósághoz közelebb álló és a misztikus irányt képviselő két iránya között nem felekezeti alapon kell különbséget tenni. Példának hozta fel, hogy a jezsuita és a piarista iskoladráma között művészi szempontból lényegesen nagyobb különbségek adódnak, mint például az egykorú jezsuita és luteránus iskoladrámák között. *Jozef Minárik* alapos választ adott a magyar kutatók által felvetett valamennyi kérdésre. Indokolta a könyv szerkezeti megoldását: a szerzők elsősorban a haladó irodalmat kutatták mindenütt, ezért tették az ilyen tendenciákat hangsúlyozó műfajokat az első helyre. A barokk kort nem egészében tekintették hanyatló kornak, hanem elsősorban azért, mert ebben a korszakban épültek ki az elnyomó hatalom hadállásai. Természetes viszont, hogy azok a jelenségek, amelyeket haladóknak minősítettek, fel tudták venni a harcot a reakciós tendenciákkal és magukban hordták a következő korszakok továbbfejlődésének csíráit. Helyeselte a két irodalom: a magyar és a szlovák közötti közös vonások kutatását és azt a javaslatot, hogy egyes közös írók problémáit a magyar és szlovák kutatók együtt dolgozzák ki. *Gerézdi Rabán* végül annak a reményének adott kifejezést, hogy a magyar és szlovák irodalomtörténészek közös munkája ezután még erőteljesebb iramban fog továbbfejlődni.

G. R.

SZIKLAY LÁSZLÓ HVIEZDOSLAV-MONOGRÁFIÁJA BEVEZETŐ FEJEZETÉNEK VITÁJA

A Világirodalmi Osztály 1958. június 10-i ülésén *Sziklay László* bemutatta „A szlovák irodalmi élet a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben" c. tanulmányát, melyet Hviezdoslav-monográfiája bevezetésének szán. Ebben akar elmondani mindent, amivel a szlovák irodalmi fejlődést alig ismerő magyar olvasónak meg kell ismerkednie, hogy megérthesse a szlovák költő életpályáját és művét. Ennek érdekében vissza kellett nyúlnia a szlovák irodalom, illetőleg írásbeliség múltjába, hogy bemutathassa, mint szabadul az fel lassan és fokozatosan az egyháziasság kötelékei alól. A XVIII. század második felétől kezdve három fokozaton keresztül jut a szlovák irodalom polgári-nemzeti öntudatra: a felvilágosodás és Kollárék klasszicista romantikája után alkotja meg Štúr és iskolája a középszlovák nyelvjárásból a modern szlovák irodalmi nyelvet és teremt a nép költészetére támaszkodó, nemzeti célkitűzésű, magas esztétikai igényű irodalmat. Az a társadalmi réteg, amely ezt az irodalmat megalkotta, a még a múlt század harmincas-negyvenes éveiben is erősen egyházias műveltségű értelmiség, az ötvenes évektől kezdve az országos fejlődéssel párhuzamosan erős mértékben indul el a polgárosodás útján: a magyarénál ugyan talán lassúbb iramban, mégis kialakul a szlovák burzsoázia. A hatvanas- hetvenes évek epigon nemzedékének költészete már ennek a burzsoáziának sajátos törekvéseit szolgálja és szentimentális hazafiaskodásával és erotikájával csaknem teljesen ellaposítja a Štúr-nemzedék költészetének harcos lendületét; a népköltészetből már csak a formát veszi át s azt a maga szempontjainak megfelelő tartalommal tölti meg. Érdekes, hogy — Zilahy Károlyék epizódszerű szerepét leszámítva — az epigonok költészetével a fiatal ellenzékiek szinte ugyanakkor léptek fel a szlovák irodalomban is, mint nálunk. Koloman Bansell és Országh Pál Napred (Előre) című almanachja 1871-ben jelent meg és heves vitát, sőt irodalmi pört eredményezett a fiatalok és a konzervatív öregek között.

A konzervatív epigonokat nemcsak szorosan vett irodalmi (pl. prozódiai) nézeteltérések választották el a fiataloktól, — e nézeteltéréseknek társadalmi-politika oka a fiatal, haladó polgári nemzedék igénye a modernebb, városiasabb, kevésbé provinciális életre. Sziklay ebbe a megadott alapba akarja beleágyazni Hviezdoslav életpályáját és műveit.

Dobossy László a tanulmány erényeinek hangsúlyozása mellett — elsősorban annak szerkezetét kifogásolta. A szlovák irodalom régibb korszakainak tárgyalása esszészerű általánosító, míg a dolgozat második fele, amely a Hviezdoslav életművéhez közelebb eső tényeket taglalja, aprólékosan elemző. Ez a fejtegetést széteséssel fenyegeti. Szerinte Sziklay túlságosan sokat emlegeti a magyar és a szlovák irodalom párhuzamait, nemcsak ott szól róluk, ahol a hatás ténylegesen kimutatható. Figyelmeztet, hogy Hviezdoslav életművére a csehek is hatással voltak és sajnálkozását fejezte ki afölött, hogy a XIX. századi szlovák irodalom nemzetnevelő, tehát politikai funkciója a tanulmányban nem kapott elég hangsúlyt.

Krammer Jenő szükségesnek tartotta, hogy Sziklay a nagy szlovákköltő életművét a kor egyik legfontosabb kérdésével : a nemzetiségi kérdéssel hozza kapcsolatba.

Kemény G. Gábor ugyanakkor, amikor hiányolja Sziklay művében a világirodalmi háttérnek az egészhez képest arányos rajzát, nem ért egyet Dobossynak a kapcsolatok kutatására vonatkozó megjegyzéseivel. A múlt század 50-es, 60-as éveiben a két irodalom fejlődésének párhuzamai nyilvánvalók s azokat Sziklay helyesen és jó módszerrel elemezte. Felteszi a kérdést : kíván-e Sziklay monográfiájában foglalkozni azzal az emelkedett szempontú, humánus magatartással, amellyel Hviezdoslav szembeszállt a korában tomboló sovinizmussal, különösen a magyar kormányzat elnemzetlenítő politikájával. Helyteleníti, hogy Sziklay Gyulai Pállal, mint irodalmi vezérrel túlságosan szigorúan bánik, csak negatívumait emeli ki ; Hurban viszont nem mindég és nem mindenben az a nagytekintélyű diktátor, akinek Sziklay beállítja.

Németh Géza felveti a kérdést, mit szeretnek inkább Arany Jánosban a kor szlovák fiataljai : az európai látókörű embert, vagy a nagy művészt? Mi az oka, hogy a magyar ellenzékkel nem kötnek szövetséget? Talán Ábrányi és társai nacionalizmusa? S amikor kiéleződik a magyar szlovák politikai viszony, honnan kap a szlovák irodalom további impulzusokat?

Vajda György Mihály szerint a hatások és párhuzamok kérdését Sziklay helyesen veti fel, amikor nem egyoldalúan csak a hatásokat kutatja, de szerinte merészebben kellene levonni e párhuzamok konzekvenciáit.

Képes Géza a felvetett prozódiai kérdésekre tért ki. Hangsúlyozta, hogy ha Hviezdoslav nem kap méltó magyar tolmácsolást, más szóval, ha nem gondoskodunk megfelelő műfordítókról, Sziklay vállalkozása könnyen elbukhat.

Sziklay László Dobossy Lászlónak válaszolva bemutatta, hogy a bevezetés szerkezeti kettőssége mondanivalójából adódik. A párhuzamok a magyar és a szlovák irodalom között e korban adva vannak a két nemzet társadalmi fejlődésének hasonlóságában. Elismeri a cseh vonatkozásokat Hviezdoslav életművében, ez azonban már csak a hetvenes évek második felében jelentkezik, taglalására csak később kerülhet sor. A kor nemzetiségpolitikájának és a költő magatartásának összefüggéseivel kapcsolatban rámutatott, hogyan lett éppen a kor tragikus fordulatai miatt a nagy költő és a nagy ember magányos jelenséggé, de egyúttal útmutatóvá is a következő nemzedék számára. A Gyulai ellenes élt tanulmányában enyhíti, viszont továbbra is fenntartja véleményét Hurbanról, mint társadalmi és irodalmi diktátorról. Arany Hviezdoslav egész életén át megmarad példaképnek, de ebből a szempontból el nem választható Petőfitől : a nagy szlovák költő mindkettejükben egyformán értékelte az európai embert és a művészt. Magyar ellenzéki kortársait valóban nacionalizmusuk miatt nem szerette ; Adyhoz viszont azért írt üdvözlő ódát, mert értékelte benne az elnyomott nemzetek védelmezőjét, esztétikailag azonban nem tudott vele egyetérteni.

Sz. L.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: „FEJEZETEK A POLGÁRI SZOMORÚJÁTÉK MAGYAR ÉS NÉMET TÖRTÉNETÉBŐL" CÍMŰ TANULMÁNYÁNAK VITÁJA

A Világirodalmi Osztály 1958. május 30-án vitatta meg *Vajda György Mihály* dolgozatát, mely a német klasszikus dráma műfajairól készülő értekezésének részlete. A munka három benyújtott fejezete közül az első a polgári szomorújáték konfliktusának fokozatait különbözteti meg ; közülük a legalacsonyabb a tragikus konfliktusban ábrázolt polgárság, a következő a polgári és feudális osztály nyílt konfliktusa, a legmagasabb az, amely az állami és társadalmi rend megváltoztatásának igényét is felveti. (Emilia Galotti, Ármány és szerelem). A fejezet foglalkozik az antik görögség XVIII. sz.-i német befogadásának jellegével, kimutatja ennek összefüggését a polgári szomorújáték alakjainak magatartásával, utal Lessing Aristotelesre

támaszkodó tragikum-elmélete és a polgári tragédia közötti összefüggésre. Végül indokolja, miért öltött Franciaországban vígjátéki, Németországban tragikus formát a drámairodalomban kifejeződő polgári-feudális konfliktus. A következő fejezet Goethe polgári szomorújátékairól szól, amelyek közül az eredetileg nem tragikus végződésű Stella a tragikumot kiengesztelő humanitásdráma felé mutat. A harmadik fejezet a polgári szomorújáték előbb meghatározott formájának megjelenése Magyarországon, amelyre a kutatás eddig nem figyelt. A színház kialakulása már maga is a polgárosodás jele, Kun-Szabó Sándor 1786-ban megjelent Romeo és Júliája, Weisse polgári szomorújátékának fordítása az első magyar nyelvű polgári szomorújáték. Kazinczy világosan látja a műfaj különállását a divatos polgári színműirodalomtól, Döbrentei pedig az Erdélyi Múzeumban sokszor emlegeti a *hősi* mellett a polgári szomorújátékot. A műfaj eredeti magyar példánya Gombos Imre Elek és Polyxena c. szomorújátéka, amely a szerelmesek tragédiáját okozó konfliktust magyar viszonyok szerint katolikus-protestáns vallási ellentétbe helyezi. Kéziratos anyag alapján az elkallódott dráma cselekménye pontosan rekonstruálható, ugyanígy előadásának dátuma is ismeretessé vált. A fejezet végül a polgári szomorújátéktól és színműirodalomtól eredő magatartás hatására utal, amely a történeti műfajban, így a Bánk bán-ban is megmutatkozik.

Solt Andor helyesnek tartotta a magyar anyagra való kiterjeszkedést, amely mintegy új anyag felfedezésére vezetett. Gombos szóban forgó drámájának eddig csak — Gyulai alapján — a létezéséről tudott a kutatás. Egyetért azzal, hogy a magyar játékszíni törekvés kezdettől fogva a polgárosodás irányába mutat, mégha nem polgári jellegű anyagot használ is fel. A játékszini mozgalom sajátos paradoxonja azonban az, hogy a nemesség számára és támogatásával kellett városias-polgári jellegű kultúrális mozgalmat szervezni. A mozgalmon belül két főirányzat alakul ki, egy nemesi-konzervatív, (Dugonics, Kisfaludy S., sőt a kezdő Kisfaludy K. is) és egy demokrata plebejusnak nevezhető (Kármán, Gombos, Katona) ; a romantika oldja föl a kettő ellentétét. Ezt a bonyolult kérdést tüzetesebben kell megvizsgálni, mint Vajda tette. Egyetért azzal, hogy a költőiség-színszerűség ellentéte már a század elején jelentkezik, s itt a költőiség igényét Kazinczy képviseli következetesen. Végül nem ért egyet a Bánk bán polgári jellegű drámának minősítésével. Kétségtelen, hogy Katona felhasznál polgári dráma-motivumokat, Bánk és Melinda viszonyában a polgár-erkölcs szemlélete jelentkezik, de a dráma egészében hősi ellenzéki-nemesi felfogás nyilvánul meg.

Sziklay László utal arra a jelenségre, hogy a németeknél a latin antikvitás helyett a görög a példa, s okainak kimutatását kívánja. A vígjáték — szomorújáték ellentétben francia-német nemzeti sajátosságokat is keres. A magyar-német polgári törekvések párhuzamba állításával kapcsolatban megjegyzi, hogy ki kell emelni a magyar polgárosodás „akartságát" ; a *Bánk bán* polgári vonásai is mutatnak ilyet, történeti hitelességére pedig analógiaként felhozza Jonaš Zaborský XIX. sz.-i szlovák drámairót.

Mezey László a görögség problémájával kapcsolatban azt kutatja, miért volt görögmentes a XVI. sz. német humanizmus. A *Bánk bán*nal kapcsolatban megjegyzi, hogy abban az értelemben játszik polgári szerepet, ahogy a 48-as forradalmat is a nemesség hordozta. A *plebejus* jelző használatát a kérdéses korban még vitathatónak tartja.

Szenczi Miklós túlságosan merev ellentétet lát a hősi-barokk- és „introvertált" polgári tragédia meghatározása között. Utal arra, hogy a tragikus-hős és a néző hasonlóságának követelménye megvan már Aristoteles „homoios"-elvében, s Lessing ezt aktualizálja polgári életkörülményekre, továbbá hogy a polgárság tragikus magaslatra emelésének van előzménye az angol irodalomban sokkal korábban, főleg Heywood-nál, ugyancsak a humanitásdrámának Shakespeare késői drámáiban. Ezeket nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Miklós Pál hiányolja a polgári szomorújátékok szerkezet, szituáció és konfliktus szerinti elemzését. Kívánja a magyar polgárosodás sajátos vonásainak erősebb hangsúlyozását.

Képes Géza utal arra, hogy Vajda nem érzékeltette eléggé a magyarországi politikai légkört, a „nemzetté levés" vágyát. Utal Goethe *Egmont*-jára, amelynek a polgárosulás és a nemzeti felszabadulás eszméi szempontjából olyan fontos szerepe van. Hansúlyozta, hogy a történelmi dráma is a polgárosulás jegyében keletkezett német-magyar viszonylatban egyaránt.

Vajda Gy. M. válaszában elismeri a Bánk bán probléma elmélyítésének és a magyar polgári fejlődés részletesebb feltárásának szükségességét ; egyetért abban, hogy a történeti drámák, így Schilleré-i is polgári műfajok, — ez szintén a *Bánk bán* polgári vonásai mellett bizonyít. A görögség és az irodalmi előzmények kérdésével bővebben kíván foglalkozni, valamint a német polgári dráma alacsonyabb fajtájának bemutatásával is.

V. Gy. M.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki felelős: Szöllősy Károly
A kézirat nyomdába érkezett: 1958. IX. 25. — Példányszám: 1200 — Terjedelem: 14 (A/5) ív, + 1 old. műmelléklet

Akadémiai Nyomda, Budapest — 46920/59 — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Tíz esztendő 437
Szabolcsi Miklós: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla 440
Horváth Károly: Madách Imre II. 462

Kisebb közlemények

Nemeskürty István: Bornemisza Péter származása 503

Vita

Dienes András: Petőfi versének parafrázisa egy regensburgi példatárban 507
Dienes András: Egy adalék Petőfi „Nyesi" álneve feletti vitához 509

Adattár

Varga József: Ady Endre elfelejtett vallomása kedves olvasmányairól és ismeretlen levele Kőhalmi Bélához 510
Szabó Györgyné: Adalék Ady Endre és Balázs Béla kapcsolatához, 1913-ból 512
Ficzay Dénes: Ady Endre levelezőlapja Halmágyi Samuhoz 513
Ficzay Dénes: Tolnai Lajos levele az aradi Kölcsey Egyesülethez 513
H. Fekete Péter: Arany János birtokvásárlása 514
Alszeghy Zsolt: A Rákóczi-eposz 517
Bóta László: Adalék Zrínyi Török áfium-jának bibliográfiájához 524
Grosz Artur: Balassi Bálint utolsó napjai 525
Varga János: A „Szilágyi és Hajmási" históriásének harmadik változatának töredéke 526

Szemle

Péczely László: Horváth János: Vitás verstani kérdések 530
Rónay György: Sőtér István: Romantika és realizmus 540
Gerézdi Rabán: Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora 544
Varga József: Bölöni György: Ady az újságíró; Lengyel Géza: Ady a műhelyben; Dénes Zsófia: Akkor a hársak épp szerettek; Az „Igaz Szó" és az „Útunk" Ady-emlékszáma; Ady Endre 1877—1919; Ady Endre: Novellák I—II. 561
Vargha Balázs: Gálos Rezső: Kármán József 577
Jenei Ferenc: Tinódi-kiadványok 578
Stoll Béla: Balassi verseinek újabb kiadásai 580
A rokontudományok folyóiratainak irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1957-ben (Szerkesztette: *Szabó György*) 581

Az Intézet életéből

A Tanácsköztársaság irodalmának kutatása az Irodalomtörténeti Intézetben 588
Intézeti viták 589

*

СОДЕРЖАНИЕ

Десять лет 437
М. Саболчи: Аттила Йожеф, Дьюла Деркович, Бела Барток 440
К. Хорват: Имре Мадач II. 462

Краткие сообщения

И. Немешкюрти: Происхождение Петера Борнемисса 503

Дискуссия

А. Диенеш: Парафраза одного стихотворения Петёфи в регенсбургской хрестоматии 507
А. Диенеш: К дискуссии о псевдониме Петёфи „Nyesi" Zehn fahre 509

Документация

Й. Варга: Забытое признание Эндре Ади о своих любимых книгах и неизвестное его письмо Белу Кёхальми 510
Дь. Сабо: Данные из 1913 года об отношениях между Эндре Ади и Бела Балаж 512
Д. Фицаи: Открытка Эндре Ади написанная им Шаму Хальмадьи 513
Д. Фицаи: Письмо Лайоша Тольнаи арадскому Обществу имени Кёльчеи 513
Р. Г. Фекете: О покупке имении Яношем Арань 514
Ж. Альсеги: Эпос о Ракоци 517
Л. Бота: Данные к библиографии произведения Зриньи «Török áfium» (Турецкий яд) 524
А. Гросс: Последние дни жизни Балинта Балашши 525
Я. Варга: Фрагмент третьего варианта былины «Силадьи и Хаймаши» 526

Ára: 12,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

Обзор

Л. Пецели: Янош Хорват: Спорные стиховедческие вопросы 530
Дь. Ронаи: Иштван Шётер: Романтика и реализм 540
Р. Герезди: Тибор Кардош: Эпоха венгерского гуманизма 544
Й. Варга: Дь. Белени: Ади как журналист; Геза Лендьел: Ади в мастерской; Ж. Денеш: Именно тогда любили липы; номера журналов «Igaz szó» (Правдивое слово) и «Utunk» (Наш путь), посвященные памяти Эндре Ади; Эндре Ади 1877—1919; Эндре Ади; Новеллы I—II. 561
Б. Варга: Режэ Галош: Йожеф Карман 577
Ф. Йенеи: Издания Тиноди 578
Б. Штолл: Новые издания стихотворений Балаши 580
Статьи по истории литературы журналов родственных наук в 1957 году (Под редакцией Дь. Сабо) 581

Из жизни института

Исследование литературы Венгерской Советской Республики в Институте истории литературы 588
Дисскусии Инетитута 589

*

INHALT

Zehn Jahre 437
M. Szabolcsi: Attila József, Gyula Derkovits, Béla Bartók 440
K. Horváth: Imre Madách II. 462

Kurze Mitteilungen

I. Nemeskürty: Die Abstammung von Peter Bornemisza 503

Diskussion

A. Dienes: Die Paraphrase eines Gedichtes von Petőfi in einer Regensburger Chrestomathie 507
A. Dienes: Ein Angabe zum Meinungsaustausch über das Pseudonym „Nyesi" von Petőfi 509

Dokumentation

J. Varga: Ein vergessenes Geständnis von Endre Ady über eine Lieblingslektüren und ein unbekannter Brief von ihm an Béla Kőhalmi 510
Frau Gy. Szabó: Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Endre Ady und Béla Balázs aus dem Jahre 1913 512
D. Ficzay: Eine Korrespondenzkarte von Endre Ady an Samu Halmágyi 513
D. Ficzay: Ein Brief von Lajos Tolnai an die Arader Kölcsey-Gesellschaft 513
Péter H. Fekete: Der Kauf einer Besitzung durch János Arany 514
Zs. Alszeghy: Das Rákóczi-Epos 517
L. Bóta: Ein Beitrag zur Bibliographie von Zrínyis „Török áfium" (Türkisches Gift) 524
A. Grosz: Die letzten Tage von Bálint Balassi 525
J. Varga: Fragment der dritten Variante der Reimchronik „Szilágyi und Hajmási" 526

Rundschau

L. Péczely: János Horváth: Strittige prosodische Probleme 530
Gy. Rónay: István Sőtér: Romantik und Realismus 540
R. Gerézdi: Tibor Kardos: Die Epoche des ungarischen Humanismus 544
J. Varga: György Bölöni: Ady als Journalist; Géza Lengyel: Ady in der Werkstatt; Zsófia Dénes: Da liebten Gerade die Linden; Endre Ady: Gedenkausgabe der Zeitschriften „Igaz Szó" (Wahres Wort) und „Utunk" (Unser Weg) Endre Ady 1877—1919; Endre Ady: Novellen I—II. 561
B. Vargha: Rezső Gálos: József Kármán 577
F. Jenei: Tinódi-Ausgaben 578
B. Stoll: Neuausgaben der Gedichte von Balassi 580
Literarhistorische Studien in den Zeitschriften verwandter Wissenszweige in 1957 (Red. von György Szabó) 581

Aus dem Leben des Instituts

Forschungen des Literarhistorischen Institutes über das Schrifttum aus der Zeit der ungarischen Räterepublik 588